СТЕПАН НАЛИВАЙКО

ІНДОАРІЙСЬКІ ТАЄМНИЦІ УКРАЇНИ

Степан НАЛИВАЙКО

ІНДОАРІЙСЬКІ ТАЄМНИЦІ УКРАЇНИ

Київ
Видавничий центр
«ПРОСВІТА»

2004

ББК81.2УКР-3
Н23

„Індоарійські таємниці України" — друга книжка відомого сходознавця-індолога, присвячена українсько-іransько-індійським етнічним, мовним, історичним, міфологічним, фольклорним і культурним зв'язкам.

У першій своїй книжці — „Таємниці розкриває санскрит" — автор наголошував, що в цій царині нас очікує багато несподіванок та відкриттів. І нова книжка повністю підтверджує його слова.

Широке залучення індійського та іранського мовного фактографічного і культурологічного матеріалу дозволило по-новому осмислити давні й нинішні українські реалії, пояснити низку винятково важливих для вітчизняної історії термінів та імен, показати, що назви: Україна, Русь, українці, козак сягають тисячолітніх часових глибин.

І що українська історія творилася рівнобіжно з історією найдавніших цивілізацій світу.

Видання здійснене відповідно до
Плану комплексних заходів всебічного розвитку
української мови
*(Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка
спільно з Міністерством культури та мистецтв
України).*

ISBN 966-7551-97-0

ІНДОАРІЙСЬКІ ОБРІЇ УКРАЇНИ

Історія знає випадки, коли той чи інший народ називав свою країну так, а сусідні народи — інакше. Німці, наприклад, називають свою країну *Дойчлянд,* росіяни - *Германія,* а українці - *Німеччина.* Щось схоже сталося і з назвою країни, що її ми сьогодні знаємо як *Індія.*

Давньоіндійські писемні пам'ятки донесли деякі старовинні назви цієї країни: *Ар'яварта*- „Країна аріїв" і *Бгаратварша* - „Країна Бгарати", де *Бгарата* - легендарний герой індійського епосу, син царя Місячної династії Душ'янти й царівни Шакунтали. З назви *Бгаратварша* постав короткий варіант її - санскритське *Бгарата* й хінді *Бгарат.* Саме *Бгарат* називається нині країна індійськими мовами.

У давні часи, коли іранці вирушали до Індії, то зустрічали на своєму шляху велику ріку. Її індійці називали *Сіндгу,* а іранці -*Хінду* або *Хінд.* Це йшло від фонетичних особливостей індійських та іранських мов. Індійське с іранці передавали як *х.* інд. *сома* - іран. *хаома,* інд. *асура* - Іран, *ахура,* інд. *Васуман* - іран. *Вохуман* (грецькою *Ахемен)* тощо. Тому назва *Сіндгу, Сінд* по-іранському звучала *Хінду* чи *Хінд.* Населення на берегах Сіндгу-Сінду. яке називалося *сіндгу, сінди* іранці теж називали *Хінду* або *хінди.* Внаслідок мусульманського завоювання значної частини Північно-Західної Індії (з XI ст.) державною мовою тут стала перська, тож і самі індійці поступово стали називати свою країну по-іранському: *Хіндстан, Хіндустан, Хіндостан,* а тоді й *Індостан, Індстан* - „Країна хіндів/індів". Так іранська назва могутньої ріки й людності на ній поступово означила всю країну індійців.

Подібним чином творилась і назва *Індія.* В основі її та ж назва ріки - *Сіндгу, Сінд.* Європейський варіант іранського *Хінд* - *Інд.* Тільки до цієї основи приєднане - *ія,* яке несе значення „країна" - *Англія, Бразилія, Іспанія, Латвія* тощо. На запозичене слово англійська мова вплинула фонетично - початкове х зникло, і країна стала називатися *Індія.* Саме ця назва поширена в світі, хоч у самій Індії більш уживана назва *Бгарат,* яка вважається більш патріотичною і ніби містком, перекинутим від сьогодення до славного минулого країни. На поштових марках країни вміщено дві назви її - *Бгарат* та *Індія.* Перша - мовою хінді, державною

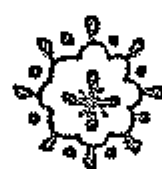

мовою, друга – англійською. Означення Індії як *Хінд* входить у назви індійських заводів, фірм, крамниць. Газети мають назви „Хінду“, „Хіндустан“, „Навбгарат таймс“, „Таймс оф Індіа“ тощо. Популярна форма привітання *Джай Хінд* – „Хай живе Індія!“ Державна мова Індії, яку вивчають і в навчальних закладах України, має назву *хінді* (наголос на кінцевому *і*).

До *хінду* сходить і слово *індус*. Початкове *h* в слові *hindu* англійська мова втратила, зате подарувала кінцеве *s* – показник множини. І вийшло *indus* – „індійці“. Слов'янські мови сприймають слово *індус* як однину, тому множина в них – *індуси*. Так у слові *індуси* з'явилося два показники множини – англійське *s* й українське *и*. В Індії словом *хінду* означають сповідників індуїзму, *хінду* – синонім до *індуїст*. Тож коли кажуть *індус*, мають на увазі насамперед належність людини до релігії індуїзму. До буддиста, джайна, сікха, мусульманина чи християнина, хоч він і живе в Індії, слово *індус* вжити не можна. Просто житель Індії, безвідносно до віросповідання – *індієць*.

Отже, бачимо глибоке засвоєння індійцями термінів *сіндгу*, *сінди*, *Сінд*, а також форм *хінду*, *хінди*, *Хінд*, *Хіндустан* як основи для багатьох важливих індійських термінів. Та найцікавіше те, що і народ *сіндгу*, і свою *Індію*, причому не одну, а дві, знали колись і терени Давньої України. Щоправда, *сіндгу* тут називалися *сінди*, а їхня країна – *Сіндика*.

Сіндів у Північному Причорномор'ї згадують вже найраніші античні автори. Геродот у своїй знаменитій „Історії“ (IV.28) повідомляє, що коли Боспор Кімерійський (Керченська протока) замерзає, то скіфи з Таврики (Криму) гуртами перебираються через замерзлу протоку до сіндів. Страбон і собі мовить про сіндів і називає їхню столицю – місто *Сіндику* (пізніша *Ґорґіппія*). Пліній Старший знає *Сіндську Скіфію* у пониззі Дніпра. *Сіндів* і *Сіндику* згадують у своїх працях Діодор Сіцілійський, Поліен, Амміан Марцеллін, Стефан Візантійський та інші автори. З IV ст. до н.е. Сіндика – складова частина Боспорського царства (столиця *Пантикапей*, нинішня *Керч*), що впродовж тисячоліття (V ст. до н.е. – IV ст. н.е.) існувало на півдні України. Сіндів згадують і численні боспорські написи.

Проблема походження сіндів, хоч уже два століття перебуває в полі зору дослідників, досі не розв'язана. Ще з початку XIX ст., коли на сіндів уперше звернули увагу, саме їхній виразно „індійський“ етнонім дозволив багатьом говорити про індоарійське

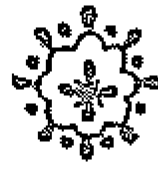

походження сіндів. Ця теза, хоча час від часу і зринала в наукових працях, але особливого поширення не набула. Так вже склалося, що „сіндська проблема" від самого початку вийшла за межі самого лише питання походження сіндів: визнання сіндів індоарійцями фактично означало б, що традиційна етнічна історія Північного Причорномор'я потребує перегляду. Адже, за офіційною схемою етноісторії, індоарійські племена як складова колишньої індоіранської спільноти залишили Надчорномор'я ще задовго до середини І тис. до н.е., тож і подальша етнічна історія регіону зводилася виключно до історії іранців, що лишилися, а пізніше – й греків. Визнання індоарійської природи сіндів одразу ставило б під сумнів таку концепцію „паніранізму" в Північному Причорномор'ї. А тому дослідники намагались шукати інші варіанти походження сіндів. І знаходили. Одні казали про іранську або кавказьку їх природу, іншим вистачало Страбонової констатації, що сінди – меотське плем'я. А що досі не з'ясована етнічна приналежність самих меотів, то це, по суті, мало що давало.

Степан Наливайко вперше поглянув на проблему походження сіндів інакше. Він просто звернувся до індійського епосу. Логічність такого ходу дивовижна: справді, якщо ми намагаємося з'ясувати походження народу, і є вагомі підстави вважати його індоарійським, то звернення до індоарійської традиції – річ цілком природна. Тим більше, як зазначають дослідники, основна частина індійського епосу склалася ще задовго до приходу індоаріїв в Індію, а отже, цілком може відображати історичні реалії місць, де раніше жили індоарійські народи. З іншого боку, перебування індоаріїв у Північному Причорномор'ї нині незаперечне – за це промовляє передусім значний індоарійський мовний пласт. Лінгвістичні дослідження останніх років – яскраве тому підтвердження.

Що вражає найбільше, так це те, що індійський епос справді чудово знає сіндів. У „Махабгараті" вони беруть участь у 18-денній битві на Курукшетрі – події, що склала основний сюжет пам'ятки. Степан Наливайко звертає увагу на одну надзвичайно характерну обставину – в індійському епосі *сінди* постійно діють поряд із *сувірами*: обидва племені завжди згадуються разом, у них спільна територія, єдине управління, схожі характеристики. Навіть більше: індійська традиція ототожнює сіндів і сувірів, називає їх одним етнонімом – *сіндгу* або *саувіра*, іноді – *сіндгу-саувіра*. І їхня країна називається *Сіндгу*, *Саувіра* або *Сіндгу-Саувіра*. Отже, індійський

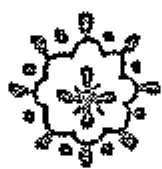

епос стверджує близьку етнічну спорідненість обох племен.

Втім, якщо прийняти тезу про етнічну спорідненість епічних та причорноморських сіндів, від античних авторів варто було б чекати і знайомства з сувірами. Але цього немає. Щоправда, впадає у вічі фонетична близькість індійського етноніму *сувіри* до українського етноніму *сівери*. Степан Наливайко лінгвістично аргументує невеличку відмінність між двома назвами: кореневе санскр. *u* відповідає українському *u* (санскр. *tu* – укр. *ти*, *musha* – *миша*, *shula* – *шило*, *chatura* – *чотири* тощо). Отже, *сувіри* й *сівери* – одна й та сама назва, передана двома спорідненими мовами.

Проте античні автори не називають сіндів ні сувірами, ні сіверами, вони взагалі не фіксують таких етнонімів на берегах Боспору. Самі ж сівери вперше з'являються на сторінках історії набагато пізніше – перша літописна згадка датується 859-м роком. Степан Наливайко робить ще один лінгвістичний хід – він звертає увагу на те, що античні автори передавали негрецькі назви засобами своєї мови, а вона не всі звуки могла передавати адекватно. Приклавши ці особливості давньогрецької мови до етноніму *сівери*, він робить висновок, що той мав передатися давньогрецькою як *кімери*. Іншими словами, *кімери* й *сівери* – два різновиди одного етноніму в давньогрецькій і слов'янській передачі. Це ототожнення важливе не лише з мовного боку. Стародавня етнічна історія Надчорномор'я в такому разі постає в зовсім іншому світлі: сама „кімерійська проблема", здається, отримує шанс на розв'язання. Адже замість напівміфічних кімерів маємо цілком реальних сувірів-сіверів, які, до того ж, етногенетично пов'язані із сіндами – народом, досить добре відомим нам із античних джерел та боспорської епіграфіки. Гіпотеза справді надзвичайно цікава своєю сміливістю, але, здавалося б, практично неймовірна. Втім, не будемо поспішати.

Дослідники намагалися порізному пояснити назву „кімерійці". Одні виводили її з давньогрецької – „зимові" (інакше – „холодні", „жорстокі"), як їх начебто називали греки. Однак доступно пояснити, чим саме викликана така назва, дослідники так і не змогли. Інші пробували розв'язати етимологічну проблему кімерійців з фракійського *kir(s)-mar-io* – „чорноморські", де *kir(s)-* „чорний", а *mar//mor* – „море". Так нібито фракійці називали кімерійців, що жили поблизу Чорного моря. Проте щонайменше дивним видається те, що фракійці чомусь назвали „чорноморськими" саме

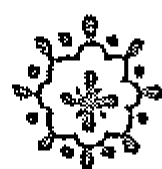

кімерів, хоча в басейні Чорного моря жило багато народів, та й самі фракійці. Ще інші, спираючись на іранський матеріал, взагалі вважали кімерійців не народом, а передовим загоном кінноти, що належав якомусь народу, справжня назва якого нібито залишиться невідомою.

Що характерно: практично всі спроби пояснити значення етноніма *кімерійці* виявлялися у намаганнях витлумачити його як іншоназву. Щоправда, в такому разі лишається незрозумілим: а як же називали себе самі кімерійці? Адже вони себе якось-таки називали. До речі, саме непереконливість існуючих тлумачень залишає надію на те, що все ж вдасться пояснити етнонім *кімерійці* саме як самоназву. Що до можливих етимологій, які існують в історичній науці, вкажемо на осет. *goumiry//gumeri*, груз. *gmiri*, вірм. *gmir*, асір. *gimirrai* – „велетень", „герой", „богатир".

До цього долучається і те, що, незважаючи на численні спроби, досі переконливо не пояснено й етнонім *сівери*. Традиційне тлумачення *сівери* < *север* (у значенні жителі півночі) незадовільне з кількох причин. По-перше, таке тлумачення невмотивоване, бо сівери не жили північніше від інших літописних племен. Навпаки, серед східних слов'ян вони розташовувалися чи не найпівденніше. Літописна традиція ніде не протиставляє їм якихось південців. По-друге, північ означалася словом *полуночь*, а не *север*. По-третє, слов'янській етнонімній системі не властиво називати племена за сторонами світу. Та й літопис подає форму *север*, в однині, отже, у множині буде *сівери*, не *сіверяни*.

Скажемо кілька слів про індоєвропейські діалекти, які, хоч і сходять до однієї основи, але через власний історичний розвиток мають певні фонетичні особливості. Спорідненість санскриту, латини, давньогрецької, словянських та іранських мов незаперечна – це відзначали ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. родоначальники класичної індоєвропеїстики У.Джонс та Ф.Бопп. Дослідники поділили індоєвропейські мови на дві умовні групи: *сатем* (східну, зі словянами) й *кентум* (західну, з греками). *Сатем* – це *сто* іранською, а *кентум* – латиною. Відмінність між цими групами суто лінгвістична: звук *с* групи сатем відповідає звукові *к* групи кентум. Тож замість, скажімо, індоарійського, іранського чи слов'янського **с** у латині й грецькій маємо **к**: укр. *серце*, рос. *сердце*, латис. *сірдіс*, вірм. *сірт* і грец. *кардіа*, лат. *кор(діс)*, нім. *herz*, англ. *heart* (у германських мовах західне **к** стало придиховим **х**(**h**)); укр. *десять*, санскр. *даса*, грец. *дека* тощо.

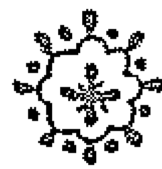

У мовознавстві врахування цієї особливості при з'ясуванні варіантів одного слова називають перерахунком звуковідповідників з мови на мову. Тобто є певні формули, підтверджувані прикладами, що дають можливість визначити, як те чи інше слово могло звучати іншою мовою. Певно ж, про стовідсотковий результат тут не може йтися, але враховувати це вкрай важливо. І хоч у ряді мов перехід *k* в *s* непослідовний або частковий, та й іноді важко пояснити причину його, врахування цього переходу в індоєвропеїстиці істотне й донині.

Отже, греки передавали іншомовний етнонім засобами своєї мови. А вона не всі звуки могла передати адекватно. Не полемізуючи тут щодо походження кімерійців, зауважимо тільки: незалежно від того, хто етнічно кімерійці – іранці, слов'яни чи індоарії, безперечно одне: вони належать до східної мовної групи – *сатем*. Греки ж, які зафіксували кімерів на берегах Боспору, відносяться до західної мовної групи – *кентум*. Тому є всі підстави вважати, що цей етнонім у греків зазнав певних змін, трансформувався.

Зауважимо, що еламські, ассірійські та аккадські факти засвідчують регулярну передачу ***в*** через ***м***. Ім'я перського царя Дарія, в оригіналі *Дарая-вахуш*, еламські написи передають як *Дарія-махуш, Дарія-муш*. У вавилонських документах зустрічається написання цього імені як *Дарімуша, Дарімуш*. Те саме бачимо з іранськими іменами, які мають індійські відповідники: іран. *Вахука* (санскр. *Васука*) в аккадській передачі – *Умакуш*, іран. *Вахукріт* (санскр. *Васукріт* – наприклад, у ведійського мудреця-ріші, автора деяких гімнів „Ріґведи") має ассірійську форму *Макірту*. Тобто санскр. *васу*, іран. *ваху* в аккадських та ассірійських пам'ятках передається як *Ума, Ма*. Так само слов. ***в*** у грецькій часто відповідає ***м*** (слов. *первый* – грец. *пріма*, слов. *Новгород* – грец. *Немогардас* тощо).

Ім'я мідійського царя, в оригіналі *Хува-хшатра*, грецька передає як *Кіа-ксар*. Тобто іранське *ху-* передається грецькою як *кі-*. А якщо зважити, що іранський префікс *ху-* відповідає санскритському *су-*, то санскр. *су-* = іран. *ху-* = в грецькій передачі *кі-*. У той же час ассірійська форма імені *Хува-хшатра* – *Ума-кіштар*, де іранське *ва* передане як *ма*. Тож, якщо взяти до уваги сказане вище, відповідність су-*віри* = *ху-віри* = *кімери* цілком можлива. Але наскільки таке припущення підтверджує історичний матеріал.

„Країна, яку займають тепер скіфи, належала, кажуть, кімерійцям", – зауважує Геродот у своїй „Історії" (IV, 11). Прийнято

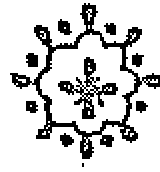

вважати, що кімерійці, не протистоячи збройно скіфам, подалися до Азії, а скіфи зайняли їхню, вже безлюдну країну. Лише назви Східного Криму й Приазов'я та ще могили кімерійських царів на Дністрі берегли пам'ять про кімерійців у Геродотові часи.

Цей переказ, якому найбільше довіряв і сам Геродот, ліг в основу традиційної версії етнічної історії Північного Причорномор'я. Це при тому, що дослідники давно висловлюються в тому сенсі, що оповідь Геродота, очевидно, не зовсім повно відтворює історичну дійсність, що тут переплелися історичні й напівлегендарні риси. З того, як кімерійці залишили Північне Причорномор'я, саме витіснення одного народу іншим видається вкрай сумнівним. Археологічний матеріал не засвідчує різкої зміни людності в Приазов'ї. Суперечать цьому й античні свідчення. Плутарх, зокрема, зазначає, що лише незначна кількість кімерійців пішла з Меотиди до Азії, більшість же їх лишилася. „Влесова книга" називає кімерійців серед предків слов'ян. Тож є підстави вважати, що принаймні частина кімерійців лишилась у Приазов'ї і взяла участь у подальших етнічних процесах.

Ім'я кімерійців у давніх авторів недвозначно пов'язується із берегами сучасної Керченської протоки, званої у давнину Кімерійським Боспором. Вже у часи Гомера кімерійці мали тут і численні міста, „і ціле царство", а Геродот, який, як вважають, уже не застав кімерійців у Північному Причорномор'ї, повідомляє, що „й тепер у Скіфії є кімерійські фортеці й кімерійські переправи, є і країна, що називається Кімерія, є і так званий Кімерійський Боспор" (V,12). За свідченням Страбона, кімерійці справді колись мали значну силу на цих берегах, які від них і отримали свою назву. Характерно, що саме на Таманському півострові, азійському березі Боспору Кімерійського, античні автори розміщують і сіндів. Більше того, ряд авторів початку І тис. н.е. (!) упевнено локалізують сіндів саме поряд із кімерійцями. Прісциан (644-721): вони [савромати] живуть поблизу сарматської річки Танаїс, з ними межують також *сінди* й *кімерійці*; Руфій Фест Авієн (852-891): найближчі до Танаїсу місцевості займають *кімерійці* й *сінди*; Діонісій (652-710): ...у Савроматії ж, як сусіди, живуть *сінди*, *кімерійці*, керкетії, торети.... Подібні свідчення подають і інші античні автори.

Виходить украй цікава й начебто неймовірна річ. По-перше, античні автори знають реальних кімерійців уже тоді, коли, здавалося б, і згадки про них не мало б

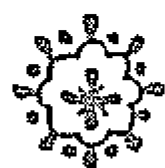

лишитися. По-друге, кімерійці впевнено локалізуються біля Танаїсу, на теренах, населених меотськими племенами. По-третє, сінди й кімерійці в античних авторів неодмінно стоять поряд. Чим це пояснити? Невже простою випадковістю?

Не скажеш, щоб дослідники не помічали цього. Помічали, але тлумачили своєрідно. Так, сусідування в античній традиції сіндів і кімерійців дехто розцінював як свідчення... етнічної одмінності між ними. Хоча, за логікою, мало б бути навпаки. Інші дослідники взагалі уникали коментувати цей малозрозумілий для себе факт або ховалися за рятівне в таких випадках пояснення: античні автори, мовляв, недостатньо обізнані з предметом дослідження. Якщо триматися такої сумнівної методології, то можна сміливо розпрощатися із більшістю наших знань і джерел з історії Північного Причорномор'я.

Набагато ймовірніше інше – зв'язок сіндів і кімерійців не випадковий й антична традиція зафіксувала це. До речі, думка про спорідненість кімерійців і сіндів зовсім не нова. Чимало авторитетних дослідників не лише стверджували цю спорідненість, але й схилялися до визнання етнічної близькості обох народів. М.І.Артамонов свого часу навіть назвав гіпотезу кімерійського походження сіндів найбільш аргументованою з усіх існуючих. І висловив сподівання, що майбутнє надасть переконливі докази для певнішого її обгрунтування.

Прикметно, що антична традиція пов'язує кімерів із фракійцями, насамперед *трерами*, локалізованими на Балканському півострові. Страбон називає трерів „кімерійським народом". Зв'язок кімерів і сіндів із фракійцями особливо цікавий з огляду на значний фракійський елемент на Боспорі. Ряд правителів боспорської династії Спартокідів носили імена (*Спарток*, *Перісад*), подібні до імен фракійської царської династії Одрисів (*Спарадок*, *Берісадес*), що особливо показово з огляду на думку деяких дослідників, що й сама династія Спартокідів, імовірно, сіндського походження. Сюди ж долучаються і дані причорноморської топоніміки, пов'язані з перебуванням кімерійців (*Тірітака*, *Тірас*) та їхньої відповідності в топоніміці Балкан (*Тірістрія* у Фракії та Мезії).

Небагато відомо і про ранню історію сіверів. Поява їх на історичній арені, мабуть, не менш загадкова, аніж зникнення кімерійців. Уперше сівери постають на сторінках літописів, зокрема, Іпатіївського, у тій його частині, де мовиться про розселення сло-

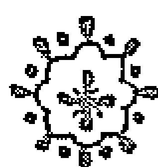

в'ян. Перерахувавши ледь не всі відомі йому західно- й східнослов'янські племена, літописець насамкінець зазначає: „а інші сіли по Десні і по Семі і по Сулі і нарекошася Северо".

Таке місце сіверів у літописі доповнює й особливе становище Сіверської землі в Київській державі. Сіверщина стояла значною мірою осібно від інших земель, її князі провадили самостійну політику, часто опозиційну Києву. Саме для сіверів надзвичайно характерний зв'язок із Руським Приазов'ям, Тмутораканським князівством, розташованим на Таманському півострові, тобто саме там, де антична традиція знає сіндомеотів. Дослідники вже давно зауважили, що Тмутораканське князівство історично тяжіло не до Києва, а до Чернігова, що зв'язок із ним тримали переважно сіверські князі. Зв'язок цей, ще до кінця не зрозумілий, очевидно, ще добре відчувався й усвідомлювався за Київської Русі. Недаремно сіверські князі вирушають „поискати града Тьмутороканя". Природне запитання – а навіщо сіверським князям так знадобилася далека Тмуторакань? – тривалий час лишалося без відповіді...

Азійська частина Боспорської держави, населена сіндо-меотськими племенами і Тмутораканське князівство із його тісним зв'язком із сіверами відповідають території, відомій згодом як Половецька земля. Зв'язок сіндів, сіверів і кімерійців із половцями справді досить показовий. Русько-половецькі шлюби – унікальне явище нашої давньої історії – були характерні переважно для сіверських князів. В жилах усіх сіверських князів текла половецька кров, а оспівані „Словом о полку Ігоревім" знаменитий новгород-сіверський князь Ігор Святославич і його брат „буй-тур" Всеволод (які, власне, і вирушили „поискати града Тмутораканя") на три чверті половчани. Як тут не згадати і досить поширену давню традицію, що зводила походження половців до готів, а готів – до цимбрів (кімерів). Можна додати й те, що кам'яні статуї, так звані „половецькі баби", на які багаті степи Приазов'я, напрочуд схожі на сіндські кам'яні скульптури.

Вище вже згадувалося про зв'язки кімерів із фракійцями, що локалізуються на Балканах. Не менш показове й те, що на Балканах засвідчені й сівери. Сівери басейну Дунаю, seberies (у візантійського історика III ст. Феофана) чи severes (у Анастасія) пов'язуються із протоболгарським ханом (царем) Аспарухом (643 – бл. 701 рр. н.е.) – засновником першої Болгарської держави. Тогочасні джерела згадують у Болгарії сім слов'янських племен.

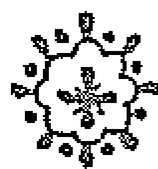

Не перераховуючи їх, вони виділяють окремо восьме плем'я – *сівери*. Відоме й ім'я князя Севара з оточення Аспаруха (Іспеpiха).

Своєрідний „болгарський слід" знаходимо і в половецькій історії, причому стосунки половців і Болгарії по-своєму унікальні. Половці не лише постійно підтримували антивізантійський рух на Балканах, але й брали активну участь у створенні Другого Болгарського царства, перші царі якого, до того ж, походили з роду половецького хана Асеня. До речі, у дослідників чомусь не виникало питання: а навіщо, власне, половцям знадобилася далека Болгарія? Що спонукало їх іти з приазовських степів на Балкани? Чи не те саме, через що й сіверські князі вирушали в ризиковані походи до Азовського моря?

Що ж до етнічної приналежності кімерів, то найчастіше їх оголошують народом іранським, а на доказ наводять тлумачення з іранських мов кількох, як вважається, кімерійських антропонімів. Ось як виглядає характерна побудова у варіанті І.М.Дьяконова, де він обгрунтовує походження кімерійців: „У XII ст. до н.е. індоарії вже були в Індії (?); теза про те, що кімерійці належали до кавказької або якоїсь іншої, зниклої групи мов, малоймовірна (?); не були вони і фракійцями" (що він пояснює досить спірною лінгвістичною конструкцією). „Тому, – висновує дослідник, – майже без усякого ризику можна вважати, що кімерійці розмовляли на одному з іранських діалектів". Отже, якщо не індоарії, не кавказці і не фракійці, значить іранці. Така аргументація зветься доведенням від супротивного. Щоправда, таким чином можна довести будь-що. Особливо дивує теза, що індоарії на XII ст. до н.е. вже були в Індії. Звідки така інформація? Чому саме XII ст.? Що значить „малоймовірна"? Звісно, коли йдеться про давню історію, достеменно твердити щось навряд чи можливо. Проте малоймовірність одного зовсім не доводить істинності іншого.

Між тим теза іранського походження кімерів, панівна в історичній науці, зовсім не така однозначна. Російський мовознавець, академік О.М.Трубачов зауважує, що кімери, очевидно, іранцями не були, хоч імена кількох їхніх царів і звучать по-іранськи. І припускає зв'язок кімерів із фракійцями-трерами. Зв'язок цей на сьогодні практично незаперечний, проте мало що дає, оскільки ми ще дуже мало знаємо про самих фракійців. Важлива інша думка дослідника: „Безсумнівна за всіх можливих коректив наявність іранців у Північному Причорномор'ї легко може викликати також думку про стародавню наявність десь у часовій і територіальній

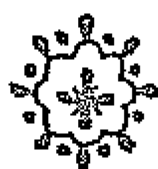

близькості їхніх індоарійських родичів, праіндійців".

Показово, що донедавна не робилося вагомих спроб пов'язати кімерів із індоарійцями. А між тим теза індоарійського походження кімерів в контексті гіпотези про індоарійське походження сіндів набуває особливого інтересу. Йдеться про початкове **с** у назві *сінди* – один із найбільш істотних показників індоарійських мов, втрачене в деяких давньогрецьких авторів (у Геродота – *інди*), але збережене в боспорських написах. В античній традиції концепція індійського походження сіндів найбільш яскраво висловлена у свідченні словника Гесіхія: „Сінди – індійське плем'я". Індійським тут названо й сусідній із сіндами народ керкети. Діонісій, описуючи узбережжя Меотиди (Азовського моря), розміщує кімерів саме між сіндами й керкетами.

Гіпотеза індоарійського походження кімерів, певно, мала б відбитися і в спробах тлумачення цієї назви саме з індоарійських мов. Можливе індоарійське походження кімерійського етносу, окрім тлумачення самого етноніма (самоназви етносу) має підтверджуватись і тлумаченням з індоарійської щонайменше частини антропонімів, топонімів, гідронімів та інших онімів, стосовних цього народу. Постульований зв'язок кімерів і сіндів//сувірів//сіверів дає змогу одійти від дотеперішніх тлумачень етноніма *кімери* і вперше пошукати його нове пояснення в індійській традиції. Отже, чи піддається етнонім задовільному тлумаченню на індійському грунті.

Степан Наливайко зазначає, що індійський епос виводить сувірів від легендарного предка – царя Сувіри. Саме тому країна сіндів – *Сіндгу* мала й другу назву – *Саувіра*, тобто „Сувірина", „Країна Сувіри". До речі, „Влесова книга", мовлячи про походження сіверів, зводить їх до міфічного царя Севіра, сина Богумира (дощечка 9а). Дослідник розкладає ім'я *Сувір* на *Су* + *вір*, де *Су* – префікс, який надає основному слову вищу якість і передає значення „дуже", „вкрай", „винятково". А *вір* – „муж", „герой", „богатир". Тож *Сувір* із санскриту означає „Справжній Муж", „Могутній Богатир". Подібним чином тлумачиться й етнонім *сувіри*. Тож *сівери*//*кімери* – „справжні мужі", „доблесні богатирі", „могутні герої".

Втім, Степан Наливайко пропонує й дещо одмінне тлумачення цих етнонімів. Назви *сівери*//*кімери*, вважає дослідник, можуть сходити й до індоар. *ш'ява+вара*, де *ш'ява* – „чорний", а *вара* – „бик". У такому разі пояснюється і подвоєння *м* в етнонімі *кіммерійці* у грецьких авторів. Що ж до семантики обох тлумачень,

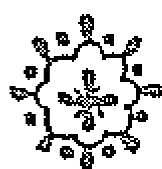

то вони, як виявляється, зовсім не суперечать одне одному. Адже епітет „чорний“ означає і „могутній“, „дужий“, а іменники „бик“ і „воїн“ у давній традиції взаємозамінні. В контексті цих тлумачень не можна не згадати й спроби тлумачити етнонім *кімери, кімерійці* з осет. *goumiry//gumeri*, груз. *gmiri*, вірм. *gmir*, асір. *gimmirrai*, які знову-таки означають „велетень“, „герой“, „богатир“. А те, що два різні етимологічні шляхи дали один результат – ще одне підтвердження на користь означеної гіпотези.

Дослідники-лінгвісти ще мають з'ясувати весь ланцюжок мовних трансформацій етноніма й відповісти, як саме відбувалося його поширення. Для нас важливе інше – етнонім *кімери//сівери* не лише отримує вірогідне тлумачення, але й пропоноване значення етноніма цілком відповідає вимогам, які висуваються до самоназв. Суттєво й інше: народ, самоназва якого індоарійська, і сам має бути індоарійським. Степан Наливайко звернув увагу, що на берегах Боспору Кімерійського, з якими антична традиція постійно пов'язує кімерійців, зосереджений значний індоарійський мовний пласт. Що, в свою чергу, має свідчити про перебування в цьому ареалі індоарійських племен.

Отож у світлі нової концепції спробуємо окреслити контури етнічної історії Північного Причорномор'я. Ще з Гомера античні автори засвідчують на берегах Боспору *сіверів*, але під назвою *кімерів*. Найраніша історія сіверів//кімерів нам поки що невідома, але пласт кімерійської топоніміки обабіч Боспору Кімерійського вказує, що ядро кімерійського царства було тут. Кімери-сівери етногенетично споріднені з народом, що його античні джерела й боспорські написи називають *сінди* й фіксують тут із VIII ст. до н.е.

Сінди, як і їхні родичі-меоти, з IV ст. до н.е. входять до тисячолітньої Боспорської держави. Особливе місце Сіндики в цій державі, ймовірне сіндське походження боспорської царської династії Спартокідів мовлять про роль, що її відігравали сінди. Наявність у сіндів державності, царської влади, багатьох міст свідчить про тривалий історичний розвиток етносу на цих теренах. Ще Гомер згадує на берегах Боспору „кімерійське царство“. Давні ж автори, ставлячи сіндів і кімерів поряд, підтверджують цей зв'язок навіть на початку нової ери.

Ми ще недостатньо обізнані про народи Боспорської держави. Але безперечне те, що з розпадом її у IV ст. н.е. ці народи не зникли. Очевидно, чимало літописних племен сходить саме до цих давніх сіндо-меотських племен Приазов'я. Одне з них – літописні сівери, інше – половці.

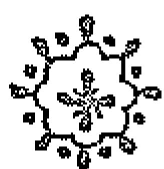

їхньою спорідненістю і може пояснюватися тяжіння сіверських князів до Тмутораканського князівства й особливе місце половців в українській історії. Саме ж Боспорське царство постає історичним попередником Київської держави.

З іншого боку, показовий і зв'язок Боспору з Балканами. Відповідність *кімери-сіверисінди* на Боспорі і *фракійці-сівери-сінтії* на Балканах і собі не випадкова, але це вже тема окремої розмови. Що, безперечно, дасть ученим підставу для висновку про етногенетичні зв'язки між Балканами й Причорномор'ям. Історичні дані, свідчення топоніміки, фольклор і матеріали мови... вже давно наштовхують на думку про існування таких зв'язків, – зазначає історик П.М.Третьяков.

Нині можна говорити про досить значний і значущий матеріал, який не поясниш простою випадковістю чи збігом. Факти промовляють самі за себе, і вони змінюють бачення української історії. Тож не така вже й неймовірна думка про те, що деякі події „Махабгарати" могли відбуватися на теренах Давньої України і що участь у цих подіях могли брати предки сучасних українців. Індійський матеріал уже сьогодні плідно працює на українську історію, вкотре засвідчуючи свою вартісність для вивчення найранішої історії й етногенези народів Північного Причорномор'я.

* * *

Теза про індоарійські народи в Північному Причорномор'ї зараз особливо актуальна. І це природно, бо довгий час офіційна наука численні індоарійські факти ігнорувала, а етнічна історія Надчорномор'я зводилася виключно до історії еллінства й іранства. І хоча більшість дослідників визнають присутність індоарійських народів у Причорномор'ї, а дехто взагалі вважає її незаперечною, давня історія України ще не осмислюється по-новому. Новітні досягнення, надто в порівняльному мовознавстві, майже не залучаються до досліджень з етнічної історії.

Стан наших знань із давньої історії України сьогодні явно незадовільний. Досі немає бодай вірогідної версії нашої етнічної історії, ми користуємося штучними схемами кількасотрічної давнини, що мають хіба історіографічну вартість. Водночас кожне намагання по-новому осмислити історію України офіційна історична наука сприймає настороженно. Особливо це стосується індоарійських досліджень, які й досі вважаються „єретичними" в науці. Будь-яка спроба пролити світло на індоарійський чинник в

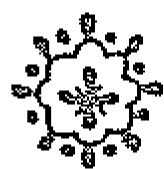

історії України зустрічає неадекватну реакцію. Особисті переконання й міркування беруть гору над науковою полемікою, а історична аргументація часто наштовхується на небажання її зрозуміти.

Звісно, останні роки вчать обережно ставитися до нових концепцій і гіпотез. Це почасти викликане окремими, не завжди компетентними спробами сказати своє слово з цієї проблеми, чим тільки профанується і дискредитується початково дуже плідна ідея. Та й позбутися відразу звичних уявлень і стереотипів нелегко. Але ж і без нових поглядів, концепцій, гіпотез немає поступу історичної науки, без них вона – догма. Кожна науково аргументована думка мусить бути почутою, а подальшу долю її визначить наукова дискусія.

Перед сучасною історичною наукою стоїть важливе завдання: розробити методологічні засади з дослідження етнічної історії індоарійських племен Північного Причорномор'я. І чи не найпершим серед методологічних проблем має стати питання джерельної бази й нового погляду на неї. Традиційну джерельну базу з історії Північного Причорномор'я нині слід розширити за рахунок індоарійського матеріалу. Йдеться насамперед про залучення до історичних досліджень індійської традиції (у тому числі епічної) й про тлумачення місцевої ономастики з індоарійських мов.

Тривалий час вважалося, що індоарійські народи задовго до появи писемних джерел (принаймні до середини II тис. до н.е.) всі без винятку залишили Північне Причорномор'я (хоча наявність їх тут у певний історичний відтинок незаперечна). При цьому відверто ігнорувалися сотні індоарійських фактів, і історичних, і мовних, представлених в українській ономастиці. Водночас попри думку про безроздільне панування у Північному Причорномор'ї народів іранської групи значний шар місцевої ономастики з іранських мов не тлумачиться. Пояснення може бути лише одне: слід визнати наявність у давньому Північному Причорномор'ї народів, які, будучи споріднені іранцям за мовою, самі іранцями не були.

На сьогодні погляд на причорноморський світ як безумовно іранський застарів. Нині виникає все більше підстав бачити давню історію Північного Причорномор'я дещо складнішою, аніж її прийнято вважати. Основна теза української індоаріки та, що в Північному Причорномор'ї, на теренах України, впродовж усього історичного періоду зберігаються сліди індоарійської мови й індоарійського етносу. Підкреслимо, що йдеться зовсім

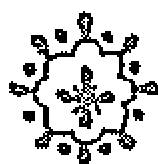

не про початкову територію розселення індоарійських племен, або, як її ще називають, прабатьківщину індоаріїв. Це – велика самостійна проблема, в якій ще не скоро буде поставлено крапку. Мова йде про перебування індоаріїв у Північному Причорномор'ї, яке мало постійний характер. А коли так, то слід зважати на ту роль, яку відігравали індоарійські народи в історії України.

Донедавна індійський матеріал майже не залучався до дослідження української історії. Мабуть, давався взнаки брак фахівців – індологів та іраністів, а то й сама доцільність цього видавалася дослідникам сумнівною. Та й хіба могло бути інакше, коли давню історію України досліджували й досліджують здебільшого спеціалісти-античники, а історія Північного Причорномор'я розглядається переважно в контексті грецької історії? Чи не тому досі в курс вітчизняної історії не включена історія Боспорської держави, що ціле тисячоліття проіснувала на теренах України? Окрім грецьких міст-колоній до цього найбільшого на той час ранньодержавного утворення входило багато місцевих народів, про які ми не знаємо зовсім або знаємо вкрай мало. Водночас вивчення різноманітного історичного спадку Боспорської держави засвідчує не лише виняткову роль місцевих народів, а й дозволяє говорити про неї як пряму попередницю Київської держави.

Сьогодні будь-яка концепція етнічної історії не може вважатися переконливою і достовірною без даних сучасного мовознавства. Водночас дослідженням етнічних процесів у Північному Причорномор'ї займаються майже виключно археологи й історики, які лінгвістичні аргументи враховують неохоче, недостатньо або не враховують взагалі. Віднесення народів Північного Причорномор'я до так званих „неписемних народів" надовго визначило провідну роль археології у вирішенні етнічних проблем української історії. Хоча й зазначалося, що неписемність ця – поняття відносне, оскільки зберігається роль ономастичних джерел – топонімії, гідронімії, етнонімії, антропонімії. За безперечної культурно-історичної цінності археологічних матеріалів лінгвістична аргументація все ж є визначальною у питаннях мови, отже, й етносу.

Тож лінгвістичні дослідження про індоарійський елемент у Північному Причорномор'ї актуальні й важливі. Слушно каже український дослідник Олексій Стрижак, що „сучасна наука, очевидно, ще до кінця не збагнула як грандіозності, так і сміливості тих так званих індоарійських лінгвістичних (і не тільки!)

проблем Північного Причорномор'я, які щойно встали на весь зріст перед численними дослідниками його старовини". У таких лінгвістичних дослідженнях мають бути зацікавлені не так навіть мовознавці, як історики.

Вітчизняна історія сьогодні потребує уточнень, а в багатьох випадках і перегляду. Саме тому посилюється інтерес до індоарійських студій, потроху більшає вчених у цій царині. А нечисленні покищо дослідження про роль і місце індоарійських народів в історії Північного Причорномор'я, отже, й України, знаходять свого читача й мають значний розголос. Це засвідчила й перша книжка українського сходознавця-індолога Степана Наливайка „Таємниці розкриває санскрит", видана в 2000 році, а в 2001 перевидана. На величезному фактографічному й культурологічному індійському й українському матеріалі вона розглядає давні й сьогочасні українські реалії, проливає світло на багатовікову українську історію, культуру, мову, часто-густо обібрану, перекручену й хибно витлумачену. У вступному слові до книжки автор зазначав, що на цьому терені нас чекають іще багато несподіванок і відкриттів.

І нова книжка Степана Наливайка – „Індоарійські таємниці України" – повною мірою підтверджує це. Закономірне продовження першої книжки, вона значно розширює індоарійські обрії України.

Сергій НАЛИВАЙКО,

науковий співробітник науково-дослідного Інституту українознавства МОН України

Розділ I
ЕТНОНІМІЯ

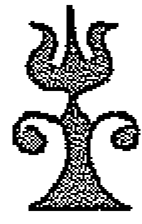

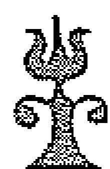

ДАВНІСТЬ НАЗВ *УКРАЇНА* ТА *УКРАЇНЦІ*

Скіфія на давніх картах розташована під знаком Тельця, тобто Бика, Тура. Через це Україна, колишня Скіфія, для стародавніх народів – *Країна Тура, Бика.* А я вже висловлював думку, що назви *Таврика, Скіфія, Русь, Україна, Волинь* (як і *Буковина, Гуцульщина, Бойківщина*) – семантичні двійники й означають „Край/Країна Тура/Бика" (ТРС, 28-38).

„Влесова книга" на дощечці 7-є мовить: „Ми – коровичі: скіфи, анти, руси, боруси, сурожці" (ВК, 160). Термін *коровичі* означає і *бичичі, туричі*, бо, зокрема, польське діалектне *karv*, споріднене з етнонімом *коровичі*, означає і „корова", і „бик", що засвідчує винятково давність цього слова. *Коровичі* – передача етноніму, який у цій пам'ятці IX ст. звучить *кравенці*, а це – найдавніша писемна фіксація сучасного етноніму *українці.* Водночас кожне з означених терміном *коровичі* племен – теж *коровичі, бичичі, туричі*, вони – семантичні двійники. Автор „Влесової книги" недвозначно самоідентифікує, самоототожнює себе і свій народ з коровичами-кравенцями-українцями, конкретизуючи, які саме складові творять і наповнюють реальним змістом цей збірний етнонім. І робить він це упевнено, без вагань та застережень, даючи зрозуміти, що вже в його часи це був етнонім сформований, усталений, загальновідомий. Водночас рядок із „Влесової книги" наочно ілюструє, яких історичних глибин сягає етнонім *кравенці-українці.* Бо на теренах України тільки писемна історія знає скіфів, теж кравенців, щонайменше зі зламу II-I тис. до н. е. Хоча, звісно, етнонім *скіфи* існував і до цих перших писемних фіксацій.

Найдавнішим санскритським відповідником польському *karv* є *go* (*gu, gau*), яке теж означає і „корова", і „бик". Тож у санскриті „країна бика-тура-корови" – *ґо-раштра, ґо-радж'я* або *ґо-деша*, тобто *ґо-країна.* Тому цілком імовірно, що *У* в *Україна* – залишок первісного *go, gu, gau* (пор. англ. *cow*) – „бик", „корова". Що така трансформація можлива, засвідчують непоодинокі мовні факти. Найперше, санскр. *go, gu* в українській мові відбите як *ха, хо, ху, го, гу.* Наприклад, хінді *gosayin* – „господар" (досл. „власник корів") і укр. *хазяїн*, санскр. *gudabha* і укр. *худоба*, індійські імена *Gopta, Goptar* – „Воїн", „Цар" (досл.

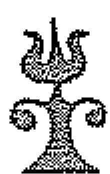

„Охоронець корів“) і українські прізвища *Хопта*, *Гоптар*, престижне в індійців воїнське ім'я *Gomukha* – „Биколикий“ й українське прізвище *Хомуха*, ім'я бога-пастуха й бога-воїна Крішни *Ґопал*, *Ґопала* – „Воїн“, „Цар“ (досл. „Охоронець корів“, „Пастух“) й українські прізвища *Гупал*, *Гупало*, *Гупалов*, *Гупалюк*, *Гупаленко*. Тож *Ґо-країна* могло мати й форму *Гу-країна*, звідки й *У-країна*. А *Гу-країна* могло мати різновид *Ву-країна*, звідки і *В-країна*. Приклади підтверджують і це. Назва *Умань* у просторічному мовленні звучить і як *Гумань*, і як *Вумань*, а жіноче ім'я *Устя* – як *Густя* і *Вустя*. Подібні приклади дають інші мови: укр. *горобець*, *гострий* – рос. *воробей*, *вострый*, іран. *Гураз* і *Вараз* – „Вепр“, іран. *Віштасп* – грец. *Гістасп*, санскр. *удра* „вода“ – лат. *hydros* – укр. *видра* („водна тварина“), санскр. *віра* „богатир“ – грец. *heros* „герой“ – іє. *wiros* „чоловік“, „муж“ тощо.

Санскр. *go* відбивається і як *а* чи *о*. Це ілюструють, зокрема, індійський теонім *Гопалан* (*Go+palan*) і грецький теонім *Аполлон* (*A+pollon*). Функції обох божеств тотожні, як і імена, що означають „Захисник корів“, „Пастух“, переносно – „Воїн“, „Цар“ (ТРС, 93-99). Тож індійське *Go* в такому разі передане грецьким *А*. Так і санскр. *gotra* – „рід“ (досл. „гурт корів“) має українську форму *отара*. Певно, й назва *Одеса* – теж „Край Бика“, що постала від первісного *Годеша*, *Годеса*, де *деша*, *деса* – „край“, „країна“ (ТРС, 142-152). Одещина багата на трипільські пам'ятки, пов'язані з поклонінням Бикові. У самій Одесі (на Молдаванці) й Білгород-Дністровському неподалік (давня *Тіра*) знайдено написи III ст. з іменами Шіви, чия тварина й атрибут – бик.

У багатьох народів бик, тур – живе втілення досконалої краси, нездоланної могутності й божественності, а в давніх уявленнях вони посідали першорядну, навіть світотворчу роль. Це видно і з українського фольклору. Наші колядки згадують золотохвостих корів із зірками на боках і турів золоторогих. Бик в українському фольклорі – символ творення, парубок, чоловік – віл, дівчина – телиця, жінка, земля – корова. Така символіка переповнює наші весільні пісні та обряди.

За „Атхарваведою“, бик тримає розпросторені землю, небо й повітряний простір між ними. Божество, правитель чи могутній воїн – теж бик, тур. Монети індійських царів містять напис *джаяті врішах* – „хай славиться бик“, зображають бика біля стовпа-юпи, який уособлює місце жертвоприносин і центр усесвіту. Давньоіндійські трактати закликають віддано служити корові-бикові,

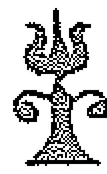

всіляко вшановувати їх: вішати на шию мелодійні дзвіночки, змащувати й фарбувати роги, прикрашати вінками й гірляндами, обдавати запашними куривами, підносити найкращий корм. Благоговійне ставлення до худоби й досі відчутне на Гуцульщині, назва якої і означає „Край бичичів,туричів".

Та найголовніше, бик – уособлення праведності, закону, дгарми. *Дгарма* (у ведах *арта*) – основоположне поняття індійської філософії, що означає світолад, вселенський закон, непохитність космічних процесів (зміна зими весною, дня ніччю, рух небесних світил, плин річок тощо). На *арті-дгармі* тримається впорядкований, організований, справедливий світ, його моральні, етичні, суспільні, релігійні устої. Як на опорах тримається міст, так і світ тримається на бикові-дгармі. Мостова опора в українській мові – *бик*, що якраз і може сходити до давніх уявлень про бика – опору світу. Санскр. *вріша* – „бик" і *дгарма* в індійському епосі – синоніми.

Людина має беззастережно дотримуватися традиційної дгарми – законів і приписів свого суспільства, племені, стану, роду. Людська дгарма – правдивість, чесність, незлобивість, незаподіяння зла живому, чистота помислів. Власна дгарма вища загальнолюдської моралі чи етики. У кожної людини своя дгарма, залежна від походження, соціального статусу, віку. Для брахмана-жерця дгарма-обов'язок: вивчення і донесення до людей вед – священних знань, здійснення пожертв і ритуалів. Дгарма воїна-кшатрія – захищати країну й народ від ворога, справедливо правити державою. Дгарма селянина-вайш'ї – обробіток землі, тваринництво, торгівля. На першій стадії життя (усіх стадій 4) дгарма-обов'язок людини – освіта, на другій – одруження, чесний заробіток, утримання сім'ї, неухильне відбування обрядів і ритуалів. Порушення дгарми карається покутою, вилученням з громади, іншими формами громадського осуду.

Вищий вияв дгарми – держава, санскр. *раштра*, *ратта*. Вона – гарант дгарми, яку сповідує, покріплює, оберігає, захищає, а за порушення її – і карає. Країна, яка не сповідує дгарми – *а-дгарма* „безвірна", *а-раштра*, *а-ратта* – „не-держава". Санскр. *дгарма* й укр. *держава* – споріднені: в обох словах наявна основа *dhar* – „держати", „тримати". Бик – царський символ, на стягах царів він засвідчував їхню відданість дгармі. Бик і *дгарма-чакра* – „колесо дгарми" прикрашають герб сучасної Індії, дгармачакра – центральний елемент і її

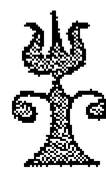

триколірного державного прапора. Дгарма невіддільна від Істини, Правди, *Сатьї* (санскр. *сатья* й укр. *суть* тотожні), тому на гербі й санскритський вислів з упанішад: *сатьямева джаяте* – „тільки істина перемагає". Усім цим давня країна й нині засвідчує своє прагнення іти шляхом істини, праведності, дгарми.

Дгарму формують *шастри* – священні книги. А в III ст. до н.е. жителі Херсонеса Таврійського, літописного Корсуня, звідки в Х ст. прийшло до Києва християнство, у так званій *Херсонеській присязі*, знайденій у 1890 – 1891 рр. на центральній площі Севастополя біля колишнього Володимирського собору, клянуться: „... я охоронятиму для народу *састер* і не розголошуватиму нічого потаємного ні еллінові (!), ні варвару..." (КЛХ, 10). *Састер* тут суто індійський термін для священних книг – *шастр*, які регламентували життя давнього індійця. Наявність цього винятково давнього для давніх і сучасних індійців терміну на теренах України важко переоцінити. По-перше, він засвідчує етнічну осібність херсонесців-таврів від греків і варварів, довколишніх племен. По-друге, він засвідчує індоарійську приналежність таврів, столицею яких і був Херсонес, літописний Корсунь, який має свого двійника на Черкащині, нині Корсунь-Шевченківський. По-третє, термін *шастри* винятково важливий для зрозуміння багатьох історичних реалій, явищ, подій та процесів і в цьому, і в суміжних ареалах.

Все життя давнього і сучасного індійця регламентується приписами, викладеними в шастрах, священних книгах, найпершу й найавторитетнішу частину яких складають веди. Ці приписи в сукупності складали морально-етичні засади суспільства, *дгарму*. Поняття *дгарма* не просто віра чи релігія, воно набагато ширше й охоплює такі категорії як моральність, праведність, чеснотливість, неухильне дотримання релігійних і громадських обов'язків тощо. На дгармі, викладеній у шастрах, базувалися устої суспільства, його етичні, правові норми.

Так що шастри (отже, й дгарму) Давня Україна знала ще два з половиною тисячоліття тому, хоча, звісно, вони існували й до цієї першої писемної згадки. Шастри утверджували віковічність і непорушність чотиристанового суспільного поділу. А такий поділ у Давній Україні існував і до Херсонеської присяги. Це засвідчує скіфська легенда про Тарґітая та його трьох синів, передана Геродотом у V ст. до н.е., про 4 магічні дари, що впали з неба й далися до рук наймолодшому з трьох братів, Колаксаєві – золоті

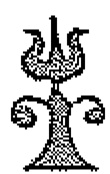

чаша, сокира, плуг і ярмо (Геродот, IV 5-6). Символіка небесних дарів, хоча про неї досі дискутують дослідники, прозора навіть для пересічного сучасного індійця: чаша символізує жерців, сокира – воїнів, плуг – землеробів, а ярмо – залежних общинників. Тож скіфи-сколоти, Колаксаєве плем'я, знало поділ суспільства на 4 стани, а це – неодмінна ознака дгарми, праведності. Такий поділ знали й предки сучасних українців, бо їхні прізвища відбили всі 4 санскритські терміни на означення цих станів. Як і скіфи, предки сучасних українців знали чотиристановий суспільний поділ. Знали вони, як і індійці, поділ людського життя на чотири етапи, теж освячений шастрами. Причому ці етапи (в індійців – *ашрами*) у них співвідносилися з чотирма порами року й чотирма сторонами світу: дитинство – весна і схід, юність – літо й південь, зрілість – осінь і захід, старість – зима й північ.

За давніми уявленнями, назва „Країна Тура, Бика" була рівнозначною назві „Праведна країна", „Країна Дгарми-Арти", „Артанія". Саме за таке значення для Давньої України промовляють факти: скіфи-сколоти й таври-руси-поляни – вони ж коровичі-кравенці-українці – сповідували дгарму. Та й для деяких античних авторів скіфи-кравенці – найсправедливіший і найправедніший народ.

Трипільську культуру в Україні і рівночасну їй Хараппську культуру в Індії якраз і споріднює найбільше культ Священного Бика. Хараппські печатки знають три різновиди биків: *махокша*, *укшан* і *ґаура*. Найчастіше зображуваний *махокша*, інакше *великий індійський бик*: з горбом, сильним тулубом, розлогими рогами й довгою шерстю під шиєю, що звисає до передніх ратиць. Іноді в нього гірлянда на шиї – отже, його неабияк шанували. Із ним пов'язаний своєрідний елемент поховальної обрядовості: на 13-й день по смерті арія, когось із трьох вищих станів (брахмана, кшатрія чи вайш'ї), бика-махокшу таврували – ставили знак тризубця, потім відпускали на волю, і він міг безкарно пастися, де й скільки захоче.

Укшан, або *укша* (пор. англ. *ох*) менший за махокшу, безгорбий, але теж із розлогими рогами. Це звичайна тяглова тварина для запрягу й оранки, традиційний український віл. У ведах *укшан* везе колісницю, в якій сидить *Уша* – Вранішня Зоря. *Укшан* – ім'я Сонця, Місяця, Аґні-Вогню, Марутів (*Мариці* „Влес-книги", „вітри, Стрибожі внуки" „Слова"). Індійське воїнське ім'я *Укшан* – „Бик", „Цар" тотожне українському імені *Оксен* (жіночий варіант

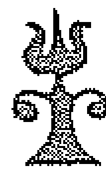

Оксена, Оксана – „Правителька“, “Цариця“). Інше воїнське ім'я, *Укшіта*, тотожне українському прізвищу *Оксюта*. Санскр. *Укшіта* – „Ярий“, „Повний снаги“, звідки й слов'янське означення Шіви-Рудри-Рода – *Ярило*. Загальноскіфська святиня *Ексампай*, про яку пише Геродот, і містить у своїй назві *укшан*. *Ексампай* (*укшан+пая* „вода“) означає „Бик-ріка“, як і *Гіпаніс* – Південний Буг в античних авторів, на якому Ексампай стояв. Назва *Гіпаніс* (санскр. *Ґу* „бик“+*пані* „вода“) тотожна назві *Кубань* – в античних авторів теж *Гіпаніс* (ТРС, 131-141).

Ґаура – короткорога, могутня, люта на вигляд тварина, іноді зображувана перед коритом чи яслами з кормом для вмиротворення її. Це дикий бик, тур, важко приручуваний. Саме з ним різні епоси порівнюють царів і могутніх воїнів, коли треба підкреслити ярість і бойову снагу. Шіва і його дружина у войовничих іпостасях мають імена *Ґаура* й *Ґаурі* – *Тур* і *Туриця*. У „Слові“ воїнську доблесть означують епітети *яр-тур* і *буй-тур*. *Gud*, *gut* – „бик“, відбите в етнонімах *гуцули* (*гут+ул+и* – „бичичі“, „туричі“) та *сугуди-согди* (*су+гуд+и* – „могутні бики“), шумерські клинописні тексти вживають якраз у значенні „богатир“, „герой“.

Тож усі три вищі стани (*арії*) давньоіндійського суспільства мали своїх биків: у брахманів – *махокша*, у кшатріїв – *ґаура*, у вайш'їв – *укшан*. Для кожного стану його бик і був головним об'єктом поклоніння. Загальна назва самця, бугая – санскр. *вріша* (хінді *вріш*), досл. „зрощувач“, „запліднювач“. Шіва має ім'я *Вріш*, тотожне язичницькому *Влес*, яким із прийняттям християнства означується святий *Власій*, покровитель худоби. Із *вріш* споріднене санскр. *врішті* – „дощ“, „вода“, основа *вріш* означає „осипати дарами“ й „дощити“ (пор. укр. *роса, росити, зрощувати*, а початкове *в* у санскриті, як і в українській, може випадати). Посилати дощ, отже, дарувати добробут, багатство – одна з функцій Вріши-Влеса. Бо він і Небесний Бик, що запліднює Корову-Землю своїм сім'ям-дощем. Тому Влес і стояв у Києві на березі Почайни. Санскритська назва сузір'я Тельця, під яким розміщена Давня Україна – *Вріш*, тобто *Бик*.

Тож зв'язки Києва й літописного Корсуня, кримських таврів і подніпровських русів не випадкові, вони споконвічні й неперервні. Недарма через тринадцять століть після Херсонеської присяги великий князь Володимир саме з Корсуня, колишнього Херсонесу, приніс до Києва християнство, привів християнських священиків і привіз християнські регалії. А захисницею і покровителькою,

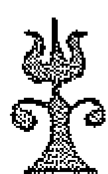

матір'ю Херсонеса-Корсуня, за тією ж Херсонеською присягою, була богиня Діва, тотожна індійській Деві – „Богині". Така ж захисниця-покровителька була і в Києві, в язичницькому пантеоні Володимира. Це жіноча іпостась Влеса-Велеса – *Мокоша*, тотожна індійській *Махеші*, „Великій богині". *Махеші* й *Деві* або *Махадеві* в Індії – одне з імен дружини Шіви-Вріши. Саме Мокоша була Покровою, Берегинею, Матір'ю Києва і всіх міст Київської Русі. Саме їй завдячує крилатий вислів про „Матір міст руських", який дожив до наших днів і об який поламано стільки словесних списів. Він побутував іще в III ст. до н.е., бо й Херсонес-Корсунь – теж таврське, тобто руське місто. Подніпровські руси, очолювані своїми князями, не раз добувалися літописного Корсуня, де жили таври-руси-кравенці. Вони не забували своїх предковічних земель і святинь, своїх кровних родичів, спорідненість з якими, судячи з усього, ще добре відчувалася й усвідомлювалася за часів Київської Русі.

Саме з *вріш* споріднені етноніми *руси, русичі, русини* й назви *Русь, Рось, Росава* тощо (ТРС, 28-38). Візантійський автор XII ст. Іоан Цец прямо каже, що назва таври тотожна назві руси. „Влесова книга" багато уваги приділяє ареалові сучасного Криму, давньої Таврики, але знає тут тільки русів, а не таврів. Тобто таври – руси, етнонім *таври* – грецький переклад місцевого етноніму *руси*. Візантійські джерела називають русів таврами або тавроскіфами. Великий київський князь Святослав для візантійців – ватажок тавроскіфів. Візантія не розрізняє Русь Причорноморську й Русь Подніпровську – для неї це дві частини одного цілого (ТРС, 28-38). Слова Іоана Цеца підтверджує „Влесова книга", мовлячи про коровичів-кравенців-українців, невід'ємною частиною яких були руси-таври. Тобто назва *Таврика* тотожна назві *Русь*, а етнонім *таври* тотожний етнонімові *руси, русь*. Назви *Таврика* й *Русь* – семантичні двійники, вони тотожні назві *Україна* й означають „Країна Тура-Бика", а насельники Таврики й Русі – *таври-тавріани* й *руси* – „жителі Країни Тура-Бика". Тобто ті ж таки *гу-країнці, українці*.

І назва *Бористен* в античних авторів на означення Дніпра – первісне *Вріш+дану*, де *Борис* грецька передача санскр. *vrish* – „бик" (у грецькій відсутнє *v*, тому в запозичених словах його замінює *b*). А *тен* ще ведійське *danu* – „потік", „ріка" (пор. грецьку назву Дону – *Танаїс*). Тобто гідронім *Бористен*, як і *Південний Буг-Гіпаніс* та *Кубань-Гіпаніс*, як і *Ексампей* та *Рось*, означає „Бик-ріка".

Давня Ольвія теж називалася *Бористен*. Але топонім *Бористен*

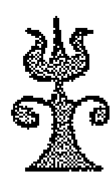

– грецька передача санскр. *vrish+sthan*, де *sthan* – „місце", „місцевість", „край", „країна", тотожне укр. *стан* (від *стояти*, санскр. *stha*) й споріднене з українськими суфіксами місця *-ще* (*селище, городище, капище, замчище, річище*) і *-щина* (*Київщина, Одещина, Черкащина, Гуцульщина, Троєщина* тощо). Тож топонім *Таврія* означає „Край/Країна Бика", а *бористеніти* – „жителі Країни Бика", тобто *гу-країнці, у-країнці*. Етноніми *бористеніти* й *українці* тотожні структурно і значеннєво, вони – семантичні двійники. Фіксований античними авторами із середини І тис. до н.е. етнонім *бористеніти*, безперечно, в своєму етнічному середовищі і в первісній формі існував задовго до своїх перших писемних фіксацій. І має сходити щонайменше до трипільських часів.

Поклоніння Бикові-Корові особливо властиве Трипіллю. Розписна скульптура засвідчує парний орний запряг волів на Подніпровському Правобережжі ще в III тис. до н.е. У трипільських шарах на Росі знайдено глиняну модель храму, прикрашену бичачими рогами. Роги взагалі характерна риса трипільської образотворчості. Про це свідчать численні наліпи на посуді, ручки ложок і черпаків у вигляді рогів, посуд з вушками-рогами, на посуді – бики в запрягу. Трипільці закопували під долівками черепи з рогами биків, тримали їх у хаті на покуті. Костяна пластинка у формі бичачої голови пунктирно зображає жіноче божество. Знайдена 1946 року в Херсонесі Таврійському теракотова пластинка зображає жінку-божество з головою корови. Там же знайдено й монети, де з одного боку бик, а з другого – богиня Діва, захисниця Херсонесу, тотожна київській Мокоші, захисниці Києва і міст руських (СІ, 212-226). Так що й Трипілля, як свідчать факти, „Країна Бика", *Гураштра, Гуратта*, звідки, можливо, й *Оратанія*. І якщо ареал Трипільської культури – *Гу-ратта*, де *ратта* – „країна", то насельники її – *гуратти*, тобто ті ж таки *гу-країнці, у-країнці*.

Тож з усього сказаного випливає низка значущих, ба навіть кардинальних висновків, і серед них найголовніший: назви *Україна* й *українці* набуток не недавніх, а найдавніших історичних часів. У формі своїх семантичних двійників, однакових із ними структурно, але різних лексично, етнонім *українці* й назва *Україна* існували на наших теренах упродовж тисячоліть – у трипільські, скіфські, долітописні й літописні часи. Існують і нині.

Вони, як і сам народ, як і країна цього народу, котрі собою означають, незнищенні.

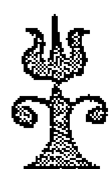

В ГЛИБІНЬ ТИСЯЧОЛІТЬ СЛІДАМИ *ЧОРНИХ ТУРІВ*

1. *Калакура і Калатура*

Ярослав Калакура, відомий сучасний історик і бібліограф, під час одного нашого спільного семінару з українознавства в київському Будинку вчителя, де я розповідав про давні українсько-індійські зв'язки, поцікавився в мене, що може означати його прізвище. Я відповів, що в нього цілком індійський вигляд і з санскриту воно – семантичний двійник українських прізвищ *Чорновіл*, *Чорнотур*. Бо санскр. *kala* – „чорний", а *kura* (хінді *kur*) – „бик", „тур". Ярослав Степанович мовив, що це схоже на правду, бо в його рідному селі побутує і прізвище *Калатура*, яке, виходить, тотожне прізвищу *Калакура*.

Зараз я можу долучити сюди й іранські факти: осет. *kur*, *kyr*, іран. *kur*, *kurush*, памірське *gur* – „бик" (СИФ, 201). Український антонім до прізвища *Калакура*, що має і форму *Калакур*, – *Білокур*, тотожне прізвищам *Біловол*, *Білотур* і *Білогур*.

Вже після тієї нашої розмови мені до рук потрапила книжка Дмитра Шпака „Тлумачний словник топонімів села Старі Кути" (Львів, 1998). І в ній я знайшов назву *Калатура* й підтвердження тому, що я казав тоді Я.С.Калакурі. Дмитро Шпак, багаторічний і невтомний дослідник рідного краю, пише, що *Калатура* – урочище з потічком на Косівщині, колись священний гай, де водилися могутні й священні, як і дуби тут, тварини. Й ілюструє сказане щедрівкою:

*Поїдемо ж ми... **за чорним турому**...*
Та єк надибав
***чорного тура**,*
***Чорного тура**,*
грубого звіра;
І сніпок стрілочок не долітає,
І тугий лучок не дострілює,
Ясна шабелька не дорубає:
Та сивий коник із ніг спадає,
Гордий молодець із страху
вмліває...

Автор книжки слушно зауважує, що цей щедрівчаний тур якраз і живе в назві *Калатура*. Щоправда, вірно визначивши *тура* в назві, перший компонент він визначає як „коло", „біля". Тож уся назва отримує тлумачення „Коло тура", „Біля тура" або „Там, де (є) тур" (ТС, 61-66). Насправді ж *Калатура* й означає те, про що мовить давня щедрівка – *Чорний*

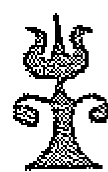

Тур, Чорнотур. Далі Д.Шпак наводить деякі цікаві й пізнавальні факти – свої і з книги А.Крищука „Українська міфологія" (Тернопіль, 1994). Дещо з того повторимо своїм викладом і ми, іноді з коротким коментарем.

Тур – бог ратної справи, могуті, незламного духу, віри. Ідол його мав вигляд чоловіка з залізною головою тура, роги в нього – срібні, тулуб – у кольчузі, в правій руці – короткий спис чи меч. У нього просили краси й сили, а найдужчих і найхоробріших юнаків називали *турами.*

В індійців бик теж уособлював віру, закон, вважався опорою впорядкованого, справедливого, праведного світу. У Давній Індії самців чорної масті жертвували Варуні, богові-охоронцю космічного закону й західної сторони світу, згодом – владиці водних просторів, як і грецький Посейдон. Варуна – покровитель воїнського стану, з ним ототожнювався племінний ватажок, князь, цар. Слов'янський аналог Варуні – *Дажбог,* а русичі, княжа дружина в „Слові" – *Дажбожі внуки.* Тож і Дажбог мав пов'язуватися з чорним биком-туром (ТРС, 68-81). В Україні жертвоприносини чорного бика зафіксовано востаннє 1520 року.

На Галичині у вересні відзначали *Туриці* – свято Тура. Селом водили молодого бичка й приспівували: „Ой Туре, Туре, Туре небоже, ой повернися та й подивися. А в господаря пана Івана, в оборі прибуток, честь йому й шана..."

Що в Галичині відзначали *Туриці* – не дивно, бо ж і *галичани – чорнобичичі, чорнотуричі,* і *Галич* – „Чорнобиків", і *Галичина* – „Край Чорного Бика". Та про це далі.

Тур був великий і грізний, його боялись і підносили йому щедрі дарунки. Купальської ночі Тур виходив із кам'яної гори, ревів, аж двигтіла земля, й ішов випасати цвіт папороті, аби ніхто той цвіт не знайшов, бо тоді людина розумітиме мову природи. Небіжчика везли в останню путь запряжені в сани воли, без огляду на пору року чи на те, є сніг чи ні.

Шаноба до тура-бика збереглася в Карпатах чи не донині. На Гуцульщині й досі відчутне благоговійне ставлення до худоби. Слово *гуцул* і означає *бичич, турич* (*гут, гуд* „бик" + *ул* „-ів//-ов"), а *Гуцульщина* – „Край бичичів-туричів".

Захопливу оповідь про полювання на тура Купальської ночі подає гуцул Ю.Федькович. Оповідання П.Куліша „Орися" містить романтичну легенду про золоторогих турів, їх оспівують наші щедрівки. „Влес-книга" знає жіночу іпостась Тура-Бика – корову Замунь.

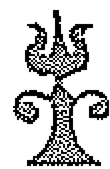

Санскр. *го, гu, гau* – „бик“, „корова“ означає і „земля“, бо корова й земля – обидві годувальниці. Певно, грец. *гео* „земля“ та санскр. *гau* „корова“, „земля“ споріднені. За „Влес-книгою“, від корови Замунь походять *коровичі-кравенці-українці*. А іран. *zamin* якраз і означає „земля“. Тож *Корова-Замунь* – це і є *Корова-Земля*.

Кала в прізвищах *Калакура* й *Калатура*, *Каль* у назвах тотожні санскр. *kala* – „*чорний*“, „*темний*“, вони широко відбиті в українських гідронімах: *Калка, Калець, Кальник, Кальчик, Кальна, Кальнівка, Кальниця, Кальничка, Кальновець, Каламутка, Калило, Калище, Калюс, Калюсик, Кальміус, Калагірка, Калигірка, Кальниболотка, Калуш, Кальновий Ярок* тощо (СГУ, 228-232).

Назви з *kala* – „чорний“ виявляє в Криму і тлумачить (іноді під знаком запитання) О.М.Трубачов, російський дослідник індоаріки в Північному Причорномор'ї:

Кала-міта (= Інкерман, Каламіт). Від д.-інд. *kala* „темний, чорний“+*mita* „збудований“ (від *mi-* „зводити“, „укріплювати“);

Кала-рас – „Чорна ріка“ (?);

Калі-ера – „Чорна гора“ (?). Порт венеціанців між Судаком і Феодосією, в околицях Карадагу (XIII-XV ст.; 1367 року захоплений генуезцями, 1475 – зруйнований турками). І *Карадаг* – „Чорна гора“;

Калі-стана (*Каллістон*) – перевал між горами Шуврі та Хріколь у Криму. Виводиться від д.-інд. *kali* „чорна“, як ім'я богині Калі (дружина Шіви), й *sthana* „місце“. Тобто „Місце (богині) Калі“, „Святилище Калі“;

Калі-тіра – „Чорний берег“ (?). *Calitera, Callitera* (1367), *Callitra* (1480), *Callitta* (1514) – назва Ялти на італійських картах і в документах;

Калі-варді – „Чорна вода“; *Caliordi* – одне з шести міст внутрішньої Таврики. Пор. д.-інд. *vardhi* „океан“, *vari* „вода“. Можливо, назва тотожна тюрк. *Кара-су* – „Чорна ріка“ (ІА, 244-245).

У цих назвах, задовільне чи незадовільне їх тлумачення (можливі й інші пояснення деяких із цих назв), безсумнівний перший елемент, пов'язуваний із д.-інд. *kala* – „чорний“ чи *kali* – „чорна“. Тлумачення *Калі-стана, Каллістон* (пор. укр. *стан*) як „Місце, Святилище Калі“ дуже ймовірне, зважаючи на рясноту „дівиних“ назв у Криму й по всій Україні і на те, що святилища богині Діви зводилися на високих пагорбах і стрімких скелях. А *Калі* „Чорна“ грізна іпостась саме Діви-Деві – „Богині“, дружини Шіви, інше ім'я якого *Вріш* – „Бик“, тотожне нашому *Влес*.

І самі тури рясно відбиті в українських назвах: ріки *Тур, Туринка, Туричка, Тур'я, Турійка, Турочка, Тур'янка, Турла, Турець* (озеро),

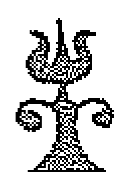

міста *Тур*, *Турів* і село *Турів* на Чернігівщині, *Туриця*, *Турея*, *Турівля*, *Турка*, *Тур'ї Ремети* на Закарпатті й Львівщині. Лише топонімів із *Тур* в Україні – близько ста, особливо їх багато на Закарпатті й Волині (ТСУ, 359). Волинський письменник Віктор Лазарук в екологічному романі „Світязь" пише: „Давня Волинь і Полісся – то край вічних дощів, невловимих ятвягів і диких турів. Тур був поширений по всій Європі й особливо на Волинському Поліссі. В Затурцях, Туропині, Туричанах, Туровичах, Турі й Турійську легендарні буй-тури водилися масово. Звір пасся на березі Тур-озера й Туреченського, пив шовкову воду з тихоплинної Турії. Такої густоти турової топонімії не знає жодна європейська країна. Але не тільки в географічних назвах тур продовжує жити. Він увічнив своє ім'я в людських прізвищах..." Останній представник цього найдавнішого виду тварин на землі загинув 1627 року.

У Давній Індії, як згадувалося, самців чорної масті жертвували Варуні, який асоціювався з нічним небом, тоді як Мітра – з денним. „Варуна – це ніч" мовить давній текст. Цар чи князь коронувався на престол тільки вночі. Санскр. *varuna* й укр. *вороний* – етимологічні двійники, у них спільне походження й однакове значення. Слово *вороний* наявне в назві *Вороніж*, тотожній назві *Чернігів*.

А ще – в загадковому виразі *бусови врани* зі „Слова о полку Ігоревім".

2. *Бусови врани*

„Всю нощъ съ вечера бусови врани възграяху у Плъсньнска на болони, бъша дебри Кисани и несоша къ синему морю„.

О. Трубачов пише: „Це місце в „Слові" лишається темним, здебільшого через загадки топонімії: *Плеснеск* чи *Плесенськ* шукали в Галіції (*Галичині? – С.Н.*) та біля Києва, назви ж *Кисань* так і не знайшли „на цілій Русі". А проте „Слово" в даному пункті містить точну, хоч і унікальну інформацію про округу *Kisan*, *Kinsanous* (XIV ст.) в долині Алушти, в Криму. Ця назва, при всій її етимологічній неясності й відносно пізній середньовічній документації, носить давній характер і локалізується в землі тáврів. Контекст „Слова" лише підтверджує наше порівняння і вкладає його в точний маршрут бусових (?) воронів, які „...були в долині Кисанській і понеслися до Азовського моря" (бо *синє море* в давньоруській літературі – це Азовське море, пор. іще *Синя вода* = Дон)" (ІА, 59-60).

Як бачимо, вираз *бусови врани* О.Трубачов перекладає як *бусові*

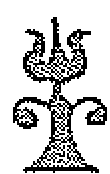

ворони; він вагається лише щодо слова *бусові*, тому й ставить біля нього знак запитання. Слово ж *врани* у нього сумнівів не викликає, для нього це – іменник у множині, який означає *ворони* (птахи). Хоча насправді це прикметник *вороний*, в деяких і нинішніх слов'янських мовах – *врани*. *Бусови* (правильно *бусове*) – не гіпотетичний прикметник *бусовий*, що його тлумачили з тюркських мов то як *босий*, то як *сірий* чи *сизо-рудий* (ВЭ, 86), а множина від цілком реального іменника *бус*, тобто *бусове*. Форма множини з *-ове* властива українській мові: *панове, сватове, братове*, у „Слові" – *хинове, тарголове*. І сьогодні в карпатських селах чути колядки й щедрівки, в яких „межи горове два яворове", „попід борове лежать снігове", де „по городцях ростуть макове", а „по толойці цвітут ружове" (ФМ, 50). Цілком український і порядок слів у реченні, коли за іменником іде прикметник: *бики полові, коні воронії*.

Тож вираз *бусови врани*, правильно *бусове врани* – *буси вороні*, тобто *чорні буси*. А що таке *буси*, збагнути неважко: це *бики, тури* (пор. лат. *bos* – „бик", воно ж у назві *Боспор* – „Переправа Бика"). Означення тура латиною – *bos primigenius* „первісний бик", сюди ж укр. *бузівок* – „бичок". Автор „Слова" згадує *время Бусово* – чи не часи Боспорської держави, що існувала на теренах України майже тисячоліття, починаючи з V ст. до н.е? Столицею її був Пантикапей (нинішня *Керч*), що називався і *Боспор* (слов. *Воспор*).

Отож *бусови врани* – це *бики вороні, тури вороні*, а звичніше й сучасніше для нас – *вороні бики, чорні тури*. Як виявляється, вони мають родичів і семантичних двійників іще в II-I тис. до н.е.

3. Меланхлени й савдарати

У Геродота меланхлени – плем'я не скіфське, хоч і має скіфські звичаї. За В.Граковим, меланхлени мешкали на північ від скіфів царських на лівобережжі Дніпра, а царські скіфи займали степ уздовж Меотиди (Азовського моря) до Танаїсу (Дону) і північний Крим до гір, де мешкали *таври* – „бичичі". На Верхньому Дінці розташовує меланхленів Б.Шрамко. П.Третьяков відводить їм лісостепове лівобережне Подніпров'я і вважає, що назва *меланхлени* відбита в назвах *Чернігів* і *Вороніж*. Ю.Гаглойті гадає: меланхлени жили в ареалі сучасної Абхазії, вони ідентичні савдаратам, частині скіфів, а *меланхлени* – грецький переклад скіфського *савдарати*, бо осет. *савдар* – „чорновбраний". І Граков ототожнював меланхленів із савдаратами. За Л.Єльницьким, Геродотові

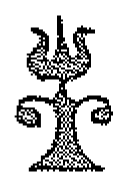

й кавказькі меланхлени – одне й те саме плем'я, а назва *меланхлени* асоціюється з чорними бурками кавказьких племен.

Отже, наявна певна розкиданість думок щодо меланхленів і їх локалізації. Та для нас істотно те, що вони жили в Давній Україні й що такий авторитетний історик, як П.Третьяков вбачає у них праслов'ян і пов'язує назву *меланхлени* з назвами *Чернігів* та *Вороніж*. Справді, етнонім *меланхлени* містить *melan* – із грецької „чорний". Назви обох міст мають елементи з цим значенням, а *-іг* та *-іж* (від *ing* „бик") – етимологічно тотожні. Тож назви *Чернігів* і *Вороніж* – „Місто Чорного Бика". *Хлени* в *меланхлени* тлумачиться як „одягнені", а підтвердження шукають в іран. *савдарати*, з якого нібито скальковане *меланхлени*. Проте осет. *савдар* насправді означає „чорний бик". Іранські мови знають слова й словосполучення, де *дар* – саме „бик", „тур": пушту *doure* „тур", *dyr* в осет. *zebidyr* „тур" (пор. *зубр*), памірське (ваханська мова) *d(ы)r-uksh* – „тур-бик", де *uksh* споріднене з санскр. *uksha* (англ. *ox*)//*ukshan* й авест. *uhshan* – „бик" (ВЯ, 197).

Тож *савдарати*, отже, й *меланхлени* – *чорнобичичі, чорнотуричі. Сав-дар* у *савдарати* тотожне *тму-тор* „чорний тур" у назві *Тмуторакань* – „Місто Чорного Бика": перші компоненти в них семантично, а другі – етимологічно тотожні. *Тмуторакань* – двійник назв *Чернігів* і *Вороніж*. І слушно припускає український дослідник О.С.Стрижак, що назва *Чернігів* могла постати від *Черніг* – воно й означає „Чорний Бик". Додамо тільки, що запорозькі козаки знали й імена *Чернега, Чорниш, Чорнята, Черняк, Черник, Черня*, вжиткові зараз лише як прізвища. Із них *Чернега, Чорниш* стають до ряду прізвищ із значенням „Чорнобик", „Чорновіл".

4. Сівери-сувіри-кімери

Сав у *савдарати* споріднене з санскр. *ш'ява* (хінді *ш'яв, с'яв*), іран. *siya* – „чорний", „темний" та укр. *сивий* – „не зовсім білий", „темнуватий". Вираз *сива давнина* означає „давнина, повита мороком//пітьмою часу". Тому ймовірно, що й літописне *сівер* сходить до первісного *ш'ява-вара, с'яв-вар, сія-вар*. Де санскр. *вара*, хінді *вар* – „самець", „чоловік", „жених", надто у весільній обрядовості, де молодий якраз асоціюється з биком (СРС, 565). Це засвідчують і наші весільні пісні. Дніпро-*Бористен* (пор. санскр. *vrish* „бик"+*danu* „ріка") – сам „Бик-ріка" має і давні назви *Вар, Варом, Варух*. Санскр. *ш'ява-вара*, хінді *ш'яввар, с'яввар* – „чорний бик" стяглося (явище гаплології) до форми *сівер*. Але за Ге-

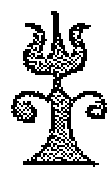

родота, судячи з його *kimmerioi* – „кіммери“, ще існувала форма *ш'ява-вара*: про це свідчить подвоєне *мм* в грецькій передачі етноніма, яке мусило передати два однакові склади *ва-ва* в *ш'ява-вара, с'ява-вара* чи подвоєння *в-в* у *ш'яв-вар, с'яв-вар.* У такому разі й *сівери* означає *чорнобичичі, чорнотуричі.*

Свого часу ми вже розглядали етнонім *сіверці*, ототожнили його з кімерами й витлумачили як „справжні мужі“, „могутні герої“ (ТРС, 10-17). Це тлумачення ажніяк не суперечить тлумаченню *сівери* як *чорні бики-тури*, а тільки доповнює його. До прикладу, тюркські імена з *кара* – „чорний“ (укр. *карий*, санскр. *kala*) історично були найбільше поширені в тюркської знаті, а не в простолюду, як можна було б сподіватись. Аби пояснити таке розходження, дослідники зіставили *кара* й властивості предметів, з якими слово було вжито, й помітили явну невідповідність. Давньотюркська назва планети Юпітер – *Каракуш*, „Чорний птах“. *Каракуш* і орел-беркут. Отже, *кара* значить тут не „чорний“, „поганий“, а „дужий“, „могутній“. Тому ім'я *Карахан* означає не *Чорний Хан*, а *Могутній Хан, Карамурза* – не *Чорний Мурза*, а *Великий Мурза, Карабатур* – не *Чорний Богатир*, а *Могутній Богатир* тощо.

Те саме і з сіверами: тлумачення етноніма *сівери* як *чорні бики* чи *могутні богатирі* не взаємовиключають, а тільки доповнюють одне одного. Бо *чорний* і *могутній, бик* і *богатир* у певному контексті тотожні, вони синоніми, семантичні двійники. Порівняння богатиря, царя чи бога з биком, туром звичайне явище в багатьох епосах, в українському теж. У „Слові“ епітети *буй-тур* і *яр-тур* (*яр* = санскр. *вар*) означають вищий вияв воїнської доблесті. І *gud* – „бик“, „тур“ у шумерських клинописних текстах, як помітили дослідники, вжите саме в значенні „богатир“, „герой“.

Тож витлумачення етноніма *сівери* як „доблесні богатирі“, „справжні мужі“, „могутні герої“ залишається в силі. Як і те, що сівери тотожні кімерам і що кімери-сувіри-сівери – автохтонні, споконвічні на теренах Давньої України. Бо тільки писемні джерела знають їх на одній і тій самій території упродовж принаймні трьох тисячоліть – в усякому разі, в II тис. до н.е., в трипільські часи вони вже тут були. До сказаного раніше можна додати й те, що тлумачення назви *кімери* як „чорні бики“ розвіює „кімерійський морок“, який довго огортав Кімерію і застував назву *кімери*. Пояснення назви *сівери-кімери* як „чорні бики-тури“ передбачає і тотожність назв *Кімерія* та *Сіверщина*,

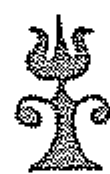

які означають *Край Чорного Бика, Чорнотурія, Чорнорусь*. А місто *Кімерік*, тобто *Сіверськ* – „Чорнобиків" стає у ряд з назвами *Тмутаракань, Вороніж* і *Чернігів*.

Між індійськими сіндами-сувірами й українськими сіверами-кімерами констатується не лише етимологічна тотожність етнонімів, а й етнічна спорідненість. Ця спорідненість, судячи з усього, ще добре відчувалася за Київської Русі. Тому недаремно саме чернігово-сіверські князі сідали на престол у Тмутараканському князівстві, а сіверського князя Ігоря вабила далека й загадкова Тмутаракань. Шлях туди, схоже, добре знало не одне покоління чернігово-сіверських князів до й після Ігоря. Для новгород-сіверського князя шлях із Чернігово-Сіверщини до Кімерії-Сіндики-Сіверщини, до її *Тмутаракані* – „Міста Чорного Бика", то шлях до землі предків і предківських святинь. Саме біля теперішньої Тамані, колишньої Тмутаракані, ще до XVIII століття височіли велетенські статуї, які, поза сумнівом, відігравали важливу роль в уявленнях та віруваннях сіндів-сувірів-сіверів-кімерів. Бо хоча „Слово" й написане в XII ст., в ньому фігурують язичницькі божества, винятково близькі до божеств індійського пантеону. Зазначимо принагідно, що божества Вишень і Кришень, у яких неважко впізнати Вішну й Крішну, а ще Індра, Сур'я, Тваштар, Яма згадуються у „Влес-книзі", створеній у IX ст. І автор пам'ятки ніде не прохопився бодай словом, що це чужі для слов'ян божества.

5. *Сіявуш і Сіявушґірд*

Надзвичайно популярний персонаж у культових уявленнях домусульманського Хорезму („Країни Бика") і чи не найтрагічніша постать іранського епосу („Шахнаме"), син бактрійського царя Кей Усана, звався *Сіявуш* – „Чорний Самець", „Чорний Бик". Де *Сія-* споріднене з санскр. *ш'ява, с'ява* – „чорний", „темний", а *вуш, уш* – „бик", споріднене із санскр. *вріш* – „бик", „самець" (основа *варш-вріш* „зрошувати", „запліднювати"). У різних мовах воно прибрало форм *вахш, окс, аухш, вуш, вус, ус* тощо. Аму-Дар'я, інакше *Вахш*, священна ріка хорезмійців (*Окс* грецьких джерел) – „Бик", їй іще недавно приносили в пожертву бика.

Сіявуш, розповідає „Шахнаме", по вигнанні з Бактрії заснував у нових краях свою столицю *Сіявушґірд* – „Сіявушград„, „Місто Сіявуша", досл. „Місто Чорного Бика". *Сіявушґірд* структурно й компонентно тотожне назві *Тмутаракань*, воно – двійник назви *Тмутаракань*. Як і назв *Чернігів, Чорнобиль* (англ. *bull* – „бик"), *Калатура, Вороніж*.

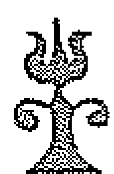

Борис Смирнов (1891-1967) – академік медицини, індолог і відомий перекладач „Махабгарати", сам виходець із Чернігівщини (с.Козляничі), мовить про винятkову давність культу Чорного Бика. Він, зокрема, пише: „... вже в епоху другої династії (середина IV тис. до н.е.) було встановлено культ *Bakha* (Чорний Бик) у Какамі, тобто в місті „Чорного Бика". Отож *Бакх* – чорний (*krishna*) бик, є Діоніс, „покровитель Індії"... Чимало єгипетських царів любили називатися „могутніми биками". Шкурі чорного бика надавалося великого ритуального значення. Це наводить на паралель: Індра волею Праджапаті (Творця всього живого – *С.Н.*) здирає з Крішни його чорну шкіру... Діоніс – син Семели (слов'янська *Земля*) є *Бакхос* (єгипетське *bakha* або *bakhis* – бик), а Крішна-Пастух – запліднювач своїх ґопі (пастушок – *С.Н.*). Із богів Греції єдино Діоніс зоветься *Heros* – „Герой", а Крішна – кшатрій, *Vira* (теж „Герой", „Богатир" – *С.Н.*)... Діоніс пов'язаний із давньошумерським Ан-Кі – подружжям Небо-Земля. Один із улюблених епітетів „Махабгарати" – *рішабга* „бик"... (ОРВ, 234).

Якраз у Тавриді, за грецькими переказами, Діоніс-Озіріс своїми биками зорав землю, навчив людей землеробства й виноградарства, а від його биків дістав назву народ – *таври*, тобто „туричі", „бичичі". Отже, й *руси*, бо візантійський автор Іоан Цец каже, що назви *таври* й *руси* – значеннєві двійники. Відтоді земля таврів-русів стала називатися *Таврида*, *Таврика*, отже, й *Русія*, *Русь*. Інший грецький міф мовить, що золоте руно стерегли саме таври та їхні вогнедишні бики. І назву *Боспор Кімерійський* (нині Керченська протока), де *Боспор* – „Брід Бика", античні автори пояснюють або тим, що Діоніс-Озіріс переправлявся із Сіндики до Криму, або тим, що він своїм плугом провів борозну, яка відділила Таврику від Сіндики.

І якщо Діоніс – це Бакхос, тобто Чорний Бик, то виходить, що й Діоніс – Чорний Бик. І це, схоже, підтверджує етимологія імені *Діоніс*, яке тлумачать як „Бог із Ніси" (*Ніса* – столиця стародавньої Парфії), але яке може означати *Чорнобог*. Де значення „чорний" може нести компонент *-ніс*: пор. санскр. *nisha*, хінді *nish*, укр. *ніч* і те, що бога Варуну, ім'я якого тотожне нашому *вороний*, давні тексти порівнюють з ніччю. Не виключено, що й назва *Ніжин*, і досі переконливо і вмотивовано не витлумачена, мала первісну форму *Нішин* – „Місто Чорного Бика". Бо якщо санскр *kali* „чорна" означає і „ніч", то так само, мабуть, і санскр. *nisha*, хінді *nish* – „ніч" може означати й „темний", „чорний".

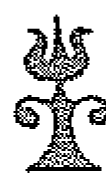

Сиваш, Сивашук (*Сивачук*), *Сивашенко* (*Сиваченко*) – сучасні українські прізвища. *Сиваш* – притока Сіверського Дінця. *Сиваш* також і так зване *Гниле море*, затока на заході Азовського моря, давньої Меотиди. Це все – ареал меланхленів. Притока Сіверського Дінця – річка *Чорний Жеребець*, що має і назву *Красний Жеребець* (СГУ, 499, 612). Це спонукає співвіднести іран. *Сіявуш* і інд. *Крішна*, бо двоїстість понять *чорний* та *червоний* відчутна й на індійському грунті. Санскр. *крішна* означає *чорний* і *чарівний, гарний*, воно фонетично близьке укр. *красний*, яке може означати і *червоний*, і *гарний, чарівний*. Санскр. *крішнакандам*, яке мало б значити „чорний лотос", насправді означає „червоний лотос" (SED, 162). Недарма індійські чоловіки й жінки мають ім'я *Крішна*, синонім якому – *Ш'яма*. А санскр. *ш'яма* (хінді *ш'ям, с'ям*) – „чорний", відбите в назві ріки *Сейм*, яка, отже, означає „*Чорна*" (річка). Що цілком у дусі рясної „чорної" гідронімії і топонімії в чернігово-сіверському ареалі.

Іран. *Сіявуш* істотно коригує низку українських прізвищ типу *Чорноус* та *Білоус*, нині звичних у тлумачені як „Із чорними вусами", „Чорновусий" і „З білими вусами", „Біловусий". Насправді ж *-ус*//*-вус* у них – „бик", „віл", „тур". Отож і прізвище *Білоус* стає до ряду прізвищ *Біловіл*//*Біловол, Білобик, Білотур, Білокур*//*Білокура*, а *Чорноус* – до *Чорновіл*//*Чорновол, Чорнобик, Чорнотур, Чорнобай, Чорногуз, Черниш, Чернега, Калуш, Калниш, Калакура*//*Калакур, Калатура*//*Калатур, Сиваш*.

6. *Галич, галичани, Галичина*

В українському назвотворенні, як і в етногенезі, простежується безперечний іранський струмінь, тому цілком правомірне й виправдане залучення іранських мовних фактів до витлумачення українських реалій. І ці мовні факти промовляють за те, що етнонім *галичани* може означати „чорнобичичі", „чорнотуричі", а назви *Галич* і *Галичина* відповідно – „Чорнобиків", „Чорнотурів" і „Край чорнобичичів, чорнотуричів". Це підтверджує й українська лексика: *галоха* „чорна корова", *галяс* „чорний пес", *галиця* „чорна гадюка", *галка* „чорна ворона" – всі вони вважаються похідними від праслов. *galъ* „чорний„ (ЕСУМ, І 460). Назва *Галич* (*Галиш, Галуш*), що має двійника неподалік – *Калуш* (форми *Калиш, Калниш*), виявляється двійником імен *Черниш, Черніг, Сиваш*, теж відбитих у назвах.

У примовці-застереженні *Не кидай палиці на чужі галиці* слово

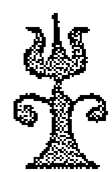

галиці означає „корови", „худоба", воно споріднене з осет. *gal* – „бик", „віл", н.-перс. *kal* „бик", „буйвіл" (СИФ, 201). Можна гадати, що й *gal-kal* первісно означало „чорний бик", як і єгипетське *bakha* (в якому впізнається наше *бик*), що означувало бика чорної або темної масті. Інд. *krishna* означає не тільки „чорний", „темний", але й „чорний самець", „чорний бик", „чорний самець-антилопа". А санскр. *ш'ям*, синонім до *крішна*, якраз і означає „чорний бик, віл", *ш'яма* – „чорна корова, телиця" (СРС, 655). Священна ріка індійців Ямуна, на берегах якої минули дитинство і юність Крішни, має і назву *Ш'яма* (хінді *Ш'ям*).

Тоді й назва *Сейм* у гущі чернігово-сіверської „чорно-вороної" топонімії означає „Чорний Бик" і поповнює гідронімію цього плану ще однією давньою назвою. Оскільки поняття *бик* невіддільне від понять *вода, дощ, волога, роса*, то *Сейм* може означати й *Чорновода, Чорнорічка*. Тим більше що в Україні маємо гідроніми *Сам-вода* (басейн Південного Бугу), *Саморічка* й *Самець-річка* (на Вінничині), ручай *Самбір* (на Сумщині), *Самгородок* (місто на Черкащині) тощо (СГУ, 485-486). Назва *Суми* теж у цьому ряді: місто стоїть на річці *Сума*, назву якої, до речі, дослідники й пов'язують із д.-інд. *shyama, syama* – „темний" (ТСУ, 342). Річки з назвою *Темна* є в басейнах Дніпра, Дністра й Південного Бугу, саме там, де найбільше й гідронімів на *Сам* (ТСУ, 348). Доцільність звернення до індійських мовних фактів підтримує і назва *Псьол*, притокою якої є *Сума*. *Псьол* – „Повновода", споріднене з санскр. *apas, apsu* „вода", відбитому в назвах Закарпаття: *Апшиця*, Вишня *Апша*, Середня *Апша*, Нижня *Апша* – нині *Водиця*, Верхнє *Водяне*, Середнє *Водяне*, Діброва (СІ, 200).

Тож укр. *самець* цілком може споріднюватися з санскр. *ш'ямак* – „чорний, темний бик". Тоді й укр. *самка* й санскр. *ш'яміка* „чорна корова, телиця" – тотожні. Українське прізвище *Семак*, тотожне індійському імені *Ш'ямак* (дядько Крішни по батькові), теж стає сюди (HN, 432). Гідронімія України знає ще річки *Самка, Самчик, Самкова, Самовиця, Самовицька, Самовнича, Самоткань, Самопалка, Самощина, Саморуків, Самаха* тощо, де *Само-//Сам-*, безперечно, „темний", „чорний". Лише назв *Самець* в Україні гідронімний словник фіксує 18 (12 річок, 4 потоки й 2 струмки). Роська, притока Росі (*Рось*, як на нас, *Бик-ріка*), зоветься і *Самець* (СГУ, 475).

Санскр. *ш'ямаль*, до речі, яке виступає чоловічим та жіночим іменем і є похідним від *ш'яма*,

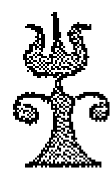

означує велику чорну бджолу. Що, певно, проливає світло й на наше досить загадкове слово *джміль* (*чміль*).

7. *Malorossa і малороси*

Як на нас, список етнонімів, назв і прізвищ із значенням *чорнобичичі* й *чорнотуричі*, *Чорнотурів* і *Чорнобиків*, *Чорновіл* і *Чорнотур* має поповнюватися, бо чимало їх іще приховується під різними лексичними оболонками. У запорозьких козаків, наприклад, засвідчені прізвища *Калнавіл* і *Кальміус* (РЗВ, 59, 53), які теж означають *Чорновіл*, *Чорнотур*.

Особливо в цьому плані привертає увагу назва *Malorossa* – місто в азійській частині Боспору, колишній Кімерії-Сіндиці на Таманському півострові. Вона тим цікавіша, що засвідчена в „Космографії“ Аноніма з Равенни, який жив у VII ст. Коли, як вважається, ще не існувало ні етноніма *малороси*, ні назви *Мала Русь* чи *Малоросія*, виникнення яких відносять щонайменше до XVII ст. (УС, №1, 16-17; №2, 20, 29-31). Тобто через тисячоліття після фіксації назви *Malorossa*. А саме з ними ця назва й виявляє виняткову подібність, принаймні фонетичну.

О.Трубачов назву *Malorossa* виводить (зі знаком запитання) від *mala-ruksa* – „білий берег“. Де *mala* пропонується порівняти з алб. *mal* „гора“, рум. *mal* „берег“, „гора“ й латис. *mala* „берег“. А *ruks* – „білий“, яке нібито не раз засвідчене в цьому боспорському регіоні. Тож *mala-ruksa*, як на нього, ймовірний кімерійсько-сіндомеотський гібрид, структурно й семантично тотожний індоарійському *ruksa-tar* „білий берег“ (ІА, 254; також: 42, 57).

Дослідник, звісно ж, не міг не бачити, що назва *Malorossa* напрочуд перегукується з назвами *малороси*, *Мала Русь* і *Малоросія*. Але йде за своїм тлумаченням етноніму *руси* – „світлі“. І не зважає на низку грецьких імен та назв із *melas*, *melan* – „чорний“ (латис. *melns*), від і.-є. *mal* „чорний“: Помпоній *Мела* – „Чорний“; *Меланіпп*, досл. „Чорний Самець“, „Чорний Жеребець“ – ім'я кількох персонажів грецької міфології; *Меланіппа*, досл. „Чорна Самиця“, „Чорна Кобила“ – кохана Посейдона (МНМ, II 134). *Меланезія* – „Чорні острови“, *меланхолія* – сумовитість, депресія, досл. „чорний настрій“ (OD, 567). Те ж *melan* „чорний“ – і в етнонімі *меланхлени*.

У цьому ж боспорському ареалі, як ми бачили, чимало й іншої „чорної“ топонімії: *Тмутаракань*, *Кімерія*, *Кімерик*, *Кімерійський* Боспор, *Сиваш*, *кімери-сівери* й *бусове врани* з алуштинської долини в Криму. Та й саме Чорне мо-

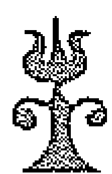

ре – то як *Понт Аксинський* („Негостинне море"), то як *Понт Евксинський* („Гостинне море") для греків. Хоча це тільки переосмислення греками незрозумілої для них давньої назви, яка насправді означала „Море Бика", а коли точніше – „Море Чорного Бика". Бо в основі назви – індоіранськоіндоєвропейське *укшан/ухшан* „бик", те саме, що й у назві загальноскіфської святині *Ексампай*, назві *Оксфорд*, українському імені *Оксен* і прізвищі *Оксюта*.

Тож саме на ці факти слід найперше зважати. Тому цілком можливо, що *Malo* в *Malorossa* означає те саме, що й *mela, melan*, тобто „чорний". А *rossa* при нашому тлумаченні етноніма *роси-руси* як *бичичі, туричі* (ТРС, 28-38) означатиме „бик", „тур". Кримські *таври* – ті ж „туричі", „бичичі", назва *таври*, каже візантійський автор Іоан Цец, тотожна назві *руси*. Тобто й *руси* – „бичичі", „туричі". За Трубачовим, саме до Криму сходять найраніші (VI ст.) писемні фіксації назви *русь* – принаймні за 300 років до закликання варягів (ІА, 57). А тисячоліттям раніше (VI ст. до н.е.) „Книга Ієзекііля", пророцька книга Біблії, згадує народ *рош* в етнічному контексті з кімерійцями і скіфами. Тобто в прив'язці до Давньої України.

У такому разі назва *Malorossa* означає „Чорнобиків", „Чорнотурів", вона структурно й значеннєво стає тотожною назвам *Тмуторакань, Вороніж, Чернігів, Чорнобиль, Калатура, Калуш, Галич* тощо. Тоді й етнонім *малороси* означатиме не „жителі Малої Русі", а *чорнобичичі, чорнотуричі, чорнокоровичі* (пор. *Білокоровичі* на Житомирщині).

За такого тлумачення назва *Malorossa*, схоже, знаходить у тому ж кримському ареалі своїх двійників. Це, зокрема, назва *Кала-рас*, що її О.Трубачов здогадно тлумачить „Чорна ріка". Насправді ж вона може означати *Чорнобичка*, бо *Кала* – „чорний" рясно відбите в українських назвах і прізвищах, а *рас* може споріднюватися з назвою *Рось*, за нами, *Бик-ріка*.

Іншу кримську назву, *Калі-тіра* (*Calitera, Callitera*, 1367) – назва Ялти на італійських картах і в документах, О.Трубачов теж здогадно тлумачить „Чорний берег" (ІА, 245). Проте *Кала-тіра*, певно, те ж *Кала-тура* – „Чорний Бик-Тур", відбите в наших назвах (*Калатура* на Косівщині) і прізвищах (*Калатур, Калатура*). *Тірас*, давня назва Дністра, читається і *Туріс* – „Тур, Бик".

Тож назва *Малоросса* у такому разі стає в один ряд із назвами *Тмуторакань, Кімерік, Чернігів, Вороніж, Чорнобиль, Калатура, Калуш, Галич* – усі „Чорнобиків", „Чорнотурів". А етнонім *малороси*

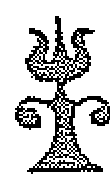

– до ряду етнонімів *кімери-сувіри-сіверц, меланхлени, савдарати, галичани* й *бусове врани*. Слова *савдар, меланхлен, тмутор, сіявуш, калуш, калатур, калакур, черніг, черниш, малорос, чорнорус, чорнотур*, засвідчені на теренах України, тотожні і структурно, і значеннєво. Різні лексично, вони всі означають *чорний бик-тур*. Тож виходить, що назва *Малоросія* насправді не *Мала Русь* і тим паче не *Мала Росія*, а *Чорна Русь, Чорнорусь, Країна Чорного Бика-Тура, Край чорнобичичів-чорнотуричів. Malorossa, Меларусь* на слов'янському грунті стало *Малорусь*, як ім'я *Меланія* з тим же *melan* „чорний" прибрало українського різновиду *Маланка. Malorossa-Меларусь-Малорусь* – значеннєвий двійник назв *Кімерія, Сіверщина, Галичина*.

Назва *Кімерія-Сіверщина-Малорусь*, тобто *Чорнорусь*, могла первісно означувати кімеро-чернігово-сіверські, древлянські й галицько-волинські землі, протиставлені в літописах Полянo-Руській землі, сприйманій як *Біла Русь*, тобто найбільш праведна й чеснотлива з-поміж інших. Назви *малоруси* – „чорнобичичі" й *Малорусь* – „Чорнорусь" на певному історичному відтинку і з цілком певних великодержавних міркувань зазнавали вмисного, цілеспрямованого й масованого наступу, що мав якомога затушувати, знецінити їх первісне значення і переосмислити до значення *малороси* й *Малоросія*, протиставного назвам *великороси* й *Великоросія*. Що якнайкраще лягало в концепцію безпідставного і штучного міфу про „старшого" й „меншого" брата. Хоча тут явне намагання поставити все з ніг на голову, бо насправді „старший брат" виявляється молодшим.

Отож *малоруси-чорноруси* – повнокровний і високостатусний етнонім, значеннєвий двійник етноніма *кімери-сівери*, який сходить до уявлень і реалій щонайменше кімерійсько-трипільських часів.

АРАТТА, ТРИПІЛЛЯ Й УКРАЇНА

Останнім часом, так би мовити, на слуху назва *Аратта*, яку відомий український археолог та історик Юрій Шилов активно вводить у науковий обіг, прикладаючи її до Трипільської культури (ПРУ, 37-54). Що, звісно, має як своїх прихильників, так і опонентів. А тим часом про Аратту пише VIII книга „Махабгарати" – „Карнапарва", яка виступає важливим історичним джерелом, подаючи

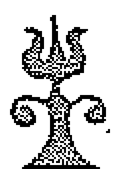

про неї цінний, промовистий і досить розлогий фактаж, проливаючи світло на цю загадкову країну та її не менш загадкову назву. А найголовніше, відповідає на питання: чи правомірно прикладати назву *Аратта* до Трипілля зокрема й Давньої України взагалі.

1. *Аратта в „Махабгараті"*

Тож „Карна-парва" (надто 30-й розділ) чимало розповідає про Аратту, насамперед визначає її географічні межі:

„Де стоять ліси з дерева *пілу*, де течуть п'ять річок: Шатадру, Віпаша, третя – Іраваті, Чандрабгага, Вітаста й народжують шосту – Сіндгу, там лежать землі, найменовані *Аратта*" (КП, 111).

Поза сумнівом, ідеться про Пенджаб, згадуваний у „Влесовій книзі" як *Пандеб*. Саме там течуть названі річки, притоки Інду (давня *Сіндгу*, *Сінд*), хоча сучасні назви їх дещо інші: Шатадру – *Сатледж*, Віпаша – *Біас*, Іраваті – *Раві*, Чандрабгаґа – *Ченаб*, Вітаста – *Джелам*. Деякі з них мають українські паралелі: назва *Шатадру* значеннєво тотожна назві *Стоход*, назву *Чандрабгаґа* творять річки *Чандра* й *Бгаґа* (хінді *Бгаг*), а в Україні – *Буг* і *Шандра* (на Київщині), *Шандрова*, *Шандриголова Шандровець* (СГУ, 617-618). Насиченість Криму індоарійськими мовними реліктами дозволяє співвіднести назву *Джелам* з ручаєм *Джальман* біля Сімферополя (СГУ, 169). Боспорський напис III ст. із Сіндики (Таманський півострів) знає ім'я *Іравадій* (КБН, 766). Цей же напис містить і ім'я *Ґосак*, споріднене з іменем половецького князя – *Ґзак* (*Кзак*), українським прізвищем *Козак* (запорожці знали й ім'я *Козак*) і винятково важливим для української історії терміном *козак* (див. окрему статтю).

Мовить „Карна-парва" й про насельників Аратти:

„Там, де виходячи з гір, течуть п'ять річок, живуть бахліки, яких називають *аратти*"; „Ті землі зовуться *Араттою*, народ зоветься *бахліки*, *васаті* й *сіндгу-сувіри*"; „Місто зоветься *Шакала*, ріка, що тече з гір, – *Апаґа*, самі бахліки називаються *джартіки*".

Тож найперший висновок із процитованого той, що назвою *Аратта* означені низка племен Північно-Західної Індії – бахліки, васаті, сіндгу-сувіри, мадри та ін. Вони виступають у „Карнапарві" під загальною назвою *аратти*, *араттаки*, *араттці* або *жителі Аратти*. Оскільки до *араттів* віднесені й сіндгу-сувіри, уточнений ареал Аратти визначається як Пенджаб+Сінд. Нині *Сінд* – історико-географічна область і провінція на південному сході Пакистану, в басейні

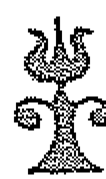

нижнього Інду, корінні жителі якої – *сіндги* або *сінди*. Тож географічно назва *Аратта* покриває ареал колишньої Індської цивілізації на північному заході історичної Індії. Ця перша з відомих цивілізацій на теренах Індії (у межах до 1947 р.) виникла на початку III тис. до н.е. на берегах Інду, звідки й назви її – *Індська цивілізація* або *Цивілізація долини Інду*. Інші назви її – *Хараппська культура* чи просто *Хараппа*. Культура ця стала точкою відліку історії Індії, як точкою відліку для історії України стала Трипільська культура – *Трипілля*. Дехто вважає, що саме Індська цивілізація під назвою *Аратта* фігурує в шумерських епічних поемах III тис. до н.е. За античними джерелами, назва ця утримувалася аж до перших століть нової ери. Принаймні, „Перипл Еритрейського моря", який описує події I ст., згадує *аратріїв*, ототожнюваних з *араттами* Пенджабу (ИАМ, 252, 296).

„Карна-парва" містить і деякі етнографічні подробиці про араттців. Зокрема, що „...в багатолюдному місті Шакала кожної чотирнадцятої ночі темної половини місяця ракшаска (демониця) співає, б'ючи в барабан...", що „їдять бахліки з дерев'яного й глиняного посуду" тощо.

Та що найхарактерніше для „Карна-парви" – це різко негативне ставлення до Аратти і її насельників. Пасажі про них часто завершуються недвозначними висновками-порадами: „Бахліків, називаних араттами, мудрому варто уникати", „Нечестивих і безвірних бахліків слід всіляко уникати", „Не слід відвідувати ці країни, де понищена дгарма", „Не подобає арію лишатися в них навіть два дні" тощо (КП, 110-112).

Чим же Аратта заслужила такої неласки? Відразу слід відзначити істотну особливість: про неї розповідають виключно представники жрецтва – брахмани. Тож найперша думка, яка спадає, що причина такої нелюбові лежить саме в релігійній площині.

Найбільше брахманам дошкуляє те, що араттці полюбляють міцні напої з борошна й меляси, споживають коровину з часником і млинці з м'ясом, п'ють не тільки коров'яче молоко. Що захмелілі чоловіки й жінки у вінках танцюють і горлають сороміцьких пісень, що жінки, коли помре чоловік, не сумують, а танцюють на похороні, що релігійні обряди сповняє не жрець, а цар. І що вони не дотримуються закону-дгарми, що тут брахман стає воїном-кшатрієм, а вайш'я-землероб чи торговець – цирульником або, навпаки, цирульник стає вайш'єю чи й навіть брахманом. Із цього випливає ще один суттєвий висновок: араттці в домахабгаратські часи знали суспільний поділ

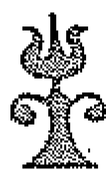

на чотири стани (неодмінна ознака праведності), а потім з якихось причин набули слави безвірних і нечестивих. „Невдячність, зазіхання на чуже, пиття хмільного, розпуста – немає такого беззаконня, яке не було б для них законом. Сором і ганьба араттакам, жителям П'ятиріччя!" – так підсумовує розповідь про Аратту і її насельників „Карна-парва" (КП, 111–113).

Творців „Махабгарати", теж брахманів, прикро вражає, що в Аратті танці – елемент поховальної обрядовості. І що в дні парванів (зміна місячних фаз) араттці влаштовують обрядовий „розгул", тоді як істинні арії відзначають ці календарні події постом і статевою повстримливістю.

Не схвалюють брахмани й того, що араттці споживають не тільки коров'яче, а й молоко інших свійських тварин і продукти з нього, що їдять вони з дерев'яних і глиняних мисок. У провину араттцям ставиться риса їхньої культури, природна для північан, але невластива для південців, жителів долини Ґанґи. Носії ведійсько-брахманської культури вживали здебільшого „разовий" посуд із пальмового листя. На північному ж заході Індії, де пальм немає, в ужитку був якраз дерев'яний і керамічний посуд.

Ворожість творців „Махабгарати" до племен Північно-Західної Індії виявляється не тільки в несхвалюванні їхніх звичаїв і трибу життя. Різко негативна роль в основному епічному сюжеті відводиться і правителям тутешніх царств. Відчутний насамперед той нюанс, що в називанні Сінду й Пенджабу *Араттою* важить не стільки географічна точність, скільки ствердження „нечистоти" областей, охоплених цією назвою.

Історично значущий і принцип розмежування різних племен, які зійшлися для битви на Курукшетрі, описаній у „Махабгараті". Битва ця, як на дослідників, відбиває багатовікове протистояння арійської, ведичної культури, племен і держав північної частини долини Ґанґи двом ворожим політичним силам: Сходу (Маґадга, Анґа) й Північному Заходу (Пенджаб, Сінд). Неприхильність до жителів Сінду й Пенджабу, як і взагалі до Північно-Західної Індії, почасти зрозуміла: серед них були шаки, явани, бахліки й тукхари. Тобто скіфи, греки, бактрійці й тохари, які ще з часів Олександра Македонського почергово підкоряли цей ареал своєму політичному й культурному впливу. Та аналіз етнографічних даних про людність Пенджабу й Сінду у розділах 27 і 30 „Карна-парви" спонукає гадати: культурна відчуженість північно-західного ареалу заклалася ще до появи тут чужоземних завойовників.

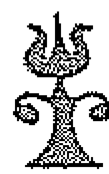

Провідна роль у культурі цих областей відводиться субстрату – „спадку Аратти", який деякі дослідники в історичній перспективі ототожнюють з цивілізацією долини Інду.

Дивує дослідників і те, що „варварським" і „нечистим" народом серед араттців виводяться й мадри, які в ряді давніх текстів виступають носіями арійської культури й ведійської мудрості. Як на дослідників, головна причина такої переміни в ставленні та, що мадри лишилися в Пенджабі, тоді як більшість індоарійських племен просунулася на схід, у долину Ґанґи. Тому в поведійський період Північно-Західна Індія розцінюється вже як „варварський", чужий культурно й ворожий політично регіон.

Не виключено, що етнокультурне й політичне протистояння ведійсько-ортодоксальних племен Мадг'ядеші (північна частина долини Ґанґи й прилеглі території) двом ворожим областям – Північному Заходу (Сінд, Пенджаб) та Південному Сходу (Маґадга, Анґа) якраз і склало історичне підґрунтя оповіді про велику битву „Махабгарати". Причиною відчуження Північно-Західної Індії могло бути й те, що коли основна маса індоаріїв одійшла далі на схід, тут пожвавилася субстратна культура спадкоємців цивілізації долини Інду („пізня Хараппа"). Як і те, що й далі тривали припливи сюди іраномовного й іншого прийшлого населення.

2. Що означає Аратта

Отож при тлумаченні назви *Аратта* слід зважати на загальний контекст, у якому вона постає в „Махабгараті", на негатив епічних джерел щодо неї. Бо саме тут може критися розгадка назви. Та найперше важливо з'ясувати: які ж компоненти творять цю назву.

Якщо глянути на сучасну карту Індії, то індійський Пенджаб (частина історичного Пенджабу 1947 року одійшла до Пакистану) сусідує на півдні зі штатами *Махараштра* й Ґуджарат (давня *Ґуджарраштра*), в межах якого були давні держави *Сураштра* й *Навараштра*. Перші згадки про області Махараштри датовані VII ст. до н.е.: тут існували дрібні держави *Ґопараштра*, *Маллараштра*, *Пандураштра*, *Апараштра*, *Відарбга* й *Ашмака*. Назва *Махараштра* – „Велика держава" сукупно й означила ці 6 держав. Більшість перелічених назв містить, як бачимо, *раштра*, із санскриту – „країна", „держава" (СРС, 544). Буддійські джерела подають ці назви як *Махараттха-Махаратта*, *Сураттха-Суратта*, *Навараттха-Навaратта* тощо. Тобто *раттха*,

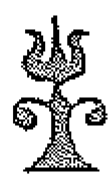

ратта – різновиди санскр. *раштра*.

Природним продовженням ланцюжка *Ґуджарратта-Махаратта-Суратта-Наваратта* на північ є Пенджаб і Сінд – *Аратта*, із тим самим *ратта*. *Махаратта, Суратта, Наваратта* у санскриті – *Махараштра, Сураштра, Навараштра*, тож санскритська форма назви *Аратта – Араштра*. Таким чином, ареал назв із *раштра-ратта* охоплює Північно-Західну Індію, ареал якраз Індської цивілізації. Саме з ним Україна виявляє найбільше гідронімно-топонімних сходжень (ГУ, 19).

Отже, назва *Аратта* розкладається на *А+ратта*, санскр. *А+раштра*. Тож *Су-раштра* – „Добра країна", *Нава-раштра* – „Нова країна", *Ґуджар-раштра* – „Країна ґуджарів". *Раттха-ратта* – форми *раштра* мовою палі, *буддійським санскритом*. Палі відноситься до пракритів – простонародних мов. З палі перекладав буддійські твори для своєї антології давньоіндійської літератури Павло Григорович Ріттер (1872–1939) – перший український санскритолог, основоположник вітчизняної наукової індології.

Буддійські тексти знають інші назви з *раттха-ратта*: *Аджітараттха* – „Непереможна країна", *Дева-раттха* – „Божественна країна", *Куру-раттха* – „Країна (племені) куру", *Махіпала-раттха* – „Країна (династії) Махіпала", *Пуліндараджа-раттха* – „Країна царів (племені) пулінда", *Панчайоні-раттха* – „Країна п'яти лон" тощо (PL, 199).

Хорезмійський учений-енциклопедист Абу Рейхан Біруні (973-1039) у своїй фундаментальній „Тарих-уль-Хинд" („Історія Індії") серед країн в аґнеї (на південному сході) називає країну *Раштра* (де й країни *Відарбга, Вріша, Тріпура, Шавара*). Знає він країну *Раштра* і в айшані, тобто на північному сході (Бируни, 275, 277).

Нинішню Махараштру населяє людність середземноморської, а по західному узбережжю – альпійської і динарської рас. У Мумбаї (раніше *Бомбей*), столиці цього штату, живуть зороастрійці-парси, належні до вірменоїдної раси. Населення Ґуджарату теж належить до альпійської і динарської рас. Давні *ґурджари*, пізніші *ґуджари*, а нинішні *ґуджаратці* виявляють помітну схожість із жителями Грузії. Перська назва грузина – *гурджі*, а в запорозьких козаків і сучасних українців побутують прізвища *Гурджій, Гуржій*. У XVIII ст. великим візирем князівства Ґуджарат був український козак на оттоманській службі Яків Малик (ЕУД, т.4, 25). Махатма Ґанді, творець незалежної Індії – ґуджаратець.

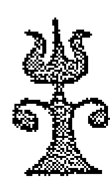

Санскр. *раштра* – високостатусний соціальний термін, що не тільки обслуговує таку важливу сферу як найменування держав, а й творить інші першорядні терміни, імена та назви:

Раштрі, Раштрік, Раштрін, досл. „Наділений державою“ – „Цар“.

Раштрабгріт, досл. „Державодержець“ – „Цар“, „Правитель“. Ім'я сина легендарного царя Бгарати (санскр. *Бгарата*, сучасне *Бгарат* також – назва Індії індійськими мовами).

Раштравардгана – „Примножувач держави“, „Побільшувач країни“. Ім'я радника царя Дашаратхи, батька Рами, героя „Рамаяни“.

Раштрадеві – „Богиня держави“. Ім'я дружини бога Аґні.

Раштракута – „Вершина держави“. Царська династія в Махараштрі VIII–X ст. Виводила походження від царів Місячної династії і бога-воїна й бога-пастуха Крішни, імена якого (*Крішна, Ґопала, Ґовінда*) її царі здебільшого й мали. А запорожці й сучасні українці мають прізвища *Кришень, Кришненко, Гупал, Гупало, Гупалов, Гупалюк, Гупаленко* тощо.

Раштрапала – „Захисник країни“, „Владика держави“, „Цар“. Ім'я царевича в епосі (HN, 335). Інша форма імені – *Раштрапа*. У запорожців засвідчені прізвища *Розтропа, Розтрипа, Розтрухан* (РЗВ, 72, 73, 79). Сюди ж стає сучасне прізвище *Розтропович*. Санскр. *ра*, тотожне *pala* – „захисник“, „цар“ в імені *Раштрапа*, те саме, що і в індійському воїнському імені *Махіпа* (*Махіпала*) – „Захисник землі“, „Цар“ (санскр. *mahi* – „земля“). Ім'я *Махіпа* тотожне українському прізвищу *Мазепа* (ТРС, 166-176).

Абгіраштра – „Завойовник країн“. Санскр. *abhi* – префікс із значенням „довкола“, „звідусіль“, тотожний українському префіксу *обі-, об-, о-* в словах *обізнаний* (санскр. *abhi-jnyana*), *обхід, облога, огорожа* (від *обгорожа*), *огород* (від *обгород*) і багатьох інших. Тож чоловіче воїнське ім'я *Абгіраштра* дослівно означає „Обдержавлювач“, тобто „Підкорювач довколишніх країн“.

Дгрітараштра – „Міцнодержавний“. Ім'я батька ста синів, яких епос називає *каурави*. Дгрітараштра народився сліпим, а оскільки людина з фізичною вадою царем бути не могла, трон посів його молодший брат Панду, п'ятеро синів якого епос називає *пандави* – „сини Панду“. Тож каурави й пандави – двоюрідні брати. Суперництво між ними спершу призвело до взаємної неприязні, а тоді й до жорстокої 18-денної битви, яку описує „Махабгарата“ і в якій перемогли пандави. Найстаршого сина Дгрітараштри, ватажка кауравів Дур-

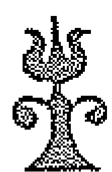

йодгану звали й *Дгартараштра* – „Дгрітараштрин“, „Син Дгрітараштри“.

У мові хінді, основа якої санскритська лексика, *раштра* творить численні терміни, зокрема, стосовні сучасної державної атрибутики:

раштра-паті, досл. „батько країни“ – президент (*pati* споріднене з укр. *батько* і рос. *батя*); *раштрапаті-бгаван* – президентський палац

раштра-ґан – державний гімн (*gan* – „пісня“, *ґаяк* – „співак“, *ґаїка* – „співачка“, від санскр. *ga* – „співати“; пор. укр. *гаївка* – різновид веснянок)

раштра-джганда, *раштра-дгваджа* – державний прапор

раштра-бгаша – державна мова (ХРС, II 465).

Початкове *А* в назві *Аратта-Араштра* – заперечна частка („не“, „без“, „анти-“), властива санскриту й іншим і.–є. мовам. До хінді з санскриту перейшли терміни, де ця частка поєднана саме з *раштра*:

а-раштрій – антидержавний, антинаціональний (*раштрій* – державний, національний)

а-раштрі-кріт – роздержавлений, денаціоналізований

а-раштрі-каран – роздержавлення, денаціоналізація.

З ними перегукуються інші санскритські терміни в мові хінді:

а-радж'я – „не-держава“ (санскр. *rajya* – синонім до *раштра*)

а-радж – „безцарна“ (про країну без правителя)

а-раджан – „не-царська“, „не-керована-царем“, „анархічна“ (про країну); у слові *анархія* теж заперечна частка *ан*. Грец. *an-arhos* (*архос* – „ватажок“, „правитель“) і санскр. *a-rajan* – семантичні двійники

а-раджак-та, досл. „не-царськість“ – „беззаконня“, „безлад“, „анархія“ (*ta* – санскритський суфікс, тотожний укр. *та* в *спільнота, чеснота, виднота, гарнота, висота, широта* тощо)

а-раджан-стхапіт – „не-встановлений-царем“, „незаконний“, „нелегальний“, „недійсний“ (ХРС, I 129).

Таким чином, назва *Араштра-Аратта* означає *Не-держава, Не-країна*. Що цілком у дусі уявлень про Аратту і її людність у „Махабгараті“ й інших давньоіндійських пам'ятках. Прикметно, що й шумерський епос вважає жителів Аратти людьми, яких бог Думузі відокремив від інших людей (ШЭ, 267). *Думузі*, інакше *Таммуз* (пор. італ. *Томмазо*, груз. *Тамаз*) – шумерське пастушницьке божество, епітет якого *Гу-ба* – „Пастух“ (досл. „Захисник корів“), етимологічно тотожний іменам *Ґопа* й *Ґопала*, що їх має Крішна, теж пастушницьке божество (ТРС, 48-50; ОРВ, 234).

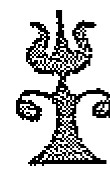

3. Аратта й Давня Україна

Етнонім *аратти*, який означає „безвірники", „неправедники", вочевидь не самоназва, бо називати так себе насельники Аратти не могли. Це не конкретна племінна назва, а загальне означення племен поза сферою брахманських уявлень і вірувань. Самі ж племена, охоплені назвою *Аратта*, мали щодо себе власні, цілком пафосні наймення. І постала назва *Аратта* іззовні, її витворили ті, хто мав себе за праведних і чеснотливих. Тому важливо з'ясувати, хто ж антипод араттців і взірець праведності.

У „Ріґведі" це плем'я *пуру*, у „Махабгараті" – *паурави*, нащадки легендарного царя Пуру. Плем'я *пуру*, активне в „Ріґведі", бачимо серед так званих „п'яти ведійських племен" – *яду*, *турвашу*, *ану*, *друх'ю* і *пуру*. За даними „Ріґведи", тільки *пуру* – істинно ведійські арії. Вони посідають у „Ріґведі" чільне місце, ведійські боги – їхні боги. Похід до Індії Олександра Македонського застав це плем'я в Пенджабі, де воно вчинило завойовнику відчайдушний опір, проте зазнало поразки, а його зранений ватажок Пор (грецька передача імені *Пуру*) потрапив у полон. Та Олександр, вражений мужністю Пора, дарував йому життя і навіть залишив йому його царство.

„Ріґведа" згадує 11 царів-пауравів (нащадків Пуру), а серед них – *Деваштравас*, *Судас* і *Сомака*. Ім'я *Деваштравас* має *шравас*, тотожне *слав* в українських іменах і назвах. Тому слов'янська форма імені – *Девослав* чи *Богослав*, оскільки санскр. *deva* – „бог". Прикметно, що імен зі *шравас* чимало в „Ріґведі" й „Махабгараті", але сучасні індійці ні імен, ні назв із цим елементом не знають. Зате в українців та інших слов'янських народів подібні імена й назви вжиткові й досі. Це може означати, що ведійські арії принесли їх зі своєї попередньої батьківщини, тобто і з України.

Ведійське ім'я *Судас* – „Щедродайний" тотожне українському прізвищу *Судас*, похідне від якого – *Сдасюк*. Прикметно, що двоє відомих мені сучасних носіїв цих прізвищ причетні до Індії: О.Судас – журналіст, який вивчав і мову хінді, а Г.Сдасюк – російська індологиня (українського походження, якщо це її дівоче прізвище), авторка книги „Штати Індії".

Ім'я *Сомака* походить від *Сома* – „Місяць" і означає „Малий Місяць", „Півмісяць". Ім'я *Саумака* (хінді *Саумак*, *Савмак*) – „Нащадок Сомаки" мав онук Сомаки, цар Друпада (HN, 383), батько Драупаді, спільної дружини п'ятьох братів-пандавів. А вихованцем

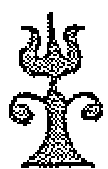

боспорського царя Перісада V (ім'я має індійські паралелі), був *Савмак*, котрий 108 року до н.е. повстав проти свого вихователя й захопив владу на Боспорі. Санскр. *Сомака* мовою хінді – *Сомак*, а „Реєстр" 1756 року фіксує козацькі прізвища *Сомак*, *Сомай*, *Соменя* (РЗВ, 52, 31). Іранська ж форма імені *Сомак* – *Хаомак*, *Хомак*.

Більше про пуру-пауравів у „Махабгараті", яка подає романтично-драматичну оповідь про царя Яяті й п'ятьох його синів – Яду, Турвашу, Ану, Друх'ю та Пуру, епонімів однойменних племен. Яду й Турвашу – сини Яяті від законної дружини-брахманки Деваяні, а Ану, Друх'ю, Пуру – від таємної дружини, кшатрійки Шарміштхи. Всупереч звичаю, трон посів наймолодший брат – Пуру. Бо коли розкрилося, що в Яяті троє синів від Шарміштхи, тесть прокляв молодого ще царя на довічну старість. Яяті слізно благав синів узяти бодай на час його старість, а йому віддати молодість. Лише Пуру зважив на батькове прохання, тому й став царем, родоначальником *пауравів* і царської династії (ТРС, 51-57).

Міф про трьох синів царя Яяті від Шарміштхи близький до скіфської легенди в Геродота про Ліпоксая, Арпоксая і Колаксая – трьох братів і родоначальників скіфських племен. Першим царем і засновником царської династії теж став наймолодший брат – *Колаксай*, і теж заслужено. Бо тільки йому далися до рук 4 предмети, що впали з неба – золоті чаша, сокира, плуг і ярмо. Символіка небесних дарів прозора: чаша символізує жерців, сокира – воїнів, плуг – землеробів, ярмо – залежних общинників. Тож Колаксаєве плем'я визнавало поділ суспільства на 4 стани, що, як на брахманів, неодмінна ознака праведності. „Царські скіфи" й Колаксай функціонально тотожні епічним пауравам і Пуру, отже, й пуру-пауравам „Рігведи". Племена Пуру й Колаксая – сповідники дгарми, а племена їхніх старших братів – ні. Втім, ім'я *Пуру* й *Кола* (санскр. *kula*) в імені *Колаксай* (*ксай* „цар") – семантичні двійники й означають „рід", „плем'я" (ТРС, 187-191).

Східнослов'янський аналог „царських" скіфів і ведійсько-епічних пуру-пауравів – *поляни*. Лише їм властивий ореол праведності, бо вони (за „Літописом Руським") „мали звичай своїх предків тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх і до сестер, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили (її) ввечері, а назавтра приносили (для його родини) те, що за неї дадуть". Тоді як „…деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один

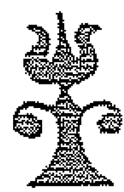

одного, (і) їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води... А радимичі й в'ятичі, і сіверяни такий обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я (було) у них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межи селами".

Цей літописний пасаж дивовижно нагадує характеристику племен Аратти в „Махабгараті". Серед українських „араттців" бачимо сіверів, а серед індійських – сувірів, близьких родичів українських сіверів (ТРС, 10-17). Індійському й українському племенам абсолютно різні й незалежні джерела, віддалені географічно й часово тисячами кілометрів і років, дають однакову характеристику. Що навряд чи поясниш простою випадковістю, а не тривкою і давньою традицією..

Троє братів і в легендах про походження Києва – літописній (Кий, Щек, Хорив) і вірменській (Куар, Мелтей, Хореан). Перші – князі *Полянської землі*, другі – *області Палунь*. Хоча серед імен братів немає такого, від якого постали б назви *Палунь* і *Полянська земля*, не виключено, що обидві назви, як і *поляни*, причетні до *Пуру* й *пуру-пауравів*. Тим більше, що санскр. **r** часто відповідає слов'янському **л**, а санскр. *puru* – „багато" тотожне грец. *полі* – „багато", санскр. *pur* – „місто" тотожне грец. *поліс* й укр. *поль*//*піль* (у назвах міст). Було скіфське плем'я *палии* і ватажок його – *Пал*. За вірменською легендою, батьки трьох братів – двоє індійських князів, Деметр і Гісане (ТРС, 222-236). Тож у легендах про походження Києва з'являється відчутний індійський струмінь.

За Нестором, пізніша назва полян – *руси*, збірне *русь*. Назва ж *руси*, зазначає візантійський автор XII ст. Іоан Цец, тотожна назві *таври*. Таври й руси – один народ під двома різними назвами: грецькою (*таври*) й місцевою (*руси*). А в III ст. до н.е. жителі Херсонеса Таврійського, літописного Корсуня у так званій *Херсонеській присязі* клянуться: „... я охоронятиму для народу *састер* і не розголошуватиму нічого потаємного ні еллінові (!), ні варвару..." (КЛХ, 10). *Састер* тут суто індійський термін для священних книг – *шастр*, які регламентують життя давнього й сучасного індійця.

Шастри формують і *дгарму* – основоположне поняття індійської філософії, що означає світолад, вселенський закон, непохитність космічних процесів (зміна зими весною, дня ніччю, рух небесних світил, плин річок тощо). Попередницею дгарми була ведійська *арта*. На *арті-дгармі* тримається впорядкований, ор-

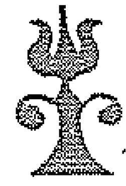

ганізований, гармонійний, праведний, справедливий світ, його моральні, етичні, суспільні, релігійні устої. Термін *дгарма-арта* не має певного лексичного відповідника, а залежно від контексту означає „лад“, „правило“, „право“, „закон“, „віра“, „засади“, „устої“, „обов'язки“, „приписи“, „норми“.

Таври-руси-поляни – *раштриратти*, праведні, а їхня країна – *Раштра-Ратта-Артанія*. За критеріями „Карна-парви“, вони сповідники дгарми й приписів шастр. Інші племена *а-раштри*, *а-ратти*, *ан-арти*, анархічні, а їхня земля – *Араштра*, *Аратта* чи *Анарта* – „Не-арта“.

Саме тут, схоже, коріння не завжди мирних взаємостосунків полян із сіверянами й деревлянами, стійкого суперництва полянських і чернігово-сіверських князів. Останні ще в порівняно недавні історичні часи прагнули до самостійної від Києва політики, активно родичалися з половцями, прихильно ставилися до опозиційних Києву князів, посідали престол у Тмуторакані-князівстві на території давньої Кімерії-Сіндики-Сіверщини. Через що дехто навіть закидає сіверам розпалювання внутридержавних чвар. Це можна пояснити лише давньою і цілком реальною традицією. Та й про історичні факти ми судимо переважно з київського літописання, у його не завжди безпристрасних оцінках і баченні подій.

У „Махабгараті“ з Араттою пов'язується річка *Апаґа*, назва якої має численні паралелі в Україні: *Апака* в басейні Сейму, *Опака* – Дністра, *Апажа* – Десни, *Опочна* – Південного Бугу, *Апока* в Криму (ІА, 226). У Криму й гора *Опук*, біля якої – руїни античного міста Кімерика. Кімери ж – ті самі сувіри-сівери. Тобто майже всі поза межами Полянської землі, в ареалі української „Аратти“. *Апаґа* – й назва священної Ґанґи, а одне з імен могутнього воїна Бгішми, полководця кауравів, вихідця з бахліків – *Апаґея*, „Син Апаґи-Ґанґи“. Ім'я *Бгішма* тотожне українському прізвищу *Бушма*. Батько Бгішми – цар Шантану, старший брат якого має показове для нашої розмови ім'я – *Бахліка*. Онук Бахліки – *Бгурішравас*; ім'я якого тотожне нашому *Борислав*. А дід Бгішми, батько Шантану й Бахліки – *Пар'яшравас*, ім'я тотожне нашому *Переяслав* (СІ, 195-201). *Пар'яшравас* і *Бгурішравас* – семантичні двійники й означають“Багатославний“, „Преславний“.

Щодо бахліків-балхіків, звичаями так схожих на слов'ян з їхніми спиртним, коровиною з часником, пирогами з м'ясом, вінками тощо, то сліди їх помітні в Україні й досі. На межі Галицької, Волинської і Київської земель

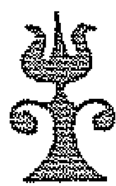

(басейн Случу, верхів'я Південного Бугу й Тетерева) існувала *Болоховська земля* з її містом *Болохів* і жителями *болоховцями*. Болоховські міста *Кудин, Губин, Божеськ, Кобудь, Чернетин, Дядьків* виявляють зв'язок із „Махабгаратою", Крішною-Чорнобогом і Баладевою-Білобогом, ядавами-ятвягами та іншими індійськими реаліями. Рукміні, дружина Крішни – дочка царя Бгішмаки, ім'я якого тотожне українському прізвищу *Бушмака*. Царство Бгішмаки називалося *Відарбга*, а в Біруні така країна стоїть поряд з країною *Раштра*. Столиця царя Бгішмаки *Кундін* має болоховський аналог – *Кудин* (ТРС, 48-49). У сучасних українців багато прізвищ *Болох-Волох, Блох-Влох, Болоховець-Волоховець, Болоховченко-Волоховченко* та ін. Бахліки-балхіки „Махабгарати", як і сувіри-сівери, воювали на боці кауравів. А каурави – *кравенці* „Влес-книги", *коровичі, бичичі, туричі. Кравенці* ж – давня форма етноніму *українці* (CI, 158-162).

Арабські автори знають у Давній Україні *Артанію, Славію* і *Куявію*, що цілком у дусі індійського, скіфського, вірменського й літописного переказів про трьох братів і їхні три царства. Виходить, що *Артанія* – Полянська, *Славія* – Переяславська, а *Куявія* – Сіверська земля. Дві останні, як на київське літописання, підпадають під статус Аратти.

Цікаве ще одне. Іранський суфікс *hu*, якому відповідає санскр. *su*, фонетично тотожний *гу* – „бик" в *Гу-країна*. Але *hu* та *su* – префікси, які надають вищу якість основному слову. Із *su* є індійські етноніми *сувіри, сураштри* та *сугуди* в іранській „Авесті" й назви країн, похідні від них – *Сувіра, Сураштра, Согд-Согдіана. Сураштра* – „Добра, Праведна країна" має семантичного двійника в Україні, літописний *Сурож* (нинішній *Судак* у Криму), якому відповідає санскр. *su-гајуа* – „добра, праведна країна". *Сурож* – і *Сугдея*, що споріднює цю назву з *сугудами-согдами-согдійцями, Согдом-Согдіаною* і *Суздалем*. Причому *Согд-Согдіана* (в „Авесті" *Ґава Согдійська*), як і *Хорезм*, теж означає „Країна Бика". А сурожці-сугдейці за „Влес-книгою" – кравенці-українці.

Сураштрою часів „Махабгарати" правили *ядави*, плем'я Крішни та його старшого брата Баладеви. Родоначальник племені – легендарний цар Яду, старший брат по батькові вже згадуваного Пуру (матері в обох братів різні). *Ядави* („нащадки Яду") тотожні літописним ятвягам (ТРС, 51-57), цей етнонім відбитий в українських прізвищах *Ядута-Єдута, Ядутенко-Єдутенко* й назвах *Ядути, Ядутин,*

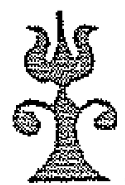

Ятва, Ятвяги, Ятвіж і *Ятвязь*. Дружиною Баладеви-Білобога, землеробського божества, чий атрибут і зброя – плуг, була *sи-раштрійська*, тобто *hи-країнська* царівна *Реваті*, брат якої – *Реват*, а дід – *Рева*. В українців і нині безліч прізвищ *Реут, Ревут, Ревутенко, Ревуцький, Рева, Рево, Ревба, Ревко, Ревака, Рев'яка, Ревсака, Ревика, Ревеня, Ревченя, Ревниш, Ревенко, Ревбенко, Ревченко, Реваченко, Ревущенко* тощо. Тільки в „Реєстрі" 1649 року 40 різновидів козацьких прізвищ на *Рев*. Сюди ж стають і загадкові *ревуги* зі „Слова".

Санскр. *Баладева* (хінді *Бальдев*) – „Могутній бог" або „Білобог" у формі *Балодей* засвідчене в боспорському написі III ст. із Сіндики-Кімерії. А прізвища *Болудей, Білдей, Бельдій, Більдій, Білденко* мають запорозькі козаки й сучасні українці. Інше ім'я Баладеви, *Балавіра* (хінді *Бальвір*, пендж. *Балбір*) – „Могутній герой" відбили прізвища *Балвір, Бальвір, Балбир, Балбиренко*. Імена бога-воїна й бога-пастуха Крішни (*Кришень* „Влесової книги") теж рясно відбиті в українських прізвищах і назвах.

Ці паралелі України й Сураштри спонукають гадати, що назва *Sи-раштра* через іранську форму *Hи-раштра* може бути тотожною назві *Гу-країна*. Тоді й *Україна* означає „Добра, Праведна країна". Що знову-таки не стикується зі значенням назви *Аратта* як „Не-держава". Тож і в цьому разі *Аратта* не прикладається до України.

І Трипілля, як свідчать факти, *Ґораштра, Ґоратта* – „Країна Бика", але не *Араштра, Аратта* – „Не-країна", „Не-держава". І якщо ареал Трипільської культури – *Горатта* чи *Гу-ратта*, то насельники її – *гу-ратти*, тобто ті ж таки *гу-країнці, у-країнці*. Звідси й кардинальний висновок: етнонім-самоназва *українці* набуток не недавніх, а найдавніших історичних часів. У формі своїх семантичних двійників, однакових із ним структурно, але різних лексично, він існував на теренах Давньої України впродовж тисячоліть – у трипільські, скіфські, долітописні й літописні часи. Як існує і нині. З чого й усі інші значущі й недвозначні висновки.

Назва *Аратта* покривала ареал Хараппської культури (Пенджаб і Сінд), яку з Трипіллям найперше споріднює поклоніння Богині-Матері й Священному Бикові. Прикметно, що коли в квітні 1997 року я і Юрій Шилов показали в Археологічній службі Індії, уславленої відкриттям Хараппської культури, деякі ілюстративні матеріали про Трипілля, то висновок досвідчених індійських колег був однозначний: це – пам'ятки хараппського типу.

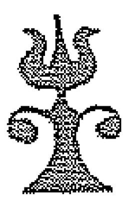

Таким чином, *Аратта* означає „Не-держава", але це не самоназва й не племінна назва, у неї не етнічне, а релігійно-соціальне підґрунтя, вона сукупно означує племена поза колом ведійсько-брахманських вірувань і впливів. Їй властива не географічна точність, а ствердження „нечистоти" областей, які собою покриває.

Назва *Аратта* штучна й постала іззовні, серед тих, хто вважав себе ревнителем дгарми, насамперед серед жрецтва. *Аратта* не назва, якою людність Давньої України означувала свою територію, і саме через це та через значення, закладене в ній, її неправомірно прикладати до України. Воно заперечує, що самоназви *Скіфія, Русь, Україна, Волинь, Буковина, Бойківщина, Гуцульщина* означують країну-сповідницю дгарми. Тоді як за давніми уявленнями „Країна Тура-Бика" вже „Праведна країна", „Країна Дгарми-Арти", „Артанія". Саме за таке значення для Давньої України промовляють факти: скіфи-сколоти й таври-руси-поляни – вони ж коровичі-кравенці-українці – сповідували дгарму. І для деяких античних авторів скіфи-кравенці – найсправедливіший та найправедніший народ.

Давня Україна цілком могла називатися *Го-раштра, Го-ратта*, тобто *Го-країна*, а потім зазнати вмисного переосмислення іззовні, як це сталося щодо пенджабо-сіндської Аратти. Тоді назва її могла тлумачитися в значенні, протилежному тому, яке насправді мала. Тобто *Ґоратта* – „Країна Бика", отже, й „Країна Дгарми" могло стати *Аратта* – „Не-держава". Так самоназва країни могла перетворитися на іншоназву.

Тому прикладати назву *Аратта* до України трипільських, скіфських і літописних часів можливо лише за однієї-єдиної умови: визнанні та обумовленні того, що *Араштра-Аратта* постало з *Ґораштра-Ґоратта* – „Країна Тура-Бика", значеннєво тотожного назвам *Таврика, Скіфія, Україна, Русь, Волинь* тощо. Інакше назву *Аратта* має замінити назва *Горатта* чи бодай *Артанія. Аратта* може бути хіба що умовним вузьколокальним терміном на означення, скажімо, сіндів-сувірів із позиції таврів-русів або сіверів-сіверян та інших східнослов'янських племен із позиції полян-русів і київського літописання.

Назву *Аратта* не слід ототожнювати з назвою *Бгарата* (назва Індії індійськими мовами). *Аратта* й *Бгарата* – етимологічно різні назви й несуть різне смислове навантаження. Згадувані у ведах *бгарати* (до речі, відгалуження пуру-пауравів), наз-

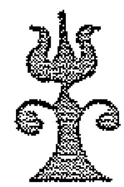

ва яких споріднена з чоловічим воїнським ім'ям і назвою країни *Бгарата*, скорше ближчі до етноніма *балти*, позаяк на слов'янському грунті санскр. *r* часто відбивається як *l*.

ІНДІЯ І ЗАГАДКОВІ ПЕЧЕНІГИ

Візантійський імператор та історик Костянтин Багрянородний (X ст.) у творі „Про управління імперією" чимало місця приділяє половцям і печенігам, яких називає *пачинакити*. Він, зокрема, пише:

„Необхідно знати, що по цей бік Дністра, у краю, зверненому до Булгарії, біля переправ через цю ріку, стоять порожні фортеці: першу фортецю пачинакитами названо *Аспрон*, оскільки її каміння видається зовсім білим; другу фортецю – *Тунґата*, третю – *Кракнаката*, четверту – *Салмаката*, п'яту – *Сакаката*, шосту – *Ґіеуката*"... Слід знати, що пачинакити ще зовуться *канґар*, але не всі, а тільки народ трьох фем: *Іавдіирті, Куарцицур* і *Хавуксінґіла*, як більш мужні й шляхетні, ніж інші, бо це й означає назва *канґар*" (КБ, 298).

Інформація вкрай важлива, бо подає другу назву частини печенігів – *канґар*, називає три найшляхетніші й наймогутніші печенізькі підрозділи, а найголовніше – дає печенізькі назви шести фортець на Дністрі, тобто й слова печенізької мови. З чого й недвозначний висновок: печеніги жили на Дністрі й мали тут свої фортеці. Це підтверджує і сучасна українська топоніміка.

У басейні Дністра є потік *Печенія* (біля Теребовлі на Тернопільщині), селище *Печеніжин* – у Коломийському районі на Івано-Франківщині, в передгір'ї Карпат, при злитті річок *Лючка* й *Печеніга* (басейн Дунаю). Село *Печенюги* є в Новгород-Сіверському районі на Чернігівщині. Селище *Печеніги* є на Сіверському Дінці в Чугуївському районі на Харківщині. Вважається, що його заснували в XVII ст. переселенці з Опішні (нині Полтавська обл.) на місці давнього кочовища печенігів, які жили в причорноморських степах у IX – XII ст. Тобто назва селища пов'язана з печенігами, як і *Печенізьке водосховище* на Сіверському Дінці й *Печеніжина гора* біля Чугуєва, який стоїть на р. Чугівка – обидві назви пов'язують з половецьким ханом *Чугою* (ТСУ, 273, 390). Факт сусідування печенігів і половців дозволяє припустити спорідненість обох племен. Слід зазначити, що Чугуївський район

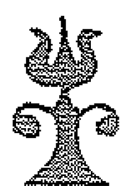

на Харківщині й Коломийський на Івано-Франківщині одного часу навіть називалися *Печенізькими*. Літопис відзначає, що вперше печеніги прийшли на Руську землю 915 року.

Етнонім *печеніги* відомий також Білорусі (*Печенежин*), Росії (Жигулівські гори іноді називають *Печенізькими*), Румунії та Молдові (*Печеняга, Беченіг*), Південній Словаччині (*Besenyod, Pecenice, Beshenov*), Закавказзю (*Біченек, Беченаг*; перевал Зангезурського хребта – *Бечеказький*), Туреччині (*Печенек, Беченек, Печенек-Озю* – „Печенізька долина"), Ірану. Середньовічні вірменські джерела дають етнонім як *пацанк, пацинак, пандзканк*, грузинські – *пачаніг*, причому в грузинів є імена *Бічінга* й прізвище *Бічінґаурі*. Осетинський епос знає ім'я *Бедзенаг* (ОЗ, 34 – 38).

Таким чином, пов'язані з печенігами назви тягнуться від Румунії та Словаччини на заході й до Індії на сході. Що засвідчує поширеність печенігів у просторі й часі, помітну роль у світовій історії. З'ясувати, хто такі печеніги тим важливіше, що з ними тісно переплелася історія України. Дослідники відносять печенігів до тюркомовних племен, проте факти таке твердження заперечують.

Неважко помітити, що в п'яти з шістьох назв фортець, поданих візантійським автором, повторюється слово *ката*. Воно, очевидно, й означає „фортеця". Але в яких мовах *ката* має таке значення? Тюркські мови, принаймні, його не знають. І чи є ще десь назви з цим елементом?

Так, є. Але далеко від України, на північному заході Індії, в Раджастхані, „Країні царів". Тут є місто *Кота*, назва якого означає „Фортеця". Це те саме *ката*, що й у назвах печенізьких фортець на Дністрі. Нині Кота – одне із значних міст штату Раджастхан, на правому березі ріки Чамбал, у ньому й досі височать величні фортечні мури й князівські палаци. А колись це була столиця князівства Кота, що його могольський імператор Джаханґір (1569 – 1627), син знаменитого Акбара, виокремив 1624 року з князівства Бунді для відданого йому раджпутського князя. Це князівство дало світу зразки мініатюрного живопису, якому властиві вишуканість і довершеність, любов до мисливських сцен та гірських краєвидів.

У санскриті *kota* – „укріплення", „форт", „фортеця", *kuta* – „дім", „фортеця", „форт", „гора", *kutiya* – „хижка", „хатка", *kuti* – „хижка пустельника" (СРС, 174). *Kotpal* – „комендант фортеці", сучасне *kotval* – „начальник поліції", „поліційний інспектор", „староста". *Kotar* – ліс довкола форте-

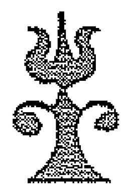

ці. „Махабгарата“ пише, що коли Крішна викрав у дружини Рукміні, доньку царя Бгішмаки (ім'я споріднене з українським прізвищем *Бушмака*), то її брат, затятий ворог Крішни, поклявся або повернути сестру, або ніколи не повернутися додому. Відбити сестру йому не вдалося, тож він збудував собі нову столицю і назвав *Бгоджаката* – „Фортеця (племені) бгоджів“.

В Індії є чоловіче ім'я *Котта* – „Фортеця“, „Опора“, „Твердиня“ й жіноче *Коттешварі* – „Владичиця фортеці“, що ним первісно означалася Дурґа, дружина бога Шіви. Санскр. *durga*, досл. „неприступна“, „неподоланна“, також означає „фортеця“. Ім'я *Дурґадеві* – „Дурґа-богиня“, у грецькій передачі *Tirgatao*, засвідчене на терені України ще в IV ст. до н.е. Тут його мала меотянка, дружина сіндського царя Гекатея (див. у цій книзі окрему статтю про неї). А сінди й меоти – індоарійські племена, вони входили до Боспорського царства, що існувало на півдні України ціле тисячоліття, починаючи з V ст. до н. е.

В Індії та Пакистані (утворився 1947 року) чимало назв із *кот*. У Пакистані це *Сіалкот*, давня Сакала – столиця греко-індійського царства, а зараз – окружний центр в області *Лахор*, провінція Пенджаб (у Криму античні автори знають місто *Лагура*); *Даркот* – перевал на гірському хребті Хіндураджж (на півночі країни); *Кот-Діджі* – поселення, що дало назву археологічній культурі, сучасної трипільській. В Індії, надто в Пенджабі й Раджастхані, це *Патханкот*, *Шоркот*, *Аккалькот*, *Наґаркот* тощо. Причому *Наґаркот*, досл. „Місто-фортеця“, міститься в окрузі *Канґра*. А Костянтин Багрянородний, як зазначалося, дає другу назву печенігів – *канґар*.

Канґра – колись князівство в однойменній долині, а тепер округа й окружне місто в гірському штаті Хімачал Прадеш (Західні Гімалаї), який перетинають річки Сатледж, Біас, Раві й Чандра. З них Сатледж, давня назва *Шатадру* – значеннєво тотожна українській назві *Стоход*, а *Чандра* має двійника на Київщині – річку й село *Шандра*. Долина Канґра – відома в Індії курортна місцевість, надто в літній період. Раніше вона входила до Пенджабу, але 1966 року до штату Хімачал Прадеш відійшли гірські округи цього штату, серед них Канґра, Кулу (пов'язана з Реріхами), Шімла та інші. 1615 року могольський імператор Джаханґір (1569 – 1627) обложив Канґру, столицю князівства, найнеприступнішу з гірських фортець, яку доти не зміг узяти жоден ворог. П'ять років тримав він її в облозі, перш ніж приєднав до своїх володінь. І то лише тоді, коли над за-

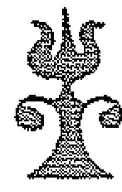

хисниками нависла загроза голодної смерті. Джаханґір подав це як перемогу ісламу над індуїзмом, звелівши заколоти у фортеці бика й на тому місці спорудити мечеть. Якийсь час князівство Канґра входило до Могольської імперії, а потім перейшло до давнього раджпутського роду. Не встояла неприступна фортеця тільки перед стихією – 1910 року її зруйнував страхітливий землетрус.

Канґра теж дала світові свій стиль мініатюрного живопису. З розпадом Могольської держави художники знаходили притулок у численних раджпутських гірських князівствах, де виникла Пахарська, тобто Гірська (хінді *pahar* – „гора") школа живопису, під впливом рівнинної раджпутської школи. Канґрський живопис зображає божественних і земних персонажів серед гір і розкішних краєвидів, його вирізняє яскравість і чистота барв. Найулюбленіша для цієї школи – тема Крішни. Сучасна Канґра ще відома своїм університетом „Ґурукуль", де санскрит викладається як жива мова.

Слово *kangra* (хінді *kangura*, перс. *kungura*) й нині побутує в Раджастхані та Пенджабі й означає – „фортеця" (ХРС I, 300).

Привертає увагу низка українсько-раджастханських гідронімно-топонімних паралелей. На Київщині є *Тараща*, а в Раджастхані є раджпутська фортеця *Тараґарх* – „Зірка-фортеця" (санскр. *garh* – „фортеця", а *tara* – „зірка" й водночас поширене жіноче й чоловіче ім'я). Термін *раджпут* походить від санскр. *raja-putra* – „царський син", а на Київщині є село *Путрівка* (Васильківський р-н). Село *Одайпіль* біля Таращі теж має в Раджастхані двійника – *Удайпур* (інд. *pur*, як і укр. *піль* у назвах, означає „місто", первісно – „фортеця"). В Індії є *Удай-ґірі* – „Удай-гора", а в Україні – *Удай-ріка*. У родині раджпутського правителя Удай Сінха народився *Шакта*, другий з 24 братів, родоначальник знатного раджпутського роду *Шактаватів*. Ім'я *Шакта* у формі *Сакта* засвідчене в Україні, в боспорському написі III ст. із Сіндики на Таманському півострові, історичної Кімерії (КБН, 765 – 769); пригадаймо, що, за Геродотом, і могили кімерійських царів були на Дністрі. А вавилонський документ V ст. до н.е. одним із свідків при грошовій угоді називає кімерійця *Сакіта* (КЭ, 293). В основі цього імені – санскритське *shak* (хінді *sak*) – „могти", „бути сильним/могутнім" (СРС, 631). Воно ж і в санскр. *шака* й іран *сака* – „скіфи", досл. „могутні". Тож назва раджпутського роду – *Шактавати* українською передається як *Саковичі* або, якщо дослівно, – *Могутовичі*. У „Слові о полку Ігоревім" згадуються

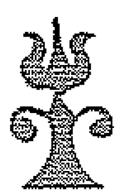

могути, що може бути слов'янським відповідником індоіранському *шаки/саки*.

Отож санскр. *shak* (хінді *sak*) безпосередньо стосується однієї з печенізьких фортець на Дністрі – *Сакаката*. Її назва означає – „Сильна/Могутня фортеця". Санскр. *kata* має низку синонімів – *vara, garh, pur, nagar, durga, stha*, більшість яких відбита і в українських назвах (*Миропіль, Миргород, Унгвар-Ужгород, Тараща, Гоща*) і які можуть взаємозамінюватись. Якщо в *Сакаката* замість *ката* підставити *вара*, то матимемо *Сакавара*. Звідки й *Саквара, Сквара*. А саме *Сквара* – одна з фіксацій назви *Сквира* на Київщині. Сквира, до речі, пов'язана з половецькими князями й певний час навіть називалася *Половеччина*. Тож назва *Сквара/Сквира* й собі означає „Могутня фортеця". Неподалік Сквири є село *Пустоварівка*, в назві якого простежується *вар* – „фортеця" (детальніше про Сквиру див. в окремій статті).

Тож і на інші подністровські фортеці слід поглянути під раджастханським кутом. Якщо *Сакаката* – „Могутня фортеця", то *Кракнаката*, очевидно, „Фортеця Крішни". Тим більше, що в Раджастхані є *Кішанґарх* – „Фортеця Кішана" (*Кішан* – різновид імені *Крішна*), а улюбленим героєм котських та канґрських мініатюр є саме Крішна. Цікаво, що на Дністрі був *Чорний город*, а назва *Кракнаката* може тлумачитися і як „Фортеця Крішни", і, якщо дослівно, – „Чорна фортеця", бо *крішна* означає „чорний" (і „красний", тобто „гарний"). Є *Рамґарх* і *Рампур* – „Фортеця Рами" (Крішна й Рама – земні втілення Вішну, а божества *Вишень* і *Кришень* відомі „Влесовій книзі"). Фортецю *Тунґата* можна співвіднести з фортецею *Дунґарпур*, *Салмаката* – з фортецею *Джай-Салмер*, *Ґієуката* – з *Джайпур*, колись теж фортецею і центром князівства, а нині – столицею штату Раджастхан.

Кілька слів про три згадані найшляхетніші печенізькі роди: *Iavdiirti, Kuar-tsytsur, Havuk-singila*. В першій назві прозирається ім'я *Yadu*, родоначальника ядавів, з яких походили божества Крішна-Чорнобог і Баладева-Білобог. Ядави ж споріднені з літописними ятвягами (ТРС, 51 – 57). В останній – цікавий компонент *singila*, бо нагадує часте в раджпутських та пенджабських прізвищах слово *sinh* – „лев", а лев – уособлення царя і символ воїнської доблесті й мужності. Не слід, мабуть, обминати увагою і те, що в Україні є річки *Хінґул, Інгул* та *Сінгур*, якраз в ареалі замешкування індоарійських племен. Що ж до назви *Куар-цицур*, то показово, що ім'я *Kuar* мав один із трьох братів вірменської легенди, яка співвідноситься з літописною ле-

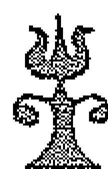

гендою про Кия, Щека й Хорива. А вірменська легенда називає батьками трьох братів двох індійських князів – Деметра й Гісане. Тобто і ім'я *Куар*, і сама легенда пов'язується з індійцями (детальніше див.: ТРС, 222 – 236).

Санскр. **g/k** в деяких випадках дає на українському грунті **х**, що видно з прикладів: хінді *gosayin* – укр. *хазяїн*, санскр. *gopta* – „воїн", „захисник" – укр. прізвище *Хопта*, санскр. *gudabha* „бики/корови" – укр. *худоба* тощо. Тому, судячи з усього, санскр. *kota* (хінді *kot*) – „фортеця" має свого близького родича *хот*, відбитого в численних українських назвах: села *Хотів* і *Хотянівка* біля Києва, багаті пам'ятками IV – I тис. до н.е. (доба неоліту й бронзи, скіфський період). А біля Хотянівки виявлено й городище, де, за переказами, стояло літописне місто *Хотин*. Це й *Хотівля, Хотенівка, Хотинівка, Хотіївка, Хотенич, Хотуничі, Хотьминівка, Хутка* тощо в різних ареалах України. І, звичайно ж, *Хотин* – місто, нині райцентр на Чернівеччині, назва якого в такому разі тлумачиться як „Фортечин". Тут 1621 року українські й польські війська під проводом гетьмана Сагайдачного, здобули славну перемогу над турками. За свою історію місто називалося *Хотінь, Хутінь, Хотень, Хотина* і входило спершу до складу Київської Русі, а потім – до Галицького князівства. Показово, що й воно розташоване на високому, правому березі Дністра. І як знати, може, воно якраз із тих печенізьких фортець, про які писав у своєму творі візантійський імператор.

Санскр. *kota (koti, kuti, kutiya)*, яке має і значення „оселя", „дім", споріднене з укр. *хата*, досить ужитковим в українських назвах. Насамперед це місто *П'ятихатки* (раніше – *П'ятихатка*) – районний центр на Дніпропетровщині, назване нібито за п'ятьма хатами перших поселенців – братів Потабашних (ТСУ, 293). Дві *П'ятихатки* маємо в Криму, одна в Красноперекопському районі, прилеглому до Сиваша. Притока кримської річки *Салгір* у басейні Сиваша (захід Азовського моря) – *Бештерек*, „П'ятирічка" (тюрк. *беш* – „5").

Село *П'ятихатка* є в Миронівському районі на Київщині. Правителі князівства Канґра неодмінно додавали до імені приставку *Чандра*, тобто „Місяць". А в Миронівському районі є річка й село *Шандра*. Річка *Чандра* є і в долині Канґра. У тому ж Миронівському районі біля с. *П'ятихатка* є і с. *П'ятирічка*. А назва *Пенджаб* означає „П'ять річок", „П'ятиріччя". Одна з річок Пенджабу – *Чандрабгаґа*, назву якої складають назви двох річок – вже відома *Чандра* та *Бгаґа* (суч. *Бгаґ*, пор. укр. *Бог, Буг*).

Іменник *хата* в українських назвах, як бачимо, найчас-

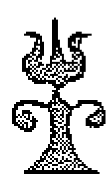

тіше поєднаний із числівником „п'ять". Число „5" наявне в назвах *П'ятигори, П'ятиозерна, Бешуй* (пригірське кримське село). Село *П'ятигірці* фіксується в колишньому Лубенському повіті, річка *П'ятигірка* – в Житомирській області, там же село й річка *П'ятка* (тече через Райгородок на Бердичівщині). Ріка *П'ятна* на Чернігівщині – притока Десни. У басейні Південного Бугу маємо річку *Беш-Байрак* – „5 байраків" (притока Мертвоводу), в басейні Азовського моря є ручай *Бесташ*; урочище *Бешташ*, досл. „5 каменів", яке має іншу назву – *Кам'яні Могили* або *Бесташ-горби*. На Київщині в Тетіївському районі є село *П'ятигори* (СГУ, 47, 454). Назва цікава можливою спорідненістю з назвою *Пантикапей*, що її мала столиця Боспорської держави. Де *панти* може означати „5" (пор. *penta* – „5" у латинських словах, наприклад, *пентаграма, Пентагон* тощо), а *капей* – „гора" (пор. слов. *капь, капище*). Тобто в такому разі *Пантикапей* може означати *П'ятигорськ*, тобто *Місто П'яти пагорбів, Місто п'яти святилищ*.

Тож не виключено, що і в етнонімі *печеніги* наявне число „5". Окрім етноніму *пенджабці*, Індії відомий і давній етнонім *панчали, панчалійці*, жителі давньої держави *Панчала*, назву якої творять санскр. *pancha* – „5" і *la*, прикметниковий суфікс. *Панчала* означає „П'ятерична", „Складена з п'яти (частин, річок, гір, племен тощо)", „Належна п'яти/п'ятьом". Ця давня країна простягалася від Гімалаїв до ріки Чамбал, тобто охоплювала й територію нинішнього Пенджабу. На захід від неї жило плем'я куру. Вважається, що панчали й куру в основному й творили цивілізацію долини ріки Ґанґи. Назву *куру* зводять до легендарного царя Куру, що привів свій народ із Пенджабу до *Курукшетри* – „Поля Куру", священної землі між ріками Сарасваті на півночі й Дрішадваті на півдні – пор. болото *Курушан* в басейні Азовського моря, де жили індоарійські меотські племена; село *Курошани* на Запоріжчині в Токмацькому районі (СГУ, 304). *Шан* тут – „край", „країна" (пор. назви *Бадахшан, Зеравшан, Хорасан, Уструшана* – копія назви *Україна*), тотожне санскр. *стхан* (очевидно, й *стень* у назві *Коростень*). Є певні підстави припускати, що термін *каурави* на означення нащадків Куру, споріднений з терміном *кравенци-коровичі* „Влесової книги".

Родовим означенням представників династії, що правила в Панчалі – *сомаки* (*сома* – священний напій і *Сома* – Місяць, Чандра). Народ Панчали звався *панчали, панчалійці*, тому привертають увагу українські назви *Панталія*,

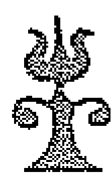

Пантин, Пантинець, Пантаївка (СГУ, 411). А також *Пантикапей*, нинішня Керч.

Отож етнонім *печеніги* може тлумачитися з урахуванням числа „5" у ньому. По-перше, це можлива тюркська трансформація етноніма. Де санскр. *панча* – „5" тотожне *пече* (тюркське *беш*), а *ніг* тюркський присвійний суфікс *нинґ* (пор. тюрк. *мен* „я" – *менинґ*, „мій", *биз* „ми" – *бизнинґ*, „наш"). У такому разі, тюрк. *бешнинґ* означає „належний п'ятьом", „п'ятеричний" й точно відповідає санскр. *panchala*. *Панчала* могло звучати *Пантала*, бо латиною „5" – *penta*. Ця особливість, очевидно, відбита в назві *Пантикапей*, відомої нам із грецьких джерел.

Друге тлумачення виходить з існування назви *Пенджаб, Панджаб* – „П'ятиріччя", „Країна П'яти Річок", інакше – *Панчанада* (санскр. *nadi* тотожне санскр. *api*, іран. *ab* – „ріка"). В такому разі етнонім *печеніги* може відповідати сучасному етноніму *пенджабці* й пов'язуватися з п'ятьма річками, де печеніги жили. Згадаймо п'ятигирловий Істр (Дністер) у Геродота. А що нетюркомовні печеніги жили на Дністрі, Дунаї та Дніпрі засвідчують збережені донині топоніми й гідроніми. І назви їхніх подністровських фортець, які мають у далекій Індії близьких родичів-двійників.

Таким чином, дані свідчать, що мова печенігів не тюркська, а індоарійська, що печеніги не тюркомовне, а індоарійське плем'я. І що простежується їхній очевидний зв'язок із раджпутами й Раджастханом в Індії – це підтверджують як мовні, так і українсько-раджастханські топонімно-гідронімні сходження.

ІНДІЯ, ПОЛОВЦІ Й КИЇВСЬКА РУСЬ

У підручниках з історії і багатьох дослідженнях половці постають як найзатятіші вороги Київської Русі – підступні, зажерливі й жорстокі. Але чи справді це так? Вдамося до фактів.

Те, що в XI – XII ст. половці не були мусульманами, відомо достеменно. В цей час вони – надійний щит для слов'ян і грузинів від арабської експансії зі Сходу. Самі половці явно горнулися до християнських народів. На красуні-половчанці Ґурандухт, доньці Атрака, сестрі Кончака й онуці Шарукана, був одружений грузинський цар Давид Будівничий. А придворна грузинська традиція суворо дотримувалася звичаю вибирати царицю тільки з-поміж християн-

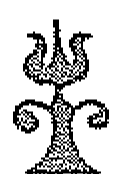

ських народів. Із ріднею дружини Давид запросив для захисту країни від тюрків-мусульман 40 тисяч половецьких родин, і вони в кількох вирішальних битвах оборонили Грузію.

Те саме й у стосунках половців і болгар. Половці підтримували антивізантійський рух на Балканах, а коли в Болгарії виникло Друге Болгарське царство, то перші його царі були з роду половецького князя Асеня. Асені боролися за самостійну болгарську церкву, тож поява тут царів-іновірців фактично виключалася.

Половці брали участь у походах києворуських князів на Угорщину, Польщу, Волзьку Булгарію, разом з ними протистояли татаро-монголам. Самі руські князі не раз закликали половців собі на допомогу. Тільки в 1078 – 1196 рр. це робилося 26 разів. Їх кликали Олег і Роман Святославичі, Давид Ігоревич, Всеволод Ольгович, Ізяслав Данилович, Святослав Ольгович, Юрій Володимирович, Святослав Всеволодович, Гліб Юрійович, Ярослав Всеволодович, Рюрик Ростиславович. Окрім Давида Ігоревича, що найняв половецького князя Боняка і його загін, всі інші князі були родичами половців – синами, онуками, чоловіками половчанок. Літописці відзначають, що іноді саме степові родичі переконували київських князів припинити чвари й встановити мир на Русі.

Половці ініціювали угоди про „вічний мир" із київськими князями – тільки в 1093 – 1184 рр. таких угод у літописах 13. Насправді їх значно більше. Літописні згадки свідчать: половці посилали послів до кожного нового київського князя, прохаючи підтвердити взаємний мир. Ініціатива завжди йшла від половців, і її годі розцінити інакше, як прагнення жити в мирі з Київською Руссю.

Самостійних половецьких походів на Русь, без прохання руських родичів, літописи знають 26. Із них 10 так чи інакше спровоковані – то виступи половців на захист руських родичів, помста за підступно вбитих князів, відповідь на руські набіги. А їх за 1103 – 1193 рр. набирається два десятки, іноді навіть тричі на рік, як 1187 року. Іноді половці на Нижньому Дунаї допомагали болгарам протистояти Візантії, а руські дружини тим часом нападали на їхні беззахисні оселі. Ще 12 половецьких походів були тільки проти торків і берендеїв у басейні Росі, в межах Київської землі.

Тож „половецька загроза" для Русі, про яку твердять історики, м'яко кажучи, міф, який треба відмести. Половці не потребували ні руських, ні візантійських, ні будь-яких інших міст. Як союзники того чи іншого київського

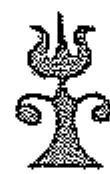

князя вони не раз вступали в Київ, часом із переважаючим військом. Але ніколи не прагнули закріпитися тут і заснувати свою державу. Куди б не ходили походами, де б не воювали – з Кавказу, з Балкан, з інших далеких країв половці незмінно поверталися в причорноморські степи.

Показові й русько-половецькі шлюби, прикметні вже тим, що це чи не єдині шлюби Русі зі Степом, Диким Полем. Ніхто інший не удостоївся породичання з Рюриковичами – ні торки, ні берендеї, ні чорні клобуки, ні мусульманизовані (волзькі) булгари – тільки половці. Руські князі брали дружин або в етнічних родичів, або в аристократичних родинах виключно християнських народів. Показово, що мовлячи про шлюби руських князів з половчанками, літописці не згадують про їхнє хрещення. Мовиться тільки про церковне вінчання „заднім числом", як у Володимира Ігоревича й Кончаківни, які повернулися на Русь уже з первістком, хрещеним, здогадно, в Степу. Кончаківна названа в „Слові" *красною дівою*, тобто була винятковоі вроди, що й зафіксувала давньоукраїнська пам'ятка. І була небогою тієї самої Ґурандухт – грузинської цариці, дружини Давида Будівничого.

Літописи містять численні згадки про русько-половецькі шлюби. Дружин-половчанок мали Олег Святославович, Ізяслав Давидович, Всеволод Ольгович, Юрій Володимирович (Довгорукий). У Всеволода й Святослава Ольговичів мати була половчанка, в Ігоря і Всеволода Святославичів половчанками були і мати, і бабуся. 1068 року половецький князь Шарукан розбив об'єднані сили князів Ізяслава, Всеволода й Святослава, а невдовзі й сам потрапив під Черніговом у полон до Святослава. Судячи з усього, мирну угоду між ними скріпив перший русько-половецький шлюб – Святослав, певно, одружив сина Олега, родоначальника Олеговичів, з дочкою Шарукана, сестрою Атрака, того самого, дочка якого була за грузинським царем Давидом.

На початок XIII століття в усіх князів „чернігівського дому" й у більшості князів Північно-Східної Русі в жилах текла половецька кров. Оспівані „Словом" новгород-сіверський князь Ігор і його брат буй-тур Всеволод на три чверті половчани. Ось чому Ігор добувався далекої Тмуторакані на Таманському півострові і чому саме чернігівські князі сідали на престол у Тмутороканському князівстві. Там була давня Сіндика, жили сінди, інакше – сувіри. Сінди-сувіри – родичі українських сіверів, і ця спорідненість ще добре відчувалася за Київської Русі. І половці, і печеніги, певно, з тих

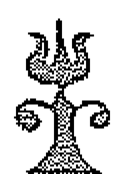

сіндо-меотських племен Надчорномор'я, писемно згадуваних із I тис. до н.е.

За половецьких князів виходили заміж і руські князівни й княгині, хоча, зрозуміло, в літописах згадок про такі шлюби значно менше. Показова доля вдови чернігівського князя Володимира Давидовича, ім'я якої літопис не називає. 1151 року, коли в битві поліг її чоловік, жінка з сином подалася в Степ і вийшла заміж за половецького князя. І той не тільки зростив пасинка, а й добився для нього належної частки з батьківського спадку, посадовив на престол, а потім у сутужні хвилини не раз приходив на допомогу. Поза сумнівом, русько-половецькі шлюби зміцнювали мирні відносини Русі й Степу.

Тільки на Київщині є села *Половецьке* (Богуславський р-н), *Малополовецьке* (Фастівський р-н), *Великополовецьке* (Сквирський р-н), причому сама Сквира певний час називалася *Половеччина.*

Великополовецьке розташоване на берегах р. Кам'янка, за 35 км від Сквири і за 22 км від Білої Церкви. За грамотою 1390 року литовського князя Володимира Ольгердовича, воно належало нащадкам половецького князя Тугоркана – Рожиновським. 1591 року включене до Білоцерківського староства і за грамотою польського короля передане у володіння польському магнату М.Ружинському. Біля села в урочищі Заріччя збереглися залишки поселень доби неоліту (IV – III тис. до н.е.), бронзи (II тис. до н.е.) та Київської Русі (X – XIII ст.). Селом володів володів половець Тугоркан, з чим, певно, й пов'язана назва (КО, 57).

Малополовецьке – у Фастівському районі, за 20 км від Фастова, на річці Субодь, притоці Кам'янки. Фастів, як і Яготин, також входив до володінь половецьких за походженням князів Рожиновських.

Половецька волость існувала в Берестейському повіті (XIII – XIX ст.) – в складі Великого Князівства Литовського й Речі Посполитої.

Українські половці виявляють мовні й топонімні зв'язки з Індією, зокрема, з Раджастханом, а загальновизнаним половецьким атрибутом в Україні є „баби" на численних курганах. Кургани та „баби" властиві й Індії. Про них пише Олена Блаватська (1831 – 1891) в книзі „З печер і нетрів Індостану". У ній письменниця, релігієзнавець і філософ, яка народилася в Україні, чимало місця приділяє давньому й загадковому Раджастхану:

„Там, де тепер „долина смерті", пустеля Індії, яка тягнеться до долини Інду, колись були непрохідні ліси. Тисячоліття перетворили їх на порох, а місцевість, де

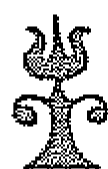

знаходяться такі кургани, – в пустелю. У степах Росії таких курганів багато; і те, що в нас називають „баба", в Індії також називають „баба", тільки слово це тут означає „батько", і я бачила кілька таких камінних баб у Меварі. Ціле кладовище круглих курганів з „бабами" на вершині знаходиться неподалік від оселі барда (співця героїчних пісень – *С.Н.*). Це місцевість, де тисячами полягли ґосейни, „ченці-воїни"... Ще на початку цього століття... вони були знамениті, як і в минулі століття, у військових літописах Раджістану. Вони жили й тепер живуть у „братствах" тисячами. То прості, неосвічені йоґи, але винятково хоробрі воїни. То були найбезстрашніші й найхоробріші воїни в усій країні, жерці Бали (Бальрами), бога могутності.

Далі інше кладовище простих воїнів, і знову пам'ятники: „ „баби" зведені над могилами також полеглих у битвах раджпутів. Попіл від спалених тіл привозили на батьківщину, і над вождями ставилася не „баба", а досконаліший монумент. На деяких пам'ятниках виліплений рельєфом вершник у повному військовому обладунку, зі щитом, мечем і списом, а біля нього дружина – вірна ознака того, що вона спалила себе на могилі чоловіка, тобто здійснила саті" (Блаватская, 456).

А Джеймс Тод (1772 – 1835) – англійський дослідник, відомий працями з етнографії раджпутів, ще раніше зазначав:

„Піраміди з каміння і кам'яні стели досі стоять над кожним раджпутом, що поліг у бою, а їх багато по всій землі Раджпутани (давніша назва Раджастхану – *С.Н.*); іноді на них рельєфно зображений воїн на коні, у повному озброєнні, його віддана дружина поруч – як нагадування про її жертовність, і знаки Сонця й Місяця" (Tod, I 62).

Уривки винятково інформативні. І засвідчують, що кургани – особливість не лише України, а й Індії, що вони насипалися над загиблими воїнами – це робили і запорозькі козаки, а ще раніше – скіфи часів Геродота. На вершині курганів ставилася „баба" – „батько", що, певно, символізувало перехід полеглих у світ предків, де владарював бог Яма (пор. *Ямполі* на Київщині й Черкащині, Сумщині, Донеччині та Хмельниччині).

Рельєфів з озброєним вершником і жінкою поруч багато в Сіндиці. Показовий вапняковий надгробок III ст., знайдений 1914 року в Керчі, колись Пантикапеї – столиці Боспорського царства. А потойбіч Керченської протоки, в історичній Сіндиці (Таманський півострів), знайдено стели III ст. з іменем *Ґосак* (пор. укр. прізвище

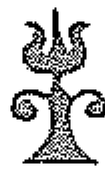

Козак, ім'я половецького князя в „Слові" – *Кзак//Ґзак* і вкрай важливий для нашої історії термін *козак*). Рельєф у лівій частині зображає воїна на коні, а перед ним сидить жінка в хитоні й плащі. Під рельєфом напис: „Сакта, син Матродора, і дочка Психея, прощайте" (КБН, 438 – 439). Знакове тут перше ім'я, бо другий за вагою аристократичний рід у князівстві Мевар, кургани якого описує О.Блаватська – *Шактавати*, за сином меварського князя Удай Сінха на ім'я *Шакта* – „Могутній", точніше – *Могута*. Тож *Шактавати* – це *Могутовичі*. Рід Шактаватів, мовлять раджпутські джерела, відзначався винятковою войовничістю і відчайдушністю, як і його родоначальник.

На раджпутських шаблях часті символи жіночої божественної сили – *шакті*, яка, поєднана з мужністю воїна, робила його непереможним. Богиня-воїтелька Дурґа, дружина Шіви, звалася *Шакті*. І сьогодні в Індії є її шанувальники – *шакти*. Раджпути переважно сповідують шіваїзм, тож улюблений їхній символ на стягах і круглих щитах – тризубець, атрибут Шіви та його войовничої дружини. Раджпути мали й звичай, схожий із козацьким: коли воїн вирушав на битву, то шаблю йому неодмінно вручала жінка – мати або дружина.

О.Блаватська мовить про раджпутських воїнів-ґосаїнів, а враження, ніби то запорозькі козаки. Та й хінді *ґосаїн* (від санскр. *gosvamin* – „власник корів/худоби") і укр. *хазяїн* – тотожні. Воїни-ґосаїни поклонялися Баладеві (хінді – *Бальдев*), „Могутньому, або Білому богові", землеробському божеству, старшому братові Крішни – пастушницькому й воїнському божеству. Ім'я *Балодей* теж знають боспорські написи III ст., а через 14 століть „Реєстр" 1649 року засвідчує козацькі прізвища *Болудей* і *Білдей*. Інше ім'я Баладеви – *Балавіра* (хінді – *Бальвір*, пендж. *Балбір*), а „Реєстр" подає козацькі прізвища *Балвір*, *Бальвір*, *Балбир*, *Балбиренко* (ТРС, 10 – 12).

Блаватська пише, що вона гостювала в раджпута на ім'я *Шамрао*. *Шамрао* – місцева форма імені *Шамрай*, тотожне імені *Крішнарао* (*ш'ям* і *крішна* – „чорний", *рао/рай* – „цар", „князь"), дослівно „Чорноцар", „Чорнобог", тобто „Крішна". В українців побутує прізвище *Шамрай*, а за 14 км від Сквири-*Половеччини* – село *Шамраївка*, біля якого – кургани й давньоруське городище. А північніше від нього – села *Велико-* й *Малополовецьке*.

Раджпути мали розгалужену родовідну структуру, що відбивали титули, які з часом ставали прізвищами. Групи чи роди раджпутів очолювали ватажки або

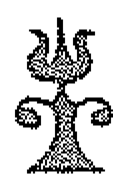

вожді – вони називалися *рай, рао, рават, раут* і згодом склали поміщицький прошарок, місцеву шляхту. Всі ці титули рясно відбиті в прізвищах запорозьких козаків і сучасних українців: *Рай, Рой, Рева, Реут, Ревут, Ревутенко, Ревуцький* тощо. Як зазначає академік-індолог Олексій Баранников (1890 – 1952), уродженець Золотоноші і з 1990 року індійський святий, *рай/рой* – сучасна вимова давньоіндійського *раджа, радж* – „цар", „князь". У мові хінді *рай* означає і „поміщик", а в циганській – „начальник", „ватажок", „циганський барон". Слово рясно відбите в індійських прізвищах *Рай* (форма хінді) та *Рой* (бенґальська форма – цій мові властиве окання, тоді як хінді – акання). Останнє, наприклад, мали бенґальський письменник Монмотхо Рой, автор першої в Індії п'єси про Тараса Шевченка, яка звучала й по Всеіндійському радіо, і всесвітньовідомий кінорежисер (теж бенґалець) Сатьяджіт Рой. В українців побутують прізвища *Рай/Рой, Райко/Ройко, Раюк/Роюк, Раєвський/Роєвський, Раєнко/Роєнко, Райченко/Ройченко* тощо. Окрім прізвища *Шамрай*, компонент *рай* мають також українські прізвища *Чухрай, Жухрай, Шахрай*.

Село *Райгород* на Черкащині має раджастханських родичів – *Райпур* (українською було б *Райпіль*) і *Райґарх* (санскр. *пур* і *ґарх* „місто", первісно – „фортеця"), дослівно „Княже місто", „Княжа фортеця". Біля Райгорода – пам'ятки доби бронзи, скіфських і сарматських часів. На Київщині (Яготинський р-н) є с. *Райківщина*, а Яготином володіли князі Рожиновські, половецького походження.

Ці факти проливають світло й на прізвище *Рожиновський*, яке вважається непрозорим. За літописом, 1094 року князь Святополк II Ізяславович одружився з дочкою половецького князя Тугоркана і подарував тестеві землі по річці Сквирка. Тож подальша історія регіону пов'язана з родом князів „Половців зе Сквири" – Рожиновських. Прізвище легко пояснити, якщо тільки половці – індоарійці, а їхня мова – індоарійська. Рожиновські – половецькі князі, а *князь* у санскриті й індійських мовах – *раджа, радж, раджін*. На слов'янському грунті *дж* стало *ж*, а *радж, раджін*, через українське окання, стали *рож, рожин*, звідки й *Рожинський* чи *Рожиновський*. Цей же важливий індійсько-половецький соціальний термін відбитий у місцевих назвах *Рожни, Рожівка, Рожнів, Ружин* тощо. А в ареалі Сквири маємо назви *Царів Яр* (інша назва – *Цареве*), *Цареве городище* (за 2 км від *Рожівки* на Броварщині), *Княжичі, Княже городище*. Пагорби на Десні біля Рожнів і до-

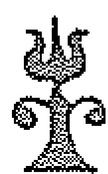

сі називаються то *Половецькими*, то *Княжими* (ЗО, 299).

На території України виявлено одну з форм індоарійської мови, отже, й відповідний етнос. І ареал, де засвідчуються сліди цієї мов, – від Північного Кавказу до Закарпаття. Досі індоарійська мова в її архаїчній формі була відома за текстами, створеними в Індії і на західних підступах до неї. А ще – за реліктовими залишками мови індоаріїв на Близькому Сході, в державі Мітанні (II тис. до н.е.). Третій, західний ареал індоарійської мови включає Україну. І печеніги й половці, очевидно, з тих індоарійських, так званих сіндо-меотських племен, що їх античні автори засвідчують писемно на теренах України з I тис. до н.е. Вони входили до Боспорського царства, ранньодержавного утворення на півдні України зі столицею в Пантикапеї (нинішня Керч), яке проіснувало майже тисячоліття (V ст. до н.е. – IV ст. н.е.) і справило величезний і різноманітний вплив на довколишні племена й ареали. Саме його наступницею стала Київська Русь.

А печеніги й половці мовби місток, з'єднувальна ланка між індоарійськими й слов'янськими племенами, між тисячолітньою Боспорською державою і Київською Руссю.

ГРУЗИНСЬКА ЦАРИЦЯ *ТАМАРА* І ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛКОВНИК *ТОМАРА*

1. *Князь Ігор і цар Давид*

Київська Русь віддавна перебувала в близьких стосунках із Грузією. Київський князь Ізяслав Мстиславич (Мономахович) 1154 року одружився з грузинською княжною, внучкою славнозвісного грузинського царя Давида Будівничого (1073-1125). Матір'ю її була половецька князівна, бабуся не менш знаменитої цариці Тамари, по-грузинськи – *Тамар*. Сам Давид Будівничий, прадід Тамар, теж мав за дружину половчанку Гурандухт.

Коли 1174 року на грузинський престол зійшла юна Тамар, постало питання про гідного неї чоловіка. Вибір випав на Юрія – сина Андрія Боголюбського, онука Юрія Довгорукого і правнука Володимира Мономаха. Тоді саме Юрій зазнавав гонінь від свого дядька по батькові Всеволода й переховувався у половців. Дослідників дивує, як Юрій, що втратив

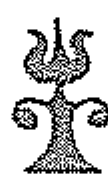

київський престол, прихильників, військо й батьківщину, став чоловіком цариці Тамар. І висновують: вирішальним було те, що Юрій – прямий нащадок Володимира Мономаха, що він, хоч і молодий, виявив себе здібним воєначальником, а тодішні духовенство й знать Грузії воліли бачити Тамариним чоловіком досвідчену у військовій справі людину. Але причини, як на нас, трохи глибші.

І Юрій Довгорукий, і Андрій Боголюбський мали дружин-половчанок. Для останнього, зокрема, сам Володимир Мономах висватав внучку половецького князя Тугоркана. Тому й не дивно, що опального Юрія охоче прихистили половці – його кровні родичі. А тоді, певно, й доклали зусиль, аби він зберіг свій високий статус і став чоловіком Тамар, у якої і прабабуся і бабуся – половчанки. Так що в Юрія Андрійовича й цариці Тамар могутнє половецьке коріння, вони цілком могли бути родичами по половецькій лінії. Що й могло відіграти вирішальну роль у їхньому шлюбі, хоч і не зовсім тривкому й тривалому.

У боротьбі Давида Будівничого проти мусульманської експансії йому відчутно допомогло 40-тисячне половецьке військо на чолі з князем, якого грузинські джерела називають Атрак Шараґанідзе. Що відповідає літописному „Отрок, син Шарукана". Михайло Грушевський на підставі середньовічної грузинської пам'ятки „Картліс-Цховреба" („Життя Грузії") зазначає: „Літописний Отрок міг бути сином Шаруканя – так ми й зв'язуємо згадану вище династію: Шарукань–Отрок–Кончак–Юрій (Георгій) Кончакович. При тім з сього оповідання довідуємося, що сей Отрок був тестем царя Давида, і що кипчаки „жили близько Грузії, й легко їх було покликати в поміч" (ІУР, II, 533-534).

Літопис мовить, що в Грузію до Атрака вмисне посилали гінця, якого перед довгою дорогою напутили: „Якщо не схоче він вертатися додому, заспівай йому половецьких пісень. Коли й це не зарадить, дай понюхати євшан-зілля". Атрак не схотів ні вертатися, ні слухати рідних пісень, та коли понюхав євшан-зілля, то відразу гірко заплакав і мовив крізь сльози: „Краще у своїй землі кістьми лягти, аніж у чужій славному бути". І повернувся в рідні степи, де вже й народився Кончак, герой і князь половецький (ІУР, II, 105-106). Вважається, що хто забув свою батьківщину й понюхає євшан-зілля, той відразу про неї згадає і відчує непереборне бажання повернутися до отчого краю.

Отже, Атрак-Отрок, син відомого зі „Слова" половецького князя Шарукана – тесть царя Давида. А красуня-половчанка Гурандухт, дружина Давида – дочка Атрака.

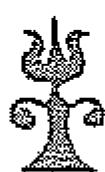

Атрак також – батько половецького князя Кончака. Гурандухт і Кончак – сестра й брат, дочка й син Атрака, онука й онук Шарукана. А Кончаківна, дочка Кончака – невістка оспіваного в „Слові“ новгород-сіверського князя Ігоря, який і сам на три чверті половчанин.

Тож половчанка Гурандухт, грузинська цариця, дружина Давида Будівничого – тітка Кончаківни і прабабуся цариці Тамар. Грузинський цар Давид і новгород-сіверський князь Ігор – родичі по половецькій лінії Шарукан-Атрак-Кончак. Цар Давид для себе, а князь Ігор для свого сина брали дружин саме з цього половецького роду. Яка загальна назва роду – невідомо. Але нашій вітчизняній історії, тісно пов'язаній із половцями, відома українська шляхта половецького походження – Томари.

2. *Українські Томари*

Томарів бачимо серед козацької старшини: переяславський полковник Степан *Томара* й чернігівський полковник Василь *Томара* служили в гетьмана Івана Самойловича. Були наказний полковник Семен *Томара* (УКЗ, 58-60, 64) і кошовий отаман Василь *Тамарський* (Титаревський) (ІЗК, III, 211). За „Реєстром“ 1649 року в Переяславському полку служив Іван *Томурка*, а в Багланівській сотні Брацлавського полку – Роман *Томурка* (РВЗ, 321, 258). „Реєстр“ 1756 року фіксує козаків Лавріна *Тамарського* (Мишистівський курінь) і Лук'яна *Томару* (Пашківський курінь; РЗВ, 60, 67).

У XVIII-XIX ст. *Томари* – великі землевласники на Черкащині, Переяславщині й Полтавщині, деякі з них займали високі посади в Україні й Росії. Василь *Томара* (1746-1819), правнук переяславського полковника Степана Томари – відомий дипломат, учень і друг Сковороди, приятель Василя Капніста, поета й громадського діяча, члена Російської Академії з 1785 року. Лев *Томара* (нар. 1839 р.) був київським губернатором, а пізніше – сенатором (ЕУ, т.9, 3235). Полтавських *Томарів* добре знав Григорій Сковорода. Коли 1751 р. через підступи церковників він полишив викладати піїтику в Переяславському колегіумі, то переїхав на Полтавщину, де навчав сина поміщика Томари. Згодом, після короткого перебування в московській Троїце-Сергієвій Лаврі, Сковорода знову повернувся до Томарів, де жив невибагливим, близьким до природи життям (ІСУ, 203).

Сучасні українці мають прізвища *Томар, Томара, Томарко, Томурко, Томарчук, Томаренко, Томарченко* (іноді з першим *а* або *у* замість *о*). Командир взводу

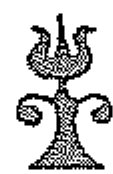

Томарді М.М. у серпні 1919 р. обороняв Бровари від денікінців (КО, 224).

Серед сіл Чернігівського повіту значиться село *Томарівка* (ОКН, 130). Степан Томара у Переяславському повіті мав хутір *Тамарин.* У цьому ж повіті село *Тамарівка* (*Томарівка*) належало графові Кирилу Григоровичу Розумовському (1728-1803), останньому гетьманові Лівобережної України (1750-1764).

У попередніх статтях цього розділу піддано сумніву те, що печеніги й половці – тюркомовні племена, бо з фактів, переважно мовних, випливає, що печеніги й половці мовно й етнічно тяжіють до індоарійських племен, що вони виявляють спорідненість з індійськими раджпутами. У такому разі за темою нашої розмови виникає цілком природне запитання: якщо половці етнічно близькі раджпутам, якщо з половців походять українські *Томари,* то десь у часі й просторі мають існувати і їхні етнічні родичі – індійські *Томари.*

Може здатися неймовірним, але це запитання поціляє у самісіньке яблучко.

3. *Індійські Томари*

Бо індійські Томари справді існують. І саме в Раджастхані, саме в раджпутів! Українські Томари в далеких краях за Гімалаями дійсно мають своїх етнічних родичів – Томарів індійських. І не просто *Томарів,* а царський рід *Томарів.* Традиція вважає його нащадками героїв „Махабгарати". З Томарами пов'язується знаменитий імператор Вікрамадітья, який 57 р. до н.е. увів так звану „еру Вікрами" – традиційне індійське літочислення.

Раджпутські *Томари* насамперед – знаменита династія правителів Делі, вони мали князівство в центральній частині Північно-Західної Індії (територія сучасного Делі й околиць). Раджа Ананґапал *Томар* 736 року під назвою *Дгілліка* відродив давнє місто Індрапрастху („Престол Індри"), яке не одне століття перебувало в запустінні. Тепер це столиця Індії – *Делі.* А в XI ст. раджпутські правителі-Томари звели в Делі знаменитий Червоний Форт, де 15 серпня 1947 року Джавахарлал Неру – майбутній перший прем'єр-міністр незалежної Індії – підійняв триколірний національний прапор, знаменуючи, що країна скинула колоніальне ярмо і вступила в нову історичну епоху.

У середині X ст. Томари зазнали поразки від іншого могутнього раджпутського роду – Чауханів, а в середині XII ст. князівство Томарів занепало. Після втрати Делі Томари майже не мали володінь на рівнинах, але чимало гі-

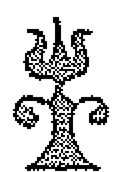

малайських гірських князів-раджів (зокрема, Кашміру, Чамби) зводили свій родовід до делійських Томарів. У XIV-XV ст. Томари правили в князівстві Ґваліор, але потім втратили і його – це сталося вже при Бабурі, засновникові Могольської імперії. Останній томарський правитель Ґваліора – раджа Вікрамджіт Томар поліг у битві.

36 із понад ста раджпутських родів складають особливу групу – так звані *князівські* або *царські роди*, утворені з 4-х родовідних ліній й успадковані від давніх воїнів-кшатріїв. Належність до однієї з ліній рівнозначна слову *раджпут* (санскр. *раджа-путра* – „царський син"). Ці 4 родовідні лінії: *Сур'явамша* – Сонячна, *Чандравамша* – Місячна, *Аґнікула* – Вогняна, *Наґавамша* – Зміїна. Остання нечисленна, тому зрідка потрапляє до словників і джерел.

Більшість раджпутів поклоняється Шіві та його войовничій дружині й зводить свій родовід до Місячної династії. Саме до цієї династії належать раджпутські *Томари*. Правителі її, серед них і Томари, часто мали компонент в імені або шанобливу приставку до імені *Чандра* – „Місяць". В українців і нині побутують прізвища *Шандра* (на Київщині є річка й село *Шандра*), *Шандрук*, *Шандрюк*, *Шандерка*, *Шандренко*, *Шандровський*, *Шандаровський* тощо. Можливо, груз. *Сандро* й санскр. *Чандра* – теж споріднені імена. Принаймні індійський цар *Чандрагупта* у грецьких джерелах постає як *Сандракотта*.

До Місяця і Шіви, зачіску якого прикрашає півмісяць, причетні й українські Томари. На печатці переяславського полковника Степана Томари й на родовому гербі Томарів зображено півмісяць ріжками вгору. На гербі українських Томарів зображено й шестикутну зірку, складену з двох трикутників – один вершиною вниз, другий – вершиною вгору (МГ, 184). Трикутник вершиною вгору символізує Шіву, а вершиною вниз – його дружину. На щитах раджпутів часте зображення тризубця – атрибуту Шіви, а на шаблях – *шакті*, символу жіночої божественної сили, що її уособлює дружина Шіви, одне з імен якої – *Шакті*. Вважається, що поєднана з чоловічою енергією жіноча творча енергія робить воїна непереможним. Недарма в раджпутів, як і в запорожців, шаблю воїнові перед походом чи битвою неодмінно вручала жінка – мати або дружина. Подібний звичай мав побутувати і в Грузії.

І три страусові пера на печатці полковника Степана Томари стосуються Шіви, бо найперше з ним пов'язується число „3". У ньо-

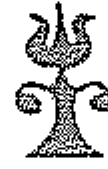

го три ока, він знищив асурську (демонську) фортецю Тріпуру – *Тримісто*, тримає тризуб – уособлення влади над трьома світами, входить у трійцю-трімурті тощо. Шіваїта й сьогодні легко впізнати по трьох білих паралельних смугах на лобі.

Як зазначалося, раджпути здебільшого поклоняються Шіві та його дружині. Їздова тварина цієї богині-воїтельки – тигр, а Шіви – бик. Шіва вдягнутий у тигрову шкуру. Міф розповідає, що своїм космічним танцем Шіва підкорив 10 тисяч ворожих йому відлюдників, і ті, аби здолати його, сотворили лютого тигра й напустили на нього. Та Шіва приборкав хижого звіра, здер із нього шкіру і зробив із неї накидку собі. Тож Шіва, мовлячи назвою безсмертного твору Руставелі – витязь у тигровій шкурі. А що грузини знали індійців і їхні божества, засвідчує ця ж поема, у якій діють двоє героїв-богатирів – Автанділ і Таріел. Індієць Таріел.

4. Що означає Томара

Що ж означає етнонім, ім'я і прізвище *Томара*? Хоча вважається, що половці – тюркомовний народ, але тюркські мови назву *Томара* задовільно не пояснюють (РФ, 219-220). А тим часом слово *томара* знає санскрит, а *томар* – сучасні індійські мови (хінді, пенджабі, гуджараті, раджастхані), де воно означає – „спис" (СРС, 248). Зафіксовано санскритські чоловічі воїнські імена *Томара* – „Спис" і *Томарадгара* – „Списодержець" (HN, 440).

Індійська зброя відповідала класичній воїнській ідеології. Була зброя безконтактна і зброя близького бою, оборонна. Теорія застосування зброї враховувала ідею ритуальної чистоти й нечистоти, осквернення, її „доброї" і „недоброї" дії. Що випливало з уявлення про кармічну відплату за хороші й погані вчинки людини в попередніх життях. Найпопулярнішою зброєю раджпутів була метальна, вона найбільше відповідала ідеям давньоіндійської військової науки й дозволяла вражати супротивника звіддаля, не входячи з ним у безпосередній контакт. Опосередкований, непрямий удар пущеною стрілою, кинутим списом, дротиком, диском-чакрою чи ножем особливо важив із філософської точки зору, бо ураження такою зброєю могло вважатися не вбивством, а тільки застосуванням зброї. А хто і як постраждає від неї – то вже справа кармічної долі того, кого ця зброя вразить.

Тлумачення індійської назви *томари* як „озброєні списами", „списники" підтримується назвами інших раджпутських родів. Рід *Банапхар*, наприклад, належний,

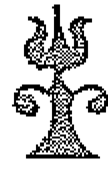

як і Томари, до Місячної династії, містить у назві санскр. *bana* (хінді *ban*) – „стріла“, хоч є і значення слова „спис“, „дротик“ (ХРС II, 239). Тож родова назва *Банапхар* означає „Пронизуючестрілі“, тобто „Лучники“, „Стрільці“. Раджпутська історія XVI ст. знає людину на ім'я *Банбір*, яка силоміць захопила владу в князівстві Мевар. За „Реєстром“ 1649 року в Канівському полку (сотня Кулаги) служили козаки Іван і Феськo *Банберенки*, в Київському (сотня Предримирського) – Семен *Банбиренко*, а в Переяславському (сотня Заворицька) – Максим *Бамбиренко* (РВЗ, 106, 296, 345). Зрозуміло, що прізвище *Банбиренко* постало від імені *Банбир* і тотожне раджпутсько-пенджабському воїнському імені *Банбір*, яке сходить до санскр. *Банавіра* (хінді *Банвір*) – „Богатир-стрілець“, „Лучник-герой“.

Воїна-раджпута означують словом *vir* або *bir* – „богатир“, „герой“, яке має розлогі індоєвропейські паралелі. Воно наявне, зокрема, в імені футболіста збірної Грузії, недавнього гравця київського „Динамо“, а потім – колеги Андрія Шевченка по італійському „Мілану“ Кахи Каладзе, повне ім'я якого – *Кахабер*. А також в імені *Ґоґобер*, від якого утворене відоме грузинське прізвище *Ґоґоберідзе*. У раджпутів є воїн-святий *Ґоґа-бір* – „Ґоґа-герой“, „Ґоґа-богатир“, що поліг (а з ним і 45 його синів), захищаючи вітчизну від мусульманських завойовників. Це сталося в неділю 9-го числа, тому щоразу, коли це число випадає на неділю будь-якого місяця й року, для раджпутів настає врочисте свято.

Культ полеглих у битві героїв-воїнів неабияк поширений у раджпутів. І головний воїн-святий у них – саме Ґоґа-бір. У Мандорі – давній столиці раджпутського князівства Мевар – є храм, а в ньому – крита галерея, прилегла до скелі. У довгій залі, як воїни у поході, стоять висічені в скелі й колись розфарбовані скульптури раджпутських богів, царів, святих-героїв та їхніх зброєносців на конях і в повному військовому обладунку – зі списами, шаблями, луками й стрілами. Є тут і Ґоґа-бір – зі списом у руці, як і раджпутські правителі (РСИ, 186, 280).

„Махабгарата“ в межах історичного Раджастхану, країни раджпутів, знає плем'я *шальви* і його ватажка на ім'я *Шальва*. Що навіює на думку грузинське чоловіче ім'я *Шалва*, наприклад, у батька Булата Окуджави й батька сучасного грузинського й українського поета, перекладача, вченого Рауля Чілачави, для якого Україна стала другою батьківщиною Втім, ім'я *Рауль* теж знаходить відповідник у Раджастхані, де *раваль* або *рауль* – титул

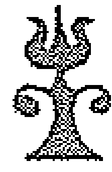

раджпутських князів, відбитий, зокрема, в назві міста *Равальпінді* (провінція Пенджаб), столиці Пакистану в 60-х рр. XX ст.

Етнонім *шальви* й ім'я *Шальва* сходять до санскр. *шала* (хінді *шаль*) – „спис". Тобто *шальви*, як і *томари* –"озброєні списами", „списники". Від *шала* утворені санскр. *шалака* й хінді *шалак* – „списник", „воїн зі списом" (HN, 356). В українців і нині побутують прізвища *Шалака* й *Шалак* (наприклад, у молодої поетеси й дослідниці фольклору Оксани *Шалак*). У вже згадуваній Багланівській сотні Брацлавського полку, де служив козак Роман *Томурка*, служив і козак Федір *Шалбир* (РВЗ, 258). А „Слово о полку Ігоревім" знає етнонім *шельбири*. *Шельбири* – половецький рід, і саме до нього сходить козацьке прізвище *Шалбир*. Санскрит знає чоловіче воїнське ім'я *Шалавіра* (хінді *Шальвір*, пендж. *Шалбір*) – „Герой-списник", „Герой зі списом" або „Богатир із роду шальвів-списників". Так що етнонім *шельбири* через п'ять століть після згадки в „Слові" відбився вже як козацьке прізвище *Шалбир*, і то в раджпутсько-пенджабському фонетичному оформленні.

Принагідно зазначимо, що полковником Брацлавського полку, де служили козаки Роман *Томурка* й Федір *Шалбир*, був Данило Нечай. У зв'язку з чим цікаве літописне повідомлення під 1566 роком про товмача (перекладача) Нечая *Тамарова* (ИГР, т. IX, 60, прим. 268). Не зовсім прозоре для дослідників ім'я *Нечай*, що його сучасні українці знають тільки як прізвище, цілком поясниме на індійському грунті, коли зважити, що *Не* в імені *Нечай* – заперечна частка, досить часта в слов'янських іменах і назвах. Їй відповідає санскритська заперечна частка *А*, не менш ужиткова в індійських іменах і назвах. Тоді українське *Нечай* відповідає індійському воїнському імені *Аджай*. Де *джай* у санскриті – „переможний", воно наявне в назві *Джайпур* – „Переможне місто", „Місто перемоги", що її має столиця нинішнього штату Раджастхан. *Аджай* на слов'янському грунті спершу видозмінилося в *Неджай*, а тоді й у *Нечай*. Таким чином, укр. *Нечай* та інд. *Аджай* означають „Непереможний". Це значення якнайкраще відповідає героїчній постаті брацлавського полковника, соратника й сподвижника Богдана Хмельницького. Сюди ж стає і прізвище ще одного донедавна відомого грузинського футболіста – *Аджоєв*.

Таким чином, якщо індійські раджпути споріднені з половцями, якщо в раджпутів є рід *Томари*, а в українців – шляхта половецького походження *Томари*,

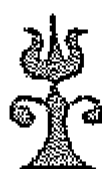

якщо прабабуся і бабуся цариці Тамар – половчанки, то можна зробити обережне припущення: ім'я грузинської цариці відбиває назву половецького роду, з якого Давид Будівничий взяв у дружини Гурандухт, прабабусю Тамар. А коли так, то з половецького роду Томарів походить і невістка новгород-сіверського князя Ігоря – *Кончаківна*, названа в „Слові" за виняткову вроду *красною дівою*. Половецькі дівчата взагалі славилися красою, їхню вроду натхненно оспівав і перський поет Нізамі Гянджеві, сам одружений із половчанкою. А в Індії загальновідома врода раджпуток, надто з давніх князівських родів. Великі, глибокі, виразні очі в них поєднані з ідеальними рисами обличчя. Вроду їхню підкреслюють яскраве, розшите золотом, найчастіше червоне (колір воїнського стану) вбрання і старовинної роботи масивні золоті прикраси з коштовним камінням.

Водночас ім'я *Томара* стосується і дружини Шіви – витязя в тигровій шкурі. А цариці Тамар властиві всі найхарактерніші риси цієї богині-воїтельки – наполегливість, рішучість, безстрашність, войовничість і військове вміння. Що вона не раз доводила, відстоюючи незалежність рідної землі. Як і масагетська цариця Томирис, про яку пише Геродот у V ст. до н.е.

Жіночий варіант чоловічого воїнського імені *Томара* (наголос на передостанньому *а*) – теж *Томара*, але з наголосом на кінцевому *а*, й означає „Озброєна списом", „Списниця".

В іпостасі богині-воїтельки дружина Шіви зображається з різноманітною зброєю в десятьох руках, що символізує захист 10 сторін світу (8 сторін світу, верх і низ). В одній із рук – тризубець, а ще в одній – спис, подарований, як мовлять міфи, богом Аґні – Вогнем. Зображається богиня і дворукою, лише зі списом, причому такі зображення властиві якраз Північному Причорномор'ю, наприклад, херсонеським монетам III-II ст. до н.е. Вона насамперед богиня-берегиня, помічниця, покровителька й спасителька воїнів, захисниця обложених ворогом міст, „мати міст руських" і Києва. Вона ж – херсонеська *Діва* (санскр. *Деві* – „Богиня"), київська *Мокоша* (санскр. *Махеші* – „Велика богиня"), гіперборейська *Опіда* у Геродота, *Діва-Обида* й *Богородиця-Пирогоща* в „Слові", пізніша козацька *Покрова*. Вона була Матір'ю-Царицею Херсонеса Таврійського (літописний Корсунь, нинішній Севастополь), жителі якого ще в III ст. до н.е. клялися оберігати від еллінів і варварів *шастри* – свої священні книги й звідки вже в X столітті прийшло до Києва християнство.

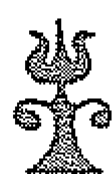

Ім'я *Гурандухт* теж може стосуватися дружини Шіви, яка в іпостасі Парваті – взірця ідеальної, відданої, люблячої дружини – іконографічно зображається в образі прекрасної світлошкірої жінки і має ім'я *Ґаурі* – „Світла". На честь її у раджпутів є весняне свято *Ґанґаурі*, одне з найбільших жіночих свят, що припадає на другий-четвертий день світлої половини місяця чайтра (10 березня–10 квітня). Батьком Парваті, ім'я якої означає „Гірська", „Горянка", був цар гір Хімалай – це ім'я бачимо в нині звичному *Гімалаї*. Тому інше ім'я Парваті *Ґіріджа* – „Народжена горами", „Дочка гір". Де *ґірі* – „гора", а санскр. *джа* – „син", „дочка", досл. „народжен-ий/-а", тотожне *дзе* в грузинських прізвищах. А *духт* в імені *Гурандухт* відповідає санскр. *duhitar* – „дочка" (слов. *дщерь*). Синонімом до *духітар* – „дочка" є санскр. *путрі* (пор. село *Путрівка* на Київщині й українські прізвища *Путря*, *Путра*, *Путро*, *Путрак*, *Путрик*, *Путрим*, *Путренко*, *Путриченко* тощо).

Тож ім'я *Ґурандухт* може означати „Дочка Гаурі" або „Дочка гір". Що так чи інакше стосується дружини Шіви й водночас напрочуд точно відповідає статусові цариці гірської Грузії.

Та найголовніший висновок з усього сказаного той, що виявляються промовисті й недосліджені досі аспекти міжетнічних зв'язків, які проливають нове світло на історію не тільки України, а й Візантії, Індії, Болгарії, Вірменії, Грузії, Іспанії. Звісно, нелегко сприйняти нове й незвичне щодо проблеми половців, яка вважалася вирішеною і про яку склався стійкий тюркоцентричний стереотип, накидуваний й активно пропагований навіть не десятиліттями, а століттями. На цьому стереотипі будувалися концепції цілих історичних періодів історії України, зокрема, й часів Київської Русі. І коли хибний, але устояний стереотип потребує докорінного перегляду чи й ломки, то це не завжди і не для всіх безболісно. Та цей процес необхідний і невідворотний. Саме нові концепції, нові підходи, нове бачення має сповідувати вітчизняна наука й освіта XXI століття

І насамперед – історична наука й освіта.

Розділ II

БОСПОРСЬКА ІНДОАРІКА

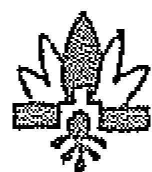

ТАКЕ ДАВНЄ, ТАКЕ ВИСОКЕ СЛОВО – *КОЗАК*

У списках імен, викарбуваних на двох окремих біломармурових плитах (знайдені в 1869 – 1870 рр. у Недвиговці на Таманському півострові), засвідчене ім'я *Ґосак* (*Gosak*). Воно фонетично напрочуд близьке до винятково важливого для української історії терміну *козак*, над походженням і значенням якого не одне століття ламають голови дослідники. Обидва списки з іменем *Ґосак* уміщені в „Корпусі боспорських написів" (далі – КБН) під №№ 1278 і 1279. Перший список датується 517, а другий – 522 роком боспорської ери, що відповідає 220 і 225 рокові нової ери. Оскільки обидві плити з написами (зараз – в Ермітажі) знайдені майже одночасно і в одному місці, а часова різниця між обома списками складає лише п'ять років, то можна припустити, що *Ґосак* обох написів – одна й та сама особа (КБН, 765 – 769).

Зараз про ім'я *Ґосак* можна сказати тільки те, що воно двокомпонентне, тобто складається з двох значимих основ – *ґо+сак*. Бо саме в списках з іменем *Ґосак* є імена *Далосак* і *Рахойсак* із тим самим елементом *сак*. *Сак* у цих іменах – другий компонент. Але в боспорських іменах він може бути й першим компонентом, наприклад, в імені *Сакдей*. Це ім'я фіксується в написі № 1282 на плиті з білого мармуру, відновленій із 83 уламків і, як і дві попередні, знайденій у ті ж роки в Недвиговці. Ця плита зі списком імен (зараз також в Ермітажі) датується 525 роком боспорської ери, тобто 228 роком нової ери. Тут ім'я *Сакдей* виступає в ім'ясполученні *Самбатіон, син Сакдея* (КБН, 772 – 773).

Ім'я *Сакдей* цікаве й важливе з кількох точок зору. По-перше, компонент *дей* у ньому відомий: він означає „бог" і споріднений із санскритським *дева* та хінді *дев* – „бог" (СРС, 284). По-друге, воно пов'язане з іменем *Самбатіон*, досить частим у боспорських написах, і утворене від імені *Самбат*, означаючи *Самбатовий, Самбатів*. Ім'я *Смбат, Самбат, Сумбат* сьогодні побутує в азербайджанців, вірменів, грузинів. *Самбатом* називає Київ візантійський імператор та історик Костянтин Багрянородний (X ст.). *Самбатом* звали батька антського князя Хільбудія, про якого пише у VI столітті Прокопій Кесарійський (ТРС, 187 – 191).

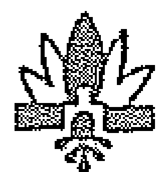

У боспорських написах чимало й імен *Самбіон*, утворених від первісного *Самба* – воно означає *Самбин, Самбів.* На індійському грунті ім'я *Самба* має син Крішни, а поклоніння Крішні відбито в Україні на різних рівнях, в тому числі й на іменному (наприклад, божества *Вишень* і *Кришень* у „Влесовій книзі", прізвища *Кришненко* у запорозьких козаків, сучасне українське прізвище *Кришень* тощо). Українська історія знає країну *Самбію* і балтійське плем'я *самбів*, родичів ятвягів. Літописні ж ятвяги, в свою чергу, споріднені з індійськими ядавами, племенем, що з нього походили Крішна та його старший брат *Баладева* (хінді – *Бальдев*); ім'я його теж відбите в боспорських написах III ст. Та найцікавіше у цьому те, що слово *самба/шамба* у санскриті означає атрибут і символ царської влади – „жезл", „скипетр", „кий" (згадаймо відомі слова В.К.Тредіаковського ще у XVIII ст.: „Кий есть жезл по-славянски: а слово сие и доныне в употреблении у малороссиян сим знамением"). *Самба* також – зброя царя богів і ватажка небесного воїнства Індри, його громова стріла, перун-ваджра. Слово *самбін* у санскриті означає „веслувальник", „човняр" (СРС, 636), а це спонукає пригадати слова літописця Нестора в „Повісті врем'яних літ" про те, що полянський князь Кий не міг бути перевізником. Проте саме через свій князівський статус Кий не тільки міг, а й мусив мати справу з човном, бо він відігравав важливу роль в уявленнях та обрядах слов'ян.

Імена *Самбіон (Саббіон)* і *Самбатіон* фіксуються в боспорських написах II – IV ст. Ім'ясполучення *Сакдей, син Самбатіона* відноситься до початку III ст. Саме в цей час у Вірменії шириться християнство, проти навернення до якого рішуче виступили індійські громади в Тароні (історична область Вірменії, зараз у Туреччині), звідки й походить легенда про трьох братів, співвідносна з літописною легендою про Кия, Щека й Хорива. Батьками цих трьох братів вірменська легенда називає двох індійських князів – Деметра і Гісане (насправді, як виявилося, двоє індійських божеств). І цей опір язичників-індійців очолив верховний жрець *Ардзан*, ім'я якого тотожне індійському імені *Арджун*. Саме таке ім'я має в „Махабгараті" могутній воїн, найближчий соратник і родич Крішни, одружений із його сестрою Субгадрою. Під час 18-денної битви, описаної в „Махабгараті", Крішна був колісничим в Арджуна і саме йому виклав своє філософське вчення, яке склало знамениту „Бгаґавадґіту" – „Божественну пісню". Давньовірменська

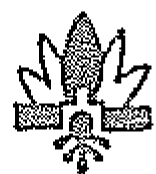

пам'ятка „Історія Тарона" Зеноба Глака і розповідає про події III століття, у яких активну участь брали індійські громади на території історичної Вірменії. Частина їх прийняла християнство, а інша частина – під проводом своїх князів і жерців – мусила полишити рідні краї і вирушити на чужину, назустріч небезпекам і злигодням, аби зберегти предківську віру (ТРС, 222 – 236).

Тож насамперед слід з'ясувати, що ж означає компонент *сак* в іменах *Ґосак* і *Сакдей*. І почати доцільно з імені *Сакдей*, бо в ньому компонент *дей* уже відомий і означає – „бог". Зрозуміло, що таке високостатусне слово мусить поєднуватися в іменах зі словами відповідного рівня. Тобто й *сак* має нести якесь небуденне значення.

Відомий іраніст і скіфолог В.І.Абаєв слушно пов'язує ім'я *Сакдей*, яке вважає скіфським, із давньоіранським *saka+daiva*, але дає йому тлумачення – „олень-демон", розуміючи *сака* як „олень", а *дей*, за іранською традицією, – як „демон" (ДИЯ, 301). Таке тлумачення, попри природне запитання, що ж воно за „олень-демон" і чому таке дивне ім'я мали давати людині, не враховує і тієї істотної обставини, що в іранців ім'я з компонентом *дев/дей* неможливе через виразно негативне значення у них слова *дев* – „злий дух", „демон", „дев". Іранці в таких випадках вживають слово *бага* – „бог", відоме й слов'янам (*Білобог, Чорнобог, Дажбог, Огнебог, Стрибог*). І якщо імена з елементом *дей* засвідчені у скіфів, то з цього випливає, що скіфи або не іранці, або не сповідники зороастризму. Втім, один із наскельних написів царя Дарія прямо заявляє, що саки/скіфи не шанують Ахурамазди. І чи не для того перський цар здійснив свій невдалий похід до берегів Дніпра, аби покарати причорноморських скіфів за їхню неповагу до верховного зороастрійського божества?

Таким чином, ім'я *Сакдей* могло даватися й існувати лише в тому етнічно-мовному середовищі, де слово *дев/дей* несе позитивний зміст. А таким є індоарійське середовище в Північному Причорномор'ї, бо сіндо-меотські племена, які в античні часи жили на теренах України, входили до Боспорської держави (столиця – *Пантикапей*, нинішня Керч). Що й засвідчують численні боспорські написи упродовж тисячоліття, починаючи з V ст. до н.е.

Тож компонент *сак* у боспорських іменах *Сакдей* і *Ґосак* може бути споріднений тільки з санскритською дієслівною основою *shak* (хінді – *sak*) – „могти", „бути спроможним", „бути сильним/могутнім" (СРС, 631). Ця основа цілком підходить для поєднання зі словом *дев/дей* – „бог".

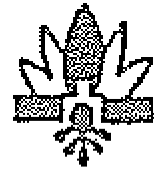

Іранський відповідник санскритському *шак* – *сак*. Саме цей корінь і наявний в етнонімі *саки* (іранське *сака*, індійське *шака*) на означення середньоазіатських скіфів, близьких родичів скіфів причорноморських. Тоді етнонім *саки/шаки* означає „дужі", „сильні", „могутні", що природно для етноніма, бо давні народи й у племінній назві намагалися виділити себе, аби інші племена і поважали, і побоювалися їх. У „Слові о полку Ігоревім" згадуються *могути*, а це слово дослідники виводять уже від слов'янської дієслівної основи *мог* – „могти", „бути спроможним", звідки й „могутній". Але сприймають його то як племінну назву, то як суспільний прошарок, то як титул, то навіть як ім'я (ВЭ, 117).

У такому разі боспорське ім'я *Сакдей* має означати „Дужий/Сильний/Могутній бог". А коли так, то воно виявляється семантичним двійником іншого боспорського імені – *Балодей*; значно пізніше воно відбите в козацьких прізвищах як *Болудей* і *Білдей* (РВЗ, 35, 343), де компонент *бало/болу/біл* споріднений із санскр. *bala* – „сильний", „могутній" (СРС, 462). Боспорське *Сакдей* на індійському грунті мусило мати форму *Шакдев*, і таке ім'я справді побутує, наприклад, у сучасних пенджабців. Компонент *шак* узагалі присутній у багатьох індійських давніх і сучасних іменах, назвах і термінах, позначених високим соціальним статусом.

Ім'я *Шакра* – „Могутній" мав цар богів і ватажок небесного воїнства Індра, про якого не раз згадує „Влесова книга". На його честь називалося давнє місто – *Шакрапрастха* (інша назва – *Індрапрастха*, досл. „Престол Індри", нинішня столиця Індії – Делі). Індрані, дружина Індри, звалася *Шачі* – „Могутня". Що навіює на згадку місто *Шацьк* і *Шацькі озера* на Волині – ареалі з потужним індоарійським пластом.

Ім'я *Шакті* – „Сила", „Могутність", „Потуга" має Деві-Махеші, дружина Шіви, уособлення божественної жіночої енергії свого чоловіка, тотожна кримській Діві й київській Мокоші. *Шакті* – й чоловіче ім'я, його мав син знаменитого мудреця Васіштхи, нащадки якого носили пасмо волосся на виголеній голові, тобто „оселедець". *Шакті* також – батько В'яси, якого індійська традиція вважає автором „Махабгарати", пуран (індійських билин) і редактором вед. В „Океані сказань", розлогому творі кашмірського поета Сомадеви (XI ст.), частково перекладеному й українською, царі, цариці, царевичі й царівни мають імена *Шактідева*, *Шактікумара*, *Шактіматі*, *Багушакті*, *Вішнушакті*, *Крішнашакті*

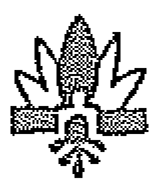

тощо. Ім'я *Сакта* засвідчене в боспорському напису (КБН, № 764). Як видно з вавилонського документу V ст. до н.е., одним із свідків при грошовій угоді був кімерієць *Сакіта* (КЭ, 293). А всі згадані боспорські імена на *сак*, тобто *Сакдей, Сакта, Ґосак, Далосак, Рахойсак, Фосак* походять саме з давньої Сіндики, історичної Кімерії на Таманському півострові. В Індії *шакти* – шанувальники Шакті-Деві-Махеші, слов'янської Діви-Мокоші.

Із *шак'їв* (саків/скіфів) походив царевич Сіддгартха, пізніший Будда, засновник наймасовішої сьогодні в світі релігії (VI ст. до н.е.). Його називали *Шак'ямуні* – „Мудрець шак'їв" (*муні*, досл. „мовчальник", „мовчан", у санскриті – „святий відлюдник", „мудрець", „той, на кого зійшло одкровення", „просвітлена людина"; СРС, 516). Родовим ім'ям Будди було *Ґотам* (або *Ґаутам*), яке означає „Найяріший бик" (санскр. *ґо* – „бик" і *там* – суфікс, що надає основному слову вищу якість). Саме *ґо* в імені *Ґотам* міститься і в боспорському імені *Ґосак*. Семантичним двійником індійського *Ґотам* є ім'я *Рустам*, що його має улюблений персонаж іранського епосу (VIII ст. до н.е.). Ім'я іранського богатиря, героя „Шахнаме" Фірдоусі, вірного союзника бактрійських царів-кеїв, має і свого прямого індійського двійника – ім'я *Врішоттам*. Імена *Врішоттам* і *Рустам* містять перші компоненти із значенням „бик" – *Вріш* (санскр. *вріша*, хінді – *вріш*) і *Рус*. Тільки в іранському імені первісне *В* відпало, як і в етнонімі *русь*.

Отож в один ряд з індійськими іменами *Ґотам* і *Врішоттам*, іранським *Рустам* закономірно стає і боспорське ім'я *Ґосак*. *Ґо* у ньому означає „бик", а *сак* – „дужий", „сильний", „могутній". Отже, ім'я *Ґосак* означає „Бикомогутній", „Могутній, як бик", а переносно – „Сміливець", „Богатир", „Герой". Бо поняття *бик* невіддільне від воїнського стану, воно уособлює чоловічу снагу, відвагу, мужність. Порівняння воїна, богатиря, царя чи бога з биком – звичайне явище в епосах і міфологіях багатьох народів, серед них і українського. Шумерське *gud* – „бик", часте в клинописних текстах, вживається якраз у значенні „богатир", „герой". Як зазначає відомий перекладач „Махабгарати" Борис Смирнов (1891 – 1967), уродженець села Козляничі на Чернігівщині, у деяких текстах санскритське *врішабга/рішабга* повністю втратило свій первісний зміст „бик", „тур" і означає тільки „герой", „ватажок", „цар". У давньоукраїнській епічній пам'ятці „Слово о полку Ігоревім" найвищою оцінкою воїнської доблесті є епітети *яр-тур* і *буй-тур*.

Семантичним двійником імен *Ґосак, Ґотам, Рустам, Врішоттам* є санскритське *Сувіра* (хінді *Сувір*, українське *Севір*), що його мав легендарний предок індійського племені *сувірів*, споріднених з українськими *сіверами*. А також *Балавіра* (хінді – *Балвір, Бальвір*, пендж. – *Балбір*), яке мав старший брат Крішни, землеробське божество, і яке рясно відбилося в прізвищах запорозьких козаків – *Балвір, Бальвір, Балбир* і *Балбиренко*. Ці обидва імені й собі несуть зміст „Справжній Муж", „Неперевершений Богатир", „Незрівнянний Герой". Відповідно тлумачаться й етноніми *сувіри* та *сівери* – „справжні мужі", „доблесні богатирі", „могутні герої" (ТРС, 10 – 12).

Слово *ґо* – „бик" винятково плідне в творенні індійських імен, назв і важливих соціальних термінів. Декотрі з них відбились і на українському грунті: санскр. *ґошала* – „корівник" і укр. *кошара*; *ґотра* – „рід", „сім'я" (досл. „череда/гурт корів") і *отара*; *ґосаїн* – „господар", „всевишній", „господь" (досл. „власник корів/биків") і *хазяїн*; *ґопта, ґоптар* – „захисник", „воїн" (досл. „охоронець корів/биків", „пастух") і українські прізвища *Хопта, Хобтя, Гоптар*; *ґопал, ґопала* – „пастух" (досл. „захисник худоби"), яке стало популярним іменем Крішни – *Ґопал, Ґопала*, і козацькі прізвища *Гупал, Гупало, Гупалов, Гупаленко*; *ґопака, ґ* – „пастух", „воїн", „староста", „цар" і знаменитий *гопак* – улюблений танок запорозьких козаків тощо. Найвідоміший роман класика індійської літератури Премчанда (1880 – 1936) називається „Ґодан" (*ґодан* – обряд дарування/дання корови брахманові) і вийшов українською під назвою „Жертовна корова" в перекладі автора цих рядків. У давній назві *Ґіпаніс* на означення Південного Бугу й Кубані, компонент *Ґі* дещо видозмінене *ґо/ґи* – „бик", а *рапі* в санскриті – „вода", „ріка". Тобто назва *Гіпаніс*, як і *Кубань*, означає „Бик-ріка".

У зв'язку зі „Словом", боспорським іменем *Ґосак* і українським терміном *козак* цікаве ім'я половецького князя – *Ґзак* (має і форму *Кзак*) про що індійський перекладач давньоукраїнської пам'ятки бенгальською мовою Джоґоннатх Чокроборті каже:

„При роботі над перекладом „Слова" (бенгальська назва „*Іґорґатха*" – *С.Н.*) мені відкрилося багато спільного в культурі Русі йІндії. Я не міг собі уявити, що відкриття за відкриттям чекають на мене при роботі над текстом „Слова". Наведу лише один приклад: два дуже схожих імені зустрічаються в „Слові" й „Раджатаранґіні" – кашмірській хроніці, написаній віршами на санскриті, – *Ґзак* і *Ґаззак*, імена двох

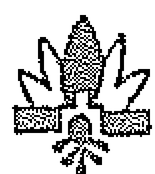

негативних персонажів. „Раджатаранґіні", як і „Слово", написана в XII столітті" (Весть, 33). Зазначимо лише, що *Ґзак* і *Ґаззак* негативні персонажі лише для авторів „Слова" й „Раджа-таранґіні", а для самих половців, котрі, як ми бачили, не тюркомовні, а індомовні, ім'я *Ґзак* – високостатусне й високопрестижне, інакше б його не носив половецький князь. Цілком можливо, що це ім'я має те саме походження і значення, що й боспорське ім'я *Ґосак* та український термін *козак*. Тим більше, що й воно засвідчене в історичній Україні.

Ім'я *Ґосак* писемно зафіксоване в боспорських написах із Сіндики, історичної Кімерії, країни сіндів-сувірів-кімерів, родичів українських сіверів (ще одна *Сіндика*, інакше – *Сіндська Скіфія*, була в низів'ях Дніпра). Датується ім'я *Ґосак* початком III століття, тобто воно побутувало щонайменше за дванадцять віків до постання Запорозької Січі. Термін *ґосак* та ім'я *Ґосак* знали стародавні індійці й іранці, скіфи й слов'яни ще з початку I тис. до н.е., що засвідчують їх значеннєві двійники *Ґотам* і *Рустам*, *Сувір* і *Бальвір* – суто воїнські імена, постали з первісних епітетів для хороброго воїна.

Саме з індоіранським *gosak* на означення відважного, мужнього, доблесного воїна-лицаря і споріднене овіяне славою й оспіване у піснях звитяжне слово *козак*.

ТІРГАТАО: ЦАРИЦЯ З ІМЕНЕМ БОГИНІ

Античний історик Поліен у своїх „Стратегемах" („Військових хитрощах") розповідає про цікаві, іноді трагічні події, що мали місце на землі Давньої України на початку IV ст. до н.е., про романтичну й водночас драматичну долю цариці-меотянки Тіргатао, дружини сіндського царя Гекатея.

Боспорський цар Сатир знову привів до влади скинутого царя сіндів Гекатея і навіть віддав йому в дружини дочку. За це Гекатей мав позбутися своєї дотеперішньої дружини Тіргатао, що походила з меотського племені іксоматів. Та Гекатей, який любив свою красуню-дружину, не наважився позбавити її життя, тож одіслав у віддалену фортецю і приставив надійну сторожу. Проте Тіргатао спромоглася втекти. Дізнавшися про це, Гекатей і Сатир послали за нею погоню, бо добре розуміли, у що виллється її втеча, якщо вона добудеть-

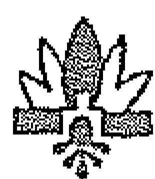

ся до свого племені. Але кмітлива й мужня жінка перехитрувала переслідувачів: удень вона переховувалася в густих лісах, а ночами пробиралася додому.

Після небезпечних пригод вона, нарешті, дісталася до рідного племені, де мала власний палац. На той час батько її вже помер, і племенем правив його наступник. Тіргатао побралася з ним, а невдовзі підбила іксоматів та інші войовничі племена довкола Меотського озера (нинішнє Азовське море) на війну проти своїх кривдників. З вогнем і мечем вона пройшла Гекатеєву Сіндику, не обминаючи й царства Сатира. Ті запросили миру й надіслали їй щедрі дари, а Сатир ще й віддав їй у заручники рідного брата Метродора. Але сам і далі чинив підступи проти Тіргатао й підіслав до неї двох убивць. Тільки широкий і міцний шкіряний пояс, на якому цариця носила меча, врятував жінку від смертельної рани. Убивць схопили й скарали на горло. Страчено було й Метродора, і Тіргатао знову розпочала проти Сатира нещадну війну. Не витримавши цих напастей, Сатир помер, а трон посів його син Горгіпп. Він особисто явився до Тіргатао зі щедрими дарами й запросив миру. Та прийняла дари, і ось так було покладено край кривавій і спустошливій війні (СП, 548 – 549).

У цій розповіді кілька цікавих моментів. По-перше, вона ілюструє непрості стосунки між Боспорським царством і довколишніми сіндо-меотськими племенами, які розмовляли індоарійськими мовами і частина яких натоді вже входила до цього ранньодержавного утворення на півдні України, що проіснувало тут ціле тисячоліття, починаючи з VI ст. до н.е.

По-друге, Горгіпп, котрий після смерті свого батька, Сатира І, посів боспорський престол, доводився батьком цариці Комосарії. Отже, Сатир І доводився Комосарії дідом. Він правив на Боспорі в 433 – 389 рр., тож Горгіпп, слід гадати, посів престол 389 р. до н.е. Перед цією датою і сталися події, пов'язані з царицею Тіргатао. Сам Горгіпп, судячи з усього, правив недовго, хоча деякі історики схиляються до думки, що саме за його правління Сіндику було приєднано до Боспорського царства і що саме тоді Горгіпп заснував місто Горгіппію, яке вважалося столицею сіндських царів. Після Горгіппа на Боспорі царював його брат Левкон І (389 – 349), а Комосарія, дочка Горгіппа, стала дружиною пізнішого боспорського царя Перісада І (344 – 311).

По-третє, Тіргатао походила з іксоматів, одного з сіндо-меотських племен. Сама назва племені – *іксомати* – знаходить гідро-

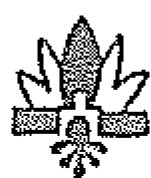

німні паралелі в Індії, де є ріка *Ікшуматі* (притока Ґанґи), яка має і назви *Ікшумалаві* та *Ікшумаліні* (SED, 93). Компонент *Ікшу* в цих річкових назвах із санскриту означає „очерет“ або „цукрова тростина“ (CPC, 107). Компонент *маліні* в назві *Ікшумаліні* означає „вінок“, „гірлянда“, тобто назва ріки тлумачиться як „У вінку з очерету“, „Прикрашена очеретами“, „Очеретяна“, „Очеретянка“. *Маліні* також і назва на означення Священної Ґанґи, а ще – відомого в індійській історії міста Чампа. І що найголовніше, *Маліні* – одне з імен Дурги, дружини верховного індуїстського божества Шіви. Є і ритуальний термін *маліні* на означення семирічної дівчинки, яка на урочистостях, присвячених цій богині, уособлює саму Дургу (SED, 438).

Останні факти наштовхують на думку, що в імені меотянки Тіргатао компонент *Тірга* може означати *Дурга*. Це тим імовірніше, що ім'я *Тіргатао* відоме лише в грецькій передачі, а в іномовних словах грецька мова іноді передає звук *д* як *т*. Скажімо, назва річки *Дон* у давньогрецьких джерелах виступає як *Танаїс* (*дану* в „Рігведі“ – „ріка“, „потік“, цей термін і досі зберігають річки Північного Причорномор'я – *Дон, Донець, Дунай, Дністер, Дніпро*). Деяка фонетична відмінність між *Тірга* й *Дурга* знаходить пояснення, зокрема, на українсько-санскритському грунті. Часто-густо там, де в санскритському слові маємо *у*, в українському відповіднику маємо *и*: *ту* – *ти*, *муша* – *миша*, *шула* - *шило*, *дгум* – *дим*, *чатура* – *чотири*, *рудате* – *ридати*, *куп'яте* - *кипіти* тощо. І таким чином, є всі підстави вважати, що під грецьким *Тірга* приховується індійське *Дурга*. А *тао*, в такому разі, грецька передача індійського *деві* – „богиня“. І тут початкове іномовне *д* грецькою передано через *т* (пор. також *теологія*, *теософія*, *теонімія* та ін.). Тобто ім'я цариці-меотянки *Тіргатао* – не що інше як грецька передача індійського *Дурґадеві*, яке означає „Дурга-богиня“, сходить до одного з імен дружини Шіви і сьогодні є повнокровним жіночим іменем.

На індійському грунті компонент *деві* – „богиня“ і досі поширений у жіночих іменах, які первісно вживалися на означення дружини Шіви: *Махадеві*, *Умадеві*, *Амбадеві*, *Чандідеві*, *Шіталадеві* тощо. Наявний він і в іменах інших жіночих божеств, які сьогодні є жіночими іменами – *Сітадеві*, *Лакшмідеві*. *Деві* також – шанобливе звертання до знатних, шанованих жінок і відповідає українському *пані*.

Словом *деві* в індійській міфології означається богиня взагалі, втілення жіночого начала, яке

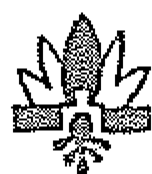

персоніфікується в образах численних богинь із найрізноманітнішими функціями. Якщо ж означення *Деві* – „Богиня" або *Махадеві* – „Велика богиня" вжите як особове ім'я, то воно, як правило, стосується тільки дружини Шіви, яка виступає під десятьма основними іменами. Ці імена відбивають різні її іпостасі: шість уособлюють добре, лагідне, милостиве начало, а чотири – гнівне, похмуре, караюче. Проте межа між цими іпостасями досить умовна – для віруючих богиня і милостива і грізна водночас.

Вона має різні іконографічні подоби, залежно від якостей і функцій, проте найвідоміші три типи її зображень. *Парваті* або *Ума* – жінка з ясним усміхненим обличчям і двома руками. *Дурга* – світлошкіра вродлива жінка з різноманітною зброєю в багатьох руках, вона – богиня-воїтелька. У „Махабгараті" Дурга прибирає нової форми, через що її культ пов'язується з вішнуїзмом, а її саму називають сестрою або подобою Крішни. *Калі* або *Махакалі*, досл. „Чорна" або „Велика Чорна" – темношкіра жінка з налитими кров'ю очима й висолопленим червоним чи жовтим язиком; у неї десять рук (хоча буває і чотири), що тримають всіляку зброю, тіло її обвивають кобри, на шиї – намисто з черепів або людських голів, волосся розпатлане.

Санскритське *деві* – „богиня" споріднене з українськими *діва, дівчина*, що відбиває високий соціальний статус жінки у давнину й сходить до часів матріархату, вплив якого відчутний і сьогодні, особливо в українському весільному обряді, де основна роль відводиться матерям молодих. Діві-Артеміді поклонялися, як свідчить Геродот (V ст. до н.е.), загадкові таври в Криму. Усіма своїми характеристиками таврська Діва відповідає індійській Деві. Святилища таврської богині, як і індійської, розташовувалися на пагорбах, стрімчаках і гірських узвишшях. У Трипіллі й Сахнівці є *Дівочі гори*, у Каневі й Києві – *Дівич-гори*. У центрі Дівочої гори в Трипіллі – піч-жертовник із дев'ятьма напівсферичними секціями. Поєднання числа „9" з „дівочою" назвою священної гори, каже Б.О.Рибаков, нагадує про дев'ять місяців вагітності. Таке поєднання Діви з ідеєю родючості не мусить дивувати, бо і давні богині родючості, і пізніша християнська Богородиця означаються „дівами". Дівочі й Дівич-гори зберегли надзвичайно давній, спільний для слов'ян та індійців культ жіночого божества, такий виразний у трипільській і хараппській культурах.

„Дівині" назви засвідчуються по всій Україні, особливо на означення річок: *Дівка, Дівуха, Дівиця, Дівичка, Дівоча, Дівичин,*

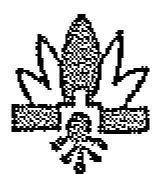

Дівошин, Дівчий тощо. Така ряснота „дівиних“ назв в Україні свідчить про глибоке й винятково давнє шанування тут Деві-Діви й спонукає пильніше придивитися до назв деяких важливих для української історії міст, зокрема, Канева та Києва.

Деві й досі шанується в Індії як цнотлива, непорочна дівчина – *Канья*. Слово *канья* і тепер входить у важливі терміни, пов'язані з весільною обрядовістю, де означає „наречена“ (СРС, 148). Що навіює на згадку сучасний український ритуал сватання і мову сватів про *куницю*, тобто дівчину-сватанку. Тож досить умотивованим видається тлумачення назви *Канів* не від, скажімо, птаха кані, як це має місце, а від *канья* – „діва“, „дівчина“. За це промовляє і канівська Дівичгора, і літописний Родень неподалік, назва якого пов'язана з Родом, божеством, тотожним індійському Рудрі. А саме наступником Рудри і є Шіва, котрий перебрав собі функції грізного ведійського божества. І якщо існувало місто *Родень*, то поруч цілком могло існувати й місто *Дівень*, бо поклоніння Шіві-Рудрі невіддільне від поклоніння Деві-Діві. До речі, й назва *Умань* може бути причетною до одного з імен дружини Шіви – *Ума*, тим більше що в Україні є і річки *Ума* й *Уманка* (СГУ, 580).

Скандинавські саги називають Київ – *Кенугардр*. Деякі дослідники виводять цю назву зі скандинавських мов, де *куна//кона* також означає „діва“, „дівчина“ (ДГС, 210). Тоді й *Кенугардр* означатиме „Місто Діви“ і виходить, що й Київ свого часу називався „Дівинград“, „Дівин“, „Дівень“, як і Канів. В такому разі зрозумілим стає крилатий вислів про „матір міст руських“, прикладуваний до Києва і приписуваний князеві Олегу за понад сто років до прийняття Володимиром християнства. Особливо якщо пригадати, що Володимир приніс до Києва християнство, привів християнських священиків і привіз християнські регалії саме з Херсонеса Таврійського, літописного Корсуня, який має на Черкащині свого прямого двійника. Таврська Діва якраз і була Покровителькою і Захисницею, Матір'ю цього міста, що й відбито в давніх херсонеських декретах. Так само Діва-Деві могла бути Покровителькою, Захисницею, Матір'ю і Києва, як і всіх інших міст Київської Русі, столицею якої був Київ. А між кримським Корсунем і Києвом, між таврами й русами існує тісна спорідненість. Назва *таври* – грецький переклад назви *руси*, таври й руси – одне й те саме слов'янське плем'я. Що підтверджує і „Влесова книга“ (IX ст.), яка багато місця приділяє Кри-

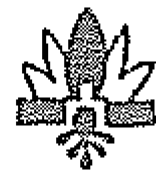

мові, але мовить тільки про русів, не про таврів (ТРС, 28 – 38).

І якщо великий київський князь Володимир приніс християнство з кримського Корсуня, то він добре знав і Діву-Артеміду, і її святилище на мисі Парфенон (тобто *Дівин*), за 18 км від Корсуня. Втім, таку думку підтверджує і язичницький пантеон князя Володимира – у ньому була Мокоша, єдине тут жіноче божество, що засвідчує його виняткову роль в уявленнях і віруваннях давніх киян. Ім'я *Мокоша* – слов'янський різновид індійського *Махеші*, а *Махеші* – ще одне ім'я дружини Шіви, синонім до *Махадеві* – „Велика богиня". Мокоша стояла на Горі біля двору теремного, тоді як її божественний чоловік, Влес, стояв на Подолі, на березі Почайни. А індійський Шіва має ім'я *Вріш* – „Бик", споріднене з *Влес*, яке з прийняттям християнства трансформувалось у *Влас, Власій*.

ПЕРІСАД: ЗАГАДКОВЕ ІМ'Я БОСПОРСЬКИХ ЦАРІВ

П'ятеро боспорських царів мали ім'я *Перісад*, тобто це ім'я до певної міри було династичним. Правили Перісади в IV – II ст. до н.е.

Походження і значення імені *Перісад* остаточно не з'ясоване, воно й досі викликає наукові дискусії. Його виводять з фракійської і з іранських мов, а аналоги йому знаходять у найдавніших писемних джерелах, зокрема, аккадських та вавілонських. З цим іменем дослідники пов'язують аккадське *Піршаті* й іранське *Пайрішаті*, припускаючи, що вони містять значення найвищого процвітання або найвищого блаженства (РИИП, 195 – 208). Та оскільки в Боспорському царстві, цьому ранньодержавному утворенні на півдні України (VI ст. до н.е. – IV ст. н.е.), в останні десятиліття дедалі певніше виявляється індоарійський пласт, оскільки до нього входили численні сіндо-меотські, інакше – індійські племена та оскільки дружиною Перісада I (344 – 311) була цариця Комосарія, а дружиною Перісада III (180 – 150) і матір'ю Перісада IV (150 – 125) – цариця Камасарія, імена яких знаходять пояснення на індійському грунті (ТРС, 100 – 117), то природно пошукати розгадки імені *Перісад* і на індійському грунті. І вагомими тут можуть бути дані боспорських написів.

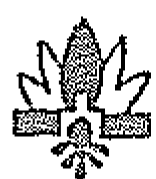

Так, напис III ст. до н.е., знайдений у Керчі, колишньому Пантикапеї – столиці Боспорського царства, свідчить: „Левкон, син Перісада, відбувши термін свого жрецтва, присвятив цю статую Аполлонові Лікарю, при Перісаді, синові Спартока, архонтові Боспору й Феодосії, цареві сіндів, усіх меотів і фатеїв" (КБН, №25).

Другий напис на стелі з рельєфом, що зображає Афродіту на лебеді й Ерота, зокрема, мовить: „... за архонта й царя Перісада, сина царя Перісада, Мателюбного, за царицю Камасарію, дочку Спартока, Чадолюбну... присвячений цей пам'ятник Афродіті Уранії" (КБН, №75).

Із написів випливає два важливих висновки. По-перше, що Перісадів син Левкон, котрий сам згодом став боспорським царем, „відбув термін свого жрецтва". З чого можна припустити, що Перісади належали до жрецького, брахманського стану, а не до воїнського, кшатрійського.

По-друге, що Перісади поклонялися Аполлонові й Афродіті. Це підтверджують інші, вже не боспорські написи. 200 року до н.е. Перісад III і його дружина Камасарія дякують Аполлонові в Дідімах за те, що допоміг відбити напад кримських скіфів. 180 року та ж Камасарія і її син Перісад IV підносять дари Аполлонові в Мілеті. Святилищу Аполлона в Дельфах Перісад IV підніс золоту таріль, яка вочевидь символізувала Сонце, бо культ Аполлона невіддільний від поклоніння Сонцю. Ті ж Перісад IV і його мати Камасарія були вшановані Дельфами за щедрі дари святилищу Аполлона й за виняткову набожність, чеснотливість і людинолюбство. Ревними шанувальниками Аполлона й Афродіти були й інші Перісади. Показово також, що брат Левкона, теж один із синів Перісада, мав ім'я *Аполлоній*.

Грецький Аполлон тотожний і функціонально і походженням імені індійському Крішні-Гопалі-Гопалану – втіленню Вішну (ТРС, 93–99). Афродіта ж функціонально тотожна Лакшмі – богині краси, щастя, багатства й сімейного затишку, дружині Вішну, Всевишнього, захисника людей і землі. На слов'янському ґрунті їм відповідає Лада, на балтійському – Лайме. Лакшмі, як і грецька Афродіта, постала „з піни морської", коли боги й асури сколочували Молочний океан, аби повернути втрачені під час всесвітнього потопу скарби. Як Афродіта вважається матір'ю Ерота, так і Лакшмі вважається матір'ю Ками – індійського бога кохання, ім'я якого й наявне в імені *Камасарія*. Кама, мовлять легенди, коли його спопелив Шіва, знову втілився на землі в подобі Прадьюмни, сина Крішни (ТРС, 100–117).

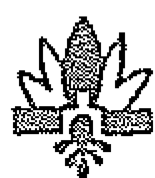

У зв'язку з іменем *Перісад* привертають увагу численні чоловічі імена, давні й сучасні, з компонентом *прасад*: *Анандапрасад*, *Девіпрасад*, *Махавірапрасад*, *Шівапрасад* тощо. Вкрай показово, що цей компонент широковживаний з іменами й епітетами Лакшмі, Вішну та його земними втіленнями – Рамою, Крішною, Баладевою. З Лакшмі, зокрема, пов'язані чоловічі імена *Лакшміпрасад*, *Камлапрасад*, *Бгаґаватіпрасад*. З Вішну та його аватарами пов'язані імена: *Рамапрасад* (Рама – сьоме втілення Вішну); *Дашаратхапрасад* (Дашаратха – батько Рами); *Мадгавапрасад* (*Мадгава* – одне з імен Крішни, досл. „Нащадок Мадгу", де *Мадгу* – предок Крішни); *Ґопалпрасад* (*Ґопал*, *Ґопала* – ім'я Крішни, поряд із прізвищами *Кришень* і *Кришненко*, воно широко відбите в українських прізвищах *Гупал*, *Гупало*, *Гупалов*, *Гупалюк*, *Гупаленко* тощо); *Баладевпрасад*, де Баладев – старший брат Крішни, землеробське божество (сам Крішна – воїнське й пастушницьке божество). Ім'я *Баладев* відбите в українських прізвищах *Болудей* і *Білдей*, а ще одне ім'я брата Крішни – *Балвір* (санскр. *Балавіра*) – в українських прізвищах *Бальвір*, *Балвір*, *Балбир*, *Балбиренко*.

Ім'я *Матхурапрасад* пов'язується з містом Матхура, де Крішна, за переказами, здійснив свої легендарні подвиги. Зараз Матхура на березі священної Ямуни (Джамни) – відоме місце прощі в штаті Уттар Прадеш. Та особливо святою вважається місцевість Вріндаван в околицях Матхури, де минули дитячі і юнацькі роки Крішни та його старшого брата.

Ще одне ім'я, *Джаґаннатхпрасад*, сходить до втілення Крішни на ім'я *Джаґаннатх* – „Владика світу". Визнаний центр поклоніння йому – величезний храмовий комплекс у місті Пурі (штат Оріса). У головному святилищі тут стоять три двометрові дерев'яні статуї – самого Крішни-Джаґаннатха, його брата Баладеви і їхньої сестри Субгадри. Пофарбовані статуї відповідно у чорний, білий та жовтий кольори. Щодванадцятого року старі статуї спалюються і замінюються новими. З 62 свят цього храму головне – *ратха-ятра*, „виїзд колісниці", відзначуване в червні-липні й присвячуване перемозі Крішни над Кансою, своїм дядьком і затятим ворогом.

Прасад із санскриту означає „дар", „дарунок", „підношення" (СРС, 445), тож ім'я *Лакшміпрасад* означає „Дар Лакшмі", *Дурґапрасад* – „Дар Дурґи" тощо. Останнє ім'я цікаве тим, що саме на території України воно засвідчене у грецьких джерелах у формі *Тірґатао* – його мала дружина сіндського царя Гекатея (див. попередню статтю). Де *Тірґатао* –

грецька передача індійського *Дурґадеві*, „Дурґа-богиня".

У хіндомовному ареалі сучасної Індії, як і в сусідніх регіонах, населених індоарійськими народами, лексичне наповнення другого компонента іноді суттєво відрізняється навіть при однаковості змісту. У штатах Уттар Прадеш і Біхар типовим серед кшатрійських (воїнських) та брахманських (жрецьких) верств є імена з компонентом *прасад* – „дар", „дарунок". Тоді як у штаті Раджастхан у тій самій позиції найчастіше вживане *дан* – із тим самим значенням. Якщо в Уттар Прадеші й Біхарі частіша форма *Шівпрасад* (санскр. *Шівапрасад*), то в Раджастхані – *Шівдан*, де *дан* тотожне слов'янському *дан* у чоловічих іменах *Богдан, Милодан, Продан, Слободан* тощо. До речі, санскрит знає слово *прадан*, синонім до *прасад*. З чого, очевидно, й висновок, що слов'янське *Продан* значеннєво відповідає індійському *Прасад*, тобто обидва імені мають значення – „Дар", „Дарунок". Так що в певних випадках вживання компонентів *прасад* та *дан* в іменах є і „регіональним маркером" їхніх носіїв.

Першим компонентом у двоосновних чоловічих іменах найчастіше використовуються імена й епітети Шіви, Вішну, Індри, Крішни, Рами та їхніх дружин. Труднощів для сприйняття чоловічого імені це не створює, бо співвіднесеність до чоловічого імені залежить від другого компонента, який може передавати чоловічий або жіночий рід. А другим компонентом, синтаксично провідним, служить широкий набір іменників із значенням дарування, вдячності, возвеличення, хвали, прагнення, душевного стану тощо. Одним таким іменником і є *прасад*.

Іноді компонент імені *прасад* у індійців стає прізвищем, що видно на прикладі першого президента незалежної Індії, соратника Джавахарлала Неру – Раджендри Прасада. Первісно ім'я Раджендри Прасада було *Раджендрапрасад Сінх*, тобто ім'я *Раджендрапрасад* складалося аж із трьох компонентів, один із яких – *прасад*. Згодом ім'я *Раджендрапрасад* прибрало форми *Раджендра Прасад*, де *Прасад* ніби стало прізвищем, і саме в цій формі стало всесвітньовідомим. Прізвище *Прасад* непоодиноке в сучасних індійців: Джайшанкар *Прасад* (1889 – 1937) – основоположник романтизму в поезії хінді, сучасні літератори Бхуванешвар *Прасад*, Радгікарман *Прасадсінх*, Тхакур *Прасадсінх*, *Кашіпрасад* тощо. Ім'я відомого індійського письменника – *Камлешварпрасад Сінх* скоротилося до форми *Камлешвар*, яка й стала його прізвищем, під яким виходять його твори, серед них і

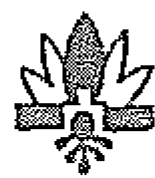

українською мовою. Ім'я *Кхаґендрапрасад Тхакур* скоротилося до *Кхаґендра Тхакур* (*Тхакур* – це звичніше для європейця прізвище *Таґор*), тобто відпав якраз компонент *прасад*. Нині в індійському іменотворенні помітна тенденція до спрощення імені. Так, ім'я *Рампрасад* – „Дар Рами" може мати скорочений, пестливо-зменшувальний варіант *Раму*, *Ш'ямпрасад* – *Ш'яму* тощо.

У культовому контексті *прасад* означає не тільки „дар", „дарунок", але й „підношення", „пожертва". А також ту частку пожертви богам (найчастіше у вигляді солодощів), яка повертається віруючим після виконання жерцем певних ритуальних дійств. *Прасад* – символ божественної благодаті, розподіляється між присутніми (та й відсутніми) віруючими, щоб прилучити їх до здійсненого магіко-ритуального акту спілкування з божеством. Це ніби своєрідне християнське причастя, з яким прасад споріднює і те, що до найдавніших індійських ритуалів відноситься звичай оббризкувати прасад вином – це й сьогодні робиться в уже згадуваному храмі Джаґаннатха в Пурі. Вішнуїти під час відправ роздають віруючим *прасад* – солодку кашу з муки грубого помолу й доданими ґхі (топлене масло) й медом чи тростинним цукром. Кропіння прасаду вином індійська традиція відносить до так званих ритуалів „лівої руки", пов'язаних із культом родючості.

Індійська писемна традиція знає кілька різновидів царських указів, серед яких є *дана-шасани* – написи, що реєструють дари, й *прасада-шасани* – написи на честь особливо благочестивих діянь царя. Саме прасада-шасаною, якщо вжити цей історичний індійський термін, і було вшановано в Дельфах Перісада IV та його матір Камасарію за щедрі дари святилищу Аполлона й за праведне, набожне життя.

Слово *прасад* складається з елементів *пра+сад*, де *пра* – префікс, що при дієсловах і віддієслівних іменниках виражає спрямованість уперед, а при прикметниках та іменниках посилює значення, напр., *віра* – „герой", *правіра* – „могутній герой". Тобто санскр. *pra* тотожне укр. *пре* в словах *пречудо, премудрість, престол, прегарний, преславний. Сад* тут і є дієслівна основа, яка в санскриті має значення „сідати", „опускатися", „блякнути", „зникати" (СРС, 682) – такі самі значення має і українське дієслово *сідати* (доконана форма від санскр. *sad* якраз і буде *sidati*). Після будь-якого префікса, що закінчується на на голосні ***i*** або ***u***, початкове **s** в основі *sad* міняється на ***sh***, тобто основа *sad* прибирає форми *shad*. І таким чином,

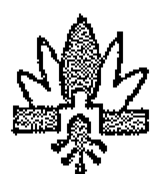

слово *прасад* прибирає форми *прашад*, а означає – „чистота“, „спокій“, „доброта“, а в релігійному плані – „пожертва“, „підношення“, „дар“. *Prasadaka* – „добрий“, „заспокійливий“, „радісний“, „втішений“, „примирливий“ (СРС, 445). А дієслівна основа з префіксом *пра* прибирає в санскриті значення „заспокоювати“, „вмиротворювати“, „тішити“, „радувати“, „вмилостивлювати“ тощо (SED, 581). Зрозуміло, що ці значення повною мірою підходять як до релігійної, так і до магіко-юридичної сфери, тобто можуть безпосередньо стосуватися характеристик і функцій царя. Тож *прасад*, яке має діалектні форми *парсад*, *парасад*, цілком могло слугувати царським іменем.

Таким чином, *прасад* – переважно релігійний термін. Тому ім'я *Перісад* може належати до так званих „брахманських“, жрецьких імен (щодо деяких царів боспорські написи мовлять, що вони „відбували термін свого жрецтва“). Дані промовляють за те, що розгадка династичного царського імені *Перісад* може лежати в площині поклоніння її представників Аполлонові, божеству, яке і походженням імені, і функціями тотожне індійському Гопалану-Крішні чи Вішну. Спільне між ними й те, що Афродита й Лакшмі – матері відповідно Ерота й Ками, божеств кохання. А з Камою пов'язані жіночі імена *Камасарія* й *Комосарія* – їх мали дружини й матері трьох із п'яти Перісадів. Кама, мовлять міфи, перевтілився в сина Крішни після того, як його спопелив нищівним третім оком розгніваний Шіва (ТРС, 100 – 117).

І витлумачити ім'я *Перісад* можна як *Миролюбний*, *Миротворний*, *Щедродайний*, *Щедрожертовний*, *Праведний*. До певної міри таке тлумачення підтверджує писемно засвідчений епітет Перісада IV – *Філометор*, тобто *Матерелюбний*, а його матері Камасарії – *Філотекна*, тобто *Чадолюбна*.

Проте існує ще один шлях до витлумачення імені *Перісад*. Його можна пояснити і як „Той, що сидить попереду“. Тоді ім'я етимологічно (походженням і значенням) відповідатиме лат. *president*, загальновідомий сучасний термін, чес. *predseda* й рос. *председатель*. Усі вони містять ті ж компоненти, що й ім'я *Перісад*, якщо тільки *Пері* в ньому тотожне лат. *pre*, чес. *pred* і рос. *пред*. Санскрит знає низку важливих термінів, які уможливлюють таке тлумачення імені Перісад.

Puroga – вождь, ватажок, досл. „попереду йдучий“ (від *puro* – „спереду“, „перед“ + *ga* – „йти“, „рухатися“); *purogava* – вождь, ватажок (у стаді/гурті), досл. „передній бик“ (від *puro* + *gava* „бик“,

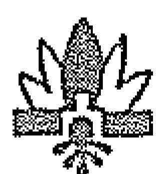

„бугай“); *purodash* – жертовний пиріг, подаваний шматочками на одній чи кількох тацях, досл. „перводайний“ (можливо, з ним споріднене й наше *пиріг*); *purohita* – жрець, що стежить за здійсненням обрядів і ритуалів у родині, домашній жрець, досл. „поставлений попереду/на чолі“; *purorathа* – уславлений, видатний, досл. „чия колісниця попереду“; *purogantri, purogam, purogamin, purosara* тощо – проводир, ватаг, лідер, вождь. *Puro* тут від санскр. *puras, purah* – „перед“, „спереду“, „попереду“. І коли є санскр. *purostat* – „який стоїть попереду“, то так само може бути й *purosad* – „який сидить попереду“. І в такому разі маємо значення імені *Перісад*, яке відповідає значенню важливого соціального й політичного терміну *президент*. Не виключено, що з важливим релігійним терміном *прасад* і царським іменем *Перісад* споріднені й не зовсім прозорі сьогодні українські прізвища *Пересад, Пересада, Пересаденко, Пересядько* тощо.

ХЕМАТА: ЖРИЦЯ БОГИНІ ДІВИ З ПАНТИКАПЕЯ

Боспорські написи з Північного Причорномор'я – неоціненний матеріал з історії, культури, міфології, звичаїв та уявлень насельників Давньої України. У Боспорську державу, яка існувала на півдні України ціле тисячоліття, починаючи з VI ст. до н.е., входили й індійські, так звані сіндо-меотські племена, згадувані в цих написах. Є тут і особові імена, серед них жіночі, які мають свої індійські відповідники – про деякі з них (*Камасарія*) вже писалося (ТРС, 100 – 117). Ці імена – жіночі й чоловічі – позначені високим соціальним статусом (*Перісад, Тірґатао*), бо належать царям і царицям, а іноді й божествам, що видно і з попередніх статей цього розділу.

Ще одним жіночим ім'ям, яке знаходить індійський аналог, є боспорське ім'я *Хемата*, згадуване в написах I – II ст. Воно міститься в написі на вапняковій стелі, знайденій 1877 року в Керчі. Сама плита тепер у Москві, в Історичному музеї, а напис на ній такий:

„Хемато, дружино Евхаріона, прощай“ (КБН, № 643, 375 – 376).

Ще раз ім'я *Хемата* маємо на біломармуровій плиті; вона певний час зберігалася в Керченському музеї, звідки 1856 року, за Кримської війни, її вивезли

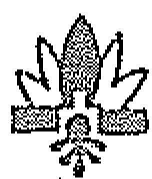

англійці. Зараз у Британському музеї.

Напис, зокрема, мовить:

„Ми, Хрестус, син Коссуса, сина Менандра, й дружина моя Хемата – жриця, присвятили богині Ма й Діві вихованицю нашу Фаллусу за умови перебування її (побіля нас); по завершенню життя нашого бути їй вільною під захистом Зевса, Геї та Геліоса…" (КБН, № 74, 82 – 84).

З іменем *Хемата* споріднені чоловічі імена *Хематін* і *Хематіон*, поза сумнівом, похідні від *Хемата*, яке могло бути іменем і якогось жіночого божества, от хоча б і Діви, тотожної функціонально й походженням імені індійській Деві – „Богині". Обидва чоловічі імені й собі належать до I – II ст. Ім'я *Хематін* вміщене на вапняковій стелі, знайденій 1903 року теж у Керчі, а тепер – у місцевому музеї. Напис на стелі такого змісту:

„Фарнаку, сину Хематіна і сину Афранію, прощайте" (КБН, № 640, 374).

Другий напис значно довший:

„Фарнаку, сину Фарнака, прощай.

Поглянь, подорожній, на пам'ятник Фарнакові, якого здолав тяжкий Аїд, спіймавши в свої сіті нещасного юнака, фахом учителя гімнастики, віком молодого, що пішов своєю доблестю з рідної Синопи на захід. Урну його приховує боспорська земля, і на очах у всіх оплакує його гімнасій німими сльозами. Хематіон, прийомний батько його, перевершив у любові своїй кревного батька і поставив на могилі кам'яний надгробок" (КБН, № 129, 125 – 127).

Ця віршована епітафія на плиті з білого мармуру, знайдена 1860 року знову-таки в Керчі, деякий час зберігалася в Царському кургані, звідки 1892 року забрана до Ермітажу.

Таким чином, усі чотири написи з жіночим іменем *Хемата* й похідними від нього чоловічими іменами *Хематін* і *Хематіон*, знайдені в Керчі, колишньому Пантикапеї, столиці Боспорського царства. Впадає в око, що обидва чоловічі імені пов'язані з іменем *Фарнак*, явно не грецьким, а скоріш за все іранським чи й індійським. Щоправда, в одному випадку *Фарнак* – син Хематіна, а в другому – прийомний син Хематіона. Такий зв'язок носіїв імен *Хематін* і *Хематіон* з носіями імені *Фарнак* навряд чи випадковий і свідчить, що й імена *Хемата, Хематін, Хематіон*, попри нібито грецьке закінчення (*та*), не грецькі, а іранські чи індійські.

Таке припущення підтримує те, що *Хемата* напису № 74 – жриця і, очевидно, саме богині Діви, тобто Деві. Що недвозначно засвідчує і напис – саме Діві присвятила свою вихованицю

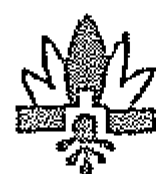

жриця Хемата. А що Діва мала своїх власних жриць, зокрема, і в Криму, видно хоча б із міфу про юну Іфігенію, яку під час Троянської війни богиня перенесла до Тавриди-Криму, де та й стала жрицею в таврському храмі Діви-Артеміди.

Ім'я *Хемата* з того самого ряду жіночих імен, що й *Арета, Геката, Мелета, Пармата, Харіта* в боспорських написах. Всі вони мають елемент *та*, певно, суфікс. Подібний суфікс мають індійські, іранські й слов'янські мови (пор. слов'янські чоловічі імена *Вишата, Гордята, Кията, Путята*, жіноче – *Поята* тощо). Тож якщо в імені *Хемата* відкинути суфікс *та*, то лишиться *Хема*; воно, певно, й стало основою для жіночого імені *Хемата*, а вже від нього – й чоловічих імен *Хематін* і *Хематіон*. Можна припустити, що *хема* причетне до Діви-Деві-Артеміди.

У санскриті *hema* – „золото" (СРС, 781). Воно винятково активне в творенні імен, назв, термінів і понять, позначених високим соціальним і релігійним статусом. Слово входить в імена й епітети богів, божественних мудреців, царів, міфологічних та епічних персонажів. Висока словотворча здатність його, поза сумнівом, відбивалася і в мові індоарійських племен на теренах Давньої України.

Особливо частий компонент *Хема* в іменах та епітетах богів. На означення Шіви: *Хемакара* – „Золотороб", *Хемакеша* – „Золотокосий", *Хеманатха* – „Владика золота". Парваті-Дурґа, дружина Шіви: *Хайма* – „Золота", *Хемані* – „Золотяна", *Хемамбіка* – „Золота Мати", *Хемаваті* – „Золотовиця". Вішну: *Хеманґа* – „Золототілий", *Хемашанкха* – „Золотомушляний", Аґні – *Хемаджвала*, „Золотополумний", *Хемакелі*, „Золотопломінний", Індра – *Хемендра*, „Золотий владика", Сур'я – *Хемамалін*, „Золотовінковий", Будда – *Хемаварна*, „Золотобарвний" тощо (HN, 151 – 152).

Ім'я *Хема* в індійській міфології мала дружина зодчого асурів Маї, що спорудив Тріпуру, „Тримісто", оточене золотим, срібним і залізним валами. Це місто потім спопелив вогненною стрілою Шіва-Рудра за неправедне життя його городян. Назва ж *Тріпура* походженням і значенням тотожна назві *Трипілля*. А матір'ю асурів була *Дану* – „Ріка", „Потік", пов'язана, як і наша *Дана*, з первозданними водами.

Хема й сьогодні популярне жіноче ім'я. Його, наприклад, має *Хема* Девре, письменниця і дружина першого посла Індії в незалежній Україні – Судгіра Девре. Саме ім'я *Судгір* – „Премудрий" містить компонент *дгір* – „мудрий", споріднений з іменем київського князя – *Дір*. *Дгір* досі побутує в індійців як ім'я і прізвище:

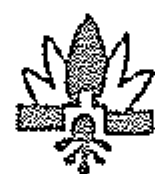

Дгір Маль – внук шостого сікхського ґуру Хар Ґобінда (1595 – 1644), Сантокх Сінх *Дгір* – сучасний пенджабський письменник. *Дгір* також другий компонент у двоосновних чоловічих іменах: *Судгір*, *Рандгір* тощо.

Ім'я *Хаймаваті* мала дружина знаменитого мудреця Вішваміртри, постійного суперника іншого уславленого мудреця – Васіштхи, нащадки якого носили пасмо волосся на виголеній голові – „оселедець". Показово, що ім'я *Вішвамітра*, щоправда, в іранській формі *Аспаміфар//Аспамітхар*, засвідчене в боспорських написах IV – III ст. до н.е. (КБН, №№ 211, 242).

Хемачандра – відомий індійський лексикограф (1088 – 1172), автор синонімічного, омонімічного й пракритського словників, *Хемаварман* – цар племені дашарнів, *Хемадрі* – письменник XIII ст. Ім'я *Хемапрабга* мають царі, цариці й царівни в „Океані сказань" кашмірського поета XI ст. Сомадеви, котрий писав санскритом.

Назва *Хемакута* – „Золотокута", „Золотовершинна", „Золотоверха" має гора Кайласа в Гімалаях, обитель Шіви й Парваті. *Хемапарвата*, *Хемаґірі* (санскр. *giri* = укр. *гора*), *Хемаґарбга* (санскр. *garbha* = укр. *горб*, *пагорб*), досл. „Золотогора" – важлива для уявлень стародавніх індійців гора Меру, або Сумеру. Вважається, що вона стоїть у центрі всесвіту, а довкола неї обертаються всі планети. Меру складається із золота й коштовного каміння. Один із епітетів Шіви – *Мерудгаман* або *Сумерудгаман*, „Сумеруставитель" (від *ставити* – „зводити").

Не лишилися осторонь і рослини, здебільшого священні для індійців. *Хемапушпа*, *хемапушпака*, „золота квітка" – дерево чампака з жовтими запашними квітами; *хемакша*, „золоте око" – дикоростуча чампака; *хемадуґдгака*, „золотодійна" (від *доїтися*) – священна смоква, дерево Будди; *хемаґаура* – дерево ашока, відоме красою своїх оранжево-червонястих квітів і майже цілорічним квітуванням; *хемаютхіка* – золотистий ясмин тощо.

Чимало й українських рослин, особливо лікарських, цілющих мають подібні назви: *золоте дерево* – обліпиха; *золотий корінь* – оливник; *золототисячник* – астрагал, інакше – божі ручки; *золотоцвіт* – хризантема; *золотень*, *золотопера*, *золотобородник* та ін.

Входить *хема* й у назви коштовних каменів і прикрас: *хемавала*, *хемапала* – перлина, *хемакадала* – корал, *хеманґада* – золотий браслет, *хемасутрака* – різновид намиста, *хемаратна* – прикраса з золота й коштовного каміння. Є й українська прикраса –

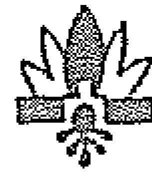

злото. І, звичайно ж, *хема* творить терміни на означення золотих справ майстра – *хемакара*, *хемакарака*, *хемала*, досл. „золотар", „золотороб".

Таким чином, *хема* в санскриті – високостатусне слово, як і в українській мові *золото*, *золотий* тощо. Що видно із відбиття їх хоча б в українському фольклорі, надто казках: *дуб золотокорий*, *кінь золотогривий*, *птах золотокрилий* або *золотоперий*, *воли золоторогі*, *парча золототкана*, *ридван злотокований*, *перстеник золотий*, *келих золотий*, *храм золотоверхий* тощо. Київські *Золоті Ворота* теж із цього ряду.

Наявність індійського жіночого імені *Хема* – „Золото" спонукає уважніше придивитися до українського жіночого імені *Хима*. Його можна було б сприйняти за скорочену форму якогось християнського жіночого імені, скажімо, *Єфимія*, якби таку ж назву не мали в Україні річки й населені пункти. На Чернігівщині є річка *Хима*, притока Остра, а в Індії – річка *Хема*. У Ніжинському районі на Чернігівщині, біля села Зоньки, є річка *Химівка*, притока В'юниці (СГУ, 589). Причому назва села *Зоньки* може споріднюватися зі словом хінді *sona* – „золото" (ХРС, II 745). Цілком можливо, що первісна назва села – *Соньки*, й вона – семантичний двійник гідроніма *Химівка*.

На тій же Чернігівщині є річка *Золотинка*, ліва притока Десни, вона ж – *Золотиця* (СГУ, 216). Чернігівщина взагалі має чимало, як на нас, прикметних назв. Матір'ю Деві, дружини Рудри-Шіви, була небесна апсара (русалка) Мена. А на Чернігівщині є річка й місто *Мена*. Річка *Мена* є і в Індії. Індійська Деві – „Богиня" тотожна слов'янській Діві, а в цьому ж ареалі маємо річки *Дівиця*, *Дівичка*, *Дівичин*, *Дівич-ріка*, *Салтикова* й *Володькова Дівиця* тощо. Подібні назви поширені по всій Україні. Це, поза сумнівом, свідчення давнього й глибокого шанування нашими предками Діви-Деві – богині-воїтельки, богині-захисниці, Матері міст руських.

В Україні рясно „золотих" назв, особливо в басейні Сіверського Дінця (річки *Золота*, *Золочівка*, *Золота Струя*, яри *Золотий*, *Золотарів* тощо). У цьому ж басейні – назва *Химчина*, її має болото (цікаво, що саме щодо боліт нерідко вживане означення *золотий*). Очевидно, болото *Химчина* колись було річкою, бо назва стоїть у жіночому роді.

Чимало подібних назв і в басейні Дністра (СГУ, 216). Сюди ж лягає і назва *Золотоноша* – ріки й міста на Черкащині. Із Золотоноші походить відомий індолог, академік О.Баранников (1890 – 1952), випускник Київського університету, потім професор Ленін-

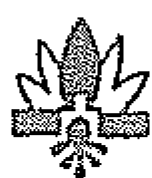

градського університету, директор Інституту сходознавства, з 1939 року – дійсний член Академії наук СРСР. 1990 року в священному місті Чітракута його оголошено індійським святим. За титанічну працю над перекладом велетенської „Рама-чаріта-манаси" („Священне озеро подвигів Рами"), інакше – „Рамаяни" Тулсідаса; переклад цей побачив світ російською мовою 1948 року.

На означення золота санскрит має два десятки синонімів: *kanaka, kanchana, rukma, suvarna, hiranya* тощо (ESD, 186). Із них найактивніші в творенні імен, назв і термінів *hiranya* (*Хіраньяґарбга, Хіраньяретас, Хіраньяпані, Хіраньякашіпу* та ін.), *kanchana* (*Канчанаґірі, Канчанапрабга, Канчанамала, Канчанашекхара* й ін.), *rukma* (*Рукма, Рукмін, Рукміні, Рукмакеша*, „Золотокосий" тощо). *Рукміні*, „Золота", „Із золота" – дружина Крішни й донька царя Бгішмаки (ім'я тотожне українському прізвищу *Бушмака*); її ім'я споріднене з латиським прізвищем *Рукмане*. Друге ім'я царя Бгішмаки – *Рукма*, тобто „Золото", а брат Рукміні – *Рукмін*, „Наділений золотом".

Що ж до санскр. *kanaka* – „золото", то в Криму, між Алуштою і Судаком, є ручай *Канака* (СГУ, 238). Це при тому, що Крим надзвичайно багатий на індоарійські релікти, в тому числі й назви. Серед них є і „золоті", тобто ті, в основі яких лежать слова із значенням „золото", „золотий" тощо.

Таким чином, є підстави вважати боспорське жіноче ім'я *Хемата* високостатусним, жрецьким, пов'язаним із поклонінням давнім жіночим божествам, насамперед Деві-Діві – дружини Шіви й Лакшмі – дружини Вішну, богині багатства, яку ще називають *Богиня-Золото*. Ім'я *Хемата* виявляє спорідненість із санскритським жіночим іменем *Хема* – „Золото" й українським *Хима*, з індійською річковою назвою *Хема* й українськими гідронімами *Хима, Химівка, Химчина* тощо.

ДЕЙ – „БОГ" У БОСПОРСЬКИХ ІМЕНАХ Й УКРАЇНСЬКИХ ПРІЗВИЩАХ

Боспорські написи різного періоду (переважно II – III ст.) містять імена *Дей* та імена з компонентом *дей*. Імена явно не іранські, бо в іранських мовах *дей* має виразно негативний зміст – „злий дух", „демон", „дев". Позитивне значення слово має тільки в ін-

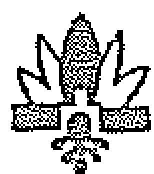

дійських, слов'янських та грецькій мовах.

Імен *Дей* у боспорських написах кілька, а з компонентом *дей* – до двох десятків, і деякі з них мають паралелі в козацьких та сучасних українських прізвищах. Ми розглянемо найцікавіші з них: *Балодей, Гармодей, Сакдей, Хардей.*

1. БАЛОДЕЙ

Балодей, син Деметрія. Напис № 1276 на уламку біломармурової плити з двох шматків, знайдених у 1869 – 1870 рр. при прокладанні залізниці південніше городища Танаїс. Зараз – в Ермітажі. Датується 506 роком боспорської ери, що відповідає 209 р. н. е. (КБН, 763).

Балодей, син Деметрія. Напис № 1279 на плиті з білого мармуру, складеній з 51 уламка, знайденій у Недвиговці тоді ж. Зараз також в Ермітажі. *Балодей* тут означається гімнасіархом, тобто начальником гімнасія. Другий напис датований 522 р. боспорської ери, тобто 225 р. н. е. Різниця в датуванні обох написів – 16 років. Якщо *Балодей* обох написів одна й та сама особа, то саме в цьому часовому проміжку він і став гімнасіархом.

Напис № 1279 характерний і тим, що в ньому є низка імен, цікавих для нас: *Рахойсак, син Евноїка; Іравадій, син Деметрія; Мадой, син Самбатіона; Рахойсак, син Рассога; Ґосак, син Аспака; Далосак, син Сімфора* тощо (КБН, 767 – 769).

Балодей, син Деметрія. Напис № 1281 на плиті з білого мармуру, знайденій тоді ж у Недвиговці й частково відновленій з 24 уламків. Зараз – в Ермітажі. Правий бік плити майже втрачений, у верхній частині вирізьблено два орли й вінок між ними. Повністю зберігся лівий орел, частина вінка й хвіст правого орла. Напис уміщено під цим зображенням. Датується першою третиною III століття, бо напис зазначає, що пам'ятник поставлено при царі Тіберії Юлії Рескупориді (правив у 211–226 рр.).

Балодей цього напису названий серед так званих „прийомних братів". Не виключено, що всі *Балодеї* трьох написів – одна й та сама особа, оскільки всі три написи знайдені майже в одному місці. Але можливо, що *Балодей* останнього напису зовсім інша особа, а однакове у всіх трьох ім'я батька – *Деметрій*, пояснюється поширеністю на Боспорі імені *Деметрій*. І це справді так. Причому показово, що ім'я *Деметрій* поєднане з іменами *Сінд* і *Сіндок*, які недвозначно засвідчують приналежність їх носіїв до

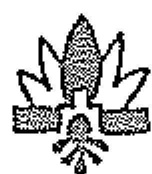

сіндів, індоарійського племені в Північному Причорномор'ї. У боспорських написах засвідчено 12 імен *Сінд, Сіндок, Сіндей* і деякі з них саме в сполученні з іменем *Деметрій*. Зокрема, в списку переможців спортивних змагань на честь Гермеса (№ 1137; плита знайдена 1895 р. в Анапі, датована III ст. до н.е., зараз – у Керченському музеї) значаться: *Сінд, син Деметрія* і двічі – *Деметрій, син Сіндока* (КБН, 670 – 676). З чого видно: і серед сіндів ім'я *Деметрій* було популярне. Що це не випадково, засвідчує і вірменська легенда про трьох братів, яку співвідносять з літописною легендою про Кия, Щека й Хорива. Легенда мовить, що батьки трьох братів – двоє індійських князів, і одного звали *Деметр*. Прикметно й те, що і в циганів поширене прізвище *Деметер*, а цигани – індоарійський народ, батьківщиною його вважається Пенджаб і Раджастхан. У Пенджабі й досі живуть *чонгари*, що їх дехто вважає предками циган. В Україні ж є півострів Чонгар, омиваний Сивашем. І тут виявлено трипільські пам'ятки, які відбивають ведійські уявлення.

Афіаг, син Балодея. Ім'яспо-лучення в тому ж написі № 1279, де й гімнасіарх *Балодей, син Деметрія*. Можна припустити, що *Афіаг* міг бути сином гімнасіарха Балодея. Таке припущення імовірне, бо часова різниця написів, де згадується *Балодей, син Деметрія*, складає 16 років. Може бути, що Балодей, батько Афіага, не причетний до гімнасіарха Болудея.

Що ж до імені *Афіаг*, то, можливо, це грецька передача імені *Астьяг*. Таке ім'я мав, наприклад, останній мідійський цар (585 – 549 рр. до н.е.), якого вавилонська хроніка називає *Іштумегу* (*Іштувегу*), про якого пише Геродот і який 549 р. до н.е. зазнав поразки від перського царя Кіра. Тобто ім'я *Афіаг* вочевидь не грецьке, а принаймні мідійське.

Боспорське ім'я *Балодей* має індійського двійника, ім'я *Баладева* – його мав старший брат Крішни. Якщо Крішна воїнське й пастушницьке божество, то Баладева – землеробське, що засвідчують його епітети: *Халабгріт* – „Плугоносець", *Халадгара* – „Плугодержець", *Халаюдга* – „Озброєний плугом", *Лангалі* – „Лемішник", „Наділений лемехом". Має він і інші імена з *Бала: Балараама, Балабгадра* чи просто *Бала*, мовою хінді відповідно *Бальрам, Бальбгадра* та *Баль* (пор. українське прізвище *Баль*).

Санскр. *Баладева*, хінді *Бальдев* – одне з найуживаніших імен брата Крішни. Ім'я складають компоненти *бала+дева*, де *бала* – „сила", „могутність", „влада", а

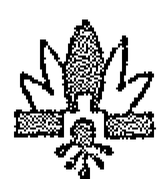

дева – „бог“, „владика“, „цар“ (як шанобливе звертання), „божественний“, „небесний“ (СРС, 284, 462). Тобто ім'я *Баладева* означає „Могутній бог“, „Могутній владика“. Іноді це ім'я тлумачать як „Білий бог“, „Білобог“, що теж знаходить певні паралелі на українському грунті, про що далі. Імена *Баладева, Балавіра, Баларама, Балабгадра*, можуть мати спрощену форму – *Бала* (хінді – *Баль*), а *Баларама* – *Рама* (хінді *Рам*). Це його ім'я вживається і в складних іменах, щоправда, не на означення самого Баладеви, а на означення людей або речей, близьких чи належних йому. Наприклад, *Балапрасу*, „Народителька Бали“ – епітет Рохіні, матері Баладеви; *Баланудж*a, „Народжений після Бали“ – епітет Крішни; *Баланчіта* – назва сопілки Баладеви.

Одне з імен Баладеви – *Балабгадра*, витлумачуване як „Могутній благодаттю“. Сестру Баладеви й Крішни звали *Субгадра* – її Крішна допоміг викрасти воїнові Арджуну в дружини, хоча Балавіра волів видати сестру за старшого з братів-кауравів. В обох іменах спільний компонент *бгадра* – „благо“, „щастя“ (СРС, 475). Тотожні, але вже значеннєво, й перші компоненти – *бала* та *су*. Де *су* – у санскриті суфікс, що підсилює основне слово. Тож імена *Субгадра* й *Балабгадра* означають „Могутній/Могутня благом“, „Славний/Славна щастям“. Однакове значення виражене суфіксальним і лексичним засобами.

Боспорське ім'я *Болудей* відноситься до III ст., але писемно вигулькує знову в „Реєстрі Війська Запорозького 1649 року“. Тобто через майже півтори тисячі років. Але вже як козацьке прізвище *Болудей* і *Білдей*. Саме такі прізвища мали козаки Переяславського полку Федір *Болудей* (Заворицька сотня) та Чигиринського (Бужинська сотня) – Тиміш *Білдей* (РВЗ, 343, 35).

Козацькі прізвища *Болудей* та *Білдей*, як бачимо, досить рідкісні – вони засвідчені лише в Переяславському й Чигиринському полках. Показово, що в Переяславському полку і в тій самій Заворицькій сотні служив козак Максим *Бамбиренко*. Прізвище це може бути похідним від дещо видозміненого на українському грунті імені *Балвір*, яке має і форму *Балбир*. Як дещо видозміненими є і прізвища *Білдей* та *Болудей*, порівняно з санскритським *Баладева*, хінді *Бальдев* та боспорським *Балодей* – таке явище закономірне й зрозуміле. Якщо це справді так, то одна Заворицька сотня подає два козацькі прізвища, утворені від різних імен одного землеробського божества. А сотником сусідньої Воронківської сотні цього ж Переяславського полку був Богдан *Криш-*

ненко. Крім того, в сусідніх Корсунському й Канівському полках засвідчені прізвища *Балвір, Бальвір, Балбир* та *Балбиренко.* Що й собі свідчить: фіксація тут козацького прізвища *Болудей* зовсім не випадкова.

У мові хінді існує діалектна форма імені *Бальдев – Бальдау.* Вона, зокрема, засвідчена в „Прем-сагарі" Лаллу джі Лала, творі, створеному на рубежі XVIII – XIX ст. на основі легенд про Крішну й Баладеву. Твір цей переклав російською ще 1937 року Олексій Баранников, відомий індолог, академік, виходець із Золотоноші на Черкащині. Його індологічна діяльність починалася в Україні, в Києві, де він опублікував українською кілька праць про українських циганів і переклав (так само українською) кілька творів Премчанда (1880 – 1936). Чим уперше в тодішньому Радянському Союзі, ще 1926 року, познайомив українського читача з творчістю класика індійської літератури. А згодом, коли в Україні почалися гоніння на сходознавство, переїхав у Ленінград. У передмові до „Прем-сагара" вчений зазначає, що „навіть поверхове прочитання легенд про Крішну засвідчує, що, попри радикальну відмінність між образом Крішни-пастуха та образом Христа, легенди про них співпадають у цілому ряді моментів" (Лаллу, 2). Але питання про спорідненість цих легенд О.Баранников обіцяв розглянути в останньому томі серії „Легенди про Крішну", яку й започатковував „Прем-сагар" Лаллу джі Лала. Проте, на жаль, інші томи цієї серії так і не вийшли.

Компонент *дева*, як зазначалося, має в новоіндійських мовах різновиди *део, даї, дайя, дау* тощо (ХРС І, 747, 803), близькі до *дей* в українських прізвищах *Білдей* і *Болудей.* З чого, мабуть, і висновок, що козацьке прізвище *Дей*, зрідка подибуване в „Реєстрі", і сучасне українське прізвище *Дей* близькоспоріднені саме з різновидами хінді. Форму імені *Бальдау*, за О.Баранниковим, діалектна форма імені *Балдев, Бальдев.* Він каже, що *Бальдау* можна тлумачити і як „Бала старший брат", оскільки *Баларама* – старший брат Крішни, а сам Крішна іноді звертається до брата на „О *Дау*" (Лаллу, 131, 146).

Справді, мова хінді знає діалектне *дау* у значенні „старший брат" і навіть „батько" (ХРС І, 767), але це знову-таки може сходити до первісного *дева* – „бог", „владика", іноді вживане і як звертання, скажімо, до царів чи шанованих і старших людей. У зв'язку з *дева* слід відзначити, що в Україні знайдено напис з іменем *Махадава*, а поширеним іменем Шіви є *Махадева* – „Великий бог". Тоб-

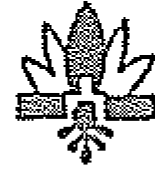

то ще одним варіантом санскритського *дева* – „бог“ на терені України є *дава*. Привертає увагу й назва волинського міста *Володава*, яке первісно могло бути спорідненим із санскр. *Баладева*. Особливо якщо зважити на чергування *в/б*, що видно, зокрема, на компоненті *вір* – „герой“, „богатир“ в імені *Балвір*: і на індійському, і на українському грунті, він має дві форми – *вір* і *бір*. З чого й припущення, що назва *Володава* може стосуватися Баладеви, брата Крішни. І в цьому не буде нічого дивного, якщо врахувати, що Волинь надзвичайно насичена індоарійським елементом (детальніше див.: ТРС, 39 – 50). Бодай стисло варто нагадати деякі факти стосовно цього (детальніше див.: ТРС, 39 – 57).

Щодо назви Володава, то слід зазначити, що санскр. *бала* – „сила“, „влада“ може відповідати й українському *воля*, яке частогусто несе саме значення „сила“, „спроможність“, „здатність“. Вираз *якби на те моя воля* тотожний виразові *якби на те моя сила (влада, спромога)*. Одним із значень укр. *воля* якраз і є „сила“, „влада“, як зазначає Борис Грінченко (СУМ І, 253). Крилаті вирази *Чия воля, того й сила, В своїй хаті своя правда і сила, і воля, А я живу в Божій волі* унаочнюють це. Слово *вольовий* – синонім до слова *сильний*.

Індійський міф розповідає, що Балавіра й Крішна народилися від білої і чорної волосини бога Вішну. Коли на землі запанували злі демони-асури – старші брати богів-девів і їхні постійні супротивники – й стали чинити зло, боги звернулися до Вішну, щоб той захистив їх і людей від жорстоких асурів. Той, як Всевишній – захисник землі й людей, висмикнув дві волосини, чорну – свою і білу – змія Шеші, котрий вважається частою самого Вішну. І помістив у двох дружин Васудеви, батька обох братів: білу – в Рохіні, чорну – в Деваки. Мовивши: „Ці дві мої волосини зійдуть на землю й позбавлять її від смутку“. Рохіні невдовзі народила білого хлопчика, а Деваки – чорного. Тому Крішну вважають Чорнобогом, а Баладеву – Білобогом.

Природно гадати, що саме з Чорнобогом і Білобогом пов'язані численні українські прізвища з компонентами *Чорн* та *Біл*. І не менш численні топоніми й гідроніми. Запорожці мають імена *Білан, Білаш, Біляк*, які сьогодні побутують в українців тільки як прізвища. Водночас запорожці знають імена *Черня, Чорниш, Чорнята, Чернега*, які й собі виступають у теперішніх українців лише прізвищами. Скажімо, в Жаботинській сотні Чигиринського полку служили козаки Анисько *Білаш* і *Білаш* Ничипо-

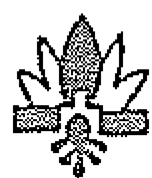

ренко (РВЗ, 40). У Білоцерківському – *Білаш* Панченко й *Чорниш* Берестенко, у Корсунському – *Чорниш* Ничипоренко й *Чорнята* Чеченко (138, 162), у Черкаському – *Черня* Петренко (89) тощо.

Цікава поширеність козацьких прізвищ *Білий* і *Чорний* за „Реєстром" 1649 року. „Реєстр" включає 16 козацьких полків, і в них прізвище *Білий* фіксується 34 рази, а прізвище *Чорний* – 98, майже втричі більше. Прізвище *Білий* узагалі відсутнє в 4-х полках – Київському, Канівському, Миргородському й Ніжинському. Зате прізвище *Чорний* – в усіх 16 полках. Помітно більше прізвищ *Чорний* на південний схід від Києва: у Миргородському полку 17 прізвищ *Чорний* і жодного – *Білий*, у Полтавському – 12 прізвищ *Чорний* і лише 2 – *Білий*. І якщо сюди долучити 13 та 7 прізвищ *Чорний* із сусідніх Чигиринського й Кропивнянського полків, то ці 4 полки мають 49 прізвищ *Чорний*. Стільки ж – в інших 12 полках.

З чого обережне припущення: поклоніння Чорнобогові-Крішні переважало на Лівобережжі, а Білобогові-Баладеві – на Правобережжі. І те, що прізвищ *Білий* у козаків утричі менше, аніж прізвищ *Чорний*, цілком природно. Бо обов'язок шанувальників Чорнобога, воїнів – захищати землю й того, хто на ній трудиться, тобто шанувальників Білобога. Козаки-воїни втричі чисельно переважають козаків-землеробів, хоча назагал селян – переважна більшість серед населення. Водночас ці факти засвідчують, що українці мали прізвища *Білий* та *Чорний* не через білявість чи чорнявість (хоча іноді це не виключається), а через те, що їхні предки поклонялися Білобогу й Чорнобогу.

Як зазначалося, запорозькі козаки знали не тільки прізвища, а й імена *Білаш*, *Білан* та *Біляк*. *Білаш* Панченко (РВЗ,179; Білоцерківський полк, сотня Чорнокаменська), *Білаш* Куриленко (282; Кальницький полк, сотня Прилуцька), *Білаш* Данильченко (239; Брацлавський полк, сотня Сильницька), *Білаш* Василенко (207; Уманський полк, сотня Манківська), *Білаш* Бескаленко (229; Уманський полк, сотня Кислянська; в цьому ж полку козаки Іван *Білаш* (218; сотня Цибулівська) та Дмитро *Білаш* (221; сотня Іванська), *Білаш* Ничипоренко (40; Чигиринський полк, сотня Жаботинська; в цій сотні й козак Описько *Білаш*), *Біляк* Миценко (239; Брацлавський полк, сотня Ястребинцівська), *Біляк* Єрмаченко (379; Миргородський полк, сотня Андросова) тощо.

З 16 полків „Реєстру" імена й прізвища *Білаш*, *Біляк*, *Білан* наявні в 9 полках. У 7 полках вони відсутні, хоча похідні від них зас-

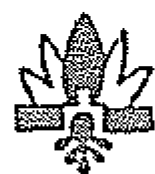

відчуються й тут. Впадає в око майже цілковита відсутність цих імен і прізвищ у полках на Лівобережжі. У 5 з 7 лівобережних полків (Чернігівському, Ніжинському, Прилуцькому, Переяславському й Полтавському) їх немає зовсім, а в Миргородському й Кропивнянському полках лише три: 1 ім'я і 1 прізвище – *Біляк* (Миргородський полк), і 1 прізвище *Білан* (Кропивнянський полк). На Правобережжі ці імена й прізвища відсутні в Київському й Черкаському полках. З Київським полком воно не дивно – він тяжіє до Лівобережжя. А от щодо Черкаського полку ситуація трохи незвична – у сусідніх полках цих імен і прізвищ чимало.

Тож основна маса імен і прізвищ *Білаш, Біляк, Білан* припадає на Лівобережжя – 23 із 25. Це межиріччя Дніпра й Південного Бугу, з виходом до Дністра. Найбільш насичений цими іменами та прізвищами трикутник Брацлав – Умань – Кальник та Корсунь –Канів – Чигирин (виключаючи Черкаси). У першому трикутнику їх 13 з усіх 25, тобто більше половини. Імен і прізвищ *Білаш* тут теж більше половини – 8 з 15, *Біляк* – 4 з 6, *Білан* – 1 з 4. Імен *Білаш* тут 5 з усіх 9, *Біляк* – 1 з 4, *Білан* – 1 з 1. Прізвищ *Білаш* – 3 з 6, *Біляк* – 3 з 3, *Білан* – жодного з трьох.

Найбільше імен і прізвищ *Білаш, Біляк, Білан* із цього трикутника в Брацлавському полку – 6 і представлені вони всі: 2 імені *Білаш*, по 1 – *Біляк* та *Білан*, по 1 прізвищу *Білан* та *Біляк*.

На другому місці Уманський полк – 2 імені й 2 прізвища *Білаш*, інших імен і прізвищ немає.

У Кальницькому полку: 1 ім'я *Білаш* і 2 прізвища *Біляк* (одне з них можна назвати прізвиськом, бо стоїть самотою).

У Чигиринському полку 2 імені й 1 прізвище *Білаш*, у Миргородському – ім'я *Біляк* і прізвище *Білан*, у Кропивнянському – 1 прізвище *Біляк*, у Білоцерківському – 1 ім'я *Білаш*. Як бачимо, і розмаїттям, і чисельно переважає Брацлавський полк. За ним іде Уманський.

За поширеністю імен і прізвищ *Білаш, Біляк* та *Білан*, перед, безперечно, веде *Білаш* – усього 15: з них імен – 9, прізвищ – 6. Ім'я і прізвище *Біляк* засвідчені 6 разів – 3 імені й 3 прізвища. Ім'я і прізвище *Білан* – 4 рази: 1 ім'я і 3 прізвища.

Ім'я і прізвище *Білаш* є в семи полках (Білоцерківському, Брацлавському, Кальницькому, Канівському, Корсунському, Чигиринському, Уманському), *Біляк* – у 4-х полках (Брацлавському, Кальницькому, Кропивнянському, Миргородському), *Білан* – теж у 4-х (Брацлавський, Канівський, Миргородський, Чигиринський). В Уманському й Корсунському пол-

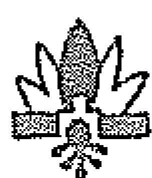

ках – тільки імена й прізвища *Білаш*, усього 7 (4 імені, 3 прізвища).

У трикутнику Корсунь – Канів – Чигирин 8 подібних імен і прізвищ: *Білаш* – 6, *Білан* – 2, *Біляк* відсутнє. З них імен і прізвищ *Білаш* – по 3, імен *Білан* немає, є тільки 2 прізвища. Причому в Корсунському полку представлене тільки *Білаш* (2 імені й 1 прізвище), а в Чигиринському полку є ім'я і прізвище *Білаш*, а ще – прізвище *Білан*. Прізвища *Білаш* і *Білан* наявні в Канівському полку.

Якщо підсумувати поширення прізвищ, похідних від імен і прізвищ *Білаш*, *Білан* та *Біляк*, то картина постає така:

Правобережжя:

Корсунський – 11
(*Білашенко* – 9; *Біляченко* – 2).
Уманський – 8
(*Білашенко* – 2; *Біляченко* – 3; *Білашковський* – 3).
Брацлавський – 7
(*Білашенко* – 2; *Біляченко* – 3; *Біланський* – 1; *Білановський* – 1).
Канівський – 4
(*Білашенко* – 3; *Біляченко* – 1).
Кальницький – 3
(*Білашенко* – 1; *Біляченко* – 2).
Черкаський – 2
(*Біляченко* – 1; *Білякович* – 1).
Білоцерківський – 2
(*Біляченко* – 2).
Київський – 0.
Тяжіє до Лівобережжя.
Чигиринський – 0.

Усього – 37. Прізвищ *Білашенко* тут – 17, *Білашковський* – 3, разом 20. Рекордсмен по прізвищу *Білашенко* – Корсунський полк: 9 прізвищ. Другий – Канівський полк: 3. В Уманському й Брацлавському – по 2.

Прізвищ *Біляченко* тут – 14, *Білякович* – 1. Разом – 15.

Прізвищ від *Білан* – 2 (*Біланський* – 1, *Білановський* – 1. Обидва в Брацлавському полку).

Лівобережжя:

Полтавський – 5
(*Білашенко* – 2; *Біляченко* – 3).
Кропивнянський – 3
(*Білашенко* – 1; *Біляченко* – 2).
Переяславський – 3
(*Білашенко* – 1; *Біляченко* – 1; *Біланенко* – 1).
Миргородський – 2
(*Біляченко* – 2).
Прилуцький – 2
(*Білашенко* – 2).
Ніжинський – 1
(*Білашко*).
Чернігівський – 1
(*Біляченко*).

Усього – 17 прізвищ. Із них *Білашенко* – 6, *Біляченко* – 9, *Білашко* – 1, *Біланенко* – 1. Найбільш поширене прізвище – *Біляченко* (9). Прізвище *Білашенко* відсутнє в Ніжинському, Чернігівському й Миргородському полках. *Біланенко* є тільки в Переяславському полку, де є *Білашенко* й *Біляченко* – по одному.

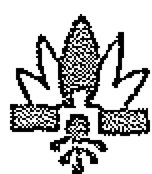

На Лівобережжі 7 прізвищ *Білашенко* (разом з *Білашко*) проти 20 на Правобережжі, 9 прізвищ *Біляченко* проти 15 на Правобережжі. 1 *Біланенко* проти 2 на Правобережжі. Тобто Правобережжя переважає Лівобережжя по всіх параметрах.

Таким чином, імена й прізвища *Білаш, Білан, Біляк* і похідні від них прізвища переважають на Правобережжі. З чого, очевидно, й висновок, що правобережна частина України більш хліборобська, тут людність шанувала землеробське божество Баладеву-Білобога, атрибут якого – плуг. Дніпро можна вважати вододілом між землеробським, осілим населенням і населенням скотарським, кочовим, яке більше поклонялося Чорнобогові-Крішні, пастушницькому й воїнському божеству.

До певної міри цікава й зведена таблиця козацьких прізвищ на *Біл-* та *Черн-* у полках (у порядку зменшення):

Прізвища на ***Біл-***

Білоцерківський – 20
Кропивнянський – 18
Корсунський –16
Уманський – 15
Полтавський – 13
Кальницький – 12
Черкаський – 12
Брацлавський – 11
Миргородський – 11
Чигиринський – 11
Канівський – 10
Переяславський – 10
Прилуцький – 10
Київський – 8
Ніжинський – 4
Чернігівський – 4
Всього – 185

Прізвища на ***Черн-***

Миргородський – 30
Білоцерківський – 27
Полтавський – 26
Чигиринський – 19
Корсунський – 16
Уманський – 16
Кальницький – 16
Кропивнянський – 15
Канівський – 14
Переяславський – 10
Черкаський – 10
Брацлавський – 9
Прилуцький – 7
Чернігівський – 7
Київський – 6
Ніжинський – 1
Всього – 229

За обома показниками останнє місце посідає Ніжинський полк, у якому лише 1 прізвище на *Черн* і 4 – на *Біл*. Низький відсоток по цих параметрах, як не дивно, в Чернігівському (4 на *Біл* і 7 на *Черн*) і Київський полках (8 на *Біл* і 6 на *Черн*).

Якщо розкласти ці дані по Правобережжю і Лівобережжю, то

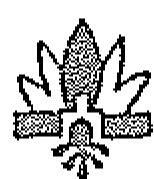

картина така (теж у порядку зменшення):

Правобережжя

Прізвища на	*Біл*	*Чорн*
Білоцерківський	20	27
Корсунський	16	16
Уманський	15	16
Кальницький	12	16
Черкаський	12	10
Чигиринський	11	19
Брацлавський	11	9
Канівський	10	14
Усього:	*115*	*133*

Лівобережжя

Прізвища на	*Біл*	*Чорн*
Кропивнянський	18	15
Полтавський	13	26
Миргородський	11	30
Переяславський	10	10
Прилуцький	10	7
Чернігівський	4	7
Ніжинський	4	1
Київський	8	6
Усього:	*70*	*96*

Тобто на Правобережжі більшість прізвищ і на *Біл* (115), і на *Черн* (133). Лівобережжя: на *Біл* – 70, на *Черн* – 96.

На Правобережжі фактично однакова кількість прізвищ на *Біл* і *Черн* у полках: Брацлавському (11 і 9), Білоцерківському (20 і 27), Київському (8 і 6), Уманському (15 і 16) та Черкаському (12 і 10).

На Лівобережжі у полках: Кропивнянському (18 і 15), Переяславському (10 і 10), Прилуцькому (10 і 7).

Прізвищ на *Біл* північніше лінії Київ – Прилуки мало. Основна їх маса фіксується південніше, надто від лінії Біла Церква – Переяслав обабіч Дніпра, з явним переважанням на Правобережжі.

Судячи з прізвищ, в українців були не тільки імена *Білаш, Біляк* та *Білан*, а й інші. Існували козацькі імена *Білай, Білець, Білик, Білич, Білиш, Білко, Білута, Білуша, Білята* тощо, бо в „Реєстрі" є прізвища, утворені від цих імен. Тобто поклоніння Білобогові було куди давніше й масштабніше, аніж досі уявлялося. Настільки рясно відбитися в такому важливому аспекті суспільного життя, як іменотворення, могло тільки божество надзвичайно важливе для уявлень і вірувань давніх насельників України.

Очевидно, про це саме мають свідчити й топонімні та гідронімні дані в Україні, багаті на *Біл*. У водозборі Дніпра маємо 46 таких назв, по 23 обабіч ріки. У басейні Сіверського Дінця – 26 (по 23 лівих і правих приток). У басейні Дністра – 19 (лівих приток – 13, правих – 6). У басейні Дунаю – 32 (всі – ліві притоки Дунаю). Південного Бугу – 3 (всі – ліві притоки). Азовського моря – 8 (жодної річки).

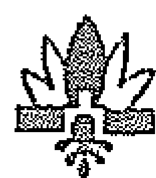

Усього в цих басейнах тільки гідронімів різного типу на *Біл* – майже 150. Із них найбільше: *Біла* – 26, *Білка* – 19, *Білий* – 9, *Біленька* – 7, *Білий Потік* – 7. Тож Україна винятково насичена й назвами на *Біл*. Що, певна річ, невипадково і свідчить про давність такого явища. Особливо рясно таких назв в ареалах, де багато й козацьких прізвищ на *Біл* – на Правобережжі. Цей ареал, судячи з імен і прізвищ на *Біл*, був осідком землеробського населення, осередком вірувань у Білобога-Баладеву.

Одне з імен Баладеви – *Санкаршана*, „Орач", „Оратай". В основі імені дієслівна основа *карш/кріш* – „орати", „обробляти землю" (СРС, 153). Звідки й терміни *каршака/крішака* – „оратай", „хлібороб", „землероб", „селянин"; *кріштi* – „осілий народ", „землероби" (пор. рос. *крестьянин*); *каршін* – „селянин"; *каршана, кріші* – „землеробство", „оранка землі" тощо (СРС, 172). Впадає в око, наскільки ім'я *Крішна* фонетично близьке до *карш/кріш* – „орати", „обробляти землю".

Санкаршану-Баладеву особливо шанували в Північній Індії. Дослідники схильні вважати, що культ його в ранні епохи увібрав низку аборигенних уявлень – на це нібито вказує те, що Санкаршана пов'язаний зі зміями. У „Махабгаш'ї", коментарях уславленого мовознавця II ст. до н.е. Патанджалі до знаменитої санскритської граматики Паніні (IV – III ст. до н.е.), вже згадуються храми на честь Рами й Кешави (II.2.34). Припускається, що *Рама* і є Санкаршана, інше ім'я якого – *Баларама*. А *Кешава* – Крішна, котрий, як і Вішну, мав епітет *Кешава* – „Косатий", „Довгокосий". У цих храмах відбувалися врочисті дійства, під час яких грали на спеціальних музичних інструментах.

Патанджалі співвідносить Санкаршану з Крішною, інше ім'я якого *Васудева* – „Син Васудеви". Так звали і батька Крішни й Баладеви-Санкаршани. *Васудева* на означення Крішни і його батька у нас однакове за написанням. У санскриті вони відрізняються і писемно, і фонетично: в імені Крішни – *Васудева* перше *а* довге, а його батька – коротке. Довге *а* в імені на означення Крішни означає приналежність, тобто ім'я означає „Васудевин", „Син Васудеви". Зарадить тут хіба що наголос: в імені батька Крішни наголос буде на третьому складі, а в імені Крішни – на першому.

Напис давньою мовою брахмі (I ст. до н.е.), знайдений в околиці Удайпура („Удай-місто"; пор. українські село *Одайпіль* на Київщині та *Удай-ріку*, при тому, що в Індії є і Удай-ґірі – „Удай-гора"), повідомляє про зведення кам'яної загорожі Санкаршані-Васудеві в

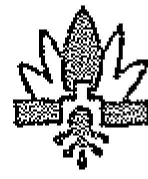

храмі Нараяни (Вішну). Про шанувальників Санкаршани мовить „Артхашастра". У IV – I ст. до н.е. культ Санкаршани-Баладеви домінував, та згодом він занепадає, поступившися місцем Крішні-Васудеві (ИД, 372).

Баладева-Санкаршана вважається втіленням світового змія Шеші, на якому спочиває Вішну. Майже в усіх міфологіях змія пов'язується з родючістю, землею, жіночою твірною силою, водою, дощем. І з домашнім вогнищем, вогнем (надто небесним), чоловічим запліднюючим началом. Уявлення про істот зі зміїним тулубом і людською головою розвинуті в індуїстській, еламській, інших міфологіях. Властиві ці уявлення і нашим пращурам. Це засвідчує скіфська легенда, передана Геродотом, про одруження Геракла зі змієногою істотою, дочкою ріки Борисфен (Дніпра). До речі, античні джерела ототожнюють індійського Крішну саме з Гераклом.

В індійській міфології змії-наґи – напівбожественні істоти зі зміїним тулубом і людською головою. Вони вважалися дітьми Кадру й Каш'япи, ще ведійського божественного мудреця, якому приписують участь у творенні світу. Батько богів і асурів, людей і демонів, змій і птахів, Каш'япа мовби символізує першопочаткову єдність, яка передувала двоїстості творення. Ім'я *Каш'япа (Кассапа, Касап)* означає „Черепаха".

У деяких індійських священних текстах змії то вороги людей, то, навпаки, обожнюються. Наги-змії живуть у нижніх світах, там владарюють їхні царі Васукі, Швета, Куліка й інші благородні змії. Серед них є п'яти-, семи-, десяти-, навіть тисячоголові. Пітьму нижніх світів (їх сім) проганяє блиск коштовних самоцвітів на їхніх капюшонах. Зміїна столиця – місто Бгоґаваті, славне незліченними скарбами. Смертельним ворогом нагів є їхній зведений брат Ґаруда, їздовий птах Вішну. Змії міняють шкіру, тому вважаються безсмертними. За іншим міфом, коли Ґаруда ніс у дзьобі амріту – трунок безсмертя, то кілька краплин її впали на священну траву куша, змії-наги жадібно їх вилизали й здобули безсмертя. Проте і обпекли собі язики, тому вони в них роздвоєні. Повелителем змій є тисячоголовий Ананта-Шеша, на якому спочиває Вішну. На одній із голів Шеші тримається земля. Зображення змії, що ніби прагне проковтнути свій хвіст, символізує вічність, безкінечність, звідки й ім'я *Ананта* – „Безкінечний" (*ан* – заперечна частка). Змій Васукі прикрашає шию Шіви замість гірлянди, змій Калія уособлює гріх. Він жив у річці Калінді (Ямуні) і кривдив пастухів, але юний Крішна прогнав його звідти. Історія

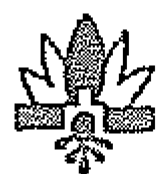

битви Крішни й змія Калії дуже популярна в Індії, і Крішну часто зображають як пастушка-героя, що переможно танцює на капюшоні Калії.

У санскриті *нага* – „змія" і „сім", а Баларама-Санкаршана, уособлення Шеші, сьома дитина Васудеви. Рама з „Рамаяни" – сьоме втілення Вішну, епітети якого, завдяки Шеші, *Шешашаяна, Шешашаїн* – „Спочиваючий на Шеші". Епітети самого Шеші *Наґараджа* – „Цар наґів", *Наґеша* – „Владика наґів", *Наґабгушана*, „Прикрашений зміями". *Наґанана* – епітет Ґанеші, сина Шіви й бога мудрості. Один із ста братів-кауравів звався *Наґадатта* – „Даний наґами". Завдяки зміям-наґам чимало імен має Ґаруда, цар птаства. Непримиренність Ґаруди до зміїв відбивають його епітети *Наґаваріка, Наґантака, Наґарі* – „Ворог наґів". Хобот слона схожий на змію, тому слона називають *нага*. Епітет Бгіми, незмірнодужого двоюрідного брата Баладеви й Крішни, *Наґабала* – „Слоносилий". *Наґахва* – назва міста Хастінапура, досл. „Місто слона". *Наґанаяка*, „Ватажок наґів" – дев'яте сузір'я місячного неба, символ його – згорнута змія (ВА, 171). *Наґапанчамі*, „Зміїна п'ятірка" – свято п'ятого дня світлої половини місяця *шраван* (5-й місяць індійського календаря, відповідає липню-серпню), *наґапаша* – петля бога Варуни, *наґабандгу* – священна смоква тощо.

Наґи ворогують з птахами і їхнім царем – Ґарудою, їздовим птахом Вішну. Наґам належить підземний світ, де стережуть незліченні земні скарби. Вони мудреці й чарівники, здатні оживити померлих і загиблих, змінити подобу. Вони безсмертні, бо скуштували амріти – трунку безсмертя. В людській подобі вони часто живуть серед людей, жінки-наґіні винятково вродливі й часто стають дружинами земних царів і героїв. Наґіні Кумудваті була дружиною Куші, сина Рами, героя „Рамаяни". А царівна-наґіні Улупі – дружина могутнього воїна Арджуни, котрий згодом одружився з Субгадрою, сестрою Крішни й Баладеви. Саме з наґіні, дочкою Дніпра-Борисфена, одружився і Геракл. Вона народила йому трьох синів – родоначальників скіфських племен. А наймолодший з братів, Колаксай, заснував скіфську царську династію. Геракла ж антична традиція співвідносить із Крішною, ім'я Геракл відповідає слов'янському Ярослав. Крішну називають *Vira* – „Герой"; так називають мужніх воїнів і раджпути.

Індійські міфи знають багатьох царів наґів, але найвідоміший – тисячоголовий Шеша, що тримає землю. Коли Баладева помер, то з його рота, розповідає міф, ви-

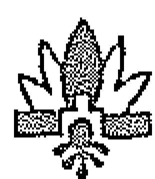

повз білий змій Шеша. Тобто й тут наявний білий колір, що знову пояснює ім'я *Баладева* як *Білобог*.

В індійських джерелах уявлення про божественних зміїв-наґів змішується з уявленнями про наґів – історичні племена, які, вважають дослідники, жили на північному заході Індії ще до приходу туди ведійських аріїв. *Наґадвіпа* – „Земля/Острів нагів" розглядалася як одна з дев'яти областей Індії. Існує багато індійських топонімів з основою *nag*. Припускається, що ці племена мали за свій тотем змію (або кобру). В цьому плані цікава згадка Геродота, що „неври мають звичаї такі самі, як скіфи. А за одне покоління до походу Дарія, вони змушені були покинути свою країну через навалу змій. Бо в їхній країні з'явилося багато змій, більшість яких напала на них із північної пустелі. Під їхнім натиском вони, покинувши свою країну, оселилися разом із будинами. Цих людей підозрюють у тому, що вони – чаклуни. Бо скіфи й елліни, що живуть у Скіфії, кажуть, ніби один раз на рік кожен із неврів стає вовком на деякий час, а потім повертається і знову стає людиною" (Геродот, IV 105). Чи не слід розуміти це повідомлення Геродота так, що під зміями мається на увазі плем'я або племена, які поклонялися зміям, тотемом яких була змія.

У буддійській міфології наґи бувають двох різновидів – які живуть у воді (в річках і морях) та на суші. Наґи можуть ставати людьми, часто одружуються із земними чоловіками й жінками; діти від таких шлюбів винятково ніжні, бо мають „водяну сутність". Ставляться прихильно до буддизму й часто його палкі прихильники. Сам Шак'ямуні, перш ніж став Буддою, кілька разів відроджувався в подобі нага. В архаїчних космогонічних міфах Євразії змій з'єднує і роз'єднує землю й небо. В давньому Єгипті зображення змії прикріплювалося до чола фараона як знак його царювання на небі й землі (МНМ II, 195).

Уявлення про зв'язок змій із дощем відбивають обряди шанування змій або жертвоприношення змій у період дощів (або під час посухи) в багатьох народів. Цим обрядам відповідають міфи про перемогу змієборця (часто бога-громівника, як-от Індра) над змієм чи драконом, після якої починається гроза й дощ.

Культове значення змії як символа родючості – характерна риса міфологічної символіки найдавніших землеробських культур Південно-Східної Європи VI – IV тис. до н.е. Цьому періоду властиві культовий посуд і розписна кераміка із зображенням змії (іноді й двох). Змія – один з атрибутів грецької богині мудрості Афіни.

З мудрістю пов'язують змію й інші народи, серед них індійські.

За свідченнями античних авторів й археологічними даними, скіфсько-іранська традиція знає богиню зі зміїними ногами й двома зміями, що ростуть із плечей. Давньоіндійський світовий змій Шеша, чиїм втіленням вважається Баладева, уявляється тримачем землі. Схожа космічна функція світового змія й у скандинавській міфології. Зі зміями пов'язується уявлення про скарби в землі, які вони оберігають. Зв'язок змія з жіночим началом іноді осмислюється як принесення жінки (дівчини) в пожертву змієві. Це бачимо в циклі київських легенд про коваля і жорстокого змія, якому треба було щодня приносити в жертву дівчину (МНМ I, 468-470).

Культовий звичай мати в оселі, царському палаці чи храмі священну змію довго зберігався в країнах Середземномор'я. Міфологічні уявлення про змію як небезпечне начало знаходить обрядові відповідності в ритуалах лікування від укусу змій. Замовляння від змій, що сходять до надзвичайно давніх часів, збереглись у багатьох народів, серед них і в українського.

Змій в українських замовляннях – володар нижнього царства, зі своїм почтом, військом і незліченними служниками, володар усякої хвороби й пристрасті, причетний до водної стихії, а також до стихії вогню. З одного боку, його лякають і нищать вогнем, з іншого – він сам вогонь; тут виразно проглядає двоїста символіка купальського міфу з водою та вогнем. Є змій лежачий (як Врітра) і змій летючий. Змієве царство локалізується на синьому морі, на камені, на дубі чи під дубом, де й сидить цар-змій. Ця концентрична модель – найдавніша побудова світу, звідки й міць зміїного царства. Водночас царство це навіть для світу замовлянь виглядає як „неправильне", хаотичне. Архаїка завжди хаотичніша для кожної наступної структури. Змій – і помічник, і шкідник, тобто персонаж тієї культурно-світової епохи, коли це протиставлення ще не зовсім склалося. Атрибутика й титулатура змія перевершує навіть атрибутику місяця. Змій у слов'янській міфології має досить розлогий список імен – *Кропиня, Яриця, Киліяна, Іліяна, Веретениця, Олена, Савул, Хівря, Гадюн, Яселуха, Вольга* тощо. Веретениця тут (або ще Веретільниця) перегукується з іменем ведійського змія – *Врітра* – в українському фольклорі, особливо веснянках, *Ворот* або *Воротар*. Хоча сьогодні ім'я *Веретениця* здебільшого пов'язують із веретеном. У поліських ритуалах для приклükан-

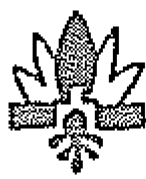

ня дощу практикувалося вбивання змій або закопування їх живцем – паралельно з окропленням, звідки, очевидно, й *кропиня*. Іноді змію заступає її варіант – черепаха, що має всі атрибути змії (пор. ведійського мудреця Каш'япу, ім'я якого означає „черепаха"). Змій – єдиний персонаж замовлянь, якого прохають не лише щось зробити, а й чогось навчити – навіть Місяць не навчає, хоч усе й знає. Змій мудрий і в українських замовляннях.

До подробиць розроблена зміїна атрибутика – показник винятковості важливості й архаїчності цього персонажа. Змій має амбівалентні, двоїсті риси – він добрий і злий, найжахливіший і найдієвіший, шкідник і помічник, цар організованого і хаотичного простору тощо. Сюди додається ще одна особливість – андрогінність змія – він і жіноча, і чоловіча істота одночасно. Пізніші казка й епос розділяють цю двоїсто-цілісну істоту на Змія Горинича, Зміїного Царя і Змію Маринку, Дочку Зміїного царя (УЗ, 215 – 218).

Індійський Шеша – символ безмежності, інше ім'я його *Ананта* – „Безкінечний". Він – цар змійнаґів. Зображається в пурпуровому вбранні, з білим намистом на шиї, в одній руці його – колотівка, у другій – плуг. За народними повір'ями, землетруси – це позіхи Шеші (МНМ II, 642).

Що плем'я Баладеви й Крішни має стосунок до зміїв-наґів, мовить „Махабгарата" в міфі про царя Нахушу.

Цар богів Індра відбував покуту за вбивство демона-асура Врітри, бо Врітра був брахманом, а вбивство жерця – найтяжчий гріх навіть для богів. А щоб небесний престол не порожнював, боги запросили на нього Нахушу, земного царя, що вславився мудрістю, мужністю, праведністю і красою. Той після недовгих вагань погодився. Та якщо на землі він приборкував свої бажання, покріплював душу добрими справами й шанував богів, то на небі про все це забув. Його опосіла незмірна пиха, він поринув у вир ницих пристрастей і плотських утіх, вимагав від дружини Індри, прекрасної Шачі, скоритися йому, а мудреців запріг у свою весільну колісницю. А коли він при цьому ще й ударив ногою божественного мудреця в запрягу, той не витримав і прокляв його:

– За всі твої гріхи та знущання, за утиски брахманів і приставання до чужої дружини – ти не гідний довше залишатися на небесах. Тож упади на землю, стань величезним змієм і тисячу років плазуй по ній.

У змиг ока Нахуша полетів з небес на землю, де й перетворився на змія (МДИ, 39 – 45).

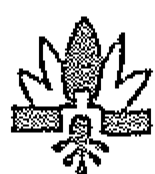

У міфі цікаве те, що Нахуша – третій цар Місячної династії, дід Яду, п'ятого царя Місячної династії і родоначальника ядавів, які споріднені з літописними ятвягами. Тобто Нахуша виявляється предком і ядавів, і кауравів. Батько Нахуші – цар Аюс, а засновник Місячної династії – цар Пурураваc. Саме з ядавів походили Баладева й Крішна.

„Махабгарата" в переліку зміїв подає і Нахушу. Причому зазначається, що первородний змій – Шеша, на ньому лежить Вішну в періоди між твореннями світу, втілення його – Баладева (АП, 105). Показове й ставлення „Махабгарати" до Нахуші: його то вихваляють за незрівнянну щедрість при жертвоприносинах, коли щоденно вбивалися тисячі корів і частувалися десятки тисяч брахманів, то ганять за нечувані утиски й жорстокість. Відомий перекладач „Махабгарати" Борис Смирнов, виходець із села Козляничі на Чернігівщині, зазначає, що Крішна й Шіва пов'язані з символікою змія, однією з найдавніших символік. Вона властива особливо месопотамській, египетській та індійській культурам. І скрізь ця символіка амбівалентна, двозначна. В Єгипті ритуал закляття і прокляття Апопі, дуже близького індійському Шеші-Ананті, здійснювався щоранку, аби юний Гор, син Озіріса, здолав вічно знищуваного й вічно відновлюваного володаря пітьми й князя смерті – Апопі. Ра вкусила змія, яка хотіла вивідати „справжнє", „таємне" ім'я Ра. Пекуча й згубна зміїна отрута дає підстави пов'язувати її з вогнем і його руйнівною силою. З іншого боку, змії – дві кобри – символ довголіття і здоров'я (Смирнов, 216 – 217).

За коментарем Б.Смирнова, санскр. *нахуша* означає „змій", а також „сусід", „свояк" (Нараяния, 306), у зв'язку з чим він наводить слов'янську паралель: *суседка, соседушка* – домовой (БМ, 665). Він же зазначає, що й іудаїзм знає слово *нахош* – „змій", теж амбівалентне. *Нахош* – підступний спокусник, що завдав стільки зла родові людському, а *нохаш* – рятівний символ „мідного змія". Причому слова *мідь* і *змій* у давньоєврейській мові відрізняються лише вокалізацією, а не написанням, що означає тотожність каббалістичної символіки обох слів (Смирнов, 217).

Баладева мав ім'я *Балабгадра*, споріднене з іменем *Субгадра* в сестри Балавіри й Крішни. Обидва імені об'єднує компонент *бгадра*, у санскриті – „щастя", „благополуччя" і „найкращий", „щасливий", „доброчесний", „чеснотливий" (ХРС II, 291). Якщо врахувати, що префікс *su* в *Субгадра*, в санскриті підсилює основне слово,

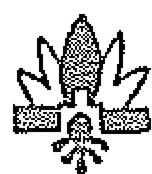

то це жіноче ім'я тлумачиться як „Винятково щаслива", „Украй чеснотлива". Таке ж значення й імені *Балабгадра*, тільки це чоловіче ім'я. А значення, що його передає префікс *су*, у ньому передане лексично, словом *бала* – „сильний", „могутній". Балавіра має й інші імена з першим компонентом *Бгадра* – *Бгадранґа*, *Бгадрабалан*. Субгадру іноді називають просто *Бгадра*, як і Балавіру. *Бгадра* також ім'я Шіви й епітет гори Меру – центру світу в космогонічних уявленнях індійців. А ще – дружини Кубери, бога багатства й охоронця північної сторони світу, сусіди Шіви по обителі в Гімалаях. *Бгадреша*, „Благословенний владика", *Бгадракапіла*, „Благословенний Капіла" – теж імена Шіви, де *Капіла* – одне з імен Вішну й Шіви. *Бгадракалі*, „Благословенна Калі" – епітет Дурґи, *Бгадрашакха* – епітет Сканди, бога війни, сина Шіви й Дурги-Парваті. Епітети *Бгадра* – „Благословенна" чи „Щедродайна", *Бгадрасома* – „Благословенна сома" має священна Ґанґа. *Бгадракумбга*, „благословенний глек" – золота посудина зі святою водою, особливо з Ґанґи. *Бгадра* також – назви другого, сьомого й дванадцятого днів лунарного місяця, що вважаються особливо сприятливими. Один із місяців індійського календаря має назву *бгадрапада* (інакше *бгадон*, відповідає серпню-вересню).

Різновид санскр. *бгадра* – *бгадрака* (хінді *бгадрак*) перегукується з гідронімом *Бадрак* у Криму – таку назву тут має річка, ліва притока Альми в басейні Чорного моря (СГУ, 29). *Бгадрака* в санскриті має значення „добрий", „щедрий", „чарівний", „чудовий", що цілком підходить для кримської річки. Санскр. *бгадра*, *бгадрака* споріднені з укр. *бадьорий*, *бадьорість* і рос. *бодрый*, *бодрость*, *бодряк*.

У Баладеви є ще одне поширене ім'я – *Баларама*, або просто *Рама*. Таке ж ім'я і в головного героя „Рамаяни". В цій епічній поемі злий демон Раван, „Ревун", викрадає дружину Рами – красуню Сіту, яку після численних пригод Рама й визволяє.

У цьому епічному конфлікті виразно прозирається ще ведійський міф про битву Індри з демоном Врітрою. А це – відбиття календарної, тобто землеробської міфології. Перемога Індри символізує настання весни, Нового сільськогосподарського року. У „Рігведі" Сіта богиня ріллі, „польова царівна", а в „Рамаяні" вона народжується з борозни при ритуальній оранці. Саме ім'я *Сіта* значить „Борозна". Синонім до санскр. *sita*, „борозна" – *karshu*, від дієслівної основи *karsh/krish* – „орати", „борознити", наявної і в імені Баладеви – *Санкаршана* (СРС, 153). Закінчується „Рамаяна" тим, що

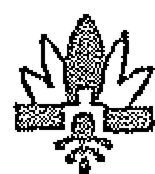

Сіта повертається в обійми Матері-Землі (детальніше див.: ТРС, 210 – 221).

Ведійська Сіта вважалася дружиною Індри, а Індра в „Рігведі" – „господар поля". У „Рамаяні" функції Індри перебрав Рама. Риси землеробського божества мало властиві герою „Рамаяни" – він воїн. Зате землеробські риси властиві Рамі-Баладеві. Обох Рам, крім того, що вони – втілення Вішну, об'єднує число „7". Епічний Рама – сьоме і повне втілення Вішну, він сходив на землю і звільняв її від зла перед Крішною, восьмим втіленням Вішну. Тобто епічний Рама ніби старший брат Крішни, бо обоє народжені Вішну. А Баладева-Баларама – сьомий син Васудеви й теж утілення Вішну (одні джерела вважають, що часткове, інші – що повне). Баладева-Баларама – старший брат Крішни. Тож виходить, що Рама з „Рамаяни" й Рама-Баладева, по суті, одне божество, яке з часом зазнало певних функціональних видозмін і переомислень. З чого й висновок: образ Рами-Балавіри-Санкаршани через образи ведійських Індри й Сіти сходить щонайменше до III-II тис. до н. е., до принаймні трипільських часів. А наявність в українських веснянках, щедрівках, казках основного міфу „Рігведи" про битву Індри й Врітри свідчить: творили цю календарну міфологію і давні українці, наші працюри, справіку осіле землеробське населення.

Дева в імені *Баладева*, як мовилося, означає „бог", „божество", „владика". Воно дуже активно творить індійські імена, надто богів, царів, мудреців і могутніх воїнів, тобто позначене високим соціальним статусом. Воно може бути і першим компонентом, і другим, як в іменах *Баладева, Васудева, Махадева, Сахадева Чандрадева* тощо. *Дева* активно вживане саме в іменах на означення Вішну, Крішни, Баладеви й інших божеств. Воно і в імені батька Баладеви й Крішни – *Васудева*, де санскр. *vasu* – „багатство", „скарб", „статки" (СРС, 571). Тож все ім'я означає „Бог багатства", „Владика достатку". Матір Яду, родоначальника ядавів, племені обох братів, звали *Деваяні* – „Богойдуча". Мати Крішни – *Деваκі*, а санскр. *devaki* тотожне *devi* – „богиня". Традиція пояснює ім'я *Деваκі* як „Девакова", від імені батька Девакі – царя *Деваки*. *Девамані*, „Божественна коштовність" – прикраса на грудях Вішну. Особливо багато епітетів із *Дева* в Індри – царя богів і ватажка небесного воїнства: *Девапаті* – „Владика богів", *Деваранжа* – „Цар богів", *Девадгіпа* – „Володар богів", *Девендра* – „Цар богів", *Девеша* – „Владика богів" тощо.

Девапур, „Місто богів" – небесна столиця Індри. *Девашва*, „Бо-

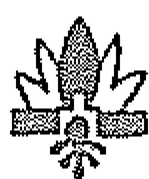

жественний кінь" – кінь Індри, інша назва якого – *Уччхайшравас*, де *шравас* тотожне нашому *слава*. *Девапрія*, „Улюбленець богів" і *Деванатха*, „Владика богів" – Шіва; *Девавраmа*, „Відданий богам" – епітети Сканди, сина Шіви, й Бгішми – воєначальника кауравів, народженого священною Ґанґою, чиє ім'я тотожне українському прізвищу *Бушма*. Священну Ґанґу ще називають *Деванаді*, „Ріка богів". *Девагуру*, „Навчитель богів" – епітет Брихаспаті, інше ім'я якого *Дгір* – „Мудрий", споріднене з іменем київського князя – *Дір*.

Творить *дева* й важливі соціальні терміни: *девакула* – „храм" (досл. „родина богів"), *деваґана* – „зібрання богів", *девадатта* – мушля Арджуни, досл. „дана богами", *девамаmар* – „божа мати", *деваяmра* – ритуальне шестя із зображенням божества, *девараmха* – колісниця богів. Цікавий термін – *деваніка* (*дева+аніка*) – „цар", який перегукується з російським *аніка-воін*. У санскриті *аніка* якраз і є „воїн" (СРС, 40), тож російський вираз виявляється таким самим дублетом, як і *трин-трава* (санскр. *трін* – „трава"), *чудо-юдо* тощо.

Санскр. *Деварата*, часте в індійському епосі – семантичний двійник українського *Богдан*. Тобто *rata* тут тотожне *dan*. Тож слов'янське *Милорад* тотожне слов'янському ж *Милодан*, а *Богорад* – тотожне *Богдан*. Тому укр. *Богорад* (варіант – *Богораз*) має значення *Богдан*, „Богом даний". Чергуваня *д/з* особливо властиве іранським мовам: *рамадан – рамазан*, *череда – чареза* тощо. Варіант слов'янських імен із *Бог* характерний для іранських мов; у них слово *дев*, як відзначалося, має негативний зміст, тому й не вживане; його заступає *бага*, слов. *бог*. Тож українське прізвище *Богораз*, похідне від *Богорад*, має, очевидно, іранське коріння.

2. ГАРМОДЕЙ

Гармодею (чи Гармодію). Напис № 911, на вапняковій плиті, знайденій 1902 року в Ельтигені (нині – Героївка), в одній із гробниць. Зберігалася в Керченському музеї, де зараз – невідомо. V ст. до н.е. Напис містить лише одне ім'я в давальному відмінку. Щодо імені думки дослідників розходяться: одні вважають, що це ім'я божества, інші – що слово слід читати як *Дею, сину Арма*. Тобто напис не посвячувальний, а надгробковий і містить ім'я небіжчика й початок імені батька (КБН, 504 – 505).

Ми схильні гадати, що йдеться про Гермеса, бога, на честь якого в Боспорі влаштовувалися спортивні змагання. У них брали участь, як свідчать боспорські

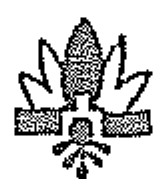

написи, й спортсмени з іменами *Сінд* і *Сіндок*. Так, тільки напис №1137, знайдений в Анапі 1895 року, засвідчує 11 переможців спортивних змагань із цими іменами (КБН, 670 – 676). У такому разі, боспорське ім'я *Гармодей* означає *Гермес-бог*.

Гермес у грецькій міфології – вісник богів, покровитель подорожніх, проводир душ померлих. Він – син Зевса і Майї, однієї з дочок Атланта, народжений нею в Аркадії, в печері Кіллени. Він – олімпійське божество, хоча, вважається, догрецького, можливо, малоазійського походження. Його ім'я виводять від грец. *герма* – „купа каміння", „камінний стовп" – ними відмічалися в давнину місця поховань. Герми були дорожніми знаками, фетишами – охоронцями доріг, кордонів, воріт (звідки його епітет *Пропілей* – „Придверник"). Пошкодження герм вважалося нечуваним блюзнірством. Фетишські рудименти помітні в таких неодмінних атрибутах Гермеса, як золоті крилаті сандалі й золотий жезл – осердя магічної сили, який усипляє і пробуджує людей. Гермес виконує одну зі своїх найдавніших функцій – провідника душ померлих в аїд або помічника (психопомпа) на шляху до царства мертвих. Він однаково вхожий в обидва світи – життя і смерті, посередник між цими світами та між богами й людьми. Гермес – вісник богів, тоді як вісниця богів – Ірида. Вияв божественної волі іноді являється уві сні, і своїм жезлом він насилає такі сни.

У класичну епоху Гермес – проводир на шляхах життя і смерті – переосмислюється в покровителя героїв. Амфіону, засновнику Фів, він дарує ліру, і з допомогою її той зводить стіни міста. Персею дає меч убити Медузу, Одісею відкриває таємницю чарівної трави, щоб рятуватися від чарів Кірки, рятує бога Ареса, охороняє героїв під час мандрів, допомагає Пріаму неушкодженим проникнути в стан Ахілла. В цьому Гермесове вміння незримо долати будь-які перепони. За спритність і хитрість його вважають покровителем шахраїв і крадіїв. Гомерівський епос описує викрадення ним, ще дитиною, череди корів у Аполлона. Гермес навчив шахрайству свого сина, діда Одісея по матері, тож хитрощі Одісея успадковані від божественного предка.

Гермес (разом із Гекатою) – і покровитель пастушництва, примножує приплід у стадах. Але ця його функція вважається вторинною. Гермес і Аполлон обмінялися низкою найважливіших функцій або розподілили їх між собою. За міфом, випадково знайшовши черепаху (а всі випадкові знахідки від Гермеса), він уперше

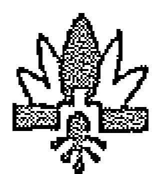

злаштував з її панцира семиструнну ліру й співав під її супровід. Аполлон умовив його віддати ліру йому в обмін на корів. На додачу Аполлон вручив Гермесу свою сопілку, а за це той віддав йому золотий жезл і навчив гадати.

Гермес вшановувався на анфестеріях – святі пробудження весни й пам'яті померлим. У римській міфології він виступав під іменем Меркурія – покровителя торгівлі.

Під впливом античних зображень Гермеса з ягням на плечі в ранньохристиянському мистецтві сформувався іконографічний тип „доброго пастира". У середньовічних книжкових ілюстраціях Гермес зображається як символ планети Меркурій. Іноді Гермес зображався як бог красномовства і в товаристві харит-грацій.

За пізньої античності виник образ Гермеса Трисмегиста – „Тричі найвеличнішого", через причетність Гермеса до потойбічного світу. З ним пов'язувалися окультні науки й так звані герметичні (таємні, доступні тільки посвяченим) твори (МНМ, I 292 – 294).

Сином Гермеса й Афродити був Гермафродит – юнак винятковї вроди, якого виховали наяди на горі Іда у Фригії. У 15 років син Гермеса вирушив у мандри по Малій Азії. У Карії, коли він купався в джерельних водах, німфа Салмакіда пристрасно закохалася в нього, проте без взаємності. На прохання Салмакіди боги злили її з юнаком в одну двостатеву істоту.

Сином Гермеса був Пан – у грецькій міфології бог стад, лісів і полів, наділений вираженими хтонічними рисами. Вони виявляються як у походженні Пана, так і в його подобі. Він – син німфи Дріопи (дочки Дріопа, „Дубовидного") й Гермеса (варіант: син Пенелопи й Гермеса), народився в Аркадії. Дріопа вжахнулася, побачивши зарослого й бородатого сина. Проте Гермеса й олімпійських богів такий його вигляд розвеселив, і вони назвали його Паном – „Який сподобався всім" (грец. *пан* – „усі"). Насправді ж ім'я *Пан* сходить до і-є. *pus, paus* – „робити родючим/плодовитим", що відповідає істинним функціям цього бога й зближує його з Діонісом.

Із сатирами й силенами Пан як уособлення стихійних плодоносних сил входить до почту Діоніса. Він козлоногий, з цапиними ріжками, зарослий шерстю. Любить вино й веселощі, пристрасно закохується і переслідує німф. Німфа Сірінга злякалася його й перетворилася на очеретину, а Пан зробив з неї сопілку. Він – цінуватель і суддя пастушицьких змагань у грі на сопілці, навіть змагався з Аполлоном, але той переміг його. Як божество

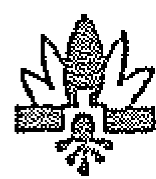

стихійних природних сил Пан наводить на людей безпричинний, *панічний* страх, особливо літнього полудня, коли ліси й лани завмирають. Пан – помічник у битвах, жахає ворогів, допомагає Зевсові боротися з титанами. Збереглася легенда, як він явився грекам перед марафонською битвою. Особливо шанували Пана в Аркадії, де була й священна гора Пан. Відомі знамениті святилища Пана в печері на схилі афінського некрополя. Пан входить до олімпійських богів, згадується із Зевсом та Аполлоном. В античній філософії – це всеоб'єднуюче божество. Раннє християнство відносило Пана до бісівського світу, що спокушає і лякає людей. У римській міфології Панові відповідає Фавн – покровитель черід і Сильван – лісовик.

Спершу Пана зображали звіроподібним, з сопілкою у руці. Його атрибути сопілка або подвійна флейта, сосновий вінок і так званий заячий посох (для полювання на зайців). Грецький вазопис знає зображення бородатих Панів із цапиними мордами, в подобі цапоногого молодого сатира чи мавподібного карлика. Образ Пана частий у художника М.А.Врубеля (МНМ, II 279).

Деякі риси споріднюють Пана з індійським Пушаном, ім'я якого виводиться від санскр. *push* – „квітнути", „буяти", „буйно розквітати", спорідненого з укр. *пишний, пишнота, пишатися* тощо. У ведійській міфології Пушан – божество, пов'язане з сонцем, родючістю, дорогою. Характерні риси Пушана: розкошлані волосся й борода, відсутність зубів, споживає тільки кашу. Атрибути його – золотий топірець, шило, штрикало, колісниця, в яку запряжені цапи. Сонячну природу Пушана засвідчує його перебування на небі, постійний рух, нагляд за всіма істотами. Золотий корабель Пушана плине в небесному морі, небесний шлях його циклічний, вічно повторюваний. У нього два просторово-часові фокуси: він народився у вишині, а вдруге – в глибині, в ямі; вперше він народився опівночі в ніч року, на півдні; вдруге – посеред року на півночі.

Дослідники підкреслюють саме ці два положення Пушана (зеніт і надир), які визначають два напрями – вниз і вгору, й вертикаль, що з'єднує їх, символізовану Аджа Екападою – цапом, твариною Пушана. Пушан пов'язаний і з сонцем: він одружується з дочкою Сонця, вісник Сонця-Сур'ї. Примітна риса Пушана – причетність до дороги, шляху, він – „повелитель шляху", охоронець доріг, убезпечувач від хибного шляху. Він знає шлях істини, шлях до багатства, веде померлих дорогою предків, звідки його причетність до бога смерті

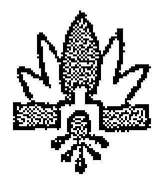

Ями й прохання на взірець: „Нехай Яма, Пушан убережуть нас від смерті".

Шлях Пушана позбавляє від хаотичного, обмеженого начала, сприяє вийти в світ широкого космічного простору, тому він – позбавник, звільнитель, син позбавлення. Пушан заповнює повітряний простір, приносить їжу, багатство, успіх, відкриває скарби, надає притулок. Він – охоронець худоби й пастух усього сущого, щедрий, зичливий, надто до поетів, покровителем яких є. Пушана пов'язують узи дружби з усіма богами, він завжди готовий прийти на допомогу, захищає своїх шанувальників, ворожий до наклепників, злодіїв, розбійників. Пушан вручає женику наречену, відіграє важливу роль у весільному ритуалі. З ним пов'язана ідея максимальної плодовитості й виняткової статевої снаги. Беззубість його міфи пояснюють бійкою на жертвоприносинах, на які не запросили Рудру. Від розгніваного бога дісталося і Пушанові, якому кінцем лука Рудра вибив зуби, хоча потім, вгамувавшись, повернув їх йому. Пушан виявляє зв'язки з Паном, прусським Пушкайтісом і авестійським демоном Апаоша (МНМ, II 353).

До цієї розмови причетна й Сарама – у „Ріґведі" сучка. Її Індра посилає шукати корів, яких вкрало демонічне плем'я паніїв. Сарама перепливає річку Раса й знаходить корів у печері. Але панії не повертають їх і проганяють божественного пса. Пізніше Сарама – мати двох велетенських псів Шарбарів, охоронців царства Ями. У ведах вони зовуться *Сарамея*, тобто „Сарамині", „Від Сарами", а ще – *Шабала, Шарбара* або *Карвара*. Вони, очевидно, споріднені з грец. *Цербер*, що засвідчує велику давність цих міфічних образів. Паралель їм має іранська міфологія, де, як і в греків, шлях до потойбічного світу стереже моторошний пес (іноді згадуються чотири пси Йіми, тотожного індійському Ямі; ВЛ, 204).

Ім'я *Сарама* має донька богаотця Дакші – праматір диких тварин і дружина Вібгішани, яка дбала про Сіту, дружину Рами, коли ту викрав злий Раван і тримав у своєму палаці (МНМ II, 409).

Сарама й панії, як виявилося, мають відповідники в грецькій міфології. І відповідають їм саме Гермес та його син Пан, котрий реппрезентує і Пушана з його цапами. Сарама, Сарамеї, панії і Пушан так чи інакше пов'язані з Гермесом. По-перше, імена *Гермес* і *Сарама* – споріднені. Цю спорідненість імен (проте не ідентичність образів і функцій) відзначають дослідники, починаючи зі знаменитого Макса Мюллера. Вона передбачає зв'язок із ведійськими Сарамеями, похідними від *Сара-*

5 3-350

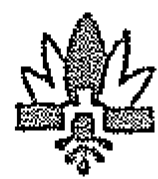

ма. А ім'я *Пан* у сина Гермеса перегукується з етнонімом *панії*, до яких посилав Сараму бог Індра. Тобто в „Ріґведі" Сарама виступає як посол, вісник богів, переважно Індри. Гермес теж первісно вісник Зевса, тотожний Сарамі іменем і функцією.

Сарамеї, нащадки Сарами – проводирі до царства мертвих, головна їхня функція – охороняти шлях померлих душ і супровід їх до царства Ями. Це первісно і одна з функцій Пушана, що супроводить небіжчика на шляху до предків. Гермес причетний до потойбіччя, отже, й до супроводу туди померлих.

Панії переважно пов'язані з торгівлею і комерцією, що відповідає первісному значенню *pani* – „торговець", „купець" (детальніше про паніїв див.: ТРС, 153 – 163). Це первісне значення збережене й досі в термінах торгівлі й комерції. А важлива й особлива функція Гермеса – бути богом комерції, прибутку і гри випадку.

Ці характеристики Гермеса чітко відбиті в міфології римлян (у греків і римлян спільний пантеон, хоча боги з однаковими функціями здебільша мають різні імена), зокрема, в його римському аналогу – Меркурії; ім'я його пов'язане з *merx* – „крам" і *mercari* – „торгувати". Меркурій – бог торговців і купців, покровитель комерції і послань.

А Пушан – найперше бог подорожніх, охоронець доріг, будь-якої стежки, усувач перешкод, вовка, розбійника на дорозі. Він покликаний убезпечити подорожнього від лихої пригоди в дорозі, вказати йому правильний шлях. Заблуканий звертає благання найперше до Пушана. При ранкових і вечірніх пожертвинах усім богам і Пушан, як гарант щасливої дороги, отримує від домогосподаря свою частку підношень.

Гермес також бог подорожніх, яких вів на їхніх не завжди безпечних шляхах. Його зображення розміщували на розгалуженнях та перехрестях доріг і вулиць..

Сарама пов'язується зі світанком. Гермес прямо не ідентифікується зі світанком – він розвинувся далі первісного коріння, але промовисті його атрибути. Він – „бог сутінок", що може означати як смеркання, так і сутінки. У Гермеса епітет *Арґефонтес*, певно, з деформованого *Арґейфантес* – „Який робить небо чистим". І Меркурій, римський двійник Гермеса, зберіг деякі риси давнього походження – лише йому присвячувався півень, провісник світанку.

„Собачі" мотиви виразні в ріґведійському міфі: Сарама й Сарамеї – пси, а панії навіть маються за вовків (VI 51.14). Гермес вважався квітучим молодим чоловіком з крилатими сандалями на ногах, у шоломі, з посохом, увінча-

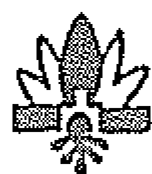

ним двома зміями, звернутими одна до одної. Причина цього проста: мистецтво Греції зображало богів і богинь у довершених формах і класичній красі, якщо тільки потворність не викликана якоюсь винятковою причиною.

Проте функції і характеристики Гермеса засвідчують, що первісно він мусив вважатися різновидом собаки, перш ніж його образ остаточно утвердився в грецькому мистецтві й іконографії. Гермеса особливо шанували пастухи, його місія – наглядати за чередами й отарами та оберігати домівки. Саме з цього, очевидно, постав звичай греків розміщувати перед дверима осель бодай грубе зображення цього божества. Хоча в „Авесті" немає пса, який би асоціювався з Йімою (інд. *Яма*), непряме свідчення цього видно з того, що Йіма – „добрий пастух". А для пастуха собака важливий помічник, який допомагав оберігати худобу.

Гермес пов'язаний із супроводом душ померлих у підземний світ. І саме цю функцію в більшості міфологій виконують пси, причому не тільки в „Ріґведі" чи „Авесті", а й у єгипетській міфології, де маємо Анубіса – давнє псоголове єгипетське божество. Він, покровитель померлих, шанувався в подобі чорного шакала, що лежить, або дикої собаки Саб (чи людини з головою шакала або собаки). Анубіс-Саб вважався божественним суддею (єгип. *саб* – „суддя", писався зі знаком шакала). Він відіграє значну роль у похованому ритуалі, його ім'я згадується в усій заупокійній єгипетській літературі; за нею, одна з найважливіших функцій Анубіса – готувати небіжчика до бальзамування і муміювання. Давні греки ототожнювали його з Гермесом.

Згодом функції Анубіса переходять до Озіріса, якому присвоюються його епітети (МНМ I, 89). Його ім'я означає „наглядач" і „охоронець собак". Разом з Упуатом він опікується тілами померлих і приводить їх до Зали суду. *Упуат* (*Вепуат*, досл. „відкривач шляхів") – бог у подобі вовка в єгипетській міфології. Центр його культу – місто *Сіут* (грец. *Лікополь* – „Вовче місто", „Вовкопіль"). Від Сіута починався важливий караванний шлях, і Упуат мався за бога-провідника й розвідника. Епітети його – *Ватаг, Проводир*. Він – войовниче божество, атрибути його – булава й лук. Мав і функції покровителя померлих, його називали „найперший боєць Озіріса", а іноді й ототожнювали з ним. Упуат-вовк часто ототожнювався і з Анубісом-шакалом. Стяги з атрибутами й зображеннями Упуата виносили перед виходом фараона, несли на чолі процесій під час містерій Озіріса (МНМ II, 549).

Сарама, сучка Індри, допомагає вистежити й повернути корів Індри, викрадених панями. Собака фігурує в різноманітних версіях цього міфу, наявних у грецькій міфології. Основний міф про Сараму й паніїв, повно викладено в одному з гімнів „Рігведи" (X. 108), і в інших, детальніших версіях.

Неймовірно, але цей міф виявлено в грецькій міфології аж у трьох варіантах, і кожен із них додає штрих до ведійського міфу:

а) панії, за міфом, тримають корів у печері за річкою Раса, щоб уберегти від Індри, бога-громовика й бога-дощовика. А грецькі міфи свідчать про численні „печери Пана" в горах Греції, куди заганяли худобу під час негоди, тобто щоб захистити її від дощу;

б) греки знають міф, у якому Зевсового золотого пса (Зевс – грецький бог грози і двійник Індри) викрадає людина з показовим ім'ям *Pan-dareus*. Саме Гермес знайшов в оселі Тантала золотого пса Пандареуса, викраденого з храму Зевса на Криті. Зевс, як і Індра, мав собаку, якого в нього викрадають. Знаходить його саме Гермес, разом із Іріс, „посланницею богів". За первісним міфом Гермес мав пов'язуватися і з собакою Зевса, і з посланницею богів, яка знайшла викрадених корів Зевса. Проте Гермес трансформувався настільки, що не став ні собакою, ні жінкою. Навпаки, маємо деформований первісний міф про Сараму й паніїв: корови в ньому відсутні, а Гермес знаходить Зевсового пса з допомогою жінки-посланниці богів;

в) грецька міфологія засвідчує інші мотиви первісного міфу, відсутні в попередній версії. Тепер первісна ідентичність злодія зникає: у першій версії корови загнані в „печери Пана", в другій – злодієм є *Пан-дареус*. Проте тут Гермес, що поєднує характеристики і Сарами, і паніїв, сам – крадій. Вже змалку Гермес виявляє злодійкувату вдачу – краде худобу, за якою наглядав Аполлон. Він зайняв 50 телиць і вночі заховав у печері біля річки.

Тут усі прикметні ознаки міфу про Сараму й паніїв: викрадення божественних корів, печера-схованка на березі річки, крадіжка нічної пори тощо. Гермес (як панії) краде корів і сам же (вже як Сарама) повертає їх за велінням Зевса. Навіть без ототожнення Сарами й паніїв з їхніми грецькими родичами видно, що телиці Аполлона – корови ведійського Індри.

Таким чином, Гермес виявляє спорідненість і з індійською, і з іранською, і з єгипетською, і з грецькою, і з римською, і з слов'янською міфологією. І тому мав для себе вдячний ґрунт у Боспорському царстві, ранньодержавному

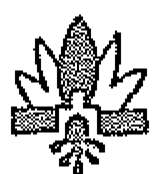

утворенні на півдні України, до якого входили і грецькі, і сіндомеотські, і іранські, і інші племена. Це підтверджують і боспорські написи, присвячені спортивним змаганням на честь Гермеса, в яких брали участь і були переможцями спортсмени з красномовними іменами – *Сінд, Сіндок, Сіндей*. І це – ще в III ст. до н.е.

3. САКДЕЙ

Самбатіон, син Сакдея. У написі № 1282 на біломармуровій плиті, відновленій із 83 уламків і знайденій у Недвиговці (1869–1870 pp.). Напис датовано 525 роком боспорської ери (далі – б.е.), тобто 228 роком нової ери. Зараз – в Ермітажі (КБН, 772 – 773).

Ім'я *Сакдей* цікаве з кількох точок зору. Найперше, воно пов'язане з іменем *Самбатіон*, досить частим у боспорських написах. Обидва імені мають близькі родичі: батько – *Сакдей* і син – *Самбатіон*. *Самбатіон* утворене від *Самбат* і означає *Самбатів, Самбатовий*. Імена *Смбат, Самбат*, Сумбат і похідні від них прізвища й досі вжиткові у вірменів, грузинів та азербайджанців. Ім'я *Самба* мав син Крішни, цар *Самба* фігурує у вірменській легенді про трьох братів, співвідносній із літописною легендою про Кия, Щека й Хорива. Отже, і вірменська легенда дотична до легенд про заснування Киева. *Самбатом* називає Київ візантійський імператор й історик X ст. Костянтин Банрянородний. Батька антського князя Хільбудія звали *Самбат* – про нього пише в VI ст. Прокопій Кесарійський. Українська історія знає балтійське плем'я *самби*, родичів ятвягів, а літописні ятвяги тотожні індійським ядавам – з них походили Крішна і його старший брат Баладева. Імена обох рясно відбиті в українських прізвищах. Українці знають прізвище *Самбук*.

Імен *Самбатіон* чимало в боспорських написах: *Самбатіон, син Агафа; Самбатіон, син Горгія; Самбатіон, син ...ака; Самбатіон, син Атахея; Мадой, син Самбатіона; Самбатіон, син Сірана* тощо (КБН, №№ 1142, 1231, 1250, 1278, 1279, 1280, 1282). Не менш поширене й *Самбіон: Самбіон, син Багея; Самбіон, син Елпідіона; Самбіон, син Тарула; Ардарак, син Самбіона; Мати..., син Самбіона; Ефросін, син Самбіона; Німфагор, син Самбіона; Радамій, син Самбіона* (КБН, №№ 36, 96, 98, 633, 898, 1091, 1179, 1283). Варіантом *Самбіон* є *Саббіон: Саббіон, син Стефана; Ескін та Архій, сини Саббіона; Сабіон, син Стефана; Сабіон, батько Аполлоніда й Перісала; Геліодора, дружина Сабіона* (КБН, №№ 107, 146, 316, 408, 509, 704). З чого видно, що бос-

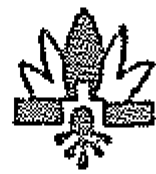

порці добре знали імена *Самба* й *Самбат.*

Ім'я *Сакдей, син Самбатіона* датується початком III століття, тобто якраз тим часом, коли у Вірменії шириться християнство. Опір йому чинили індійські громади в Тароні (історична область Вірменії, нині – в Туреччині) під проводом верховного жерця Арджана. Саме з Тарона походить вірменська легенда про трьох братів. Давньовірменська пам'ятка „Історія Тарона" Зеноба Глака присвячена цим подіям. Врешті-решт частина язичників-індійців прийняла християнство, а частина вирушила в чужі краї, оберігаючи предківську віру.

Характерно, що боспорські імена *Самбатіон* відносяться до II – III ст., *Самбіон* – до III – IV (тільки *Самбіон, син Таврула*, № 633, датується кінцем I – II ст.). З чого можна вивести, що давніше – ім'я *Саббіон*, потім – *Самбіон*, за ними – *Самбатіон.* Загалом фіксація імен *Саббіон* – *Самбіон* – *Самбатіон* охоплює період з початку I до кінця IV ст. н. е. Що збігається в часі з подіями в історичній Вірменії. Слід відзначити, що форма *Саббіон* – типовий пракритизм, де попередній звук уподібнився наступному, як, наприклад, в італійській мові (Алесандро – Алессандро, Вікторіо – Вітторіо тощо). Пракритизми в мові певної частини населення Північного Причорномор'я відзначає відомий дослідник індоаріки О.М.Трубачов.

В імені *Сакдей* елемент *Сак* – перший компонент. Але боспорські написи подають і імена, де *сак* і другий компонент: *Госак, Далосак, Рахойсак, Фосак* тощо. З них *Госак* (грецька передача – *Gosakos*) споріднене з українськими терміном *козак* і прізвищем *Козак* (про це окрема стаття). *Сак* тут споріднене із санскритською дієслівною основою *shak* (хінді *sak*) – „бути сильним/могутнім".

У боспорському написі № 764 зафіксовано ім'я *Сакта.* Воно вирізьблене на вапняковій стелі, знайденій 1914 року в Керчі (на так званому Глинищі) й датований римським часом (КБН, 438). На плиті рельєф, у лівій частині якого – вершник на коні, повернутий вправо, за вершником – служник. Праворуч перед вершником у кріслі жінка в хітоні й плащі. Між жінкою і вершником – колонка. Лівіше вершника постать служниці, майже вся збита. Голови жінки й вершника теж збиті. Можливо, жінка в кріслі перед вершником – богиня, що благословляє верхівця в похід. Бо саме кримська Деві-Діва, сама богиня-воїтелька, покровителька й захисниця Херсонеса Таврійського (літописний Корсунь, нинішній Севастополь), благословляла воїнів на битву й допомагала їм перемагати.

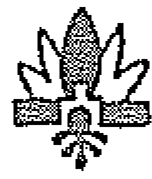

Дружину Шіви – Деві-Діву звали й *Шакті*, „Могутність“. Імена з *Шакті* мають герої і героїні „Океану сказань“ поета-кашмірця Сомадеви (XI ст.): царі *Шактівеґа, Шактікумара, Шактіракшіта*, брахман *Шактідева*, цариця *Шактімата* й царівна *Шактіяша*. Імена, де *шакті* другий компонент, мають царі *Амарашакті, Бахушакті, Вікрамашакті*, царевичі *Анекашакті, Васушакті* й *Уґрашакті*, царівна *Вішнушакті*, воїни *Крішнашакті* й *Упендрашакті*, купецький син *Махендрашакті*. Причому ім'я *Шактідева* фактично тотожне імені *Шакадева* (хінді – *Шакдев*) – їм і відповідає боспорське *Сакдей*. Ім'я *Вішнушакті*, хоча Вішну – чоловіче божество, стосується його дружини – Лакшмі, жіночої іпостасі свого чоловіка. *Вішнушакті*, „Могутність Вішну“ – синонім імені *Лакшмі*, тому й дається тільки жінкам.

Боспорське ім'я *Сакдей* означає „Могутній бог“ і має свого значеннєвого, теж боспорського, двійника – *Балодей*. Другі компоненти в них етимологічно тотожні, мають спільне походження й однакове значення, а перші – *Сак* і *Бало* – тотожні семантично, мають однакове значення – „Сильний“, „Могутній“ (див. статтю про Балодея). Можна припустити, що ім'я *Сакдей* могло і вживалося на означення Баладеви, старшого брата Крішни й землеробського божества – *Балодея* боспорських написів, *Болудея* і *Білдея* козацьких прізвищ.

4. ХАРДЕЙ

Гіппарін, син Хардея; Неокл, син Фарнакіона, сина Хардея. Напис № 1179 на мармуровій плиті з п'яти шматків, знайденій в околицях Анапи й відправленій у Херсонес Таврійський (Севастополь). Звідти вивезена до Кембриджу, зараз – у Музеї Фіцвільяма. Датується кінцем II – початком III століття.

Напис – список імен, складений з невідомої причини. Переважно це прості громадяни, хоча трапляються посадові особи: *лохаг, стратег* тощо. В одному випадку носій імені *Хардей* виступає дідом Неокла й батьком Фарнакіона. Ім'я *Фарнакіон*, похідне від вжиткового й на Боспорі імені *Фарнак*, явно негрецьке, а іранське чи індійське. Оскільки ім'я *Хардей* не може вважатися іранським через негативність *дей*, то, виходить, воно – індоарійське, індійське. З чого обережне припущення, що й ім'я *Неокл* індоарійське: *кл* у ньому тотожне слов. *слав* і санскр. *шравас*, а *нео* може відповідати санскр. *nava*. Із цим компонентом, який у санскриті означає „новий“, „юний“, „молодий“ (СРС, 317), є чимало індій-

ських імен: *Нава* – „Юний", „Молодий", *Наваджа* – „Юний Місяць", досл. „Новонароджений", *Навінчандра* – „Новий/Молодий місяць", *Наваджйота* – „Вранішнє світло", досл. „Новосвітлий", *Наватеджа* – „Юне завзяття", *Навендра* – „Новий Індра", *Навіштха* – „Найюніший" тощо.

Санскр. *nava* має і значення „9" – і воно теж входить у чимало індійських імен: *Наванідгі* – „Дев'ятискарбний", *Навaратха* – „Дев'ятиколісничний" (таке ім'я мав батько царя *Дашаратхи*, „Десятиколісничного", який, у свою чергу, був батьком Рами, героя „Рамаяни"); *Навaратна* – „Дев'ятикоштовнісний" (9 коштовних каменів – перлина, смарагд, рубін, діамант, корал, сапфір, топаз, ляпіс-лазур і ґомеда – мінерал, добуваний у Гімалаях, онікс), *Навашакті* – „Дев'ятисилий", „Дев'ятикратно дужий" та ін. (HN, 279). Останнім ім'ям, що важливо, означалися Вішну й Шіва, різні імена яких рясно відбиті в українських теонімах, назвах, прізвищах, іменах. Цікава в цьому плані назва рослини – *дев'ясил*, *дев'ятисил*, пов'язане з числом „9". У давнину воно вважалося магічним і назвою *дев'ясил* (*deve* з *neve* – „9", ЕСУМ, II 21) позначалися рослини виняткових лікувальних властивостей. Санскр. *navaka*, хінді *navak* означають і „юнак", „молодик", і „наділений дев'ятьма якостями" чи просто „дев'ятка" – зважаючи на сакральність числа. І цілком можуть споріднюватися з українським прізвищем *Новак*.

Тож у такому разі грецьке *Неокл*, що його мав син Фарнакіона, сина Хардея, мусило мати в оригіналі індійську форму *Навашравас*, тотожну слов'янським *Новослав, Невослав* або *Дев'яслав, Дев'ятислав*.

...***Хардей***... Напис № 1215, на уламку біломармурової плити, купленому в Анапі 1912 року, нині втраченим. Датується серединою II століття. На уламку збереглися лише імена *Фарнакіон* і *Хардей*.

...***одаст, син Хар***... Напис № 1281, той самий, де засвідчене *Балодей, син Деметрія*. Ім'ясполучення з *Хар* у написі йде відразу за ім'ясполученням із *Балодей*. Не виключено, судячи з ...*одаст*, що це ім'я *Хардей*. Хоча можливі й інші варіанти.

В індійській міфології *Хара* (хінді – *Хар*) – Шіва, а *Харі* – Вішну. „Махабгарата" пояснює: так Шіву називають через те, що він здолав (*harate*) інших богів – Брахму, Індру, Варуну, Яму й Куберу. Що ж до епітета *Харі*, вживаного як щодо Вішну, так і щодо інших богів (Індри, Шіви, Ями), то значення його не зовсім зрозуміле –

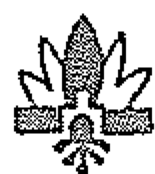

його звичайно тлумачать як „Позбавник журби". Поклоніння обом божествам засвідчене на теренах України. У пенджбській мові *хар* – „бог", „всевишній" і стосується найперше Вішну та його земних втілень – Крішни й Баладеви. Імена на *Хар* поширені в пенджабців: *Харбанс, Харбгаґат, Харбгаджан, Харбір, Харґобінд, Харґурананд, Хардас, Хардев, Хардіал, Хардінґе, Харіндер, Харірам, Харкішан, Харнам, Харпріт, Харсахай, Харсімран, Харчанд, Харчаран, Харшаран* тощо. Серед цих імен є *Хардев*, тотожне боспорському *Хардей*. Пенджабські імена здебільша тяжіють до Вішну, Крішни або їхніх регалій та атрибутів, прикладом чого є хоча б імена сікхських гуру: *Хар Крішен, Хар Арджан, Харґобінд* тощо. Ім'я *Харіндер* може означати як „Вішну+Індра" (Вішну у ведах допомагав Індрі здолати злого Врітру), так і „Бог Індра", оскільки *хар* може означати й „бог". Так само *Харірам* може тлумачитися „Бог Рама", а Рама – сьоме втілення Вішну, тоді як Крішна – восьме. *Харкішан* – пенджабська форма імені *Харкрішна*. *Харбанс* – „Сопілка Крішни", а сопілка – неодмінний атрибут пастушка Крішни, під її чарівні звуки юні дівчата водили радісні хороводи. Ім'я *Харбанс* мав поет, вірші якого увійшли в Аді-Грантх, священну книгу сікхів. *Харідас*, „Відданий Харі" – лікар родини Нанаків, з якої вийшов засновник сікхизму Гуру Нанак (1469 – 1539). *Хардіал* – домашній жрець цієї ж родини, *Харґобінд* – ім'я шостого сікхського гуру. Таке ж ім'я має видатний індійський вчений, Нобелівський лауреат *Харґовінд* Кхорана. *Ґовінда*, або *Ґовінд* (пендж. *Ґобінд*), відзначає індолог О. Баранников, дослівно означає „Відшукувач або Здобувач корів". Це дуже давній епітет богів, у ведах ним означається Індра, але в пуранах (індійських билинах) – одне з імен Крішни (Лаллу, 176). *Харбгаджан* – „Оспівування Крішни", бо *бгаджан* – величальна пісня божеству.

Особливе цікаве ім'я *Харбір* (хінді – *Харвір*), бо в ньому те саме *бір* – „богатир", „герой" (хінді – *вір*, санскр. *віра*), що й у пендж. *Балбір*, хінді *Балвір* і санскр. *Балавіра*, рясно відбитому в прізвищах запорозьких козаків. Цікаве ім'я *Харнам* – „Ім'я Харі", тобто „Ім'я Вішну" чи „Ім'я Крішни". Є навіть своєрідний твір – „Харінам-амріта в'якаран" – „Граматика безсмертних імен Харі", що його склав Джіва Ґосвамін (санскр. *ґосвамін* – „господар", „владика", „всевишній", досл. „власник корів", видозмінене в *ґосаїн*, тотожне укр. *хазяїн*). Щоб ілюструвати граматичні правила, автор використав термінологію про той період життя Крішни і його брата,

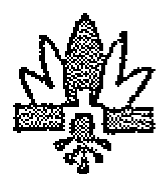

коли обоє зростали серед пастухів у священному лісі Вріндаван. А також використав численні імена Вішну й інших богів, дружніх йому. Така граматика, як на автора, давала учневі не лише граматичні й релігійні знання через реалії, пов'язані з Вішну-Крішною, а й додавала йому святості. Бо він багато разів на день повторював святі імена, а вже це очищало людину від гріха.

Ім'я Вішну-Крішни відбилося в назвах важливих і відомих творів: „*Харі-вамша*" (досл. „Родовід Харі-Крішни") – ця пам'ятка вважається 19-ю книгою „Махабгарати" і розповідає про родовід, життя Крішни, деякі аватари Вішну й міфи, пов'язані з ними. І хоча „Харі-вамша" ніби додаток до „Махабгарати", обсягом вона переверщує „Іліаду" й „Одіссею" укупі. „Харі-бгакті-віласа" – авторитетна праця з обрядової і ритуальної практики бенгальських вішнуїтів, написана в XVI ст., автор – Ґопала Бгатта. Ім'я Шіви теж відбилося в назвах творів: „*Хара-віджая*" – епічна поема про те, як Шіва здолав демона Андгаку; „*Хара-чаріта-чінтамані*" (XII ст.) – описує давні й тогочасні шіваїстські обряди та ритуали, а ще легенди; з них деякі стосуються місць прощі в Кашмірі.

З іншого боку, творцями відомих творів виступають автори, в іменах яких наявні *Харі* або *Хара*: *Харінатха* – автор правового трактату „Смріті-сара" (XIV ст.). Є імена *Рамдас, Тулсідас, Калідаса*, і є ім'я *Харідас* (санскр. *Харідаса*) – його мають епічні персонажі й реальні історичні особи. Такий вішнуїт *Харідас* – майже легендарна постать, видатний композитор і музикант часів імператора Акбара (1556 – 1605), пісні якого живуть і досі; Тансен, головний музика при дворі Акбара вважав Харідаса своїм ґуру-навчителем. *Харібгадра* – гуджаратський брахман, що став джайном і автором праць із джайнської міфології та філософії мовами санскритом і пракритом; їх традиція приписує йому півтори тисячі (88 із них на сьогодні виявлено). Інший *Харібгадра* – письменник VIII – IX ст., твір якого на фольклорному матеріалі належить до вершин світової сатири – „Дгуртакх'яна" („Оповідь про шахраїв"). *Харівара* – поет-брахман XIII ст., писав твори на сюжети „Махабгарати" й „Рамаяни". *Харапрасад Шастрі* (1853 – 1931) – індійський санскритолог, автор праць з індійської історії і культури.

Часте *Харі* в царських іменах і назвах держав. *Харішена* – цар, один із наймогутніших правителів другої половини V ст. Храмові святині №16 і №17 в печерних храмах Аджанти, піддані піднесли саме йому; *Харісінха* – цар, що 1324 року завоював Непал.

Харіпунджая звалося стародавнє царство Мон у Північно-Західному Таїланді, виникле в VII ст.

Ім'я Шіви входить в епітети інших божеств. *Хара-даґдга-мурті*, досл. „Чиє тіло спалив Хара (тобто Шіва)". Це епітет бога кохання Ками. Він сходить до міфу про те, як Шіва здійснював подвижництво, а Кама, на прохання богів, нишком пустив у нього свою стрілу, щоб Хара-Шіва закохався в Парваті. Стріла Ками досягла мети, грізний бог покохав дівчину й вона стала його дружиною. Та першої миті розгніваний Шіва своїм третім оком спопелив Каму.

Входить елемент *харі* у важливі терміни, давні й сучасні. Харіхеті, „зброя Вішну", *харідгануш*, „лук Вішну" – обидва слова означають „райдуга"; *харілока*, „світ Вішну", *харіпура*, „місце Вішну" – „рай", „небеса"; *харібгакта*, „шанувальник Харі" – „вішнуїт"; *харіджан*, „божа людина" – у сучасній Індії так іще недавно означалися члени недоторканих каст (зараз – „спискові касти"); термін цей ввів в обіг на початку 30-х рр. XX ст. Махатма Ґанді, щоб підкреслити необхідність боротьби за їхні права. Махатма Ґанді (1869 – 1948) – лідер національно-визвольного руху, на чолі з яким 1947 року Індія здобула незалежність. *Харіваншрай* Баччан, *Харішанкар* Парсаї, *Харікрішна* Премі – імена сучасних індійських поетів і письменників.

Харі може бути й другим компонентом у дво-, й у трикомпонентних іменах: *Нархарі* – видатний гуджаратський поет XIV ст., за фахом – золотар-ювелір; *Нарахарі* – поет, що стисло виклав мовою каннада „Рамаяну"; *Нарахарі-тіртха* – вішнуїстський поет XIII ст., писав мовою каннада (одна з дравідійських мов у Південній Індії); Бгартріхарі – видатний санскритський поет-лірик VII ст., перший класик індійської літератури, чиї твори перекладено в Європі; це вперше зробив голландський місіонер-кальвініст Абрахам Рогер у 1651 році рідною мовою. Українською його поезії перекладав перший український санскритолог Павло Ріттер (1872 – 1939) ще в першій третині XX століття. Переклади ці увійшли до його антології „Голоси Стародавньої Індії", яка вийшла 1982 року у видавництві „Дніпро".

Відбитий компонент *Хар* і в індійських назвах, що, як правило, позначені високим релігійним і соціальним статусом. Ці назви стосуються як Вішну-Харі, так і Шіви-Хари, бо через фонетичну подібність їхніх імен іноді нелегко визначити, котре саме з двох божеств причетне до тієї або іншої назви.

Харіпур – „Місто Харі-Вішну" (пор. місто *Вишнопіль* на Черка-

щині, що має прямого двійника в Індії – *Вішнупур*).

Хардвар, досл. „Двері/Ворота Хари-Шіви“ – місто на Ґанзі, відоме місце прощі (штат Уттар Прадеш). Тут священна Ґанґа виривається з гір на рівнину, і ця особливість надає містові особливої святості в очах індусів. Щодванадцятого року тут відбувається *кумбга-мела*, „глековий ярмарок“ – грандіозне святкування й масове омовіння, які приваблює сюди мільйони прочан. Мела святкується при певному розташуванні планет і сузір'їв і лише в кількох священних містах. Одне з них – Хардвар. За міфом, коли боги й асури сколочували океан, щоб повернути скарби, затоплені під час потопу, з вод виринув глек (кумбга) з амрітою – трунком безсмертя. Глек запопали злі асури, але Джаянта, син Індри, перекинувся на птаха й викрав його. 12 днів асури гналися за ним, й він, натомлений, сідав ненадовго перепочити в Праяґу, Хардварі, Насіку й Удджайні. Ці міста, яких торкнувся глек з амрітою, стали місцями прощі. Щотретього року кумбга-мела відбувається по черзі в Хардварі, Праяґу, Насіку й Удджайні. Тож знову в те саме місто свято приходить через 12 років. Але найурочистіша й найвелелюдніша вона буває в Праяґу. А з Хардвару беруть початок дальні й ближчі маршрути до святих місць.

У самому ж міфі про глек-кумбгу відбилися ще ведійський сюжет про викрадення орлом священного напою соми і епічний – про викрадення амріти Ґарудою, птахом, на якому літає Вішну. Особливо шанована у Хардварі скеля із вм'ятиною, нібито відбитком ноги Харі-Вішну. А ще – храм Дакшешвара, де, за переказами, дружина Шіви спалила себе, не стерпівши образи, яку завдав чоловікові Дакша, її батько.

Імена *Хар* і *Харко* не побутують у сучасних українців, а виступають лише як прізвище. Зате в запорозьких козаків вони поширені, надто *Харко*. За „Реєстром“ 1649 року його мають 158 козаків, а прізвище *Харченко*, похідне від нього, має 51 козак. Разом з іменами *Харечко* й *Харлан*, прізвищами *Харина*, *Харинко*, *Хариненко*, *Харкович*, *Харевський* тощо їх стачило б на три козацькі сотні. Понад 10 імен *Харко* мають 8 із 16 полків „Реєстру“: Черкаський – 22, Білоцерківський 18, Полтавський – 15, Миргородський – 14, Корсунський – 12, Канівський, Переяславський і Чигиринський – по 11. У цих восьми полках Правобережжя і Лівобережжя засвідчено 115 імен *Харко* з усіх 162. Тобто на решту 8 полків припадає лише 48 імен *Харко*. Що складає 30 % усіх імен *Харко*, а у восьми попередніх полках таких імен 70 %.

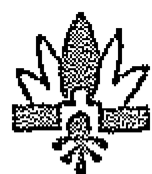

Щодо прізвища *Харченко*, то в цих самих восьми полках їх – 38 із загального числа 51, тобто майже 77%. У Полтавському полку на 15 імен *Харко* лише 1 прізвище *Харченко*, у Канівському – 2 при 11 іменах *Харко*. У Київському полку прізвище *Харченко* відсутнє зовсім, по одному воно – в Брацлавському, Кропивнянському, Полтавському й Прилуцькому полках. Тоді як імен *Харко* тут відповідно – 5 (з *Хар* – 9), 7, 15 і 7.

У Полтавському полку з іменем *Харко* й прізвищем *Харченко* спостерігається та сама ситуація, що й з прізвищами *Чорний* та *Білий* (див. гасло *Балодей*) які відбивають поклоніння Крішні-Чорнобогу й Баладеві-Білобогу. Якщо прізвищ *Чорний* тут 12, то *Білий* – лише 2. Якщо імен *Харко* – 15, то прізвищ *Харченко* – 1. У сусідньому, Миргородському полку ситуація приблизно така ж: якщо прізвищ *Чорний* тут – 17, а *Білий* – жодного, то імен *Харко* – 14, а прізвищ *Харченко* – 3. Найбільш рясний на імена *Харко* саме полтавсько-миргородський регіон: імен *Харко* тут 29, а прізвищ *Харченко* – лише 4, причому 3 з них – у Миргородському полку. Якщо сюди долучити імена *Харко* з сусідніх з Полтавою і Миргородом полків – Кропивнянського й Переяславського, то матимемо 48 імен *Харко*, тобто 30 % усіх цих імен. У 9 полках Правобережжя імен *Харко* рівно 100, у 7 полках Лівобережжя – 61. Тобто на Правобережжі трохи більше (62 %) імен *Харко*, а на Лівобережжі – менше (38 %), мало не вдвічі.

Варто бодай коротко схарактеризувати (у порядку збільшення) відбиття імен і прізвищ на *Хар* по кожному з 16 полків, відзначивши найбільш цікаві й незвичні прізвища та характерні особливості їх.

Найменше таких імен і прізвищ у **Ніжинському** й **Чернігівському** полках – по 6: у першому – 4 імені *Харко* й 2 прізвища *Харченко*, у другому – 3 імені *Харко* й 2 прізвища *Харченко* й ім'я *Харлан*. Воно вкрай рідкісне, засвідчене тільки в Переяславському полку. Прізвища *Харланенко*, утворені від нього, засвідчені лише в Київському (1) та Канівському (2) полках. Можливо, компонент *лан* тут той самий, що і в іменах *Алан*, *Руслан*.

У **Київському полку** 9 імен і прізвищ на *Хар* (6 – *Харко*, по 1 – *Харенко*, *Харевський* і *Харланенко*). Цікаві поєднання: *Харко Шуворченко*, *Семен Харланенко*, *Іван Харевський*, *Улас Харенко* (ім'я споріднене з назвою слов'янського божества *Влес*/*Велес* і з одним із імен Шіви-Хари – *Вріш* (санскр. *Вріша* – „Бик"). І Влес, і Вріш – „скотії" боги в своїх міфологіях. Крім того, прізвище *Харенко* безпосе-

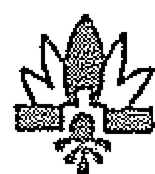

редньо утворене від *Хар*. Прізвище *Харланенко*, засвідчене іще двічі в Канівському полку – від імені *Харлан*, наявного в Чернігівському й Переяславському полках.

Прилуцький полк. Всього 8 імен і прізвищ на Хар (7 – *Харко*, 1 – *Харченко*). Цікаві поєднання: *Харко Литвинов, Харко Ємченко, Харко Євлашенко*.

Кальницький полк. Усього 10 імен і прізвищ на *Хар* (3 – *Харко*, 4 – *Харченко*, по 1 – *Харкович, Хориненко* й *Харисечко*). *Хориненко* тут, очевидно, від первісного *Хариненко*, бо в інших полках засвідчене прізвище *Харина*. Прізвище *Хориненко* тут має козак на ім'я Григорій, що несамохіть навіює на згадку роман Премчанда „Жертовна корова" і його головного персонажа – селянина Хорі, що тяжко гарує, аби прогодувати сім'ю. Індійський поет Ш'ямсінх Шаші, який побував в Україні і враження від якої описав у двох книгах дорожніх нотаток, ознайомився з життям і творчістю Кобзаря. Він присвятив йому вірш „Шевченкові", написав кілька поезій про Київ і Дніпро й переклав деякі поезії Великого Кобзаря, зокрема, „Заповіт". Індійський поет знаходить спільне в іменах *Хорі* й *Григорій* (у батька Шевченка), кажучи, що долі обох, як і їхні імена, дивовижно схожі.

Загадкове в цьому полку прізвище *Харисечко*.

Брацлавський полк. 14 імен і прізвищ на *Хар* (4 – *Хар*, 6 – *Харко*, по 1 – *Харченко, Харенко, Харевський, Харус*). Єдиний полк, де засвідчено чотири імені *Хар*, від якого утворені імена *Харко* й прізвища *Харенко, Харевський*. Імен *Хар* і *Харко* – 10. Прізвищ усього 4, але серед них два цікаві – *Харевський* і *Харус*. *Харус* поєднане з ім'ям *Іван*, що вже показово. Це прізвище, можливо, тотожне індійському *Харіш* (*Харі* „Вішну" + *іш* „бог", „всевишній") – одному з численних імен Вішну. Воно як компонент наявне в прізвищі родоначальника сучасної літератури хінді – Бгаратенду *Харішчандра* (1850 – 1885), чий внесок в індійську поезію, прозу, драматургію, публіцистику й перекладацтво неоціненний. Цікаве поєднання *Хар Шандаровський, Харко Багатий* (Лакшмі, дружина Вішну-Харі – богиня багатства), *Хар Ємець* (*Харко Ємець* і *Харко Ємченко* засвідчені в інших полках).

Уманський полк. 14 імен і прізвищ на *Хар* (8 – *Харко*, 2 – *Харченко*, по 1 – *Харенко* й *Хорбака*). Цікаві поєднання *Харко Багатий, Василь Харенко* (санскр. *васу* – „багатство", „скарб"), *Харко Болобановський*. Загадкове прізвище *Іван Хорбака*, складене, очевидно, з *хор+бака*, де *хор* – можлива видозміна первісного *хар*. Що ж до *бака*, то воно означає „бог"

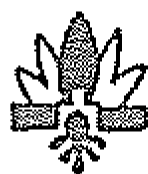

(іран. *бага*). Певною мірою це припущення підтримує те, що в еламських текстах V ст. до н.е. зустрічається ім'я *Мішебака*, яке дослідники вважають еламською передачею давньоперського імені *Мітрабага* (КЭ, 324). Іран. *Мітрабага* відповідає слов. *Митробог* (або *Мирoбог*), санскр. *Мітрадева* й хінді *Мітрадев*. Тобто іранська традиція і тут вживає *бага*, де в індійській *дева*, *дев* – „бог". Ім'я *Мітрадева*, як і *Девамітра*, часте в давньоіндійських текстах. У „Карна-парві", 8-й книзі „Махабгарати", таке ім'я має воїн, що виступає на боці кауравів. Ім'я Мітри, давнього індоіранського бога Сонця й Мирного договору, відбите в українських назвах *Миргород*, *Миропіль*, *Мирогоща*, *Миропілля*, *Миронівка*, іменах *Володимир*, *Богумир*, *Радомир*, *Милорад*, *Славомир*, *Мирослав*, *Мирон* (іран. *Міхран*) та багатьох інших.

Канівський полк. 16 імен і прізвищ на *Хар* (11 – *Харко*, по 2 – *Харченко* й *Харланенко*, 1 – *Харкевич*). Цікаве поєднання імені *Харко* з прізвищем *Ситоленко*, бо одним із імен Деві-Махеші, дружини Шіви-Хари, є *Шітала/Ситала*. *Ситала* (бенг. *Шитола*) в індійській міфології – одне з імен богині. Іноді до цього імені додається *амма*, *амба*, *амбіка* – „мати": *Ситала-амба*, *Ситала-амма*. Нині щороку вшановують Ситалу в місяці чайтра (березень-квітень); здійснюються спеціальні жертвоприносини, якщо починається епідемія віспи. В обрядах на честь цієї богині участь беруть переважно жінки. Історично визначалися й інші строки здійснення їх: на 8-й день темної половини місяця пхальгун (лютий-березень), на 7-й день світлої половини місяця маґх (січень-лютий).

Кропивнянський полк. 15 імен і прізвищ на *Хар* (7 – *Харко*, 3 – *Харсеченко*, по 1 – *Харків*, *Харченко*, *Харсека*, *Харсечкий*, *Харсунов*). Показово, що прізвище *Харсечкий* поєднане з іменем *Криско*, що є, очевидно, побутовою формою від імені *Крішна*. Цікаві прізвища Наум *Харсека* (є і форма *Харсика*) й похідні від нього – *Харсунов* Васько. Взагалі в цьому полку чи не найбільше незвичних і несподіваних прізвищ.

Переяславський полк. Усього 18 імен і прізвищ на *Хар* (11 – *Харко*, 6 – *Харченко*, 1 – *Харлан* (ім'я). З ім'ясполучення *Харлан Калус* можна судити, що *Харлан* ім'я. Можна було б припустити, що це видозміна християнського *Харлам*, але таке припущення викликає сумнів, бо ім'я *Харлам* взагалі не засвідчене в „Реєстрі". Можливо, *Харлан* справді тотожне *Харлам*, оскільки і в санскриті кінцеве чи серединне **м** може читатися як **н**, і навпаки (*самскрит*

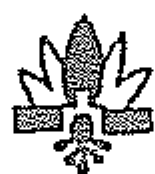

і *санскрит, самсара* і *сансара* тощо). Крім того, засвідчене прізвище *Харланенко*, в різних полках і сотнях: у Канівському полку – козаки Мисько й Васько *Харланенки* (РВЗ, 103, 108), у Київському – Семен *Харланенко* (298). А ім'я *Харлан* має козак Чернігівського полку *Харлан Артеменко* (479). Якщо справді *Хар* стосується Вішну-Крішни, а імена їхніх козацьких носіїв дають певні підстави стверджувати це, то компонент *лан* у ньому справді тотожний такому ж компоненту в чоловічих іменах *Алан, Руслан*.

Цікаві поєднання: *Харко Царик, Харко Покраса, Харко Артюшенко, Кохно Харченко*. Ім'я *Харлан* та прізвище *Харланенко*, як зазначалося, засвідчені в деяких полках.

Чигиринський полк. 21 ім'я і прізвище на *Хар* (11 – *Харко*, 7 – *Харченко*, по 1 – *Харсика, Харувський, Хариненко*). Щодо *Харсика*, то „Реєстр" фіксує і форму *Схарсика*. Цікаві поєднання *Харко Ємець* і *Харко Ємченко* (в Прилуцькому полку – *Хар Ємець*). *Харувський*, очевидно, польська форма від *Харовський* чи *Харевський*.

Полтавський полк. Всього імен і прізвищ на *Хар* – 21 (*Харко* – 15, по 1 – *Харченко, Харечко, Харковський, Харута*). *Харечко* тут – зменшувальне від *Харко* (*Харечко Дороженко*). Цікаві поєднання: *Харко Коваль, Харко Кирданенко*. Останнє прізвище трапляється у циганів, теж індоарійського народу. Загадкове ім'я чи прізвище (може, й прізвисько) *Харута*; воно стоїть самотою, його ніщо більше не супроводжує. Як, до речі, й одне з імен *Харко*, яке може сприйматися і як прізвище, і як прізвисько.

Корсунський полк. Усього на *Хар* – 23 імені й прізвища (*Харко* – 12, *Харченко* – 5, *Харсейченко* – 5, *Харапаненко* – 1). Привертає увагу рясність прізвищ *Харсейченко* – аж 5, чому, певно, має бути якесь пояснення. Загадкове й рідкісне прізвище *Харапаненко*, яке в „Реєстрі" трапляється вперше. Воно, очевидно, має походити від імені, прізвища чи слова *харапан*, не зовсім зрозумілого. Характерно, що, як і більшість рідкісних та малозрозумілих прізвищ, *Харапаненко* поєднане з іменем *Іван*, яке є мовби показником причетності до Вішну або Крішни (наприклад, обоє козаків у різних сотнях Черкаського полку з прізвищем *Кришненко* мають ім'я *Іван*, а ім'я *Іван, Йван*, як на нас, споріднене з санскр. *yuvan* – „юний". Саме з юним пастушком Крішною і його подвигами в юні роки найбільше пов'язане поклоніння цьому божеству, тотожному грецькому Аполлону, один з епітетів якого – „Юний бог".

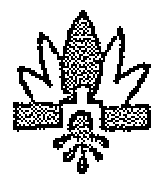

Миргородський полк. 23 імені й прізвища на *Хар* (14 – *Харко*, 3 – *Харченко*, 2 – *Харпаченко*, по 1 – *Харкович, Харина, Харинко, Харпаков*). Привертають увагу прізвища *Харпаков* і *Харпаченко*, очевидно, з *Харпак*. Цікаві поєднання: два *Харки Атамани* (в іншому полку є *Харко Царик*), *Іван Харина* (ім'я *Харина* є в Білоцерківському полку, прізвище *Хариненко* – у Кальницькому і Чигиринському полках). *Харинко* фіксується лише в цьому полку.

Білоцерківський полк. 25 імен і прізвищ на *Хар* (18 – *Харко*, 6 – *Харченко*, 1 – *Харина*). Прізвище *Харина* поєднане з ім'ям *Харко*. Ім'я *Харіна* є в „Махабгараті", в першій книзі „Адіпарви". Цікаве поєднання *Харко Рохманенко*. *Рахмани* в українському фольклорі – божі люди, святі праведники. Слово *рахман* (літописна форма – *врахман*) рясно відбите в українських прізвищах (*Рахман, Рахманин, Рахманюк, Рахманець, Рахманний, Рахманенко*), назвах (*Рахмани, Рохманівка, Рахманівка*), святах (*Рахманський Великдень*), фразеологізмах (*Постимося, як рахмани; Віддам на Рахманський Великдень; Поти рахман святий, поки собаки не обступили; На Юра-Івана, на Рахманський Великдень* тощо). Індійські ж брахмани – жерці й святі відлюдники, шанувальники Вішну або Шіви. Брахманів згадує „Влесова книга". Тож ім'я *Харко*, пов'язане з Вішну-Харі чи Шівою-Харою, напрочуд пасує „брахманському" козацькому прізвищу – *Рохманенко*.

Інші цікаві поєднання: *Харко Бутенко, Харко Чучаренко, Савка Харченко, Харко Бойлаченко.*

Черкаський полк. 35 імен і прізвищ на *Хар* (23 – *Харко*, 8 – *Харченко*, по 1 – *Харкович, Харушенко, Харсан, Харабурда* (ім'я). Явно переважають імена *Харко* й прізвища *Харченко*. Цікаві поєднання: *Ярош Харченко, Харко Бутенко, Малаш Харченко* (2), *Левко Харсан* (фіксується і форма *Харсун*), уперше зафіксоване в „Реєстрі". Козак *Березняченко* має незвичне ім'я – *Харабурда* (можливо, тюркське *Карабурда*); воно, певно, з того ж ряду, що й українські прізвища *Галябарда, Галабурда,* топонім *Келеберда* тощо. Прізвище *Харушенко*, певно, від імені *Харуш* (в одному з полків є *Харус*). Це наштовхує на думку, що українське *Харус-Харуш* споріднене з індійським чоловічим ім'ям *Харіш*, винятково популярним в Індії. Його має основоположник сучасної літератури хінді Бгаратенду *Харішчандра* і легендарний цар Сонячної династії. За безмежну щедрість і праведність він піднісся на небо зі своїм народом і своєю столицею *Харішчандрапуром.*

Черкаський полк – „найіндійськіший" з усіх 16 полків „Реєс-

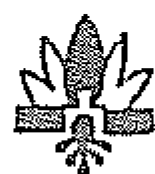

тру", у ньому найбільше козацьких імен і прізвищ, що мають індоарійські паралелі.

Таким чином, дані козацьких прізвищ ще раз переконують, що українці добре знали божества Вішну й Шіву та деякі їхні імена, зокрема, з компонентом *Хар* – *Хара* (*Хар*) і *Харі*. І то з дуже давніх часів. Це й засвідчує боспорське ім'я *Хардей*.

5. *МАТИРДЕЙ*

Це вже не боспорське, а сучасне українське прізвище – однієї моєї дописувачки з Умані. 1995 року Світлана Матирдей, п'ятикурсниця Педагогічного інституту (факультет загальноосвітніх дисциплін), надіслала мені листа, де розповіла про своє зацікавлення Індією, її мовами, культурою, релігіями, про те, скільки спільного вона виявила в мові, віруваннях, обрядах, міфології, фольклорі, народній медицині українців та індійців, і про своє непохитне переконання, що українці й індійці – близькоспоріднені народи.

Мене вразила ця її захопленість Індією, і я не раз задумувався: що спонукає дівчину так самозабутньо любити Індію, самотужки шукати й знаходити свідчення спорідненості двох народів, так сьогодні віддалених географічно. Навряд чи це міг бути вплив тільки індійських фільмів, музики чи прочитаних книжок. Тут мало бути щось інше, глибинніше. І з часом я все певніше схилявся до думки, що цей інтерес закладений на генному рівні, він, так би мовити, в крові. Мені траплялося зустрічати людей, щирих українців, забезпечених, з добрим фахом, а їх якась внутрішня сила спонукає вивчати не якусь модну, престижну, а якусь індійську мову, скажімо, хінді. А потім виявлялося, що прізвища в них цілком „індійські", наприклад, *Судас* чи *Шараваpa*. І це багато що пояснює. Ім'я *Судас* має ще в „Ріґведі" знаменитий цар, який здолав коаліцію десяти ворожих йому племен; ім'я це з санскриту пояснюється як „Щедрий на пожертву (богам)". Прізвище *Шаравара* із санскриту означає „Стрілець" (ТРС, 116).

Так само і з моєю уманською дописувачкою: прізвище її теж цілком „індійське" – *Матирдей*. У ньому *дей*, певно, те ж саме, що й у боспорських іменах *Балодей, Сакдей, Хардей*, і споріднене з санскр. *deva* й хінді *dev* – „бог". Можна припустити, що українське прізвище *Матирдей* – українізована форма санскр. *Мітрадева*, хінді *Мітрадев*, „Мітра-бог" – ім'я ще ведійського божества Сонця і Мирного договору. В сучасних індійських мовах слово *мітра, мітр* (означає „друг", „приятель") й ім'я *Мітра* може прибирати форм *Мітар, Мі-*

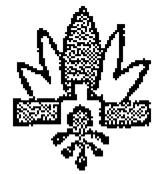

тір, Мітр, Міхр, Міхір тощо. Подібної трансформації це ім'я зазнало на слов'янському ґрунті, прибравши остаточної форми *Мир*, яка відбита в іменах *Володимир, Мирослав, Славомир, Яромир, Драгомир, Мирон* тощо, в українських назвах *Миргород, Миропіль, Миропілля, Мирогоща, Миронівка* та ін.

Проте можливе й інше пояснення прізвища *Матирдей*. Санскрит знає чимало чоловічих і жіночих імен з компонентом *matri* – „мати", який може означати й „земля". *Матрі* – персоніфікована жіноча енергія основних чоловічих божеств, їхня *шакті* – сила, потуга. *Матрі* також дружини семи мудреців-ріші, втілених на небі як сузір'я Семи Мудреців (Велика Ведмедиця). Ці матрі-матері тісно пов'язані з поклонінням Шіві: вони, за міфом, зростили Сканду, бога війни, сина Шіви та його дружини. *Матрі* – одне з імен дружини Шіви, а також Лакшмі, дружини Вішну – богині багатства й сімейної злагоди, причетної до весільного ритуалу, як і балтійська Лайма й слов'янська Лада.

Ім'я *Матріка*, „Божественна мати", мала дружина Ар'ямана – ведійського божества, покровителя весіль, звичайно згадуваного разом із Мітрою та Варуною. Крішна в „Бгаґавадґіті" ототожнює себе з Ар'яманом.

Чоловічі імена з *matri* – „мати": *Матрічета* – „Шанобливий до матері" (санскр. *cheta* споріднене з укр. *поштивий* і рос. *чтить, учтивый*); *Матрідатта*, „Даний матір'ю", „Даний божественними матерями" – зокрема, ім'я Сканди; *Матрінандана*, „Материнська радість/втіха" – ще одне ім'я Сканди; *Матрівішну* – „Лакшмі й Вішну" (HN, 257).

Індійського імені чи прізвища *Матрідеві*, „Мати-богиня", поки виявити не вдалося, але існування його цілком імовірне. Свідченням цього є хоча б санскр. *матрідей, матардей*, досл. „матеребожний" – ними означають людину, що боготворить, обожнює матір, шанує її, як бога (SED, 434). Значенням *матрідей* близьке до імені *Матрічета* – „Шанобливий до матері". Тож ім'я *Матрідей* могло існувати, а може, десь і існує, тільки ми про нього поки не знаємо. А що санскр. *matri, mata, matar* тотожне укр. *мати, матір*, то природно, що санскр. *матардей* відповідатиме укр. *матірдей/матирдей*.

Слід зазначити, що з *matri* є чимало санскритських термінів, які перейшли в сучасні індійські мови. *Матрі-кула* – материнський рід; *матрі-ґріх* – пологовий будинок; *матрі-чакра* – божества, які втілюють у собі жіноче начало; *матрімата* – бабуся (материна мати), *матрі-пуджа* – обряд поклоніння предкам напередодні весілля; *матрі-пакша* – рід матері,

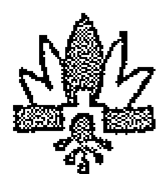

родичі по матері; *матрітва* – материнство; *матрі-бгумі* – батьківщина; *матрі-бгаша* – рідна мова; *матрі-сатта* – матріархат; *матрі-снех, матрі-прем* – материнська любов, материнська ласка (санскр. *sneh* споріднене з укр. *ніжність*; ХРС, II 361 – 362).

Цікаве вже згадуване чоловіче ім'я – *Матрівішну*, тотожне чоловічому імені *Лакшмівішну*. Воно допомагає пролити світло на українське прізвище *Колодій* і на свято *колодій*, відзначуване навесні. Одне з імен Вішну – *Чакрадева*, його складають елементи *чакра+дева*. Де *чакра* – божественний диск, атрибут і зброя Вішну й Крішни. Індійське прізвище *Чакравартин*, або *Чакраварті*, утворене від терміну на означення могутнього правителя, має слов'янський еквівалент – *Коловрат* (захисник Рязані від татаро-монголів – Євпатій *Коловрат*). Тож можна припустити, що ім'я Вішну й Крішни – *Чакрадева* тотожне українському прізвищу *Колодій*, де *дій* відповідає боспорському *дей*, хінді *dev* та санскритському *deva* – „бог". Тобто виходить, що індійські *Чакрадева*, *Чакрадев* відповідають українським *Колобог, Колодей, Колодій*.

Санскр. *chakra* – „коло", „колесо", „кружало", „круг", „диск" може означати й „сонце". Тож *Чакрадева*, отже, й *Колодій*, може ще означати *Сонцебог*. Грецький Аполлон – сонячне божество, як і Вішну-Крішна, він теж озброєний диском, що уособлює Сонце. А боспорські царі, особливо з династії Перісадів, шанували Аполлона. Це недвозначно засвідчують тогочасні написи. Скажімо, 180 р. до н.е. цар Перісад IV (ім'я має індійські паралелі), підніс святилищу Аполлона в Дельфах золоту таріль, яка вочевидь символізувала Сонце. Деякі з нащадків Перісадів мали ім'я *Аполлон*. А грецький *Аполлон*, індійський *Ґопалан-Ґопала* й український *Купала* тотожні не лише функціонально, їх об'єднує спільне походження й однакове значення їхніх імен – „Пастух, Цар, Охоронець землі" (детальніше див.: ТРС, 93 – 99).

Розділ III

МІФ І КОМЕНТАР

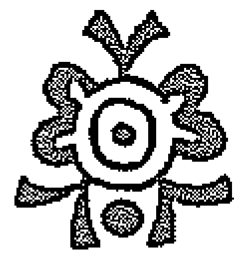

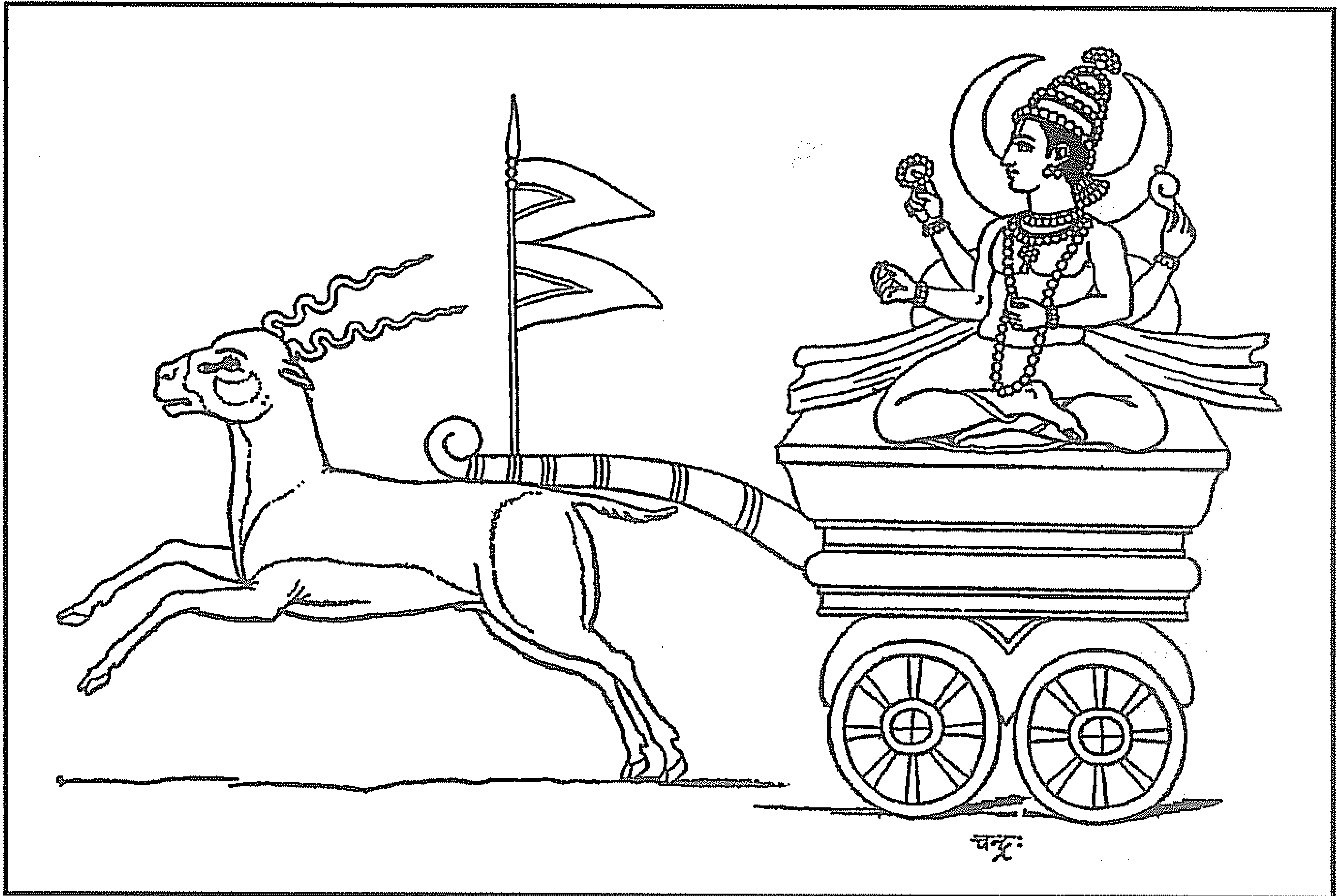

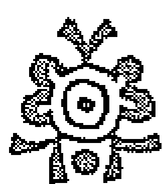

МІСЯЦЬ-ЧАНДРА Й ЗІРКА-ТАРА

Чандру-Місяця творець світу Брахма настановив володарем над планетами й зірками, тваринами й рослинами. Чандра посвятився на престол і став царем. Та потім запишався своєю вродою, славою і владою. Дійшло до того, що навіть у наставника богів Брихаспаті він викрав його дружину, прекрасну Тару. Як не просили Чандру боги й сам Брахма повернути жінку чоловікові – той не відпускав її. Шукра, наставник асурів і вічний суперник Брихаспаті, став на бік Чандри. Боги на чолі з Індрою заступилися за Брихаспаті.

І почалася між богами й асурами війна за красуню Тару. Божественну рать очолив Рудра, асурську – Шукра. Битва між могутніми супротивниками була така люта, що Земля стрясалася до самісіньких глибин. І Земля, не на жарт налякана, почала благати Брахму припинити страхітливу січу. Тоді Брахма звелів Рудрі й Шукрі замиритися, а Індра звільнив Тару й повернув чоловікові.

Жінка повернулася додому вже вагітною, тож невдовзі народила сина. Кожен, Чандра й Брихаспаті, вражені його вродою, хотіли мати його своїм сином. Щоб залагодити їхню суперечку, боги звернулися до молодої матері:

– Таро, скажи нам, хто насправді батько цього чудового сина?

Але жінка мовчала, ніяково потупивши погляд. Ніхто не міг добитися від неї бодай слова. Тоді до неї підійшов сам Брахма:

– Скажи ж, доню моя, чий це син – Чандри чи Брихаспаті?

– Чандри! – ледь чутно прошепотіла Тара.

Чандра невимовно зрадів, почувши це. Він назав сина *Будга*, тобто *Мудрий*, Брахма ж зробив його владикою однойменної планети. Тара лишилася з чоловіком, а Чандра взяв у дружини 27 прекрасних доньок бога-отця Дакші – 27 сузір'їв місячного неба. Найчарівнішою з них була Рохіні, і вона стала улюбленицею Чандри. Він знав тільки її, а інших дружин наче й не помічав. Ображені його неувагою, ті прийшли до батька:

– Таточку, зроби так, щоб він усіх нас однаково любив.

Дакша закликав до себе зятя й дорікнув йому:

– Не годиться виділяти котрусь із дружин, треба з усіма ладнати й усіх шанувати. Тоді не буде ніяких нарікань.

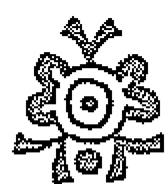

– Гаразд, я всіх шануватиму, – пообіцяв Чандра.

Але чинив і далі, як раніше. І невдоволені доньки знову прийшли до всесильного батька:

– Таточку, він не відходить від Рохіні, знає тільки її! Як же нам терпіти таку зневагу! Ми лишимося тут, не повернемося до нього.

Дакша ще раз закликав зятя, і той знову пообіцяв любити всіх дружин. Ті повірили йому й повернулися додому. Але нічого не змінилося. Утретє мусили йти доньки зі своїми жалями до батька:

– Він і далі нехтує нами! Зарадь же чимось, таточку любий!

І розгніваний Дакша наслав на Чандру недугу – той почав марніти. Слабшало його світло, темнішали ночі, в'янули трави й спадали з тіла живі істоти. Небожителі кинулися до Чандри:

– Що з тобою діється, Чандро? Раніше ти висявав своєю красою – де ж тепер вона поділася? Чому ти все хирієш?

Чандра розповів їм про покару тестя, і боги подалися до Дакші:

– Змилуйся над Чандрою, зніми з нього свій прокльон! Від нього майже нічого не лишилося! Все живе марніє разом із ним, і ми теж. А якщо ми переведемося на ніщо, то що ж тоді буде зі світом?

Зласкавившись, Дакша мовив:

– Я зніму з нього прокльон, але не весь – віднині він то повнітиме, то худнутиме. Тож нехай Чандра піде на берег Сарасваті й там, де вона впадає в море, зануриться в її води і змиє свій гріх.

Чандра так і зробив: пішов до моря, омився в священних водах Сарасваті і очистився від гріха. І відразу почав повніти, набиратися сили, його чарівне світло знову осяяло всесвіт. Невимовно тішилися боги й люди, тварини й рослини, повернуті до життя. А Дакша наостанок нагадав зятеві:

– Будь лагідний і уважний до своїх дружин, люби їх!

Відтоді Місяць-Чандра убуває впродовж темної своєї половини і прибуває упродовж світлої.

Сюжет про війну богів та асурів через викрадення красуні Тари, частий в індійських джерелах, відноситься до ще ведійських (трипільських) часів. Його бачимо в „Рамаяні", де злий Равана викрадає Сіту, дружину царевича Рами, в грецькому епосі, де Троянська війна спалахує через викрадення прекрасної Єлени, в українському фольклорі, особливо казках і веснянках.

Міф має виразну астральну символіку, що видно з імен головних персонажів: *Тара* – „Зірка" й *Чандра* – „Місяць". *Будга* – син Чандри й Тари, уособлює планету Меркурій, *Брихаспаті* – Юпітер, *Шукра* – Венеру, *Дакша* – батько 27 сузір'їв, дружин Чандри, одна з яких – *Рохіні*. Поза сумнівом, міф

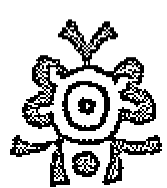

містить винятково цінну інформацію, здатну багато що прояснити. Але ми звернемо увагу на деякі українські паралелі до персоналій міфу. Бо на Київщині є місто *Тараща* й річка та село *Шандра*, а в Індії *Тарагарх* – „Зірка-фортеця", річка *Чандра* й місто *Чандрапур*. Ведійський Рудра – це слов'янський Род, а на Черкащині існувало літописне місто Родень. В іншому міфі Рудра-Шіва вогненною стрілою руйнує обнесене трьома валами місто асурів Тріпуру, а назва *Тріпура* – „Тримісто" тотожна назві *Трипілля*. У міфі з „Ріґведи" асурське плем'я паніїв ховає корів (уособлення достатку), за якими полює Індра, в далеких краях за річкою Раса (ТРС, 153 – 163). Що перегукується з Россю, в гирлі якої стояв Родень, і з *Панікарчею* біля Ржищева (прізвище *Панікар* і зараз поширене в Україні та Індії). Брихаспаті мав ім'я *Дгір* – „Мудрий", а київський князь звався *Дір*. Ім'я *Будга*, сина Чандри й Тари та планети Меркурій, теж означає „Мудрий".

Із Тарою-Зіркою і Чандрою-Місяцем пов'язана українська весільна обрядовість. Молода у наших весільних піснях – *зоря, зірка, княгиня, красна*, а молодий – *місяць, князь*. „Іде хлопець до дівки, як місяць до зірки" – співається у весільній пісні. В іншій архаїчній пісні молоді – місяць і зоря, що змовилися зійти на небо й освітити землю, звеселити звірів у полі й спізнілих гостей у дорозі:

Слала зоря до місяця:
– О місяцю, товаришу,
Не зіходь ти раній мене;
Зійдемо обоє разом,
Освітимо небо й землю,
Зрадується звір у полі,
Зрадується гость у дорозі!
Слала Мар'я до Іванка:
Ой Іванку, мій сужений,
Не сідай ти на посаду,
На посаду раній мене;
Сядемо обоє разом,
Звеселимо ми два двора;
Ой первий двір – батька твого,
А другий двір – батька мого
(Вовк, 235).

До Місяця причетне число „7", а весільний коровай роблять 7 молодиць, у яких живі чоловіки. Вимішуючи тісто, жінки співають, що вода для святого короваю з 7 криниць, мука в 7 міхах з пшениці, зрослої на 7 полях, до короваю вбито 7 яєць від 7 білих курей, масло для короваю – з 7 кадовбів, збите з молока від 7 телиць. У ведійських індійців священну сому, що її полюбляв Індра, готували 7 жінок з роду молодої; їм давали епітет корів, а сому звали їхнім биком (*Сома* – інше ім'я Місяця-Чандри, а слово *коровай* споріднене зі слов. *karv/korv* – „корова", „бик"). Коровайний обряд супроводжують пісні, звернуті до матері молодої, і саме вона ліктем витискує в

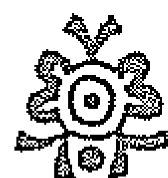

короваї місце, куди кладуть фігурки місяця і зірок (Вовк, 146, 196, 199, 319).

Чандра зображається мідянисто-рудавим, у нього червоний стяг, його колісницю тягне антилопа. Місяць поїть богів амрітою упродовж світлої половини місяця, а предків – упродовж темної.

Індійський місячний зодіак має 27 (іноді – 28) сузір'їв, які ще у ведах виступають дружинами Чандри. Кожну справу слід починати при сприятливому розташуванні Місяця у сузір'ях. Гороскоп людини тлумачився саме з характеристики сузір'я, в якому перебував Місяць. А Рохіні – винятково сприятливе сузір'я. Крішна народився, коли Місяць перебував саме в ньому. Ретельно вивчивши давньоіндійські пам'ятки, вчені виснували, що ця подія сталася 19/20 липня 3228 року до н.е. Тобто Крішна народився понад 52 століття тому. А він добре відомий Україні. „Влесова книга" знає божества *Вишень* і *Кришень* (такі ж прізвища мають сучасні українці), а Крішна – земне втілення Вішну. У Черкаському й Переяславському полках козаки мали прізвище *Кришненко*, а в інших полках – імена *Кришко, Крешко, Криско*. Популярне ім'я Крішни – *Ґопал, Ґопала* відбите в козацьких прізвищах, у топонімах (*Гупали, Гупалівщина*) й назві *гопак* – улюбленого танка запорозьких козаків.

Батьком Крішни був Васудева, що мав двох дружин. Від однієї народився Крішна, а від другої – Баладева, старший брат Крішни. За іншим міфом, Крішна народився від чорної, а Баладева – від білої волосини Вішну, тому братів ще зовуть *Чорнобог* (санскр. *krishna* – „темносиній", „чорний", але й „красний", „гарний") і *Білобог*. Крішна-Чорнобог – воїнське й пастушницьке божество, а Баладева-Білобог – землеробське, зображається з плугом і має імена, що відбивають це.

Знаменно, що матір Баладеви звали *Рохіні*, як і сузір'я. В переліку сузір'їв воно четверте, а розташування зірок нагадує віз, тому сузір'я має і назву *Шаката* – „Віз", „Колісниця". Воно з так званих „людських" (*мануш'я*) сузір'їв (санскр. *manusha* – „людина", пор. слов'янське *муж*, польське *менж*; цигани називають себе *мануш*).

Окрім дванадцяти знаків зодіаку ведійська астрологія використовує і 27 місячних сузір'їв (стоянок), або накшатр. Кожна з накшатр займає 13° 20' зодіаку, тому кожен знак включає 3 сузір'я. Сузір'я і планети бувають трьох типів: *саттва-ґуна* – божественні, вищі; *тама-ґуна* (санскр. *tama* – „тьма", „пітьма", „морок") – демонічні, нижчі; *раджа-ґуна* – середні, змішаної природи. Саме до раджа-ґуни – „царської якості",

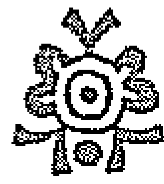

інакше „людського типу“, відноситься Земля.

Веди описують 7 рівнів вищих і нижчих планет. Народження під певним сузір'ям обумовлене кармою (добрими й недобрими вчинками) минулого життя і промовляє про те, що переважає в свідомості людини. Демонічні сузір'я дають пихатість, зверхність, марнослав'я, прагнення до матеріальних і чуттєвих утіх, гіпертрофоване себелюбство й богоборчеську свідомість. Вплив божественного сузір'я допомагає підкорити почуття, розум й інтелект вищому духовному началу своєї особистості й спрямувати їх на духовне самовдосконалення. Народження під сузір'ям мануш'я промовляє про змішаний вплив демонічного й божественного начал у свідомості людини. Народжений під демонічним сузір'ям відробляє свою негативну карму, стикається з неабиякими перепонами в житті й тим самим має нагоду замислитися над причиною своїх страждань, прийти до самоусвідомлення.

І навпаки, людина, яка пожинає плоди доброї карми і провадить щасливе, безтурботне життя, може стати духовно інертною і забути про вищі пріоритети. Але свобода волі звичайної людини обмежена, її життя обумовлює карма попередніх народжень. Ведійські астрологи вважали положення Місяця в накшатрах-сузір'ях основним покажчиком карми людини. Сузір'я Рохіні, пов'язане з Місяцем, вказує на того, хто служить суспільству.

За ведами, сузір'я Рохіні, „Руда корова“ – донька мудреця Каш'япи (пор. молдавські й румунські прізвища *Кассапа, Касапа, Касап* тощо) й священної Сурабги – корови достатку, праматері корів і доньки Дакші. Дружиною Каш'япи була й *Дану* – „Ріка“, „Потік“, річкова богиня, тотожна українській *Дані*. Дану – родоначальниця *данавів*, інакше – асурів, старших братів богів-девів, і мати найголовнішого з асурів, Врітри – злий цар Ворот або Воротар українського фольклору. А *данави* – інша назва *ядавів*, племені Крішни й Баладеви, тотожного літописним ятвягам, які й собі мають назву *дайнови*.

Асури – старші брати богів, а Баладева – старший брат Крішни. Крішна тяжіє до девів, виступає на боці пандавів, а Баладева – до асурів і виступає, як і данави-ядави, на боці кауравів-коровичів, пов'язаних із земним світом. Обом божествам властива синьо-жовта символіка: Крішна синюватошкірий і має жовте вбрання, Балавіра – золотавошкірий і має синє вбрання. В єдності протилежностей вони мовби уособлюють цілокупність усесвіту.

Показово й те, що дружиною Баладеви була Реваті, а Реваті – і

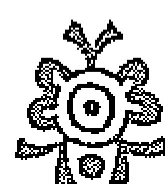

двадцять сьоме місячне сузір'я, і теж дружина Чандри. Ім'я *Реваті* означає „Багата". Це сузір'я лагідне за природою, ним керує Пушан (від санскр. *push* – „розквітати", „буяти", споріднене з укр. „пишний") – ведійське божество добробуту, покровитель худоби й подорожніх. Пушан беззубий (зуби йому, мовить міф, вибив луком Рудра), а їжа його – каша.

Царівна Реваті, дружина Баладеви, походила з *Сураштри* в Західній Індії, де жили ядави-данави. Брата Реваті звали *Реват* (пор. укр. прізвища *Ревут, Реут, Ревуцький*), а діда *Рева*. У козаків часте прізвище *Рева* й похідні від нього – тільки в Канівському полку „Реєстр" засвідчує 7 прізвищ *Рева, Ревут, Ревутенко* й *Ревченя*, а всього в 13 полках 40 прізвищ на *Рев*. Відсутні вони тільки в Ніжинському, Чигиринському й Черкаському полках. Найбільше прізвищ *Рева* припадає на полтавсько-миргородський ареал, що дає певні підстави трактувати цей ареал як базовий для прізвища *Рева*. З інших прізвищ на *Рев* у „Реєстрі" засвідчені *Ревко, Ревба, Ревака, Ревика, Ревеня, Ревниш, Ревсака, Ревбенко, Ревченко* й *Реваченко*.

Водночас на Полтавщині маємо річки *Ревна* й *Ревущина* (Лохвицький і Кобеляцький райони). Цікавою видається фонетична подібність індійської назви *Рохіта/Лохіта* (споріднена з *Рохіні*) й української – *Лохвиця*. Санскр. *rohita/lohita* – „червоний", „рудий" (звідки й хінді *lahu* – „кров"; пор. слов'янське *руда* – „кров"). Тож назва *Лохвиця*, виходячи з санскриту, мала б означати „Руда", „Рудавиця" (санскр. суфікс *vati* у назвах тотожний укр. *виця*), скажімо, за кольором води. А лише на Полтавщині маємо 10 річок *Руда, Рудка, Рудька, Руда-Лозова, Крива Рудка* тощо (СГУ, 476 – 479). Причому деякі з них, як і річка Лохвиця, є притоками Сули.

Санскр. *chandra* – „світлий", „ясний", „блискучий", „приємний"; „місяць"; „Місяць-божество" (СРС, 206).

У давній і сучасній Індії ім'я *Чандра* мають чоловіки й жінки. Входить *чандра* компонентом у двоосновні імена, особливо на означення богів і міфологічних персонажів. Шіва, зокрема, має епітети *Чандрачуда* – „Місяцедіадемний", *Чандрамукута* – „Місяцекоронний", *Чандрамалін, Чандрамаулі* – „Прикрашений Місяцем", *Чандрашекхара, Чандрапіда* – „Місяцекоронний", *Чандрадгара* – „Місяцедержець" тощо – Шіва зображається з півмісяцем на чолі.

Син Шіви, бог війни Карттікея, інакше Сканда, має епітет *Чандранана* – „Місяцеликий". *Чандрахан*, „Чандрогон" – епітет злого демона Раху, який, за міфа-

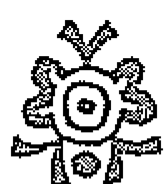

ми, час від часу проковтує сонце або місяць, від чого стаються сонячні й місячні затемнення. Епітет *Чандракумара*, „Син Місяця" має планета Сатурн, а планета Меркурій має таких епітетів шість: *Чандрапутра* – „Син Місяця", *Чандранандан* – „Нащадок Місяця", *Чандраджа, Чандраджат* – „Народжений Місяцем", *Чандрарас, Чандратапаг.*

Чандраканта, „Дружина Місяця" – епітет богині Ночі, *Чандрахас*, „Посмішка Місяця" – шабля злого демона Равана, що викрав Сіту, дружину царевича Рами. На означення самого Місяця є імена *Чандра, Чандрама, Чандрамая, Чандрамас, Чандрін* тощо.

Ч*андра* входить у низку важливих термінів: *чандраканта, чандранаван, чандрамані* – „місячний камінь", який, за повір'ями, розтає під місячними променями; *чандрапаїн*, досл. „місяцепивець" – птах чакора, улюблений образ індійської поезії, який нібито живиться місячним промінням; *чандрабгуті* – срібло; *чандрабгаса* – меч, шабля; *чандравара* – понеділок, досл. „День Чандри" (англ. *Monday* – теж „День Місяця"); *Чандравамша* – Місячна династія; на відміну від Сонячної династії, друга за давністю індійська царська династія, родоначальник якої легендарний цар Пуруравас; *чандракара* – намисто, окремі елементи його мають форму місяця й півмісяця; *чандріка* – „очко" на хвості павича і водночас прикраса для голови у формі півмісяця.

Імена з компонентом *чандра* позначені високим соціальним статусом – вони входять в імена богів, царів, мудреців, воїнів, назви. Скажімо, в „Океані сказань" Сомадеви (XI ст.), де багато різноманітних персонажів, царі носять імена *Чандрасвамін, Чандрашекхара, Чандракету, Чандрасена, Чандрадітья, Чандрапіда*, а цариці й царівни – *Чандраваті, Чандралєкха, Чандрарекха, Чандрапрабга, Чандрашрі, Чандраматі* тощо. До речі, інше ім'я Місяця-Чандри – *Сома*, а саме ім'я *Сомадева* означає „Місяць-бог".

Слово *чандра* – „місяць" приєднується також до імен богів і епічних героїв, що підсилює їхню святість і підкреслює любов до них, наприклад, *Бгаратчандра, Крішначандра, Рамачандра, Хемачандра.* Шіви стосуються такі імена з цим компонентом: *Ґірішачандра, Ішварачандра, Кешавачандра, Умешачандра, Махешачандра, Шівачандра* тощо.

В Індії є міста й села з компонентом *чандра*: *Чандрапурі* – місто, *Чандракана* – село на півдні Західної Бенгалії; стародавнє місто *Чандері* – ним, за міфами, правив цар Шішупала – суперник Крішни на руку й серце Рук-

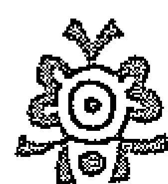

міні, яку Крішна відбив у нього, викравши прямо з весілля.

Як річка *Шандра* в Україні, так річка *Чандра* є і в Індії. Вона, та ще інша річка – *Бгаґа*, сучасна вимова якої – *Бгаґ* (пор. укр. *Бог*, *Буг*), утворюють ріку *Чандрабгаґа* (сучасна ріка *Ченаб* у Пенджабі). Вона й іще чотири ріки – Шатадру, Віпаша, Іраваті й Джелам – творять так званий *Пенджаб*, інакше – *Панчанад*, тобто *П'ятиріччя*. Причому деякі з цих пенджабських річок, як і Чандра та Бгаґа, мають семантично-етимологічні відповідники в Україні. Назва *Джелам* перегукується з назвою кримської річки – *Джальман* (СГУ, 169), назва *Шатадру* напівсемантично-напівєтимологічно тотожна назві *Стоход*, притоки Прип'яті (в обох назвах перші компоненти *шата* й *сто* – тотожні, а другі несуть однакове значення, бо санскр. *дru* означає „бігти", „плинути" (пор. укр. *дременути*, рос. *удирать*, гідроніми типу *Драва*).

Санскритське *чандра* – „місяць" має паралельну форму *чандіра*, а також сучасні форми мовою хінді *чанд, чандр, чандар, чандер* тощо. Наприклад, прізвище відомого індійського письменника – *Крішан Чандар* (1915 – 1977), чотири романи якого й десяток оповідань переклав українською автор цих рядків, іноді пишеться і як *Крішен Чандер*. Де *Крішен* (пор. у „Влесовій книзі" – *Кришень*) – дещо видозмінена форма імені *Крішна*. А *Чандар, Чандер* тотожні компонентам *Шандар, Шандер, Шендер* у козацьких і сучасних українських прізвищах *Шандаровський* (Брацлавський полк), *Шандеровський* (Корсунський полк), *Шендеровський* (Миргородський полк), а також в українських топонімах. Що ж до переміни *ч/ш*, то прикладів цього чимало й на українському ґрунті: *Бучма – Бушма, Чудря – Шудря, Чандала – Шандала.*

За „Реєстром" 1649 року, козацькі прізвища на *Шандар/Шандер/Шендер* фіксуються в 6 полках із 16; їх тут всього 8. Із них по 2 прізвища в Корсунському (*Шандеровський*) та Полтавському (*Шендеровченко, Шендрик*), по одному – в Білоцерківському (*Шендерка*), Брацлавському (*Шандаровський*), Миргородському (*Шендеровський*) і Прилуцькому (*Шендрик*) полках. Найбільше прізвищ із закінченням *-ський* (4), причому 3 мають написання *Шандаровський, Шандеровський* і *Шендеровський*. Що засвідчує неусталеність і незвичність сприйняття цих прізвищ, а ще те, що вони могли бути утворені на означення вихідця з населеного пункту, назва якого має в основі *Шандар/Шандар/Шендер*. Та оскільки в Миронівському районі на Київщині маємо гідронім і топонім *Шандра*, то, очевидно, за первіс-

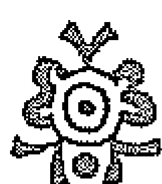

ну й найбільш точну слід прийняти саме форму *Шандр*, з якої утворилися форми *Шандар*, *Шандер* і *Шендер*. Подібне явище спостерігається і з індійським *Чандр*, яке й собі має сучасні форми *Чандар* і *Чандер*.

Тож існує певне розмаїття козацьких прізвищ на *Шандр/Шандар/Шандер/Шендер*. Менше це відбилося в назвах: на Тернопільщині маємо потік *Шендерка* (пор. прізвище козака Білоцерківського полку – Матвій *Шендерка*). Та здебільшого назви містять основу *Шандр*, очевидно, найдавнішу й тотожну санскр. *Чандра* – „Місяць". А Місяць винятково популярне в українському фольклорі небесне світило, рясно відбите в піснях, весільному обряді, уявленнях українців.

ПРІЗВИЩА НА *ШАНДР* У ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ
(за „Реєстром" 1649 р.)

Санскр. *chandra* – „місяць" в індійських мовах має форми *chandar, chander, chender* тощо, що відбилося в сучасних іменах і назвах. Це саме бачимо і в українських прізвищах та назвах.

Шандеровський Василь (133; Корсунські полк і сотня).

Шандеровський Савка (152; Корсунський п., с. Герасименкова).

Шандаровський Хар (246; Брацлавський п., с. Горячкоцька).

Шендеровський Процик (381; Миргородський п., с. Поповська).

Шендеровський Федір (414; Полтавський п., с. Зінківська).

Шендрик Іван (427; Полтавський п., с. Лукомська).

Шендрик Іван (448; Прилуцький п., с. Переволачинська)

Шендерка Матвій (169; Білоцерківські полк і сотня).

У сучасних українців побутують і прізвища ***Шандра, Шандрук, Шандрюк, Шандровський, Шиндер.***

УКРАЇНСЬКІ НАЗВИ НА *ШАНДР*
(„Словник гідронімів України", сс. 617 – 618, 620)

Шандра (інші назви – *Руда*, *Шевелиха*) – річка, л. Росави, л. Росі, п. Дніпра (Миронівський р-н на Київщині); там же – село ***Шандра.***

Шандриголова – річка, л. Нетриусу, л. Сіверського Дінця, п. Дону.

Шандриголове – село (Донецька обл., Краснолиманський р-н).

Шандрова – річка, л. Збруча, л. Дністра (Хмельницька обл.).

Шандровець – потоки, 1) л. Опору, п. Стрия, п. Дністра (Львівська обл.); 2) п. Свічі, п. Дністра (Івано-Франківська обл.); 3) с. Хащів (Турківський р-н, Львівська обл.).

Шандрівський – потоки, 1) л. витік Хустця, п. Тиси, л. Дунаю

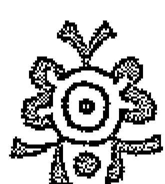

(Хустський р-н, Закарп. обл.); 2) с. Тур'я Поляна (Перечинський р-н, Закарп. обл.); тут же гора ***Шандрувка.***

Шандріящик – потік, л. Турбату, л. Брустурянки, л. Тересви, л. Дунаю (Тячівський р-н, Закарп. обл.); там і полонина ***Шандріяски.***

Шандориків – потік, (Воловецький р-н, Закарп. обл.).

Шендерка – потік, п. Гнилої, п. Збруча, л. Дністра (Тернопільська обл., нижче с. Будки).

Шендриголів – ручай, л. Нетриуса, л. Сіверського Дінця, п. Дону (Донецька обл.); там же – слобода ***Шендриголова.***

Шиндрівка – потік, с. Шешори (Косівський р-н, Закарп. обл.).

ІНДІЙСЬКІ НАЗВИ З ***CHANDRA***
(За: Law, B.C. Historical Geography of Ancient India, Delhi, 1984)

Чандра – ріка в Пенджабі, яка зливається з рікою Бгаґа і творить Чандрабаґу.

Чандрабгаґа – „Чандра +Бгаґа". Одна з п'яти річок, що творять назву *Пенджаб-Панчанад* – „П'ятиріччя" (Північна Індія), нинішній *Ченаб.* Інші чотири (першими подані давні назви): *Шатадру* (Сетледж), *Віпаша* (Біас), *Іраваті* (Раві), *Вітаста* (Джелам). Назва *Шатадру* – значенневий двійник назви *Стоход*, притоки Прип'яті; з назвою *Джелам* споріднений гідронім *Джалман* у Криму; назв (і річок) з компонентом *Іра/Ір*, що в назві *Іраваті* чимало в Україні (*Ірва, Ірванець, Ірпа, Ірпінь, Ірпиця, Ірклія, Ірдинь* тощо).

Чандрабгаґа тотожна *Asikni* „Ріґведи", *Akesines* Арріана, *Santabaga* або *Sandabal* Птолемея. Утворена злиттям річок *Чандра* й *Бгаґа* „Маркандея-пурана" знає дві річки з такою назвою (72 – 73). Інша назва – ***Чандріка.***

Чандраваллі – за 45 миль на південний захід від Брахмаґірі – „Гори Брахми" в Південній Індії (146).

Чандраваса – „Чандроосельна", „Чиє житло – Місяць". Ріка.

Чандраваті – „Чандровиця" (санскритський суфікс *vati* тотожний українському суфіксу *виця*, особливо в назвах). 1) Давнє місто, яке дехто ототожнює з Sandrabatis Птолемея. Руїни міста можна бачити миль за чотири на південний захід від дороги на Абу (Раджастхан, Центральна Індія); 2) місто на лівому березі Ґанґи неподалік Бенареса (Північна Індія; 312, 73).

Чандраґірі – „Чандрогора", „Місячна гора". Пагорб у відомому джайнському місті Шравана-Белгола біля міста Майсор (Південня Індія). У давні часи був відомий як *Deya Durga* – „Богиня Дурґа" (146).

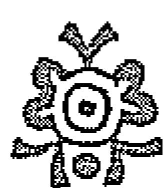

Чандрадвіпа – „Острів Чандри", „Місячний острів".

Чандракута – „Чандровершинна", „Місяцесяйна вершина". Священна гора в Ассамі (Східна Індія).

Чандрамала – „Місяцевінкова", „Вінок Місяця". Ріка.

Чандранатха – „Чандроцар". Улюблена гірська вершина Шіви в Бенґалії (Східна Індія). За переказами, саме тут упала права рука Саті, дружини Шіви, відрубана диском-чакрою Вішну. На вершині стоїть храм Шіви (215).

Чандрапура – „Чандропіль". Ідентифікується з нинішнім *Чандпуром* (*Чанд* – сучасна форма санскр. *Чандра*, *Чандр*) на південь від Сівані й на захід від р.Вен-Ґанґа (Центральна Індія; 312).

Чандрапурі, або ***Чандрікапурі*** – 1) джайнська назва міста Шраваcті, важливого торговельного, культурного й релігійного центру Північної Індії. Тут народилися два джайнські тіртханкари-спасителі (125); 2) ототожнюється з *Чандрачі-Мет* (Західна Індія).

ВЕДІЙСЬКА *СУРА*, ДАВНЬОУКРАЇНСЬКА *СУРИЦЯ*

Посеред землі на горі Сумеру, яка вершиною сягає неба й довкола якої обертаються зірки й планети, зібралися колись боги на раду: як позбутися дошкульних навіть для богів недуг і старості. Довго думали вони, аж урешті бог Вішну мовив:

– Ідіть зі своїми старшими братами асурами до великого океану, гуртом сколотіть його й добудьте амріту – трунок безсмертя.

Боги замирилися з асурами – своїми вічними супротивниками, пообіцявши чесно поділитися амрітою. За мотуз слугував змій Васукі, за колотівку – гора Мандара, що здіймалася в небо й входила в землю на однакову висоту й глибину. Черепаха, що тримає на собі світ, спустилася на дно, їй на панцир поставили низ гори, а гору обкрутили змієм. Асури взялися за змія від голови, а боги – від хвоста, й почали розкручувати гору, сколочуючи океан. Спершу океанські води, змішані з соками трав і дерев, стали молоком, потім сметаною і наостанок – маслом. Коли боги й асури вже добряче стомилися, на поверхні виринув Місяць, а за ним у білих ша-

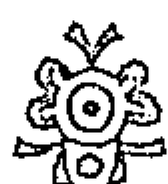

тах постала Лакшмі, богиня щастя й краси – вона одразу пригорнулася до грудей Вішну. Потім з'явилися прекрасна діва Рамбга, ватажкиня апсар-русалок і Сура, богиня хмільних напоїв, яку боги прийняли, асури ж – ні. Тому богів-девів відтоді ще зовуть *сури*, а їхніх суперників – *асури*, не-боги.

За ними постали з океану білі кінь Уччхайшравас і слон Айравата, чарівна корова Сурабгі – сповнювачка бажань, чарівне дерево паріджата, коштовний камінь каустубга, мушля й булава. Останнім вийшов із Молочного океану Дганвантара, бог лікування і зцілення – він тримав у руках чашу з амрітою, напоєм безсмертя. Боги й асури кинулися до неї, щоб запопасти собі. Тоді Вішну обернувся неземною красунею і рушив до асурів. Ті, вражені, забули про все, а коли схаменулися, було вже пізно. Вони кинулися за богами навздогін, щоб відібрати амріту силою, але марно. З розпуки й скрухи асури забилися під землю й на дно океану.

А 14 коштовностей (*чатурдаса-ратнам*), добуті з Молочного океану, боги розподілили між собою. Півмісяць прикрасив зачіску Шіви. Чарівне дерево, білі кінь Уччхайшравас і слон Айравата дісталися Індрі, чарівна корова – семи мудрецям-ріші, що уособлюють на небі Велику Ведмедицю. Русалка-апсара Рамбга піднеслася до небесних музик – ґандгарвів. Лакшмі, морська мушля, булава й коштовний камінь каустубга дісталися Вішну, на пораду якого й добули амріту (МДИ, 68 – 72).

У давньоіндійській міфології *Сура* – персоніфікація хмільного напою, інше ім'я її – *Сурадеві*, „Сура-богиня". Або *Варуні*, „Варунина" – дочка або дружина Варуни, бога світоладу й моря, покровителя воїнського стану й царської влади, тотожного слов'янському Дажбогу, грецькому Посейдону, скіфському Тагимасаду й іранському Ахурамазді (детальніше див.: ТРС, 68 – 81). *Сура* також – „бог" (пор. протиставлення *сура* : *а-сура* – *бог* : *не-бог*).

Асури – нащадки мудреця Каш'япи та його дружин Діті й Дану, через що, за матерями, вони – *дайтьї* і *данави*. *Данави* ж – інша назва ядавів, племені Крішни та його старшого брата Баладеви, імена яких рясно відбиті на українському терені. Баладева, як і його плем'я, неабияк полюбляв спиртне, через що й звався *Мадгупрія* – „Медолюб". Саме надуживання спиртним, за „Махабгаратою", і призвело ядавів до загибелі – вони перепились і перебили один одного. Ядави ж тотожні літописним ятвягам, які й собі мають назву *дайнови*. У „Ріґведі" терміном *асура* означали всемогутніх Індру й Варуну, а

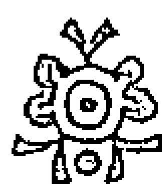

в іранській „Авесті“ – Ахурамазду, верховне зороастрійське божество, ім'я якого означає „Асура Мудрий“ (інд. *asura* = іран. *ahura*, інд. *soma* = іран. *haoma*, інд. *sura* = іран. *hura*). Одним з імен Індри є *Сурапрія*, яке воліють тлумачити як „Улюбленець богів“, „Боголюб“. Проте Індра був неперевершеним любителем соми, а сома й сура часто ототожнюються. Тож імовірніше буде тлумачити його ім'я *Сурапрія* як „Суролюб“, у руслі ще одного його імені – *Сомапрія*, „Сомолюб“ й імені Баладеви – *Мадгупрія*, „Медолюб“.

Сура вважалася асурським напоєм, а сома – девівським, божественним. Жрецька традиція визнає вживання сури тільки при воїнських обрядах. Одноденний воїнський обряд *ваджапея* (санскр. *peya* = укр. *пій* у словах *водопій*, *напій*) передбачає колісничні перегони й пиття сури, при інших урочистостях забороненої. При обряді *аґніштома* жертвувач торкається рукою посудини з сомою, а його дружина – з сурою. З чого можна припустити, що чоловік при обрядах ототожнюється з Сомою-Чандрою-Місяцем, а дружина – з Сурою-Зіркою-Зорею (пор. укр. *зоря* – санскр. *сур'я*, а також слова весільної пісні: „Іде хлопець до дівки, як місяць до зірки“).

При обряді *саутрамаяна* (жертвоприносини на честь Індри) згадується посудина, в якій тримають суру – *сураґраха* (очевидно, санскр. *ґраха*, хінді *ґрах* тотожне укр. *глек*). При жертвоприносинах сураґраха ставилася на південному вівтарі (всього вівтарів – 4), де розміщувався жертовний вогонь ахаванья. Саме з сураграхи здійснювалося підношення сури богам. Залишки сури після жертвоприносин або випивали учасники їх, насамперед жертвувач і його дружина, або за належними приписами зберігалися. Оскільки сура викликала сильне сп'яніння, брахманам її пити заборонялося. Що ж до приготування сури, то для цього використовувалося підсмажене зерно, меляса, дріжджі, борошно, молоко й спеції (інжир, кориця, триплідник тощо). Все це мало чотири дні постояти, а тоді готувався хмільний напій.

У ряді давніх культур існує виразний поділ напоїв на наркотичні й хмільні, сакральні й звичайні. Це видно і з протиставлення соми й сури, хаоми й хури в індійців та іранців (хоч іноді *сома* й *сура* ототожнюються). Таку градацію, схоже, знали й давні слов'яни.

У сучасній Індії саморобну горілку називають *сура*, а заклад, де вона продається – *суралая*, *сурашала* (санскр. *shala* – „приміщення“ споріднене з нашим *зала* й англ. *hall*; наявне воно і в нашому *кошара* (санскр. *goshala* – „місце корів“, „корівник“). Можна припустити, що інд. *сура*, іран. *ху-*

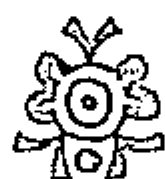

ра, укр. *горілка* – споріднені слова, причому українське слово тяжіє до іранського. Втім, українська мова знає інші назви горілки: *сирівець, сурівець, сурівка, суровиця*. Водночас рос. *водка* виявляє спорідненість з інд. *варуні*, тотожного *сура*, де *вара* (є і форма *вада*) в санскриті означає „вода", „рідина", „волога". Цей елемент наявний і в імені *Варуна*, бога моря, водних просторів і покровителя воїнів. Тож *сура* була воїнським, а ширше – народним хмільним напоєм. На бучних князівських пирах у Києві, оспіваних билинами, гідно представляли себе й предки сучасної горілки.

„На Русі єсть веселіє пити!" – гордо констатував Володимир.

Володимир Шаян, український санскритолог із діаспори, досліджуючи феномен сури й описи її у „Влесовій книзі", дійшов висновку, що головним обрядом наших предків було лиття сури при жертвоприносинах. І що опис цієї пожертви найвиразніше засвідчує зв'язок наших предків з уявленнями інших індоєвропейських народів, надто з культами *соми* в „Ріґведі" й *хаоми* в „Авесті". Він дає свій переклад рядків із „Влесової книги" (дощечка 24В), які описують спосіб приготування сури:

„Це є жертва наша – *мед-сура* – на дев'ятисилі і шальвії удіяна і на Сурі (*себто Сонці*) ставлена три дні. Після них крізь вовну ціджена і вона буде нашою жертвою Богам у Прав'ї, яко вони (*Богове*) є нашими праотцями: бо ж се ми походимо від Дажбога і стали славними від славлення Богів наших..."

І далі В.Шаян пише:

„...слово *сура* стрічаємо в „Ріґведі". Воно означає рід *олу*, старовинного напою, відомого нашим предкам. В англійській мові воно звучить сьогодні *ейл*, а пишеться *ale*. Слово *сура* згадується в „Ріґведі" теж у зв'язку з *медом*.

Це престаровинне слово звучить там *мадгу*, але споруджували ол звичайно з інших рослин чи зерен. Очевидно, *сура*, приготована і виплекана на меді, мусила вважатися найвищої якости. Звідси наш гімн подає *мед-сура*, себто *сура на меді*, або *медова сура*.

Ця *медова сура* підлягала дальшому процесові її дозрівання через заправу зіллям у ріжних часах і народів. В нашому тексті названо два зілля магічної сили, а саме *дев'ятисил* і *шалвія*. Оба ці зілля відомі теж у народному лікуванні. Їх властивості, як придатність до нашої жертви, мусять ще бути досліджені.

Тут слідує найцікавіше. Так заправлена *сура* була виставлена три дні на сонці. Це скріплювало, очевидно, дію сильної і бурливої ферментації так, що алкоголічні і еворично активні властивості цього напою були скріплені. Цей

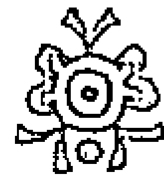

процес був закінчений своєрідною дистиляцією, яка полягала на тому, що сферментований плин перепускали через вовнисту шкіру вівці, яка служила густим ситом у дистиляції.

Саме в цій дії приготовлення *сури* стрічаємо подивугідну подібність до способу приготовлення *соми* в обрядах і жертві „Ріґведи".

„... Про важливість обряду і жертви соми свідчить факт, що ціла дев'ята книга „Ріґведи" присвячена цьому культові... Тут підкреслюю тільки, що улюбленгий напиток бога *Індри* – нашого *Перуна*, зокрема перед битвами чи перед доконуванням його численних геройств, через які він славний. Це преулюблений бог героїв – наш Перун – знаний під ріжними пестливо-дружніми іменами в нашому тексті („Влесовій книзі" – *С.Н.*) як *Перунь, Перунець, Перунько.* Він Бог і рівночасно боєвий Брат, найвірніший Друг наших героїв.

Він любить пити міцні напої так, як і наші воїни-герої.

Ведійська сома для нього підлягала окремому процесові приготовлення й заправи. Її в старинних часах пили також учасники жертви, далі вона стала, мабуть, засильною, і її вживали тільки для дійства жертви Індрі та деяким іншим богам.

І тут доходимо до ядра нашого доказу.

Із рослин, призначених для заправи чи самого приготування *соми*, витискали сік між двох каменів, які звалися *ґравна.* Історично-мовно це відповідає нашим *жорнам.*

Так витиснений сік *соми* вливали до напою, заправленого молоком, і виставляли на три дні на сонце для міцної ферментації. Ця дія була частиною дійства жертви і супроводжувалася відповідним обрядом і гімнами.

Після трьох днів проціджували напій через вовнисту шкіру.

Під час жертви напій пили жерці, а далі виливали на вогонь для нашого Божества" (ВПН, 120 – 121).

В.Шаян звертає увагу, що в українській етнографії відомий напій *сур*, виготовлений на основі сферментованого вівса, а в Індії це міг бути рис або цукрова тростина, що основу *сури* й *соми* творив дорогий і благородний напій з меду, який споконвіку відомий Україні і який вона спрадавна експортувала. І що тотожність і дію дев'ятисилу й шавлії в приготування сури ще вимагає досліджень. Але, зазначає дослідник, наведений матеріал зайвий раз засвідчує автентичність „Влесової книги", бо відомості про культ соми в „Ріґведі" опубліковані аж у другій половині XIX ст. Тому здогадний підробник „Влесової книги" на початку XIX ст. не міг бути

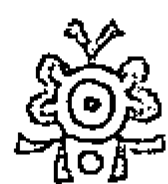

аж таким глибоким знавцем „Ріґведи". Навіть сьогодні мало хто, окрім фахівця, так детально знає про *суру* й приготування її, як описано у „Влесовій книзі". Це мусив би бути висококваліфікований учений, знавець порівняльного релігієзнавства, яке по-справжньому розвивається лише сьогодні. Тим більше, що подробиці культу *сури-меду* невідомі й етнографії (ВПН, 122 – 123; про „Влесову книгу" й індійські паралелі див. також: ТРС, 237 – 251).

Фітотерапевт Євген Товстуха з Яготина вважає суру священним напоєм праукраїнців. Наявність у пам'ятці рослини *дев'ятисил*, інакше – *дивосил*, а повна назва – *оман високий* (*Inula helenium*) дає йому підставу припустити, що для сури, сонячного напою, бралися і „сонячні" рослини, які цвітуть жовтими квітками. Взявши дивосил і ще дві „сонячні" рослини – парило звичайне (*Agrimonia eupatoria*) й підмаренник справжній (*Galium verum*), лікар подає суряний напій трьох різновидів – як водний відвар, відвар-настій із медом та відвар-настій з медом і спиртом.

Водний відвар. Взяти по одній ложці подрібнених коренів з кореневищами оману високого й парила звичайного, залити 400 мл джерельної води, кип'ятити 10 хв., додати ложку подрібненого підмаренника справжнього й 100 мл незбираного молока й настояти 30 хв. Пити по 40 – 50 мл тричі на день, за 30 хв. до їжі. Запашний напій тонізуючої дії, проте зберігається недовго.

Відвар-настій з медом. Якщо додати до напою 400 мл меду, тобто розчинити мед у профільтрованому охолодженому відварі-настої і ще відважити 50 г сухого молока (замість незбираного), то напій набуває виразної антирадіаційної дії.

Відвар-настій із медом та спиртом. Технологія попередня, але кожної рослини брати по 2 столові ложки, а меду й молока – як зазначено вище. До приготованого напою додати наприкінці 400 мл 96-градусного спирту, настояти 3 дні, а тоді профільтрувати через 4 шари марлі. Приймати по 1 столовій ложці тричі на добу, за півтори години до їжі (УНМ, 321).

Останній напій Є.Товстуха і вважає *сурою*, давнім священним трунком українців. І зазначає, що напій тонізує м'язову, нервову й серцево-судинну системи, вирівнює фізіологічні процеси при захворюванні травних органів та при обмінних поліартритах, недугах печінки, підшлункової залози, шкіри. Додає сил при фізичній і розумовій втомі, психічному перенапруженні, стимулює роботу імунної системи. Виводить з організму радіонукліди.

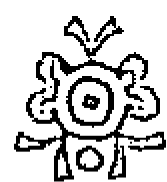

Слід зазначити, що деякі індійські рослини теж мають у своїх назвах компонент із значенням „9" (санскр. *nava*, хінді *nau*). А одним з імен Вішну й Шіви, поклоніння яким засвідчене в Україні з найдавніших часів, є *Навашакті*, де санскр. *nava* – „9", а *shakti* – „сила". Тобто чоловіче ім'я *Навашакті* також означає „Дев'ятисил", „Дев'ясил", як і назва рослини для приготування *сури*, згадувана „Влесовою книгою". А Шіва – сам найперший лікар і зцілювач, він – покровитель медицини.

ЕЛЕМЕНТ *СУРА* В НАЗВАХ ІНДІЙСЬКИХ РІЧОК

а) на означення священної Ґанґи:

Суравахіні (*sura+vahini*). Назва зазвичай тлумачиться як „Ріка богів". Ми ж схильні тлумачити її як „Суроносна", „Суроноша". Санскр. *vahini* від санскр. основи *vah* – „везти", „вести", „нести". Пор. назву річки (й міста) *Золотоноша* на Черкащині, яка у санскриті звучала б *Хемавахіні* (на Чернігівщині є річки *Хима* й *Химівка*) чи *Канакавахіні* (в Криму є ручай *Канака*). Тому природніше вважати, що вода Ґанґи порівнюється з сурою, вона така ж смачна й п'янка, як і цей хмільний трунок. Підтверджує таке тлумачення і те, що в Індії є річка *Мадгувахіні* – „Медоносна", „Медоноша", де води річки порівнюються з медом. А мед відігравав важливу роль і в індійців, і в слов'ян.

Сурадгуні (*sura+dhuni*) – „Сур'яна ріка".

Сурадірґхіка (*sura+dirghika*) – „Ставок сури" (пор. назву міста *Амрітсар* – „Озеро амріти").

Сура-ла (*sura+la*) – „Сур'яна".

Сураніммнаґа (*sura+nimna+ga*) – „Сур'яна ріка".

Сурапаґа (*sura+apa+ga*) – „Сур'яна ріка", „Сур'яна Ґанґа". Ґанґа має і назву *Апаґа*, досл. „Біжуча вода", тобто „Ріка". В Україні близько десятка річок *Апака*, *Опака*, *Опока*, *Апажа* тощо. Герой „Махабгарати" Бгішма (пор. укр. прізвище *Бушма*) мав ім'я *Апаґея*, тобто „Апажин", тобто „Ґанґин", бо, за міфом, мати його – річка-богиня Ґанґа (див. наступну статтю про Бгішму-Апаґею).

Сурасаріт (*sura+sarit*) – „Ріка сури", „Сур'яна ріка" (пор. *Амрітсар*).

Сурасіндгу (*sura+sindhu*) – „Ріка сури" або „Сур'яна ріка". Санскр. *sindhu* – „ріка", „потік", звідки й назва священної для ведійських аріїв ріки – *Сіндгу*, пізніше – *Сінд*, *Інд*, звідки й *Хіндустан*, *Індостан*, *Індія*. На берегах цієї ріки була країна *Сіндгу*, інша назва якої – *Саувіра*. Жителі її – *сінди* (*сіндгу*) або *сувіри* (*саувіри*). Давня Україна знає *сіндів* і принаймні дві *Сіндики*: одна на Кубані (Таманський півострів), а друга – в

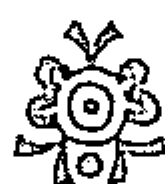

низів'ях Дніпра (Сіндська Скіфія). Індійські *сінди-сувіри* виявляють спорідненість з українськими сіверами-кімерами.

Сурешварі (*sura+ishvari*) – тлумачиться як „Богиня богів" або „Чиста", „Бездоганна". Проте, як на нас, точніше й переконливіше – „Богиня сури", „Владичиця сури".

б) інші річкові назви на *сура*:

Сурананда (*sura+ananda*) – „Радість/Втіха богів" або, оскільки *сури* – це *боги*, „Боговтішна", „Боговтішниця".

Суратха (*su+ratha* або *sura+tha*) – „Прекрасна колісниця" або „Місце сури". Зв'язок річкової назви з колісницею викликає сумнів, хоча в чоловічих, надто в царських іменах *ратха* – „колісниця" досить часте. Очевидно, й тут гідронім стосується сури.

Сур'яджа (*surya+ja*) – „Народжена Сонцем/Сур'єю". Назва Ямуни, яка зливається з Ґанґою в м. Праяґ (нинішній Аллахабад) і творить із нею так званий *Доаб* – Дворіччя. Ґанґа, Сарасваті та Ямуна складають трійцю священних річок Північної Індії. Ямуна відіграє особливу роль у легендах про Крішну й Баладеву, на її берегах стоїть рідне місто обох – Матхура. Води Ямуни (Джамуни, Джамни) в деяких легендах пов'язуються чи й ототожнюються з космічними водами, первозданним океаном, на якому під час пралаї (кінця світу) спочиває Вішну. До речі, одне з імен Вішну – ***Сурасіндгу***, „Ріка сури". Що цілком імовірно: ядави споживали міцні напої, надто Балавіра, який полюбляв *суру* й часто бував напідпитку. Якщо тлумачити ім'я *Сурасіндгу* як „Божественна ріка", то не зовсім зрозуміла мотивація імені щодо Вішну. Як, до речі, й тлумачення „Сур'яна ріка" (на зразок численних річок *Молочна* й *Медова* (4), *Медвинка, Медунка* (2) – одна з них притока р. Молочної (Тетіївський р-н, Київщина). Приготування *суриці* й *соми* пов'язані з медом і молоком; обидва напої в індійців часто ототожнюються.

Сур'япутрі (*surya+putri*) – „Дочка Сур'ї-Сонця". Назва Ямуни. Санскр. *putra* – „син", відбите в назві річки – *Брахмапутра*, „Син Брахми" й міста – *Паталіпутра*. *Putri* – „дочка", пор. укр. прізвища *Путра, Путря, Путрик, Путренко* й село *Путрівка* на Київщині.

Сурма (*sur+ma*) – друга за значенням річка в Ассамі, притока р. Меґхни. Приєднується праворуч п'ятьма притоками, що формують злиття з р. Барака в Хабіґанджі (Law, 262).

Індійська ***Сурма*** має своїх родичок в Україні:

Сурмачка – пр. Многи, л. Удаю, п. Сули, л. Дніпра (Лох-

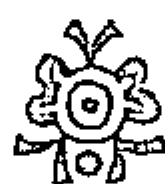

вицький і Чорнухинський р-ни Полтавщини). Інд. *Сурма* – притока Меґхни, а укр. *Сурмачка* – Многи. Чи не споріднені тоді й назви *Меґхна* й *Многа*?

Сурмиця – п. Ікви, л. Стиру, л. Прип'яті, п. Дніпра (гирло навпроти м. Дубно на Рівненщині, передмістя якого називалося *Сурмичі*).

Сурмаїв Потік – *л. Ужа, л. Лабірця, п. Бодрогу, п. Тиси, л. Дунаю* (с. Волосянка, Великоберезнянський р-н, Закарп. обл.).

Із цих трьох назв на увагу заслуговують *Сурмачка* й *Сурмиця*, притоки Дніпра.

У басейні Дніпра є річки ***Сурка*** (*п. Мокрої Сури, п. Дніпра* – Дніпропетровська обл.), ***Сурківський Рівчак*** (*п. Кінської, л. Дніпра*, нижче гирла *б. Комишувахи* – Запорізька обл.), ***Сурова*** (*п. Мокрої Кінської, л. Кінської, л. Дніпра* – Запорізька обл.), ***Мокра Сура*** (*п. Дніпра*, гирло біля с. Волоське, Дніпропетровська обл.; зафіксовані назви щодо неї: *Сурки, Сура, Сура Мокра*), дві річки ***Суха Сура*** (1. *л. Мокрої Сури, п. Дніпра* – нп. Благовіщенка, Дніпропетровський р-н, ***Сурсько-Михайлівка***, Солонянський р-н, Дніпропетровщина; інші назви: 2. *п. Мокрої Сури, п. Дніпра*; як *п. Тритузної, п. Мокрої Сури, п. Дніпра* - Дніпропетровщина).

Таким чином, у басейні Дніпра фіксуються назви *Сурка, Сурова, Мокра Сура, Суха Сура* (2), *Сурсько-Михайлівка* (2), *Сурківський Рівчак* – всього 8. З них 6 річок на Дніпропетровщині, 2 – на Запоріжчині (*Сурова* й *Сурківський Рівчак*). Тобто цілком певно й конкретно окреслюється компактний ареал поширення гідронімів на *Сура* – Дніпропетровщина й Запорожчина. Більшість цих річок концентрується довкола Мокрої Сури, правої притоки Дніпра. Притоками Мокрої Сури є Сурка (права) й дві Сухі Сури – права й ліва притоки. Тобто чотири з восьми річок зосереджені в невеличкому ареалі.

Є річка *Сура* – ліва притока Південного Бугу (Вінничина), інші назви якої – *Сурка* й *Суриця*. Польське джерело XVI ст., називаючи річку *Suryca*, мовить, що „...до річки Суриці та іншої, Братовинської, яка повз Ладижин, неподалік Бугу, доходить до Ямного" (СГУ, 540). Цитата цікава тим, що в Індії для річки Ямуни є кілька назв з елементом *Сура*. Можливо, *Ямне* польського джерела й індійська *Ямуна* взаємопов'язані. Бо в „Словнику гідронімів України" бачимо низку річкових назв *Яма, Ямна, Ямин, Яменка, Яменичка, Ямничанка* тощо, які не обов'язково (або не всі) можуть пояснюватися з укр. *яма*. Тим більше, що на Черкащині й Київщині чимало назв мають індійських двійників (*Вишнопіль* і *Вішнупур*, *Родень* і

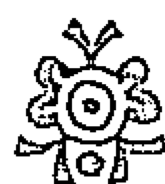

Рудрапур, *Вишгород* і *Вішапур*, *Халеп'я* і *Халіюппа* (*Хараппа*). На Черкащині (і в інших областях України) є *Ямпіль*, тотожний індійському *Ямапур*, а індійська назва пов'язується з Ямою, який, у свою чергу, тісно пов'язаний із Шівою. В „Авесті" Йіма, тотожний ведійському Ямі, виступає будівничим *Вари*, блаженної обителі людей, обнесеної трьома коловими валами. Такою обителлю в „Ріґведі" виступає місто асурів *Тріпура* – „Тримісто"; назва ця тотожна назві *Трипілля*. Авестійське *вара* значеннєво тотожне індійському *пура* (хінді *пур*) – „місто", відбите в назві *Ямпіль* і в назвах інших українських міст – *Бориспіль*, *Вишнопіль*, *Костопіль*, *Миропіль*, *Тернопіль* тощо. До речі, всі кілька сотень трипільських міст мають колову забудову.

Подібні назви є в басейнах Південного Бугу, Сіверського Дінця і Дністра (СГУ, 370, 540, 545).

БГІШМА-АПАҐЕЯ І СВЯЩЕННА ҐАНҐА

Цар Пратіпа усамітнився біля священної Ганги для ревного подвижництва. І якось Ґанґа в подобі богині вийшла з води й сіла на праве стегно праведникові. Вражений Пратіпа мовив до чарівної гості:

– Що привело тебе до мене, красуне? Чим можу прислужитися?

– Я покохала тебе, царю, – мовила дівчина. – Покохай і ти мене. Адже кажуть мудрі: не слід відштовхувати закохану жінку.

– Я не можу покохати чужу дружину або жінку не свого стану. Така моя свята обітниця, – відповів Пратіпа.

– Я не заміжня і не з іншого стану. То невже відштовхнеш мене?

– Не можу я пристати на таке. Ти сіла мені на праве стегно, а воно лише для дочок і невісток? Закохана жінка сідає на ліве стегно. Тому й відмовляю тобі, красуне! Будь краще моєю невісткою. Я вибираю тебе для свого сина.

– Що ж, нехай так, – погодилася дівчина, – я одружуся з ним. Але він не мусить знати, хто я і що я. Що б я не чинила, нехай він не перешкоджає і ні про що не розпитує. Тільки тоді доля пошле нам щастя, а тобі – внуків.

Дівчина зникла. А згодом у Пратіпи та його дружини народився син. А що народився він тоді, коли Пратіпа перебував у смиренному відлюдництві, то й назвали його *Шантану* – *Супокійний*.

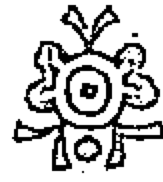

Коли Шантану виріс, батько закликав його до себе:

– Колись, сину, провідала мене невимовно чарівна дівчина. Якщо раптом вона прийде до тебе, візьми її заміж, але не розпитуй – ні хто вона, ні звідки. І що б вона не робила, ти на те не зважай.

Посадовив сина на царський престол й подався в ліс доживати віку. Шантану ж, ставши царем, часто вирушав на полювання. І якось на березі Ганги він помітив юну дівчину, наче богиню краси на лотосі.

Дівчина зашарілася під його захопленим поглядом. А Шантану лагідно мовив до неї:

– Хто б ти не була, стань мені любою дружиною!

Дівчина відповіла:

– Але з однією умовою: не стримуй і не картай мене, що б я не чинила. Приймаєш цю умову, і я – твоя дружина.

– Авжеж! Авжеж! Звичайно, приймаю! – палко запевнив її цар.

І богиня Ґанґа стала дружиною Шантану. Та що вона богиня, цар тоді ще не знав. Обоє нестямно кохали одне одного й не помічали, як летять дні, тижні, місяці й роки. У них народилося семеро синів, а дружина одного по одному бігцем відносила їх до річки й кидала у бурхливі хвилі. Шантану бачив те, але мовчав, боячися втратити кохану. Та коли народився восьмий син, а дружина схопила його, щоб і з ним бігти до річки, Шантану не витримав.

– Не губи безневинної дитини! – заблагав він. – Хто ти й звідки, що так безжально вбиваєш моїх синів? Зупинися, не бери на душу ще одного тяжкого гріха!

Тоді дружина прибрала подоби богині й мовила:

– Ти хочеш знати, хто я? Втілення Небесної Ґанґи, мати восьми напівбогів, які через прокльон мали жити на землі. З тобою я жила, щоб сповнити божий замір – зняти прокльон. А для цього батьками їх могли бути тільки я і ти. Я позбавляла дітей земного життя і ось так уже врятувала сімох наших синів. Але восьмого не встигла, тож він залишиться при тобі. Дбай про нього, і він стане могутнім воїном, неподоланним у битві. А я полишаю тебе, бо ти порушив дане слово.

Мовила так Ґанґа й зникла. А невимовно засмучений цар повернувся до своєї столиці, де назвав сина *Бгішма* – „Грізний".

Йшли роки. Одного разу Шантану, вже вдівець, зустрів біля річки юну красуню. І запитав:

– Хто ти й звідки, красуне?

– Дочка рибалки, достославний царю, – чемно відповіла незнайомка. – Човном перевожу людей через ріку. А батько мій ватажок рибалок.

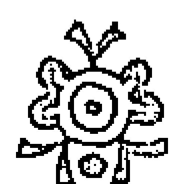

Шантану закохався в красуню-перевізницю. І пішов до її батька, просити руки дівчини.

– Ти можеш одружитися з нею, але за однієї умови, – відповів той.

І що ж то за умова? – спитав цар.

– Умова моя така: син, який у вас народиться, має посісти трон.

Пообіцяти цього Шантану не міг, хоч і палав коханням до Сатьяваті – так звали дівчину. Невеселий повернувся цар до палацу: він не міг калічити життя єдиного сина заради власного щастя.

Бгішма невдовзі дізнався, чому батько засмучений. І сам пішов до рибалок і заявив, що зрікається свого права на престол. Але батько Сатьяваті поставив нову вимогу: щоб Бгішма ніколи не одружувався і не мав дітей. Заради батька Бгішма пристав і на це.

Потім Бгішма на своїй колісниці одвіз Сатьяваті до царського палацу. Шантану вразив благородний вчинок сина, і він, розчулений, благословив його і побажав йому стати непереможним.

У Шантану й Сатьяваті народився син, який посів престол, але невдовзі помер. Дві його дружини, яких на сваямварі (обряд, коли царівна сама вибирає собі чоловіка) викрав йому Бгішма, народили двох синів – їх звали Панду й Дгрітараштра. Перший мав п'ятьох синів, другий – сто синів і одну дочку. Нащадки Панду називалися *пандави*, а Дгрітараштри – *каурави*. Битву двоюрідних братів пандавів і кауравів описує „Махабгарата“. Бгішма в цій війні бився на боці кауравів, очолював їхнє військо. На 10-й день битви Бгішму смертельно поранив Арджун, коли підступно пустив у нього стрілу з-за спини дівчини, в яку Бгішма відмовився стріляти. Поранений Бгішма прожив іще 58 днів і встиг викласти Юдгіштхірі, найстаршому з пандавів, низку настанов, що склали „Шанті-парву“, 12-ту книгу „Махабгарати“ (всіх книг – 18). Ці настанови, заповідані Бгішмою з ложа із стріл, мусять сумлінно вивчати царі, якщо прагнуть досконально осягти науку керування державою.

З Бгішмою пов'язаний і кодекс честі воїна-кшатрія, особливо притаманний середньовічним раджпутам. Основні положення цієї воїнської етики теж виклав тяжко поранений Бгішма.

Воїнові не слід битися з незахищеним кшатрієм. Якщо ворог у кольчузі, то й супротивника мусить захищати кольчуга. Битися належить у двобої, і якщо суперник ослаб, облишити його. Якщо воїн наступає з військом, то і його супротивник мусить мати військо. Якщо ворог вдається до хитрощів і підступів, йому слід відповісти тим же. З чесним супротивником слід і битися чесно. Во-

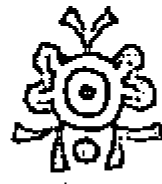

ін-вершник не мусить битися з воїном на колісниці – колісниця має йти на колісницю. Не можна застосовувати отруєні стріли й стріли з шипами – це зброя слабких. Воїн-герой мусить битися чесно, без гніву й бажання вбивати. Слабкого чи пораненого не слід вбивати, як і того, хто не має сина, хто потрапив у полон, хто впав з колісниці, в кого тятива на лукові лопнула чи перетята, в кого зброя пошкоджена в бою. Пораненого належить відправити додому або показати лікарю з табору переможця. Якщо через чвари благородних доблесний воїн потрапляє в полон, його рани слід вилікувати, а потім його самого відпустити. Це вічний і безумовний обов'язок кшатрія.

Цар не мусить прагнути звоювати чужу землю негідними засобами, навіть якщо це зробить його володарем світу. Цареві мала втіха від життя, якщо перемога нечесна. Заплямована безчестям перемога ніколи не приведе на небеса – вона ослаблює і царя, і землю. Воїна, який втратив зброю чи відкинув її, який благає про пощаду, не вбивають, а тільки беруть в полон. Не годиться, коли воїн-кшатрій помирає без жодного поранення. Для кшатрія смерть удома, в постелі – недостойна. Недостойний вчинок для кшатрія – гріх, що приносить безчестя і неславу. Кшатрій, який має власну гордість і гідність, не заслуговує безславної смерті. Він мусить полягти від гострого меча. Справжній воїн не відчуває ран, скільки б їх не було на тілі. Полігши в бою, він здобуває найвищу нагороду – потрапляє до сварґи, на небеса Індри. І втішається життям, поки не настає пора знову народитися на землі (РСИ, 106 – 107).

Ім'я *Бгішма* суто воїнське, воно означає „Грізний", „Той, кого бояться вороги" й відповідає українському прізвищу *Бушма.* У цьому імені компонент *bhisha* (синоніми *bhi, bhaya*) – „страх", „острах", „залякування" (СРС, 475, 482) той самий, що і в укр. *боятися, боягуз, боязкий, безбоязний.* Таке ж значення й імені *Бгішмака.* Його мав цар країни Відарбги (інша назва її – *Бгоджа*), батько Рукміні, дружини Крішни. Індійське *Бгішмака* теж має український відповідник – прізвище *Бушмака.*

Старший брат Шантану – *Бахліка,* вони обоє сини царя Пратіпи. *Бахліка* й назва країни, інша назва її – *Бактрія,* розташована в Північному Афганістані, на південь від ріки Окс (нинішня Амудар'я), батьківщина царів-кеїв. Північна територія по Оксу називалася *Согдіана* (пор. *Сугдея* в Криму). Країну Бахліку (Вахліку, Вахіку), за індійським епосом, завоював Арджун, наймогутніший із п'ятьох братів-пандавів, одру-

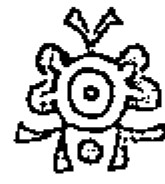

жений із сестрою Крішни й Баладеви. Бахліки-бактрійці разом із шаками (скіфами), парфянами й сіндами-сувірами воювали на боці кауравів, тобто проти Арджуни й Крішни. Хоч і плем'я Крішни, і його старший брат Баладева підтримували кауравів.

Внука Бахліки звали *Бгурішравас* – „Багатославний". Цар бахліків, він теж підтримував кауравів. На 14-й день битви (війна „Махабгарати" тривала 18 днів) зітнувся в герці з царем Сатьякі, прибічником пандавів. Сатьякі почав знемагати, і Крішна попрохав Арджуна підсобити йому. Арджун пустив у Бгурішраваса стрілу й відтяв праву руку (сам Арджун був лівша). Лише тоді Сатьякі вбив Бгурішраваса. У санскриті *bhuri* – „дуже", „багато", „великий". *Бгурі* також – імена Брахми, Вішну, Шіви (ця трійця уособлює тризуб), а також Індри.

Показово, що інше ім'я Пратіпи, діда Бгішми – *Пар'яшравас*. Воно тотожне слов'янському імені *Переяслав*, де санскр. *parya* – „багато", „дуже", „вкрай", „винятково", тотожне слов'янським префіксам *пере* та *пре*. А *shravas* тотожне *слав* у численних слов'янських іменах. Тож санскритське й слов'янське ім'я означає „Багатославний", „Преславний". Їм значеннево відповідають інші санскритські й слов'янські імена: *Багушравас* і *Богуслав*, *Бгурішравас* і *Борислав*, а також *Болеслав*, *Велеслав*, *Унеслав* тощо. В Україні й деяких інших слов'янських ареалах є і міста *Переяслав*, *Богуслав* та *Борислав*.

Бгішма, дід пандавів і кауравів, як ми вже знаємо, син Ґанґи, тому й зветься *Ґанґадатта* – „Даний Ґанґою", „Ґанґодан". Проте священна ріка має і назву *Апаґа*, досл. „Плинна/Біжуча вода" (від санскр. *ара* – „вода" + *ga* – „бігти", „текти", „плинути"). Через що інше ім'я Бгішми – *Апаґея*, „Апажин", тобто „Син Ґанґи". Ім'я *Апаґея* іноді може мати й Крішна.

Арада в санскриті – „ріка", „потік", „струмок" (SED, 82). „Ріґведа" (III, 23.4) знає річку *Апая* між ріками Дрішадваті й Сарасваті – Апаю деякі дослідники вважають іншою назвою Ґанґи. Інші відносять її до Курукшетри, де *Апая* досить відома річка (Law, 31). У „Карна-парві", 8-й книзі „Махабгарати", згадується річка *Апаґа*, пов'язувана з Араттою (давня назва Пенджабу). Очевидець, який побував в Аратті, розповідає цареві мадрів Шальї, що головне місто там – *Шакала*, а ріка, що тече з гір, зветься *Апаґа*. Що бахліки, жителі Аратти, називають себе *джартіки*, що їхнє життя вкрай нечестиве. Нечестивість ця в тому, що жителі полюбляють міцні напої з меляси й зерна, їдять воловину з часником і млинці з м'ясом. Прикрашені вінками, араттці впиваються, рего-

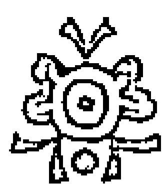

чуть, горланять пісень і танцюють на вулицях із жінками. А жінки в Аратті, коли помре чоловік, не плачуть, не побиваються з горя й розпуки, а навпаки, веселяться і танцюють на радощах (КП, 110).

Таким чином, *Апаґу* індійські джерела пов'язують з Араттою і бахліками. Бахліка (*Вахліка, Вахіка*) займала територію між річками Віпаша (нині – *Беас*) і Шатадру (нині – *Сатледж*), північніше держави Кекаї. Саме з Кекаї походила *Кайкеї*, „Кекаянка", наймолодша й найулюбленіша дружина царя Дашаратхи, батька Рами, героя „Рамаяни". Кекаїв деякі дослідники вважають скіфським племенем, а коли так, то виходить, що Кайкеї – скіф'янка. Іншу дружину Дашаратхи, ім'я якого означає „10 колісниць", звали *Каушалья* – вона й була матір'ю Рами. Цікаво, що боспорський напис № 972, знайдений у Фанагорії і датований серединою IV ст. до н.е., фіксує жіноче ім'я *Кассалія*. Воно цілком може споріднюватися з індійським жіночим іменем *Каушалья*, зважаючи на могутній індоарійський пласт у цьому регіоні. Та й стоїть воно у явно „індійському" тексті (напис мовить про царя Перісада І і про сіндів):

„Кассалія, дочка Посія, присвятила Афродиті Уранії при Перісаді, архонтові Боспору й Феодосії та цареві сіндів, маїтів, фатеїв, досхів" (КБН, 553).

Вважається, що звичайно бахліки жили між ріками Шатадру й Сіндгу (*Сінд, Інд*), але більше – на захід від річок Іраваті (суч. *Раві*) й Апаґа (суч. *Аюк Наді*). Слід зазначити, що інший боспорський напис, № 1279 (зараз в Ермітажі), датований 225 роком н.е., де значиться й ім'я *Ґосак* (споріднене з укр. *козак*), фіксує ім'я *Іравадій* (КБН, 767 – 769). Що цікаво у зв'язку з річковими назвами *Іраваті* й *Іраваді*. Боспорські написи знають інші приклади, коли чоловіче ім'я має свого „річкового" двійника: ім'я *Сінд* і річка *Сінд*, ім'я *Фатіс* і річка *Фасис*, ім'я *Гіпаніс* і дві річки *Гіпаніс* (одна – Південний Буг, друга – Кубань; на обох жили дандарії – індоарійське плем'я, згадуване й у „Махабгараті".

Санскр. *apa* – „вода" має різновиди *apah, apam, apas, apsu*. У ведах воно вживається в значенні найпершого з п'яти елементів світу – вода. Санскр. *apsara* на означення водних німф, згадуваних у ведах і близьких слов'янським русалкам, теж утворене від *apas, apsu* – „вода". Вони постали з Молочного океану, коли боги й асури сколочували його, щоб дістати втрачені під час потопу скарби. Апсари, як і русалки, зваблюють і зводять зі світу людей. Згодом вони – небесні танцівниці, що розважають небожителів у сварзі – царстві бога Індри. На його прохання апсари іноді сходять

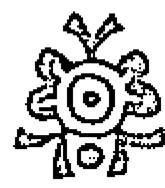

на землю і спокушають подвижників, щоб ті своїм нечуваним подвижництвом не похитнули могутності богів.

Ім'я *Apapati* – „Владика вод" має бог Варуна, тотожний грецькому Посейдонові, скіфському Тагимасадові й слов'янському Дажбогові (ТРС, 68 – 81). У ведах атмосферні води-апас називаються матерями (*mataras*). Води-матері дарують зцілення, довгий вік, безсмертя. Їхній син – *Apam Napat*, „Син вод", пізніше ототожнений з Аґні-Вогнем. Води – дружини *Соми-Чандри*, тобто Місяця.

Привертають увагу в цьому плані деякі українські гідроніми, зокрема, в басейні Дунаю: ріка *Апшиця* (п. Тиси, л.Дунаю), тече з-під гори *Апецький Плаєць* північніше села Водиця Рахівського р-ну (Закарпатська обл.). Пор. полонина *Апецка*, населений пункт *Апшиця* (суч. *Водиця*), *Вишня Апша* (суч. *Верхнє Водяне*), *Середня Апша* (суч. *Середнє Водяне*) в тому ж Рахівському р-ні. *Нижня Апша* (суч. *Діброва*) – в Тячівському р-ні. Варіанти їх: *Апса, Апсиця, Апсавиця.* Там же – потічок *Апшинець* (л. Чорної Тиси, п. Тиси, л. Дунаю). Пор. також – гребля *Апшинец*, гора *Апшенеска* (СГУ, 23). Як бачимо, тут *Апшиця* = *Водиця*, *Апша* = *Водяне.* Отже, пов'язуваня назв *Апса-Апша, Апсиця-Апшиця* з санскр. *apas, apsu* – „вода" цілком слушне.

Цікава й назва *Опока* (*Апока*) л. Сейму (пор. річку й село *Опішня* на Полтавщині, де починається й річка Грунька (л. Мужевої). І *Опака* (варіант – *Опока*) – п. Бистриці-Тисменицької, п. Дністра; витік у лісі *Опачка*, населений пункт *Опака*, гирло Залокоть (Дрогобицький р-н, Львівська область). У верхів'ях – *Опачка* (СГУ, 399). У басейні Сіверського Дінця фіксується яр *Опаківський* (*Апоков колодязь* – XVII ст., *Опоков колодезь*).

Цікавий зв'язок назв *Опака* й *Мужева*, нібито простежуваний і на індійському ґрунті. В „Махабгараті" мовиться:

„... на схід від Мануші... тече ріка, відома як Апаґа, до якої приходять сіддгі (напівбожественні істоти – *С.Н.*)... Омившися там, віддавши почесті богам і предкам, провівши одну ніч, отримає прочанин плід аґніштоми" (АП,181). *Аґніштома*, досл. „прославляння Аґні" – п'ятиденні пожертвини напою соми навесні, починаючи з визначеного дня чавлення соми. А *Мануша* тут – тіртха, тобто місце прощі на річці. Назва *Мануша* означає „Чоловіча" або „Людська". Що спонукає звернути увагу на українську річкову назву *Мужева*, пов'язану з Опакою. Санскр. *manusha* – „чоловік", „муж", споріднене з польським *менж.* Цигани називають себе *мануш* – „людина".

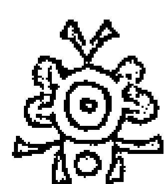

Ось іще деякі українські гідроніми, споріднені, як на нас, із індійським *Апаґа:*

Апака в басейні Сейму, *Апока* – назва річки в Криму (у Криму є і річка *Панда*, пор. *пандави*), *Апажа* – басейн Десни (ІА, 226);

Опічна – пр. Синюхи, л. Південного Бугу (Кіровоградська обл.). Варіант – *Опочна*;

Опачичі – село на Київщині (Чорнобильський р-н), де виявлено поселення і могильник доби бронзи;

Опук – гора в Криму (с. Тарасівка Нижньогірського р-ну), де збереглися руїни античного міста Кіммеріка;

Опікунова – болото, л. Гнилиці, л. Осколу, л. Сіверського Дінця, п. Дону (СГУ, 399).

Росія: *Опака* – річка й ручай у Середньому Пооччі (ГУ, 160), *Опочки* – місто в Псковській області.

БГАРАТА – КАЛІДАСА – УКРАЇНА

Мудрець Вішваміттра, аби перевершити іншого мудреця, свого затятого суперника Васіштху, вдався до нечуваного подвижництва. І цар богів Індра злякався: а раптом він здобуде таку могутність, що сам зійде на небесний трон. Тож він закликав до себе Мену, найвродливішу з небесних апсар-русалок, і мовив їй:

– Спустися на землю й завадь подвижництву Вішваміттри. А на допомогу візьми бога вітру Ваю та бога кохання Каму.

Якраз там, де уславлений відлюдник сповняв свій задум, не помічаючи спеки, негоди й голоду, Мена й спустилася на землю. І відразу пустотливий вітер зірвав з дівчини легеньке сарі, а вона почала бігати за ним, крадькома поглядаючи на непорушного Вішваміттру. Браслети на її руках і ногах мелодійно дзеленчали, і саме ці чарівні звуки порушили глибоке зосередження мудреця. Він непорозуміло розплющив очі й побачив перед собою голу красуню, що з розпачливими зойками марно ловила своє сарі, благально позираючи на нього. Вішваміттра, звісно ж, не міг спокійно бачити цих дівочих мук, тож відразу підхопився. А за хвилю вже чемно подавав сарі розпашілій красуні, що соромливо прикривалася руками. Цієї миті ще й підступний Кама пустив у ревного подвижника невідпорну квіткову стрілу. І вона зробила своє: відтоді Вішваміттра вже не відходив від Мени, забувши про всі свої обітниці й високі помисли.

Та потім його знову потягло на старе. І коли дружина народила

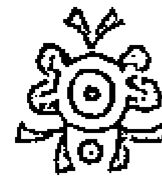

доньку й піднесла до нього, він раптом спалахнув:

– Не для того я на цьому світі, щоб панькатися з галасливими немовлятами! У мене є важливіші справи! Тож бери дитину і йди собі, а мені дай спокій.

Ображена Мена поклала доньку на березі річки Маліні, а сама піднеслася на небо, бо забрати з собою земну дитину не могла. Там і помітили немовля птахи – *шакунти*, взяли на свої крила й принесли до подвижника Канви, що став дівчинці батьком. Назвав він її *Шакунтала* – „Пташина", бо ж знайшли її і принесли птахи. Так і зросла Шакунтала у відлюдницькій оселі, в лісовому царстві, серед птахів і звірів, розквітнувши неземною вродою.

Якось, коли Канва на кілька днів подався в гостини до іншого мудреця, у ліс, де жила дівчина, приїхав на полювання цар Душ'янта. Шакунтала заступила йому дорогу в заповідний ліс, захищаючи птахів і звірів, своїх лісових друзів. Потім шанобливо запросила молодого царя до відлюдницької хижки, гостинно почастувала джерельною водою і соковитими лісовими плодами. Того зачарували врода, чемність та гідність лісової красуні. Та й вона сама відчула прихильність до нежданого гостя. Душ'янта попросив її стати йому дружиною. А що нікому було благословити їх, то вони побралися за взаємною згодою. Потім цар поїхав до столиці, щоб, як він сказав на прощання, пишно й урочисто зустріти молоду царицю.

Та минали дні, тижні, місяці, Шакунтала вже народила сина й назвала його Бгарата, а Душ'янти все не було. І тоді молода мати з немовлям на руках пішла до царської столиці сама. Але Душ'янта не признав її, бо, мовляв, шлюб відбувся без благословіння батьків і весільного обряду. Не признав він і сина. У цю страшну для Шакунтали мить божественний голос із неба дорікнув цареві за таке недостойне поводження. Душ'янта відразу ж визнав Шакунталу й Бгарату за своїх дружину й сина, пояснивши, що мусив пройти це випробування, інакше б народ його не зрозумів (МДІ, 5 – 22).

Цей давній сюжет про Шакунталу з „Махабгарати" став основою для славнозвісної драматичної поеми Калідаси (V ст.), найяскравішої постаті в санскритській літературі середини І тисячоліття, про якого індійська традиція каже: „З-поміж драматургів найперший – Калідаса, з-поміж драм Калідаси найперша – „Шакунтала". Поема названа в нього „Абгіджняна Шакунтала" – „Упізнана Шакунтала", де санскр. *абгіджняна* і походженням, і значенням тотожне укр. *упізнана*. Воно містить

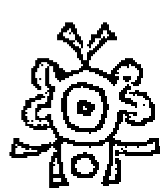

компоненти *абгі+джняна* – ті самі, що й українське слово (*упі+знана*).

Проте Калідаса вніс у сюжет і своє. Насамперед, він зосередив увагу не на подієвому, а на етичному боці конфлікту між царем і юною відлюдницею, на суперечності між чистим і щирим людським почуттям та позірною чеснотливістю. У „Махабгараті" конфлікт залагоджує божественне втручання, голос із неба. А Калідаса вводить до сюжету два чинники, прокльон і перстень, які пояснюють, чому цар не признає Шакунтали й сина.

Коли Душ'янта вже поїхав, у гості до Канви завітав суворий і запальний відлюдник Дурваса. Захоплена думками про коханого, Шакунтала не відразу його помітила, тому вередливий гість спересердя кинув, щоб той, про кого вона зараз думає, забув її. Сама дівчина, поринута в солодкі видива, чи й чула ті його слова, та вони збулися – Душ'янта забув геть усе, пов'язане з Шакунталою.

Але справі зараджує перстень, що його на прощання цар подарував своїй дружині. Саме завдяки персню до Душ'янти повертається пам'ять, він згадує романтичну пригоду на полюванні, впізнає дружину й визнає сина, якого робить царем і який згодом стає славним на весь світ, здобувши титул *чакравартина* – найвищий і найпочесніший титул для царя. Та в столицю Шакунтала приходить уже без персня. Бо по дорозі, коли вона споліскувала в річці руки, перстень зісковзнув з пальця у воду. Перстень ковтає рибина, її ловить рибалка й приносить до царського кухаря, а той, готуючи страву до царського столу, знаходить у рибині царський перстень, повертає його Душ'янті – і той одразу все згадує.

У Калідасовому творі персню відведена виняткова роль – саме він та ще рибалка призвідці того, що сім'я, нарешті, щасливо возз'єдналася. Ця ідея закладена і в оригінальній назві поеми – „Упізнана (через перстень) Шакунтала", хоча світ знає твір Калідаси просто як „Шакунтала". Перстень і рибалка, схоже, мають не тільки сюжетний зміст. Калідаса, слід гадати, віддав данину народній творчості й народному театрові.

Сюжет про Шакунталу з „Махабгарати" переклав у 30-ті роки минулого століття перший український санскритолог, основоположник української наукової індології Павло Григорович Ріттер (1872 – 1939), який народився в Чутові на Полтавщині, а все наукове й творче життя провів у Харкові та Харківському університеті. Цей віршований переклад він зробив для антології давньоіндійської

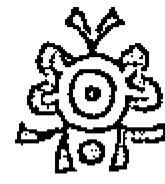

літератури, яку підготував, але яка під назвою „Голоси Стародавньої Індії" побачила світ лише 1982 року у видавництві „Дніпро", хоча окремі переклади з неї друкувалися ще в 20-30-ті роки (ГСІ, 151 – 163).

Переклад сюжету про Шакунталу складає у Павла Ріттера 106 поетичних рядків. У примітках до нього він зазначає, що сюжет уміщено в „Адіпарві", першій книзі „Махабгарати" (всього книг – 18), коротко переказує зміст його, зазначаючи, що мудрецеві Канві, прийомному батькові Шакунтали, традиція приписує створення V книги „Ріґведи" – найдавнішої писемної пам'ятки стародавніх індійців. Що цар Душ'янта походить з Місячної династії царів і що він – нащадок царя Пурураваса й небесної апсари (русалки) Урваші, коханню яких присвячена ще одна драматична поема Калідаси „Вікраморваші" – „Мужня Урваші". Павло Ріттер переклав для своєї „Антології" санскритський сюжет, який ліг в основу цього твору. Цей сюжет, як і сюжет про Вішвамітру та Мену – індійська версія поширеної в світовій літературі й фольклорі теми кохання людини й надприродної істоти. Найбільш відомим українським аналогом його є кохання Лукаша й Мавки з „Лісової пісні" Лесі Українки.

У цих же примітках Павло Ріттер зазначає, що Душ'янта й Шакунтала побралися за обрядом ґандгарвів – небесних музик, і що він – один із восьми визнаних індуїзмом різновидів шлюбу, що одруження з обопільної згоди, без згоди батьків і весільного ритуалу, вважається найкращим для воїнів-кшатріїв. А Душ'янта й Шакунтала якраз вихідці з цього стану, бо перший – цар, а Вішвамітра, батько Шакунтали – воїн і мудрець водночас. П.Ріттер дає інші цікаві й пізнавальні коментарі – про бога кохання Каму та його „озброєння", про давній звичай самоспалення вдів після смерті чоловіка, про термін *юва-раджа* – „юний цар", що його певний час мав Бгарата, тощо.

Для Енциклопедичного словника братів Гранат Павло Ріттер підготував статті „Шакунтала" (1932 р., т.50) й „Санскритська література" (1937 р., т.37), де чимало рядків присвячено Калідасі та його творам. А для своїх підручників із санскриту (виходили в 1904, 1911 й 1916 роках у Харкові), Павло Ріттер вміщував для читання й перекладу уривки з Калідасової „Шакунтали" мовою оригіналу.

1789 року „Шакунталу" вперше перекладено англійською мовою. Це зробив Вільям Джонс (1746–1794) – перший європейський санскритолог і родоначальник європейської наукової індології. А вже наступного року

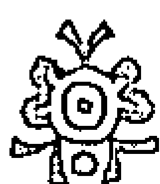

з цього перекладу здійснено німецький переклад, що його прочитав Гете і дав захоплену оцінку творові у своєму „Західно-східному дивані“:

Хочеш ти раннього цвіту
чи пізнього плоду;
Хочеш того, що чарує,
і вабить, уносить, живить;
Хочеш ти небо і землю
у слові однім зрозуміти –
Я „Шакунталу“ назву
і цим тобі все оповім.

Саме переклади „Шакунтали“ основними європейськими мовами відкрили перед враженою Європою індійські скарби, про існування яких вона доти й не здогадувалась. А це, в свою чергу, дало початок науковому вивченню давньоіндійської літератури й бурхливому перекладу її. До цього процесу долучилися й наші Іван Франко та Леся Українка – родоначальники української індології, а до творчості Калідаси – Павло Ріттер і Гнат Хоткевич. Для Павла Ріттера Калідаса взагалі улюблений санскритський поет, він переклав українською або російською більшість його творів. А деякі навіть кількома мовами. Так, свою улюблену ліричну поему „Меґха-дута“ Калідаси він переклав аж трьома мовами – українською, російською, італійською.

Що ж до Гната Хоткевича – письменника, композитора й музиканта, то він переклав українською саме Калідасову „Шакунталу“. Твір захопив митця настільки, що він, не знаючи санскриту, взявся за нього – йому допомагали тільки переклади „Шакунтали“ європейськими мовами. І вийшов високохудожній переклад, що став помітним явищем в українській культурі.

Працюючи над перекладом, Гнат Хоткевич ретельно вивчав літературу про Калідасу і його творчість, про культуру країни, її літературу й художні жанри, особливо давньоіндійску драму. Це відбилося у вступній статті до його „Шакунтали“, яка побачила світ 1928 року в Харкові. А вже наступного, 1929 року, тут вийшла українською інша лірична поема Калідаси – „Хмара-вістун“ („Меґха-дута“), перекладена безпосередньо з санскриту Павлом Ріттером. У передмові Гнат Хоткевич обізнано розмірковує щодо зародження давньогрецької і давньоіндійської драми, переконливо й рішуче відкидає тодішні твердження про вплив першої на другу.

Про враження, яке справив на Гната Хоткевича цей твір Калідаси, свідчить і те, що на тему „Шакунтали“ він написав 23 інструментальних та 7 вокальних творів, використавши при цьому гами давньоіндійської музики. Що підтверджує: відомий україн-

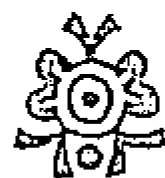

ський письменник, композитор і музикант глибоко знав не лише літературну, а й музичну спадщину індійського народу.

Наостанок варто сказати, що нащадки мудреця Васіштхи, через якого Вішвамітра вдався до нечуваного подвижництва, носили пасмо волосся на виголеній голові, тобто „оселедець" (ТРС, 82-92), що імена *Вішвамітра* (тотожне слов. *Всемир*) і *Кама* засвідчені в написах (IV ст. до н.е.) тисячолітньої Боспорської держави (столиця – *Пантикапей*, зараз – *Керч*), яка існувала на півдні України і до якої входили індоарійські племена (КБН, №№ 211, 242; ТРС, 100 – 117). Що на Чернігівщині є місто й річка *Мена*, а в українців побутують прізвища *Шакун* і *Сакун* (ім'я *Шакунтала* має і форму *Сакунтала*).

І що країну, сьогодні відому світові як *Індія*, самі індійці з сивої давнини й донині називають *Бгарата*, за ім'ям уславленого сина Шакунтали та Душ'янти, героїв безсмертного твору Калідаси.

Розділ IV

КОЗАЦЬКА ІНДОАРІКА

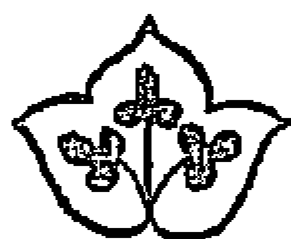

ІНДОАРІЙСЬКИЙ ЕЛЕМЕНТ У ПРІЗВИЩАХ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

Деякі козацькі прізвища з індоарійським забарвленням детально розглядалися в книжці „Таємниці розкриває санскрит" (2000 р.). Це прізвища *Мазепа* (166 – 176), *Баглай* (177 – 186) і *Панікар* (153 – 163). Частково розглядалися тут і козацькі прізвища *Динда, Динденко* (25), *Шамшура* (26), *Шаравара* (115 – 116). А в цій книжці поза цим розділом розглядаються козацькі прізвища *Болудей* і *Білдей* (стаття „Балодей" у II розділі), *Харко, Харченко* (стаття „Хардей" у II розділі) й *Шандаровський* (стаття про Місяць-Чандру в III розділі).

1. *БАЛВІР, БАЛЬВІР, БАЛБИР, БАЛБИРЕНКО*

Балвір Василей (РВЗ, 101; Канівський полк, сотня Стародубова); *Балвір* Андрушко, *Балвір* Васько (170, 171; Білоцерківські полк і сотня); *Балвір* Ґнат (190; Білоцерківський полк, сотня Антонівська); *Балвір* Степан (252; Брацлавський полк, сотня Станіславовська); *Балвір* Ярема (415; Полтавський полк, сотня Зінківська); *Бальвір* Яцько (156; Корсунський полк, сотня Ясутина); *Балбир* Ясько (76; Черкаський полк, сотня Лазарева); *Балбиренко* Іван (123; Канівський полк, сотня Іржищівська); *Балбиренко* Сахно (175; Білоцерківські полк і сотня).

Сюди ж, очевидно: *Барвір* Пашко (161; Корсунський полк, сотня Гавриленкова); *Банбиренко* Семен (296; Київський полк, сотня Предримирського); *Бамбиренко* Максим (345; Переяславський полк, сотня Заворицька). Щодо прізвища *Барвір*, то слід зазначити, що в тому ж Корсунському полку, щоправда, в сусідній сотні, служив і козак Ясько *Бальвір*. Це дозволяє вважати форму *Барвір* опискою, правильно буде – *Балвір*.

Індійські факти: санскр. *Балавіра* (хінді – *Балвір, Бальвір*) – ім'я землеробського божества, старшого брата Крішни; сучасні індійські імена: *Вір, Віра* (жіноче), *Балвір (Бальвір)*; сучасні пенджабські імена: *Балбір* Сінх, *Балбір* Сінх Сандгу, *Балбір* Сінх Чаудгурі; давнє пенджабське ім'я *Бірбаль* (з перестановкою компонентів), що його мав наближений до імператора Акбара (1556 – 1605) індійський раджа, який став улюбленим персонажем ін-

дійського фольклору на взірець Ходжі Насреддіна.

Санскр. *bala* – „сила“, „могутність“, „влада“ (СРС, 462) + *vira* – „богатир“, „герой“, „муж“ (СРС, 615). Тобто все ім'я *Балавіра* означає „Могутній богатир/герой“.

Якщо врахувати ще два козацькі прізвища – *Білдей* і *Болудей*, теж пов'язані з Балавірою, то в 9 з 16 полків „Реєстру“ зафіксовано 15 носіїв прізвищ, які сходять до двох імен старшого брата Крішни – санскр. *Балавіра* (хінді – *Балвір, Бальвір*) та санскр. *Баладева* (хінді – *Бальдев*). Найбільше цих прізвищ у Білоцерківському полку – 4, що, мабуть, і невипадково, бо *Баладева* іноді тлумачаться *Білобог*. Тобто в імені *Балвір* і в назві *Біла Церква* те саме значення „білий“. Що може бути й невипадковим.

По 2 носії прізвища *Балвір* і похідних від нього мають Канівський, Корсунський і Переяславський полки, по 1 – полки Брацлавський, Київський, Полтавський, Черкаський і Чигиринський. Відсутні подібні прізвища в Кальницькому, Кропивнянському, Миргородському, Ніжинському, Прилуцькому, Уманському й Чернігівському полках. Географічно, якщо орієнтуватися по Дніпру, то помітно більше цих прізвищ на Лівобережжі – 12, на Правобережжі їх – лише 3. Основна маса прізвищ в ареалі Біла Церква – Переяслав – Канів – Корсунь, усього 10. Така картина певною мірою узгоджується з поширенням козацьких прізвищ *Білий* і *Чорний*. Більшість прізвищ *Чорний* припадає на Лівобережжя, особливо на полтавсько-миргородський регіон, де в 4-х полках із 16-ти зосереджено половина прізвищ *Чорний* – 49.

В індійській міфології *Балавіра* (хінді *Балвір* або *Бальвір*) – старший брат воїнського й пастушницького божества Крішни. Балавіра відомий і під іншими іменами: санскр. *Баларама* (хінді *Бальрам)* – „Могутній Рама“, санскр. *Баладева* (хінді *Бальдев*) – „Могутній бог“ (іноді тлумачать як „Білий бог“, „Білобог“), санскр. *Балабгадра* (хінді *Бальбгадра*) – „Могутній благом“ або „Всеблагий“, *Бала* або *Рама* – відповідно „Могутній“ і „Рама“, санскр. *Санкаршана* (хінді *Санкаршан*) – „Орач“, санскр. *Халадгара* (хінді *Халдар, Хальдар*), санскр. *Халабгріт* (хінді *Хальбгріт*) – „Плугодержець“, санскр. *Халаюдга* (хінді *Хальюдга*) – „Озброєний плугом“, санскр. *Лангулін* – „Плужний“, „Плужник“, санскр. *Таладгваджа* – „Пальмостяжний“ (з пальмою на стязі) тощо.

У правителя Матхури Уґрасени була красуня-дружина, в яку закохався один демон, здатний прибирати всіляких подоб. Якось він прибрав подобу Уґрасени й обманом заволодів нею. У жінки народився Канса, в якого ще змал-

ку проявилися жорстокі нахили. А коли підріс, силоміць захопив трон, Уґрасену ж кинув у в'язницю. Його тиранія була така нестерпна, що навіть всетерпляча мати-земля не витримала. Обернувшися коровою, вона прийшла шукати захистку в богів. Ті привели її до Вішну, бо саме Вішну був охоронцем землі й людей на ній. І Вішну вирішив послати на землю своє земне втілення.

У Канси була сестра Девакі. Вона вийшла заміж за Васудеву, вихідця зі знатного роду в країні, де владу захопив Канса. Та в день весілля, коли сам Канса віз молоде подружжя на весільній колісниці, з неба пролунав громовий голос: „О нерозумний, восьма дитина тієї, яку ти оце везеш, позбавить тебе життя!"

Переляканий Канса хотів одразу вбити сестру, але Васудева вблагав його пощадити дружину, пообіцявши віддати Кансі всіх дітей, які в них народяться. Канса пристав на це, та все ж помістив молоде подружжя у в'язницю, щоб воно завжди було на очах і щоб запобігти всіляким несподіванкам.

У Девакі й Васудеви народилося шестеро дітей, і Канса відразу позбавляв їх життя. Завагітніла Девакі і всьоме. Цього разу дитину треба було будь-що врятувати, бо вона мусила допомогти Крішні, земному втіленню Вішну, здолати Кансу. Тож Вішну своєю божественною силою перемістив зародок в іще одну дружину Васудеви – Рохіні, яка жила на волі. Кансі ж сказали, що вагітність раптово перервалася. А Рохіні незабаром народила дитину, Балавіру.

Коли Девакі завагітніла увосьме, Канса приставив до подружжя іще більшу сторожу, звелівши не спускати з сестри очей. У ніч перед народинами перед Васудевою постав Вішну і мовив:

– Коли Девакі народить дитину, ти візьми її і віднеси до пастуха Нанди – його дружина Яшода теж сьогодні народжує. Поклади свою дитину біля неї, а її дитину забери й принеси сюди.

Опівночі народився Крішна. Сторожа міцно спала, двері були незамкнені, тож Васудева з немовлям на руках безперешкодно проминув варту й заквапився до Нанди, пастушого ватажка. Білий змій Шеша рухався попереду, показуючи шлях. Нанда жив на іншому боці Ямуни, річка якраз широко розлилася, та коли Васудева наблизився, враз обміліла. Васудева дістався оселі Нанди, непомітно для нього та його дружини-породіллі підмінив дитину й повернувся до Девакі.

Стражників розбудив плач немовляти, й вони звістили Кансу. Він кинувся до дитини, схопив її і вже хотів позбавити життя, коли з неба громоподібно пролунало:

– Телепню, дитина, якій судилося покарати тебе, вже народилася і перебуває в цілковитій безпеці!

Наляканий до смерті Канса зачинився в покоях, нікого не підпускаючи до себе. А Деваки й Васудеву, оскільки вони вже нічим не загрожували йому, відпустив.

І Балавіру Васудева віддав пастухові Нанді, щоб брати виховувалися разом. Наляканий і розлючений Канса міг шукати дітей, тож Васудева попрохав Нанду перебратися з Матхури в місцевість Ґокуль, де було достатньо паші й води для худоби. Нанда так і зробив.

Крішна й Баларама ще малими здійснили багато подвигів, а коли виросли, то звільнили й знову посадовили на трон царя Уґрасену, а Кансу позбавили життя. Після цього брати жили в Матхурі зі своїми батьками, Васудевою і Деваки. Незабаром на Матхуру напали два царі-демони, союзники Канси. Крішна, Балавіра й увесь народ Матхури перебралися в інше місце й звели там неприступну фортецю Двараку. Звідти Крішна й Балавіра пішли на Матхуру й звільнили її.

Після війни, яку описала „Махабгарата" і в якій полягли всі каурави, мати кауравів, Ґандгарі, від розпуки за полеглими синами прокляла Крішну. Вона провістила, що і його рід поляже в битві так само, як і її сини каурави. І материнський прокльон збувся. Коли ядави, плем'я Крішни й Балавіри, через ворожі набіги знову перебиралися на нові місця, то після виснажливої дороги вирішили відпочити. Перепившися вина, ядави затіяли сварку, яка перейшла в бійку. Крішна й Балавіра втихомирювали забіяк, але марно. Того фатального дня ядави перебили один одного, живими лишилися тільки Крішна й Балавіра. Засмучені тим, що сталося, брати одійшли в ліс неподалік і сіли на величезний валун. Тут із рота Балавіри виповз білий змій, а на валуні зосталося його безживне тіло. А Крішну, коли він сидів над річкою, роздумуючи про марноту життя, вразив стрілою в п'ятку випадковий мисливець, що блукав лісом у пошуках здобичі й подумав, що стріляє в оленя. Так завершилося земне життя і Крішни.

Обоє братів зростали в одній пастушій родині, разом брали участь у дитячих розвагах, пасли корів, водили хороводи з пастушками-ґопі, здійснювали численні подвиги. Чимало подвигів здійснив Балавіра й сам. Основна його зброя – плуг, з яким часто зображається і через який має низку „плужних" імен. Цим плугом він покарав за непослух річку Джамну, прооравши їй нове русло, а іншого разу зачепив і при-

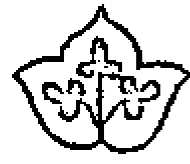

тягнув до себе цілу царську столицю Хастінапур.

Балавіра, на відміну від Крішни, мав лише одну дружину – Реваті, яка народила йому двох синів. Він полюбляв випити, мав запальну вдачу.

За уявленнями індійців, Крішна – пастушницьке й воїнське божество, а Балавіра – землеробське, що засвідчують його „плужні" імена *Санкаршана, Лангулін, Халадгара, Халабгріт, Халаюдга* тощо. Балавіра старший за Крішну, з чого, певно, висновується і те, що землеробство передує пастушництву. Тож Балавіра – божество землеробського, осілого населення, а Крішна – скотарського, кочового.

Балавіра й Крішна брали участь і в подіях „Махабгарати". Щоправда, Балавіра і ядави виступали на боці кауравів, а Крішна – на боці пандавів, хоч і докладав зусиль, аби до війни між пандавами і кауравами, двоюрідними братами, не дійшло.

Балавіра й Крішна ніби антиподи, як на функціональному, так і на інших рівнях. Якщо, наприклад, Крішна хотів, щоб їхня сестра Субгадра вийшла заміж за пандава Арджуна, то Балавіра волів видати її заміж за каурава (зрештою, за активного сприяння Крішни, Арджун викрав Субгадру собі в дружини). Таке ж протиставлення бачимо й на барвному рівні. Якщо Крішна синюватошкірий і в жовтому вбранні, то Балавіра золотавошкірий і в синьому вбранні. Обидва божества мовби уособлюють цілокупність усесвіту в єдності протилежностей. Синє і жовте – кольори води й вогню (сонця, тепла). Поєднуючися, вони дають зелений колір життя. Коли жодна з цих могутніх стихій не переважає, коли вони гармонійно поєднані, має місце світова й суспільна рівновага, панує мир, злагода й порозуміння. Саме ця ідея закладена в нашому державному прапорі, який творять дві рівновеликі половинки – синя й жовта, символи води й вогню, символи життя.

Дружиною Балавіри була Реваті, дочка царя Райвати, що правив у країні *Сураштра* в Західній Індії (сучасний штат Ґуджерат). За „Махабгаратою", в Сураштрі жили ядави, з яких походили Крішна й Балавіра. Північно-Західна Індія, до якої входила давня Сураштра (або Саураштра), виявляє топонімно-гідронімні зв'язки з Північним Причорномор'ям (ГУ, 19). А ядави виявляють спорідненість із літописними ятвягами. Як індійські ядави мають ще дві назви – *сатвати* й *данави*, так і ятвяги мають дві інші назви – *судовити* (*судова*) й *дайнови*. А така потрійна відповідність індійського й балтійського етнонімів, звичайно ж, не випадкова (ТРС, 51 – 57).

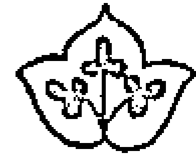

Діда царівни Реваті, дружини Балавіри, звали *Рева*. А серед запорозьких козаків часті прізвища *Рева, Ревенко, Ревченко* тощо. Лише в Канівському, Корсунському й Черкаському полках їх до десятка (див. окрему статтю про ці козацькі прізвища).

Нинішня територія Ґоа між штатами Махараштра й Карнатака в Західній Індії, звільнена 1961 від португальського панування, у давнину називалася *Реватідвіпа* – „Острів Реваті".

Серед багатьох імен Балавіри чи не найпопулярніше – *Баларама* (хінді *Бальрам*), або просто *Рама*. Персонажів на ім'я *Рама* індійська міфологія знає трьох: *Паршурама*, „Рама з сокирою" – воїн-брахман, що вславився нещадною боротьбою з кшатрійським (воїнським) станом; *Рама* – сьоме втілення (аватара) Вішну, син царя Дашаратхи, народжений, щоб убити злого демона Равану; *Баларама*, старший брат Крішни. *Баларама* чи *Рама* – сьомий син Васудеви, а *Рама*, герой „Рамаяни" – сьоме втілення Вішну. Між цими обома Рамами простежується подібність на багатьох рівнях.

Балавіра-Баларама причетний до землеробства, його атрибут – дерев'яний плуг, якого завжди носить із собою. Цю його особливість відбивають епітети *Лангулін* – „Плужник", *Санкаршана* – „Орач", *Халадгара* й *Халабгріт* – „Плугодержець", *Халаюдга* – „Озброєний плугом". Плуг для Балавіри й зброя. За легендами, Балавіра якось розгнівався на річку Ямуну, підчепив її плугом і притягнув ближче до Вріндавана, „Лісу Вріндиˮ, де минули дитинство і юність Крішни й Балавіри, де вони водили веселі хороводи з дівчатами-пастушками. Тому Балавіра має епітет *Каліндібгедана* – „Розривач Каліндіˮ, де *Каліндí* – поетична назва Ямуни (Джамуни), що тече з гори Калінді.

Мати Балавіри – Рохіні, одна з двох дружин Васудеви, а дружина – Реваті, що відбилося на його іменах, наприклад, *Рохінісута* – „Народжений Рохіні", *Реватіраман* – „Чоловік Реваті". Найцікавіше те, що Рохіні й Реваті – і назви сузір'їв, пов'язані з місячним небом і місячним календарем. Індійський місячний календар включає 27 сузір'їв, за міфами, доньок бога-отця Дакші – їх він віддав заміж за Чандру-Місяця. У списку цих 27 сузір'їв Рохіні значиться четвертим, а Реваті – останнім, двадцять сьомим сузір'ям. Такий зв'язок Балавіри, землеробського божества, з Рохіні й Реваті, які, коли звести до родинного рівня, доводяться йому матір'ю і дружиною, а на планетарному рівні пов'язані з Місяцем-Чандрою, звичайно ж, не випадковий. Міф підкреслює, що Місяць-Чандра з усіх дочок

Дакші найбільше любив Рохіні (див. статтю „Місяць-Чандра й Зірка-Тара").

Лунарний місяць має 28 днів, і з ним пов'язане священне число „7", часте в індійських давніх текстах. 7 мудреців-ріші, 7 океанів і 7 священних річок, 7 днів тижня, 7 божественних матерів, 7 континентів-материків, а в кожному – 7 царств, 7 гір, 7 річок. Небес і пекол – теж по 7. Існує 49 марутів (у „Влесовій книзі" – *марицi*, тотожні „вітрам, Стрибожим внукам"), тобто 7 по 7. Число „7" причетне й до Агні-Вогню – в нього 7 рук, 7 язиків, 7 жител, 7 джерел, 7 братів. 7 книг „Яджурведи" приписуються Агні. 7 коней у Сур'ї-Сонця, 7 корів – у вранішньої зорі Ушас. Є 7 різновидів апсар-русалок (Томас, 195 – 196).

Баларама-Баладева, разом із Крішною-Васудевою, Самбою та Прадьюмною – синами Крішни й Анірудгою – внуком Крішни входять до так званих „п'яти героїв" – *панча-віра*. Де санскр. *pancha* (хінді *panch*)– „п'ять", а *vira* – „богатир", „герой". Всі вони вважалися предками племені врішніїв. На початку нової ери в Північній Індії навіть існував культ „п'яти героїв" – про це свідчать і літературні тексти, і різноманітні археологічні, епіграфічні й нумізматичні знахідки. Найвідоміша з них – напис із містечка Мора поблизу Матхури, датований V ст. Він мовить про спорудження зображень „п'яти героїв". Індійський історик Р.Маджумдар висновує, що „п'ять героїв-врішніїв з напису в Морі були обожнені й вшановувані під титулом *Бгаґават* у районі Матхури десь на початку нової ери, певно, членами клану ядавів-сатватів-врішніїв" (Кокова, 88).

Ця група, окрім Самби – організаційна ланка в релігійно-філософській системі *панча-ратра*, досл. „п'ять ночей", яка, очевидно, виникла на півночі Індії на початку нової ери, а згодом поширилась і на південь країни. В основі космологічних уявлень цієї школи концепція верховного бога Васудеви-Нараяни, що проявляється через відтворення цілого з окремих частин, розташованих у певному відношенні до центру. Васудева породжує Санкаршану й природу-пракріті, від їхнього зв'язку постає Прадьюмна і манас (розум, свідомість), від них – Анірудга й ахамкара (самоусвідомлення). А вже від останніх постають п'ять основних елементів світобудови (*панчабгута*) і богтворець Брахма. Кожна частина має два різновиди активності – твірно-оберігальну й етичну, через що твориться всесвіт із богами й людьми. Кожен із цих етапів називається одним з імен: *Васудева* (Крішна), *Санкаршана* (тобто *Балавіра, Баладева*), *Прадьюмна* й *Аніруддга*.

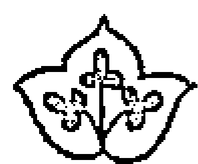

З усієї п'ятірки Балавіра, або Санкаршана – найближчий до Крішни-Васудеви, він неодмінний і діяльний супутник його. Проте в епосі й пуранах (індійських билинах) чимало сюжетів, де Балавіра – головна дійова особа. Індійські історики вважають, що існували й незалежні культи всіх п'яти героїв. Причому найбільш значним, поряд із Васудевою-Крішною, був Санкаршана – культ його на початку нової ери охопив значний ареал. У напису з Ґхосунді він, як і Васудева, *Сарвешвара* – „Владика всіх" і Бгаґавата (Кокова, 89). Про культ Санкаршани згадує „Артхашастра" в такому контексті: „Шпигун у подобі відлюдника, бритоголового чи з косицею, що нібито шанує божество Санкаршану, користаючись обрядовими діями, нехай обдурить грабіжників, застосувавши хмільні напої або отруту" (АШ, 464). Тамільська поема „Оповість про браслет" (бл. V ст. н.е.) згадує храм Санкаршани на півдні Індії.

Дослідники підкреслюють тотожність Санкаршани й Шеші – світового змія, на якому лежить Вішну-Нараяна. А також те, що коли зник сам цей культ, збереглася лише одна функція Санкаршани – пов'язана з уявленням про нього як про змія Шешу (КДИ, 135).

Культ Балавіри-Санкаршани, певно, первісно пов'язаний із землеробством. Характерні особливості божества: синє вбрання, у руках – плуг і палиця, сприймані як його зброя. Звідси й постійні епітети: *Хала* – „Плужний", *Халабгріт*, *Халадгара* – „Плугодержець", *Халаюдга* – „Плугозбройний", *Лангалін* – „Плужник", *Мусалаюдга* – „Мусалозбройний" (*мусала* – товкач для подрібнення зерна).

Постання імені *Санкаршана* традиція пояснює тим, як народився Баларама-Балавіра. Коли Канса позбавляв життя дітей Деваки й Васудеви, то Вішну, щоб урятувати сьому дитину, Баладеву, послав на землю гінця і пояснив йому: „Плід, що зараз носить Деваки, то Шеша – частка мене самого. Перенеси його в Рохіні". А „Бгаґавата-пурана" (10.2.13) мовить: „Дитину цю на землі зовуть *Санкаршана*, бо вона перенесена з матері в матір; вона *Рама* – бо радує світ, а *Бала* – через незмірну силу".

Санскритська дієслівна основа *krish/karsh* може означати *перетягувати, переміщувати*. Проте вірогідніше пояснення, яке випливає з властивого цій основі значення *орати, борознити*. Що відповідає первісно землеробському характеру культу.

Природно, що землеробське божество співвідноситься зі зміями, а їх зв'язок із землею загальновідомий. В епосі й пуранах Санкаршана ототожнюється із світовим змієм Шешею, тисячоголо-

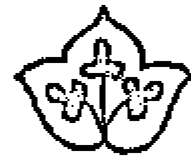

вим змієм, що підтримує землю і служить ложем для Вішну, коли той відпочиває на світових водах між твореннями світу. Він – частка Вішну. Коли Балавіра помирав, Шеша виповз із його тіла через рот і пішов під землю. Шеша також – цар змій, або наґів, що живуть у підземному царстві. Інші царі змій (*Васукі, Такшака*) вважаються його братами чи ідентифікуються з ним. Зображається Шеша в пурпуровому вбранні, з білим намистом на шиї, в одній руці його – товкач, у другій – плуг. За народними повір'ями, землетруси – то позіхи Шеші (МНМ II, 642). Є скульптурні зображення Балавіри зі зміїним капюшоном над собою і навіть у подобі змія. Що дає підставу деяким дослідникам припускати генетичну спільність культів Санкаршани й світового змія.

Балавірі властива пристрасть до спиртного. Джерела засвідчують: ще ведійські арії полюбляли випити. Арії в Пенджабі, де записувалася „Ріґведа", знали принаймні два міцні напої – сому й суру. Сома вважалася трунком богів, насамперед Індри, тому вживання її обмежувалося релігійними обрядами й особливими торжествами, де її споживали переважно жерці. Повсякденним напоєм була сура, її виготовляли з зерна. Із зерна її і нині роблять деякі індійські племена.

Споживання сури було звичайним явищем у ведійські часи. „Яджурведа" відзначає, що був навіть фах – *сурник*, тобто „виготовлювач сури". Звичність вживання спиртного прозирає в багатьох священних текстах. Так, уся IX книга „Яджурведи" присвячена вихвалянню напою соми. Показове ставлення до питущих: воно не осудливе, а скорше захопливе й схвальне.

Тож співплемінники Балавіри, включаючи й Крішну, неабияк шанували спиртне. Що врештірешт призвело до загибелі ядавів, котрі під час пиятики пересварилися й перебили одне одного. Пояснення цього бачимо в цитованому уривку з „Артхашастри" – з нього видно, що обряди, пов'язані з Санкаршаною, супроводжувалися вживанням спиртного. В пуранах мовиться про сварку між Ямуною і Балавірою через небайдужість останнього до вина. На повень місяця Балавіра відпочивав у лісі в товаристві жінок. У цей час божественна сура пролилася з дупла й сповнила ліс п'янкими пахощами. Балавіра й жінки випили хмільного трунку. Після цього захмелений Балавіра гукнув до себе Ямуну, щоб освіжитися в її водах. Вирішивши, що річка ослухалася його, він підчепив її плугом і поволік за собою. Та зглянувся на благання Ямуни й відпустив її. „Бгаґавата-пура-

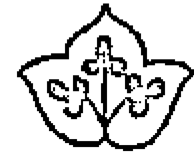

на" мовить, що й зараз видно нове русло Ямуни, прокопане плугом (10.65.18 -21).

Тут цікаве те, що хмільний напій містився в дуплі дерева („Вішну-пурана" уточнює, що дерево це – *кадамбарі*) і назва напою – *варуні*. У міфах деяких племен Центральної Індії герой теж іноді знаходить вино в дуплі дерева. У гондів є міф, як велетень Бгімсен прийшов до Бгаґавана (Всевишнього) й попросив пити. Той порадив піти в ліс і пошукати питва там. По довгих пошуках Бгімсен знайшов дерево махуа, дуплисте й повне п'янкого трунку. Бгімсен напився його сам і відніс трохи Бгаґавану. Інший переказ, про сотворіння на землі родючого ґрунту, пов'язує родючість із хмільним напоєм. Бгаґаван велить Бгімсенові знайти між землею і небом дерево саджан, у дуплі якого є хмільний напій. І пояснює, що дерево це росте біля дерева махуа. Цвіт махуи потрапляв у порожнистий стовбур дерева саджан, після дощу він забродив і вийшов п'янкий напій.

З культом Балавіри пов'язуються інші індійські хмільні напої: *хала* – з кори дерева, коріння недозрілої цукрової тростини, цибульного соку й спецій; сюди додавалася крапля-друга зміїної отрути. Напій *кадамбарі* готувався з кислого молока, *таді* (*тарі*) – з пальмового соку.

Проте найулюбленіший хмільний напій Балавіри – варуні. В „Ману-смріті" („Закони Ману") варуні протиставлена іншому хмільному напою – *сурі*. Про *суру* тут мовиться, що вона буває трьох різновидів: добувана з цукрової тростини, з товченого рису та з квітів мадгуки, і що всі три заборонені для трьох вищих каст (11.95). Пиття сури суворо каралося – аж до смертного вироку (11.91-94). До варуні „Закони Ману" терпиміші: хто випив її незумисне, відбувається простими очищувальними обрядами. Але навіть умисне пиття варуні не карається стратою.

Хмільний напій із квітів дерева махуа й донині популярний у сільській Індії. А назва *махуа* (*Bassia Latifolia*) – дещо видозмінене санскр. *madhuka*, що відповідає укр. *медок*. Наші предки теж полюбляли меди й напої на медах. Суру добре знає „Влесова книга" і досить детально описує, як приготувати її. І подає деякі терміни, пов'язані з цим, наприклад, дієслово *суритися*. Тож Балавіра-Баладева-Білобог близький нашим предкам і в цьому плані. Споживання хмільних напоїв було в пошані у ведійських аріїв і якщо не освячене, то принаймні ідеалізоване релігією. Вони згодом поступилися місцем деяким замінникам, як-от тютюнові, завезеному в Індію на початку XVII ст. португальцями, або

бетелю (жувальному тютюну) чи й навіть опію.

Балавіра в „Махабгараті" найчастіше стоїть поруч із Крішною. Вони разом присутні на весільних церемоніях, жертвоприносинах, гостюванні в родичів. Самостійні дії його нечисленні, але вони й найцікавіші. Особливо тоді, коли ці дії не узгоджуються з діями Крішни, хоча авторитет молодшого брата врешті-решт бере гору.

Істотна відмова Балавіри брати участь у битві пандавів з кауравами, описаній у „Махабгараті". Своє рішення він мотивує тим, що відчуває однакові родинні почуття до тих і тих. Більше того, формально належачи до пандавів, він прихильно ставиться до кауравів, захищає їх перед Крішною, висуває плани примирення обох сторін, доводить, що пандави самі спричинилися до лих, які їх спостигли. Поки на Курукшетрі –„Полі Куру" триває битва, він здійснює процу до святих місць. А повертається тільки на двобій між пандавом Бгімою і кауравом Дурйодганою, яких колись вчив битися на палицях. Бачачи нечесні прийоми Бгіми, він обурено хапається за зброю, прагнучи захистити другого свого учня. Балавіра вмовляє обох своїх учнів не вдаватися до зброї, оскільки вони обидва однаково вправні воїни. Та коли переконати їх не вдається, полишає поле битви.

Тож помітна деяка суперечність у функціональному навантаженні образу Санкаршани-Балавіри. Він діє, з одного боку, в найближчому оточенні Крішни, а з іншого – в певній опозиції до нього. Ймовірно, висновує дослідниця Ю.Кокова, тут відбилася стадія взаємостосунків двох початково рівнозначних культів Крішни й Санкаршани, коли перший відтіснив другого й став домінувати (Кокова, 93).

У пуранах – індійських билинах життєпис Балавіри-Санкаршани впорядковується і деталізується, обростаючи епізодами, відсутніми в епосі. „Бгаґавата-пурана", що містить канонічні життєписи Крішни та його родичів, розповідає, зокрема, про одруження Балавіри з Реваті, про його звитяги над асурами, котрі порушували спокій в країні ядавів.

Визволяючи з полону Самбу, сина Крішни, Балавіра заходить у конфлікт з кауравами. Самба викрав зі сваямвари в Хастінапурі наречену собі, а каурави схопили його. Доходило до війни, і Балавіра, не бажаючи кровопролиття між двоюрідними братами, взявся замирити їх. Він прибув у Хастінапур і попрохав кауравів відпустити Самбу. Ті відмовилися, а Балавіра спаленів, лемехом плуга підчепив столицю кауравів Хастінапур і поволік до Ґанґи, щоб утопити. Налякані каурави з виба-

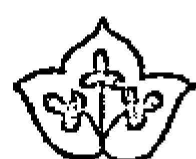

ченнями відпустили Самбу та його наречену. І нині, мовлять перекази, видно сліди цієї могутності Балавіри: місто здіймається на схилах і мовби видивляється на себе в Ґанзі.

Цей епізод, як і епізод з Ямуною, дослідники витлумачують як відбиття реальних історичних подій. Щодо Хастінапура, то це, як на них, явний опис землетрусу, що його пережило місто. Землетрус змінив і русло Ґанґи, і зруйнував столицю кауравів. Тим більше, що Балавіра тотожний змію Шеші, позіхи якого, за міфами, викликають землетруси.

А загалом образ Балавіри в пуранах втілює основні епічні мотиви його: божественне походження, демоноборство, мандри по тіртхах – місцях прощі на священній річці Сарасваті.

2. ГОПЯ

Гопя Василь (РВЗ, 189; Білоцерківський полк, сотня Ольховецька).

Санскр. *gopa* – „пастух", „ватажок пастушої громади"; „староста села"; „цар"; „охоронець, сторож, вартовий" (SED, 192; СРС, 197).

У слова *gopa* дві значимі основи – *go+pa*. Де *pa* – дієприкметник від дієслівної основи *pa* – „захищати", „охороняти", „берегти", тобто „який захищає/охороняє" (SED, 306). А *go* – іменник із багатьма значеннями – „зірки", „небо", „сонце", „місяць", „кінь", „бик", „корова", „земля", „мова", „слова", „Сарасваті" (богиня красномовства), „мати", „вода", „око", „Телець", „9" тощо (SED, 192). Основні й найуживаніші значення – „корова", „бик", „худоба" і „землям". Бо за первісними уявленнями корова й земля – обидві годувальниці людей. Тож *gopa* означає „захисник корів/землі", або „пастух", „воїн", „цар".

На означення дружини чи дочки пастуха є жіноча форма слова – *gopi, gopika*. Словом *ґопі* означають і всіх пастушок, закоханих у юного пастушка Крішну з сопілкою. Тому Крішна має епітет *Ґопінатх* – „Владика пастушок-ґопі" (санскр. *natha* – „цар"). В епічних та інших творах і Крішну називають *Ґопа* – „пастух", „владика ґолоки (світу корів)" тощо (ИД, 508). Термін *gopa* означує і пастушу верству, належну до третього стану давньоіндійського суспільства – вайш'їв-землеробів, селян. Тільки їм дозволялося розводити й продавати худобу (ИД, 282).

Інші епітети Крішни з елементом *ґопа*: *Ґопеша* (*ґопа+іша* „бог") – „Бог/Владика пастухів", *Ґопендра* (*ґопа+індра*) – „Цар пастухів"; *індра* означає і „цар". Оскільки Індра цар богів і ватажок небесного воїнства, то і його ім'я стало сприйматися як „цар".

Ім'я *Ґопачандра* мав цар, що правив у VI ст. країною Ванґа (ИД, 423). *ґопа* тут тотожне імені *Крішна*, а *Чандра* – Місяць, божество і водночас компонент, додаваний до імен богів для більшої шанобливості й святості. Тобто *Ґопачандра* значеннєво тотожне імені *Крішначандра* – це ім'я і сьогодні популярне в Індії чоловіче ім'я. У середньовічному творі „Океан сказань" кашмірського поета Сомадеви (XI ст.) діє цар *Дгармаґопа* – „Захисник дгарми-віри" (Серебряков, 210). Сучасне індійське місто Ґваліор раніше називалося *Ґопаґірі* – „Пастух/Цар-гора". *ґопа* і різновид нашийної прикраси.

Цікаво, що одне з імен аккадського бога Таммуза, який виявляє певну спільність із Крішною, *Гу-ба*, теж „пастух" (Смирнов, 234 – 235). У світлі чого привертають увагу так звані „Болоховські міста" (*Божеськ, Чернетин, Дядьків, Кудин, Деревичі* й *Губин*) на стикові Галицької, Волинської і Київської земель (ЕСЛН, 22-23). Назва *Чернетин* може пов'язуватися з Крішною, бо *Крішна* з санскриту – „Чорний". Столицею царства Відарбги, з якого походила Рукміні, дружина Крішни – *Кундіна* (хінді – *Кундін*); назва її перегукується з болоховським *Кудин*. Індійських двійників мають і інші болоховські міста (ТРС, 48 – 50). Тож природно припустити, що й болоховський *Губин* споріднений з епітетом Крішни – *Ґопа* та його аккадійського двійника Таммуза з епітетом *Гу-ба* – „Пастух".

Давньоіндійське місто ділилося на чотири частини, кожною керував чиновник – *стханіка* (хінді *стханік*, пор. укр. прізвище *Станик*). Йому підлягав *ґопа*, теж міський чиновник, під наглядом якого перебувало десять, двадцять або сорок родин міста (ИД, 234). Можна згадати й наш давній адміністративний поділ на губернії – цілком можливо, що й слово *губернія* споріднене з *ґопа*, хоча його й виводять із лат. *gubere* – „правити" (ЕСУМ I, 611). Проте і латинське слово може містити компонент gu із тим самим значенням, що й санскр. *gopa*; *ґопа*, до речі, й дрібна адміністративна одиниця, округа.

В „Артхашастрі", трактаті про управління державою, згадується чиновник *ґопа*; він керував кількома селами й провадив перепис людей і їхнього майна в них. І визначаються обов'язки ґопи – перепис осель і мешканців, платників і неплатників податків. „При цьому він мусить вказати: в цих оселях стільки-то людей, рахуючи по кожному з чотирьох станів, стільки-то землеробів (*каршака*), пастухів (*ґоракшака*), купців (*вайдехака*), ремісників (*кару*), наймитів (*кармакара*) й рабів (*даса*)" (АШ, II 35.3-4). Каутілья, автор „Артхашастри", передбачає призначен-

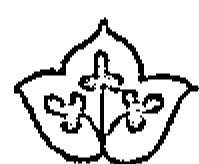

ня чиновника-ґопи на 5 –10 сіл, тобто досить широку округу. Сільський ґопа, певно, не тільки фіксував людей і майно на своїй дільниці, а й збирав податки (Алаев, 52).

Це саме може стосуватися й адміністративно-територіальної одиниці *волость*, яка може походити не від *володіти*, а від *віл, бик*, у санскриті *ґо*. Таке міркування небезпідставне, бо у В.Даля *губовина* – старовинне слово зі значенням „край", „країна", „область", „округа", „волость", „селище", „садиба", „двір", „оселя". Відомий термін *губа* – „округа", „район", „територіально-адміністративна одиниця в Давній Русі", „судова округа". У В.О.Ключевського найменша „кримінально-поліційна округа, у якій переслідування лихих людей надавалося самій громаді, називалася *губою*", звідки й вирази *на губі, посадовити на губу* тощо (Там же). Чимало назв, похідних від *губа*: *Губник* у Вінницькій, *Губське* в Полтавській, *Губівка* й *Губське* в Кіровоградській областях. Складається враження, що українські фразеологізми *на всю губу пан, ґазди цілою губою, гріха на всю губу, реве на всю губу* (СУМ, I 335) стосуються не частини обличчя – губ чи грибів (*губи, губ'яки*), а саме певної території.

Слово *ґо (ґау)* вжите в „Ріґведі" 176 разів. Велика рогата худоба була багатством і синонімом багатства, заможна людина називалася „власником корів" – *ґомат, ґомін, ґосвамін, ґодгарін, ґопаті, ґовінда, ґопала, ґопа* тощо. Деякі з цих термінів згодом стали іменами, зокрема Вішну й Крішни. Слова *ґавішті й ґавашана* – „битва", „війна" теж утворені зі слів із значенням „корови", „худоба". Навіть боги ділилися на чотири категорії, одна з яких боги *ґоджата* – „народжені коровою"; інші три – небесні, земні й водні. Корова відігравала величезне значення в житті давнього індійця.

Компонент *ґо* рясно відбитий в індійських іменах: *Ґопала, Ґопаті, Ґомукха, Ґовінда, Ґотама, Ґовіштха, Ґовасена, Ґодгваджа, Ґодгара, Ґобгід, Ґопендра, Ґопеша, Ґоптрі* тощо. *Ґовінда* – „Пастух", (досл. „Здобувач/Знаходжувач корів"), ім'я Крішни. Воно відбиває солярні риси цього божества, де корови – дощові хмари чи сонячні промені; тут маємо виразну скотарську символіку. Один міф розповідає, як юний Крішна зайняв у Індри корів (хмари), а той став переслідувати пастушка. Дослідники гадають, що міф відбиває початок поклоніння Крішні на противагу Індрі, яке відчутно зменшило криваві пожертви. Схожий сюжет знає і „Ріґведа", тільки там корів Індри викрадає демон Вала й ховає за річкою *Раса* (хінді *Рас*). *Ґо*, як мовилося, означає і „земля", тож *Ґовінда*, ім'я Вішну-

Крішни, може стосуватись і міфу про третю аватару Вішну, коли він у подобі велетенського вепра пірнув на дно океану й іклами підійняв землю, занурену під воду. Тоді Говінда означатиме не лише „Здобувач корів", а й „Здобувач землі".

Ім'я *Ґотама* – „Досконалий бик" мав Будда і легендарний мудрець, який прокльоном перетворив на камінь свою дружину Ахалью, яку підступно спокусив Індра. *Ґавасена* – „Бикосилий" звали епічного царя, чию дочку на її сваямварі здобув у дружини Юдгіштхіра, найстарший із п'ятьох братів-пандавів.

Існує чимало й назв із *ґо* на означення гір, річок, міст і сіл – *Ґовішана, Ґокарна, Ґокула, Ґґомукхі, Ґоманта, Ґоматі, Ґоратхагірі й Ґомукхаґірі* (*ґірі* – „гора"), *Ґотама, Ґохарва, Ґовардгана* тощо. З них можна відзначити назви *Ґокула* (хінді – *Ґокуль*), досл. „череда корів" – село за 8 км від Матхури, на березі Ямуни-Каліндї, де народилися Крішна й Балавіра й де минули їхні дитячі і юнацькі роки. Зараз це *Махаван (Махабан)* – „Великий ліс". *Ґоматі (Ґомті)* – „Багата коровами" – ріка, згадувана в „Ріґведі" й „Рамаяні". *Ґокарна*, „Коров'яче вухо" – місто на Малабарському узбережжі Індії, знамените храмом Шіви. *Ґодаварі* – річка, відоме місце прощі шіваїтів.

З *ґо* – „корова" (множина – *ґавас*) утворено величезну кількість слів, які іноді охоплюють, здавалося б, далекі одне від одного поняття. Воно входить в імена й епітети богів: *Ґопаті* – епітети Індри, Крішни, Шіви, Варуни; *Ґовінда, Ґодгара, Ґодгарін, Ґопала, Ґопадг'я, Ґопакша, Ґопеша, Ґопендра* – на означення Крішни; *Ґопалака, Ґовасана, Ґодгваджа* – Шіви; *Ґоптрі* – Вішну; *Ґобгід* – Індри. Те ж *ґопа* – „пастух" прибрало значення „цар", „правитель"; *ґотра* – „череда" розвинулося в значення „родина", „рід", „плем'я"; *ґавешана* – прагнення мати корів, означає „воювати"; *ґавиджа* – домагання корів, а переносно – „пристрасний", „палкий", „ярий". Слово *ґо* означає і „благо", „багатство", „добробут". Конкретні слова з *ґо* стають абстактними, іноді зовсім далекими від первісного значення. Така насиченість ведійського лексикону похідними від *ґо* засвідчує виняткову роль корови в житті ведійських аріїв. Для арія корова й віл найперші помічники й трударі, а це ще більше підносило їх.

Ґо творить різноманітні й численні терміни. Військова справа: *ґо-карна*, „коров'яче вухо" – різновид стріли; *ґав'я*, „бичача" – тятива, з чого видно, що тятиву робили з волової шкіри.

Прикраси: *ґо-кхару*, „коров'ячі ратички" – сережки у виг-

ляді рослини якірці, що теж зоветься *ґо-кхару*; *ґо-стана*, „коров'яче вим'я“ – перлове намисто в чотири разки; *ґо-меда*, „коров'ячий жир“ – коштовний камінь з Гімалаїв чи з Інду, який переливається кольорами – білим, блідим, жовтуватим і червонястим; *ґо-пунчха*, „коров'ячий хвіст“ – різновид намиста з двох, чотирьох або тридцяти чотирьох стрічок. Санскр. *punchha*, хінді *punchh* – „хвіст“ споріднене з назвою *бунчук*. І хоча вважається, що слово запозичене з тюркських мов, воно засвідчене в цьому значенні ще в „Рігведі“; у Кашмірі є місто Пунчх, де народився відомий індійський письменник Крішан Чандар (1914-1977), твори якого не раз перекладалися в Україні; *ґо-мукха*, „коров'яча морда“ – старовинний духовий музичний інструмент; *ґо-пура*, „коров'яча вежа“ – міська в'їзна брама або прикрашені ворота храму, парадні двері; *ґо-рута*, „коров'яче мукання“ – відстань, на яку чути мукання корови; *ґо-бгріт*, „земледержна“ – гора; *ґо-правеша*, „прихід корів“ – час, коли худоба повертається з паші, надвечір'я; *ґо-дгулі*, „коров'яча курява“ – повернення корів з паші, ця пора вважається винятково сприятливою для добрих справ; *ґо-ватсья*, „коров'яча дитина“ – теля тощо. Щодо *ґо-ватсья* індолог О. Баранников пише:

„Наскільки поширений серед індусів погляд на корову як на створіння винятково ніжне й люблячe, свідчать мовні факти. Слово *ватса* – „теля“ вже в давньоіндійській мові означає „любий“, „дитина“, звідки походить звичайне в ряді давньоіндійських мов слово на означення дитини, сина. Так, у хінді *бачча*, власне „теля“ має сьогодні значення „дитина“, „маля“, „син“. Похідний від слова *ватсья* – „теля“ прикметник *ватсала* в давньоіндійській мові означає „ніжний“, „люблячий“, „відданий“, і утворений звідси абстрактний іменник *ватсальта* значить „ніжність“, „відданість“ (суфікс *та* і в санскриті, і в українській творить абстрактні іменники: *добрий – доброта, широкий – широта* тощо – *С.Н.*). Наведені мовні факти незаперечно свідчать, що пастушництво справило важливий вплив на оформлення низки понять, і це вказує на їх велике значення в минулому“ (Лаллу, 82).

Корова взірець ніжності, тому в індійській літературі часте порівняння, коли мати втрачає дитину, то тяжко сумує, немов корова без свого теляти (пор. укр. *лиже як своє телятко* щодо матері, яка пестить дитину).

Корова чи бик винятково важливий елемент жертвоприносин, що відбивають терміни *ґовітата, ґовасана, ґодана, ґавамая. Ґові-*

тата – жертвоприносини коня, при яких даруються корови; *ґосава* – одноденне жертвоприношення соми; при ньому учасникам дійства належить провадити упродовж року триб життя, що личить корові; *ґавамая* (*ґавамаяна*) – „шестя корів", тобто сонячного проміння; так називається річний жертовний обряд *сатра*, що успадкував чимало архаїчних рис, пов'язаних із магією родючості; *ґодана*, „дання корови" – обряд на перше гоління бороди, коли вчителеві-гуру дарують корів. Обряд здійснювався в 16 років і знаменував настання юності. Після гоління вусів і бороди підліток мав знову прийняти обітницю брахмачаріна й рік жити в суворій повстримливості (Пандей, 136). „Ґодан" і останній роман класика індійської літератури Премчанда (1880-1936), який 1979 року вийшов українською під назвою „Жертовна корова". Щоправда, термін *ґодан* у романі переосмислений і прив'язаний до сьогоденних індійських реалій.

Компонент *ґо* містить назва *Ґовардгана*, засвідчена в різних регіонах країни, зокрема, в Західній і Північній Індії.

Ґовардгана – невисока гора поблизу Матхури, за 18 миль від Вріндавана, де серед пастухів минуло дитинство Крішни та Балавіри й де відбувалися їхні хороводи з пастушками-ґопі. З цим пагорбом пов'язаний важливий епізод у житті Крішни. Він переконав пастухів не відзначати щорічного свята Індри, а натомість шанувати Ґовардгану і його, Крішну, як божество цієї гори. Ось що каже з цього приводу Крішна своєму прийомному батькові Нанді в „Прем-сагарі":

„Нам шанування Індри не дає нічого! Не він податель благ... Ми вайш'ї, батьку! Примножилось корів, тож звідси й назва – *Ґокуль*, і зовемося *ґопа* – „захисники корів". І наша карма в тім, щоб обробляти землю, вести торгівлю й шанувать корову... Бо ж веди нам велять не полишати звичай свого роду. Хто ж забуває свій закон і чинить за чужим звичаєм, на жінку схожий ту, що рід свій має, та заміж йде в чужий. І тому нам тепер не Індру, а ліс і гори шанувати треба! Бо ж ми у лісі живемо, і ліс – нам цар! Не личить нам, того забувши, в чиєму царстві живемо щасливо, чужого шанувати бога" (Лаллу, 168).

Розгніваний Індра звелів дощовим хмарам чинити безупинну зливу, щоб переконати пастухів у хибності свого рішення. Та Крішна одним мізинцем підійняв Ґовардгану й тримав її, як парасолю, сім днів і ночей над пастухами й худобою, захищаючи від небаченої зливи, насланої Індрою. Врешті-решт Індра визнав свою поразку й вищість Крішни. Міф про

Ґовардгану, вважають вчені, відбив історичний конфлікт між культом ведійського Індри, бога-громівника, і нового бога індуїзму. Як пам'ять про цей епізод на свято дивалі в сільських районах, особливо довкола Матхури, проводиться ґовардгана-пуджа. Споруджується пагорб із гною і прикрашається фігурками пастухів та корів. Пуджа-поклоніння супроводжується танцями й співами гімнів на честь Крішни-*Ґірідгари* – „Городержця" (ИДС, 144 – 145).

Середньовічні джерела засвідчують на Ґовардгані кілька храмів, зокрема, Харідеви (ім'я Вішну-Крішни) й Чакрешвари-Махадеви, „Великого бога з чакрою" (теж одне з імен Вішну-Крішни, атрибут і зброя яких – чакра, бойовий диск). Було тут і зображення Шрінатха, а *Шрінатх* – теж ім'я Вішну (досл. „Володар Шрі", де *Шрі* – його дружина Лакшмі, богиня багатства, щастя й сімейної злагоди). Раніше це зображення називалося *ґопала*.

Ще одна *Ґовардгана* в Західній Індії. За переказами, гора постала від попелу спаленого демона Кеші, „Косатого" (Крішна теж має епітет *Кешава* – „Косатий", „Довгокосий"). Гора називалася *Ґовардгана* нібито через те, що на ній росла соковита й запашна трава, від якої худоба гладшала й добре плодилася. За деякими джерелами, на вершині гори росла розлога смоква, віття якої сягало на цілу йоджану (десь 14 км – відстань, яку долає тяглова тварина без розпрягання (*йоджана* й означає „запряг", „запряжка"). Відвідати це священне місце означало позбутися всіх своїх гріхів. Знаходиться воно біля міста Насік у Бомбейській окрузі. Гора інакше називалася *Ґовардгана-пур*, по-нашому *Ґовардганопіль*. Судячи з усього, вона відігравала важливу роль при деяких царських династіях. Один із царів, повідомляють знайдені написи, звів тут навіть будинок відпочинку. Ідентифікується із сучасним великим селом *Ґовардган-Ґанґапур* на правому березі Ґодаварі; ця ріка в своїй назві теж містить *ґо*. Інша назва ріки – *Ґаутамі*, де *ґау* – різновид *го*. У водах Ґодаварі, за „Рамаяною", щодня купався Рама, коли перебував тут у вигнанні.

Основним багатством давнього індійця була худоба, насамперед бики й воли – тяглова сила, й корови, які давали найважливіший харч. Ведійські арії найчастіше просили у богів корів. Поняття „війна" означалося терміном *ґавішті* – „прагнення корів" (РВ, І 91.23). Корова у багатьох давніх релігіях – символ родючості, достатку й благоденства. В індійській міфології корова Камадгену виконує всі бажання людини.

Чарівна корова Сурабга, що зродилася при творенні світу, пра-

мати корів і великої рогатої худоби, постійно цідить молоко – есенцію з шести життєвих соків землі. Один струмінь того молока утворив Молочний океан, береги якого пишно квітують і вкриті піною, як щойно надоєне молоко. Тут живуть найбільші праведники *пхенапи* – „пінопивці" (санскр. *phena* = укр. *піна*). Сурабга – мати бога Рудри, тотожного нашому Родові. Іпостась Рудри – рудий бик. На Росі стояв літописний Родень, а асури вкрали в Індри корів і сховали за річкою Раса (хінді – *Рас*).

У „Рігведі" найчастіше згадуються корова й бик. Проміння вранішнього сонця чи ранкової зорі, дощові хмари, водяні потоки порівнюються з коровами. Ведійські богині виступають у подобі корів, як, скажімо, *Прішні* – Земля, яка часто називається *Коровою*. „Ріґведа" прямо мовить, що пістрява, ряба дійна корова – це Земля, а бик із прекрасним сім'ям – Небо. У „Ріґведі", гомерівському епосі й латині слово із значенням „вим'я" означає і „достаток", „багатство". Шумерський Енку – божество води й мудрості, творець Усесвіту, постає ярим биком, що з'єднується з рікою в подобі корови. У грецькій і близькосхідних міфологіях відомі оповіді про богів, які закохуються в корів. Зевс у подобі бика викрав у дружини прекрасну Європу. Геру, дружину Зевса, називають „волоокою", точніше, „коровоокою". У пожертву їй приносилися корови, а в Аргосі їй поклонялися в образі корови. Це стосувалось і Європи, яка теж сприймалася як корова, уособлення Землі. „Влесова книга" мовить, що коровичі-кравенци, до яких відносяться скіфи, анти, руси, боруси й сурожці, народилися від корови Замун. А в імені *Замун* неважко розпізнати перське й хінді *замін* – „земля". Індійська міфологія знає персонаж *Прішнігу*, досл. „Пістрява корова", „Рябокоров", „Рябовол". В іранській міфології йому відповідає авест. *Паршатгауш*. У „Ріґведі" є імена з *ґва*, тотожним *ґо* та *ґу* –"корова", „бик": *Наваґва* – „Дев'ятикоров/Дев'ятивіл", *Дашаґва* – „Десятикоров", *Атітхіґва* – „Гостекоров" тощо. Причому *Атітхіґва* – прізвисько Діводаси, батька царя Судаси (сучасні українці мають прізвища *Судас* і *Сдасюк*).

Вішнуїти шанують корову й завдяки Крішні, який зріс серед пастухів. Одне з небес бога Вішну зоветься *Ґолока* – „Світ корови". Вважається, що Брахма створив корову в один день із жерцем-брахманом. У шіваїтів білий бик – їздова тварина Шіви. В народних традиціях поклоніння корові підкріплюється шануванням домашньої худоби, особливими обрядами на певні свята.

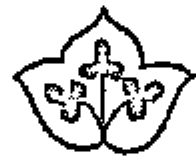

Корова багато важила в побуті ще ведійського арія, і це відбилося в мові. Основою економіки арійського суспільства було скотарство, а головне багатство – худоба. Значення корови в житті суспільства недвозначно засвідчує „Ріґведа". Богів просять примножити череди корів, війни ведуться, щоб захопити у ворогів худобу, а термін на означення такої війни – *ґавішті* – означає „здобуття корів". Культ священної корови склався ще в індоіранський період, на прабатьківщині ведійських аріїв, тобто і в Україні. Виразної заборони вбивати її в „Ріґведі" ще немає, а є численні згадки про жертвоприносини корів. У ведійській поезії корова – символ усього прекрасного й святого. У ведах корова порівнюється з хмарами, тому *ґо* означає і „корова", і „хмара". Так само часто з коровами порівнюється проміння вранішньої зорі, тож *ґавас*, „корови", означає „проміння". Таких символів у „Рігведі" багато, до них сходить чимало постійних порівнянь й ототожнень. Жодній іншій тварині людство не зобов'язане так, як корові. Але тільки в Давній Індії вона отримала належне визнання, почасти збережене й досьогодні.

Немає сумніву, що ця святість корови встановилася ще у ведійський період, що відбито у ведах. У „Ріґведі" ще немає рішучої заборони вбивати корів, а весільні гімни кажуть навіть про жертвоприносини корів з особливо врочистих нагод. Вже в „Яджурведі" убивці корови виносився смертний вирок. Дослідники відзначають, що звичай не їсти м'яса склався вже в Індії, в умовах жаркого клімату.

Серед козацьких прізвищ у тому ж Білоцерківському полку є прізвище, значеннєво тотожне прізвищу *Гопя*. Це прізвище *Мазепа*, яке має свого індійського двійника – санскр. *Махіпа*, хінді *Махіп*. Його склали компоненти *махі* + *па*, де *махі* – „земля", а *па* –"захисник". Тобто й *Махіпа* означає „захисник землі", „цар" і, таким чином, тотожне імені *Ґопа*, якщо взяти до уваги, що *ґо* має і значення „земля". Тож і українське прізвище *Гопя* тотожне українському ж прізвищу *Мазепа* (про прізвище Мазепа див.: ТРС, 166 – 176).

У тому ж Білоцерківському полку є ще одне цікаве в цьому плані прізвище – *Рай* і похідне від нього – *Райко*. Козак Юрко *Рай* служив в Антонівській сотні, а Дмитро Райко – в Коростишівській (РВЗ, 190, 199). *Рай* у мові хінді – „правитель", „князь", „цар", а в циганській, яка також відноситься до індоарійських мов, – „ватажок", „начальник", „циганський барон" (детальніше про *Рай* та *Рой* див. в окремій статті).

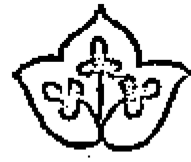

Таким чином, лише в Білоцерківському полку „Реєстр" засвідчує три типи козацьких прізвищ з однаковою семантикою „правитель", „володар", „цар" – *Гопя, Мазепа, Рай.* І цими показовими прізвищами Білоцерківський полк не обмежується. Тут засвідчені й інші козацькі прізвища (*Балвір, Балбиренко, Рохманенко* та інші), які мають своїх індійських двійників.

3. *ГУПАЛ, ГУПАЛО, ГУПАЛЕНКО*

Гупал Яків (РВЗ, 286; Кальницький полк, сотня Немирівська); *Гупало* Петро, Андрус, Гарасим (278; Кальницький полк, сотня Терлицька); *Гупало* Олекса (240; Брацлавський полк, сотня Клебанська); *Гупалов* Омелян (227; Уманський полк, сотня Романівська); *Гупаленко* Семен (84; Черкаський полк, сотня Савина); *Гупаленко* Фесько (388; Миргородський полк, сотня Хорольська); *Гупаленко* Грунь (417; Полтавський полк, сотня Опушлівська); *Гупаненко* Степан (350; Кропивнянські полк і сотня).

Назви: село *Гупали* на Волині, *Гупалівщина* на Звенигородщині, с. *Гупалівка* при річці Заплавці, лівій притоці Орелі (ІЗК, 281), яке входило до Орільської паланки). Також є озеро *Гопло* в Польщі.

Санскр. *gopala* (хінді – *gopal*) – пастух, цар, правитель. Синонім – *gopalaka* (хінді – *gopalak*). Жіноча форма – *gopali, gopalika* (СРС, 197). *Ґопалака* – епітет бога Шіви, який вважається покровителем худоби, „скотіїм" богом, як і слов'янський Влес/Велес. Шіва має ім'я *Вріша* (хінді *Вріш*) – „Бик", споріднене з *Влес/Велес.*

Ґопала – одне з найуживаніших імен Крішни, воно й нині популярне в Індії чоловіче ім'я. Може виступати як окреме ім'я і першим або другим компонентом у двоосновних іменах. От хоча б у сучасних індійських літераторів: *Ґопалькрішна* Кауль, *Ґопальшаран* Сінх, *Ґопальрам* Ґахмарі. Ім'я *Рамґопал* має відомий індійський танцівник. Секретарем індійського посольства в Україні був *Ґопал Баґлай* (про українське й індійське прізвище *Баглай* див.: ТРС, 177 – 186). Засновником держави Палів у Бенґалії та Біхарі (проіснувала чотири століття) був цар *Гопала* І (VIII ст.), а при *Ґопалі* ІІІ вона почала занепадати. *Ґопала* – прізвисько Сахадеви, одного з п'яти братів-пандавів. *Ґопалі*, „Пастушка" – небесна русалка-апсара, згадувана в „Махабгараті". Л. *Ґопал* і К.*Ґопалачарі* – сучасні індійські історики. Рам *Ґопал* – теж історик, автор книги „Індія у ведійських кальпасутрах" (1959; *кальпасутри* – трактати про об-

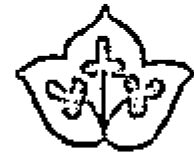

ряди й ритуали). *Ґопалакрішна* Ґокхале (1866 – 1915) – видатний діяч Індійського Національного Конгресу (ІНК). *Раджаґопалачар'я* (1878 – 1972) – індійський політичний і державний діяч, засновник партії „Сватантра" („Незалежна"); *Ґопалакрішна* Багатта (XIII ст.) – автор аюрведичної (медичної) праці „Расендрасара-санґраха".

Ґопала Бгатта – видатна постать у вішнуїстському русі. Син брахмана з Південної Індії, він юнаком прибув у Вріндаван, де зросли Крішна й Балавіра, і став одним із шести „ґосвамі Вріндавана". Санскр. *gosvamin*, або *gosvami*, досл. „власник корів", тотожне хінді *gosayin* та нашому *хазяїн*. У Бенґалії і Біхарі терміном *ґосвамі* означали ватажків вішнуїтів і крішнаїтів. Деякі ґосвамі жили в монастирях, а деякі провадили мирське життя (DI II, 145). *Ґосвамі, ґосвамін, ґосаїн, ґосамі, Свамі, Свамін, Самі* – і епітети Вішну-Крішни.

„*Ґопала*-чампу" – праця Дживи *Ґосвамі* (XVII ст.) про ранній період життя Крішни. „*Ґопала*-тапана" – назва малої упанішади зі списком 108 упанішад. Інша мала упанішада – „*Ґопалоттара*-тапіні", присвячена бесідам пастушок-ґопі з мудрецем Дурвасасом. „*Ґопала*-двадашакшарі-мантра" – магічна формула (мантра), одна з цілей якої – підкорити своїй владі жінку. Ця мантра звучить *шрі хрім клім крішная ґовіндая сваха* й уміщена в „*Ґопала*-пурва-тапіні" (DI, II 142-143). Ця суто вішнуїстська упанішада присвячена *крішналілі* у Вріндавані.

Крішналіла, досл. „Крішнині грища", або *расліла* – народні вистави у Північній Індії з життя Крішни. Походження їх вбачають в епізодах, коли пастушки-ґопі танцюють довкола Крішни, зображаючи свого улюбленця та його подвиги. Історичні центри *крішналіли* – місто Матхура й місцевість Вріндаван. Вистава складається з церемонії вшанування богів, „чистого" танцю – *рас* у стилі катхак та ігрової частини – *ліла*. Оповідачем виступає постійний персонаж *свамі (свамін)* або *ґосаїн*. Ролі богів виконують хлопчики-брахмани, а піснями служать вірші середньовічних поетів Сурдаса, Харідаса та інших. Пізня форма крішналіли – *рахас* вплинула на становлення в XIX ст. новочасного індійського театру. Таке ж народне дійство, тільки з життя Рами, героя „Рамаяни", називається *рамліла*; центр його – місто Варанасі.

У термінах *крішналіла, расліла* й *рамліла* компонент *ліла* в індоарійських мовах означає „гра", „розвага", „забава" (СРС, 555). Він входить у низку індійських жіночих імен, наприклад, *Камаліла, Ананґаліла*, що їх мали дружина

знаменитого царя Вікрамадітьї й царівна, дочка царя Дгармаґопи, в імені якого компонент *ґопа* тотожний *ґопала*. *Кама* – „Пристрасть“ й *Ананґа*, „Безтілесний“ – імена індійського бога кохання. У давній і середньовічній Індії були популярні весняні святкування, присвячені Камі й насичені еротичними іграми, обрядами й піснями. Так само й довкола Крішни, який неперевершено грав на сопілці, пастушки-ґопі водили хороводи, колові танці. Це відбиття давніх весняних танцювально-еротичних обрядів, присвячених Крішні й Камі, якому на слов'янському грунті відповідає Лель-Полель.

І Кама, і Крішна причетні до Вішну та його дружини Лакшмі. Вішну відповідає слов'янському Ладо, Ладові, а Лакшмі – Ладі. Син Лади – Лель, як син Лакшмі – Кама. Лель-Полель, з якими споріднене індійське *ліла* – бог весни, молодості й кохання, від його весняного свята невіддільні обрядові молодіжні ігри й дівочі хороводи. В індійців *ліла* – хороводні ігри дівчат, присвячені коханню юного бога-пастуха Крішни-Ґопали. А поклоніння Крішні-Ґопалі споріднене з поклонінням Йвану Купалу й грецькому Аполлону.

В українців *ляля* – головна граюча дівчина в весняному хороводі „Ляля“, влаштовуваного 22 квітня, напередодні Юрія. Дівчина-ляля сидить у вінку й зелені серед дівочого хороводу, який співає і танцює довкола неї. Їй до ніг кладуть вінки із зелені, а вона роздає подругам солодке й кисле молоко, сир, масло, сироватку тощо. Тобто маємо ті ж молочні продукти, що й на свята Крішни-Ґопали. Корова й молочні продукти відіграють важливу роль у торжествах та іграх. На святі народження Крішни найбільш важливою і цікавою частиною святкування є *дадгіканда* – гра в кисле молоко. Автор „Прем-сагара“ Лаллу-джі Лал так описує її:

„Всі пастухи, які були в Ґокулі, причепурившись і глеки з кислим молоком поставивши на голови дружин, з піснями й танцями прийшли вітати Нанду (прийомний батько, в родині його зростали Крішна й Баладева – *С.Н.*). І там затіяли таку вже *дадгіканду*, кисломолочну гру, що потонув весь Ґокуль в кислім молоці“ (Лаллу, 124).

Ця „кисломолочна“ гра відбувається з давніх-давен і донині на народини Крішни. Посвята хлопчика в пастухи – важлива й урочиста подія. Посвячуваному на чоло ставлять кислим молоком тілак-цятку. Коли Крішні сповнилося вісім років, Нанда, „звелівши Крішні й Баладеві стійлу поклонитись, звернувся шанобливо до пастухів: „Братове, від

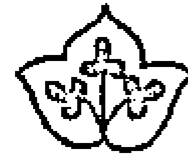

сьогодні, коли поженете корів на пашу, узяти Балу й Крішну не забудьте. Але обох із ока не спускайте, щоб не лишилися, бува, не заблукали в лісі!“ (Лаллу, 146).

Корови беруть активну участь в іграх не тільки дітей, а й у житті дорослих. Так, після принесення пожертви священній горі Ґовардгані, „в оселі кожній свято там було й веселощі; і пастухи, корів з телятами розфарбувавши в різні кольори, на шию їм стрічок поначіплявши з дзвіночками, всілякі ігри стали відбувати“ (Лаллу, 170). Видовище корів, що біжать, невимовно прекрасне. Корова – взірець ніжності. А звання пастуха, навіть зовнішній вигляд його для Крішни – священні. Він не дозволяє вбити навіть злого демона в подобі пастуха, який зазіхнув на його життя.

Центральним моментом у житті Крішни-Ґопали, тобто Крішни-Пастуха, є його ігри з пастушками-ґопі. Опис хороводів Крішни з пастушками – кульмінаційний і в „Прем-сагарі“ Лаллу-джі Лала.

Що ж до Вріндавана, лісу, де Крішна й Баладева водили хороводи з пастушками-ґопі, то про його назву існує поетичний переказ. Його наводить в коментарях до „Прем-сагару“ Олексій Баранников – академік-індолог, уродженець Золотоноші. Улюблена рослина Вішну – тулсі (базилік священний – Ocium sanctum), що має велике магіко-ритуальне значення у вішнуїзмі. Тулсі – символ Вішну й самостійний об'єкт поклоніння.

Жив колись могутній асур Джаландгара, що зазіхав на небесний престол Індри. А боги не могли завадити йому, бо його дружина ВРінда була винятково чеснотлива. Боги звернулися до Вішну, щоб зарадив лихові й позбавив Врінду її чистоти. Вішну подумав і погодився, але попросив не припиняти битися з асуром.

Запекла битва тривала вже не один день, і Врінда в своєму палаці стривожено чекала, чим вона скінчиться. Побачивши, нарешті, чоловіка, що повертався додому цілий і неушкоджений, вона на радощах кинулася йому в обійми. Та коли виявила, хто це насправді, було надто пізно – вона втратила подружню чистоту й прирекла свого чоловіка на смерть. Вішну, що закохався у Врінду, попросив її стати йому дружиною. Та зрозпачена жінка прокляла його, і щоб очиститися від ганьби, спалила себе на багатті.

Вішну намазався золою з поховального багаття Врінди, сподіваючися бодай так притлумити безмежний жаль і сором за те, що накоїв. Сльози капали на попіл Врінди, і з нього виростало деревце тулсі. На нього й переніс Вішну всю любов і ніжність, які відчував до Врінди. А місце, де спалила се-

бе Врінда, назвав *Вріндаван – Ліс Вріндu.* Зійшовши на землю в подобі Крішни, Вішну водить у цьому лісі хороводи з пастушками-ґопі (Лаллу, 186). З гілочок деревця виточують намиста (*тулсі-мала*), які для вішнуїтів та крішнаїтів – священний атрибут.

Тулсі поклоняються переважно жінки. Є обряд *тулсі-віваха* – „одруження тулсі", здійснюваний жінками на 11-й – 12-й день світлої половини місяця картік (жовтень-листопад). Обряд символізує шлюб тулсі-Вріндu й Вішну. Жінка, яка здійснює обряд, виступає матір'ю тулсі й сповняє всі ритуали, які виконує мати, видаючи дочку заміж.

І сьогодні серед вищих індуїстських каст побутує звичай починати весілля саме після „весілля тулсі" (Словарь, 423). Священна тулсі відбита в імені *Тулсідас*, що його мав видатний поет (бл. 1532–1623), автор знаменитої поеми „Рама-чаріта-манаса" („Священне озеро подвигів Рами"), за переклад якої наш земляк із Золотоноші, академік-індолог Олексій Баранников проголошений 1990 року індійським святим.

Деякі давньоіндійські джерела („Манусмріті", „Парашара-самхіта") мовлять, що ґопали-пастухи походять від батьків-кшатріїв і матерів-шудрянок (кшатрії – воїнський, другий за значенням стан давньоіндійського суспільства, а шудри – четвертий). Хоч у „Премсагарі" Крішна мовить, що пастухи-ґопали належать до вайш'їв, тобто землеробського, третього стану (Лаллу, 168).

У „Махабгараті" гопали-пастухи – численне військо Крішни, ототожнюване з ядавами. Його Крішна одіслав до кауравів, хоча сам став на бік пандавів. Ґопалів ще називаються *нараяни*, що сходить до іншого імені Крішни – *Нараяна*; таке ж ім'я має і Вішну. Воно тлумачиться „Який лежить на водах", оскільки словом *нара* означаються первісні води. Епітет відбиває образ Вішну під час його сну, який настає, коли світ гине і все покриває первісний океан. Через певний період, коли знову з'являється земля і життя на ній, Вішну бореться зі злом, посилаючи на землю свої втілення-аватари; ними, зокрема, є Рама й Крішна. Як Нараяна він лежить на величезному білому змії Шеші, уособленні безкінечності – втіленням його вважається Балавіра, старший брат Крішни. Вішнуїстська іконографія зображає, як із пупка сплячого Вішну виростає лотос, у якому сидить чотириликий Брахма – творець світу. А основний образ Вішну – вродливий чоловік з синюватою шкірою, чотирма руками, в яких тримає мушлю, лотос, булаву й чакру. Його обличчя завжди лагідне й милосердне, що підкрес-

лює основну функцію його – бути богом добра й справедливості (Гусева, 106).

Ґопала, або *ґопал* може входити першим або другим компонентом не тільки в імена, але й у назви. Скажімо, *Сакхіґопала* – велике село в штаті Оріса, назву якому дала скульптура Крішни в місцевому храмі. *Сакхігопала* означає „Свідок Ґопали", тобто Крішни. А як постала назва, розповідає легенда.

Жили двоє брахманів – багатій-старий і хлопчак-злидар. Якось вони вирушили на прощу у Впіндаван, і там старого спостигла тяжка недуга. Проте хлопчик його виходив. Це розчулило старого багатія, і він пообіцяв одружити його зі своєю дочкою. Та коли хлопець підріс і захотів одружитися з нею, той відмовив. І юнак поскаржився раджі.

– А чи хтось чув, як він обіцяв віддати за тебе свою дочку? – поцікавився цар.

– Чув тільки Крішна, бо ми були в храмі.

– Тоді нічим зарадити не можу. Потрібен свідок.

– Гаразд, я знайду його, – пообіцяв юнак.

Юнак знову пішов у Вріндаван і в храмі став палко благати Крішну посвідчити за нього. Той зглянувся і явився йому уві сні.

– Вирушай додому, а я піду слідом, – мовив юнакові Крішна. – Тільки нізащо не озирайся. Дзвіночки на моїх ногах дзеленчатимуть, тож ти знатимеш, що я йду за тобою.

Так вони і йшли, та раптом, коли обоє перейшли пересохлу річку, дзеленчання урвалося. Юнак злякано озирнувся і побачив на піску тільки статуетку Крішни з сопілкою в руках. Юнак узяв ту статуетку й відніс цареві. Той відразу звелів багатієві сповнити обіцянку, а для статуї спорудив храм. Відтоді храм прославився, і до нього звідусіль потяглися прочани (КД, 189 – 190).

Епітет *ґопала* складають компоненти *ґо* й *пала*, від дієслівної основи *ра* – „захищати", „охороняти", „берегти" (СРС, 196, 392). Цей компонент наявний не тільки в імені *Ґопала*, але й *Тавропола, Аполлон* (інд. *Ґопалан*), *Купала*. І в імені *Шішупала* – його має цар країни Чеді, теж причетний до Крішни-Ґопали. Шішупала – двоюрідний брат Крішни. Обидва стали затятими ворогами після того, як Крішна викрав Рукміні, з якою хотів одружитися Шішупала. Згодом Крішна відтяв голову Шішупалі своїм дискомчакрою.

Та саме ім'я *Шішупала* не в'яжеться з образом лиходія, яким його носія малюють вішнуїстські джерела. Воно розкладається на *Шішу+пала*, де *шішу* – „дитина", „немовля", хлопчик восьми та під-

літок до шістнадцяти років (SED, 556). Тож ім'я означає „Дитина-захисник". Це більш підхоже для Крішни, що змалку боронить пастухів і худобу від ракшасів та асурів. Про те, що Шішупала мав у певний період неабиякий вплив, засвідчують і назви на його честь. Зокрема, *Шішупальґарх* – „Фортеця Шішупали", руїни якої збереглися біля Бгуванешвару, нинішньої столиці штату Оріса (Східна Індія), знаменитої середньовічними храмами. За шість миль від Шішупальгарха розташовані відомі гори *Кхандагірі* й *Удайгірі* (в Україні *Удай-ріка*). Залишки Шішупальгарха сьогодні ретельно вивчаються археологами й істориками, тут виявлено цікаві археологічні експонати – кушанські монети, теракотові вушні прикраси й булли, різноманітна кераміка (Law, 188).

Ці факти засвідчують, що перш ніж культ Крішни став превалювати, і Шішупала міг бути об'єктом поклоніння. Він міг бути цілком позитивним божеством хоча б у тих самих асурів. Етруски знали дитину-божество *Сосіпол*, ім'я якого напрочуд перегукується з *Шішупала* (хінді *Шішупал*). Очевидно, етруський Сосіпол більше зберіг свої давні функції, аніж індійський Шішупал. Подібне божество існувало на теренах Давньої України. Про це свідчать боспорські написи, у яких чимало імен з компонентом *Сосі: Сосій, Сосіон, Сосібій, Сосіпатр, Сосіген* тощо (КБН, 900 – покажчик імен).

Синонімом до санскр. *шішу* – *шішука*, а ім'я *Шішука* мав родоначальник династії Сатаваханів (III ст. до н.е). Іноді його ім'я подається як *Сіндгука* (хінді – *Сіндгук*), що показово й важливо. Оскільки боспорські написи знають ім'я *Сіндок* – в одній обоймі з іменем *Сінд*. Тільки в написі з Анапи серед переможців спортивних змагань засвідчено 7 носіїв імені *Сінд* і 4 – *Сіндок* (КБН, 674-675). Ці імена відбивають індоарійську приналежність їхніх носіїв. Шішуку-Сіндгуку змінив на престолі його брат Канха (ИД, 262-263). *Канха* – ще одне ім'я Крішни. Тобто ім'я з *Шішу* цілком мирно сусідує з ім'ям Крішни. Біруні, посилаючись на давні індійські джерела, подає цікаву подробицю, що Крішна-Васудева вбив Шішупалу, сина сестри Канси, в абгіджіт-мухурту (Бируни, 303).

Абгіджит, „Всепереможне" – 28 місячне сузір'я, згадуване ще у ведах (у греків – Вега). За рішенням В'ясою, це сузір'я колись „зісковзнуло з небес", але деякі системи визнають її. Часовий проміжок за 28 хвилин до і 28 хвилин після опівночі – це і є абгіджіт-мухурта. Вважається, що вона цілковито усуває всі лихі впливи й ширить благотворний вплив у всесвіті.

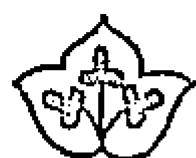

Тому мухурта винятково сприятлива для добрих справ. Якщо подорож почати на неї (окрім на південь), то досягається мета подорожі. Саме у цю мухурту народився Крішна-Ґопала і саме цієї мухурти він убив Шішупалу (ВА, 227). Цій події поет VII ст. Маґха присвятив поему „Шішупала-вадга" („Вбивство Шішупали"), якій властиві високі художні якості.

Pala й *palaka* в санскриті (хінді – *pal* і *palak*) означають „захисник", „воїн", „цар" (СРС, 392). Вони й сьогодні побутують і як окремі, і як двоосновні чоловічі імена й прізвища: *Пал, Раджпал, Яшпал, Махіпал, Ґопал, Палак, Вішвапалак, Сарвапалак, Сарвапаллі* тощо.

Палак відбите в слов'янських військових термінах *полк, полковник, полководець*, іменах *Святополк* і *Ярополк*. Причому *Святополк* тотожне інд. *Сарвапалак* і *Вішвапалак*, якщо *Свят* у слов'янському імені трактувати як „світ", а не „святий". Інд. *Вішва* й *Сарва* означають те саме. Тобто *Святополк, Сарвапалак* і *Вішвапалак* означають „Захисник світу", „Охоронець світу", іншими словами –"Цар". Значеннєво їм тотожне перське ім'я *Шахджахан*.

Іранська міфологія знає легендарного пастуха Ґопат-шаха, напвлюдину-напівбика – він пов'язується з водою, і пожертви йому приносять при воді. Ґопат-шах – цар-бик із торсом людини, ототожнюється з першолюдиною на ім'я *Гайомард* – „Бик-людина". Як Крішна-Ґопала, Ґопат-шах має дві іпостасі: він і божество, і міфологізований образ правителя, царя. *Ґопат* (санскр. *gopati*) тотожний титулу *ґопала* і також означає „захисник худоби", „пастух", отже, й „цар". Титул *шах* – „цар", „правитель", по суті, повторює значення *пат* в імені *ґопат* і є тавтологією Він засвідчує зв'язок з іранським терміном *хшахр* – „сила", „влада", від якого утворений. І з індійським *кшатр*, який дав назву другому станові давньоіндійського суспільства – воїнів-кшатріїв. Наше *цар* теж споріднене з цими обома термінами. Образ іранського Ґопат-шаха, пройшовши тотемістичну, міфічну й історичну стадії розвитку, згодом утратив конкретний образ і далі існує як казкова істота (ЗМ, 468 – 469; Авеста, 433 – 434).

4. КРИШНЕНКО

Кришненко Іван (РВЗ, 64; Черкаські полк і сотня); *Кришненко* Іван (72; Черкаський полк, сотня Мошенцева); *Кришненко* Богдан, сотник (333; Переяславський полк, сотня Воронківська).

Санскр. *krishna* – чорний, темний; чорна антилопа; темна половина місяця (від повня до

молодика); Крішна – одне з найголовніших божеств індуїстського пантеону, восьме втілення Вішну (СРС, 173).

Крішнавартман, „Чорнослідний“ – епітет Агні; *Крішна*-Двайпаяна В'яса – легендарний мудрець, вважається творцем „Махабгарати“ (скорочено – В'яса); *Крішна* (кінцеве *а* довге) – царівна, дочка Друпади, царя племені панчалів, спільна дружина п'ятьох братів-пандавів. За переказами, вона народилася посеред жертовного вівтаря як утілення богині Шрі (богиня краси, тотожна Лакшмі, дружині Вішну). На сваямварі Крішни (інше ім'я її – *Драупаді*, тобто „Друпадина“), переможцем у стрільбі з лука і її чоловіком став воїн Арджун, перевдягнутий брахманом. Коли брати повернулися зі сваямвари (давній кшатрійський звичай, коли дівчина вибирає собі чоловіка через певне випробування), то знадвору гукнули матері в хаті, що мають для неї подарунок. Мати ж гукнула з хати, щоб вони поділили її подарунок між собою. Сини не посміли ослухатися матері, і ось так Драупаді-Крішна стала дружиною братів.

Крішнаґріва, „Чорношиїй“ – епітет Шіви (санскр. *griva*–“шия“, „грива“); *Крішнасакха* – „Товариш Крішни“, *Крішнасаратхі*, „У кого колісничим Крішна“ – епітети Арджуни, наймогутнішого з пандавів, чоловік сестри Крішни й Баладеви. Імена й прізвища з першим чи другим елементом *крішна* мали й мають багато видатних постатей минулого й сучасного, хоча не завжди причетні до Крішни. *Крішнатрея*, „Крішна, син Атре“ – ім'я мудреця-ріші, творця лікувальної науки; *Крішнамітра* – санскритський драматург XI ст.; *Крішнадеварая* (1509-1529) – цар, правитель князівства Віджаянагар; сучасні письменники: *Крішнарао* А.Н., *Куттікрішнан*, *Мудлукрішна* (є козацьке прізвище *Модда*), *Крішан* Чандар, *Харікрішна* Премі, *Ґопалакрішна* Рентала, *Балакрішна* Піллаї, *Крішнамачіар* – автор „Історії класичної санскритської літератури“ (1937). Політичні діячі: *Крішна* Менон, *Крішнайя* Бенкат, *Крішнамачарі* Т.Т.; діячі науки й культури: *Крішнан* К.С., Яміні *Крішнамурті* – всесвітньовідома виконавиця класичних індійських танців. Релігійні діячі: Хар *Крішан* (1656 – 1664) – восьмий сікхський гуру; *Рамакрішна* (1836 – 1886) – видатний реформатор індуїзму, вчитель Свамі Вівекананди; *Крішна* Дас (XVIII ст.) – поет, один із кращих представників вішнуїстської поезії; Джидду *Крішнамурті* (1897 – 1986) – індійський мислитель, філософ і поет; В.*Крішнасвамі* – індійський історик і археолог; Сарвапаллі *Радгакрішнан* (1908 – 1975) – ви-

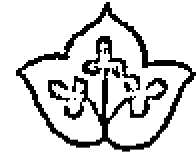

датний мислитель, вчений, державний і громадський діяч, у 1962 – 1967 роках – президент Індії. Є ще імена: *Крішнашакті*, *Ґопалакрішна* й *Крішнаґопала*, *Крішнахарі* й *Харікрішна*, *Крішнадева* й *Девакрішна*, *Крішнадас* тощо. В іменах *Ґопалакрішна* й *Крішнаґопала* обидва компоненти мають значення „Крішна", а імена *Крішнахарі* й *Харікрішна* засвідчують тотожність Крішни з Вішну, інше ім'я якого – *Харі*.

Крішна – найпопулярніша, восьма аватара Вішну. Головною метою її було вбивство жорстокого царя-узурпатора Канси.

Крішна, на думку дослідників, племінний герой, ватажок союзу пастушницьких племен (*ядавів*, *абгірів* тощо), „героїчна" аватара Вішну, що успадкував його імена, епітети й асуроборчі діяння. Ім'я *Крішна* вперше з'являється в „Рігведі" без будь-якого зв'язку з пізнішим образом. А вперше про нього, як про сина Деваки, згадує „Чхандоґ'я-упанішада", де постає як наставник-Ґуру. „Бгаґавата-пурана" детально описує дитинство і юність Крішни серед пастухів Вріндавану, лісистої місцевості біля Матхури – це улюблена тема індійського мистецтва й літератури.

Постать Крішни – одна з низки героїв-вождів світового циклу переказів, де мотив божественного походження замінено мотивом „підкидня". Іншим варіантом божественного походження Крішни є трактування в „Махабгараті" й пуранах темної зовнішності його тим, що він народився від чорної волосини Вішну (його старший брат Баладева – від білої). З іншого боку, дехто вбачає в цьому аборигенні, неарійські витоки цього образу, що, можливо, сходить іще до протоіндійської епохи, де засвідчено культ юного бога-героя. Простежується його зв'язок із місцевими культами пастушницьких племен, з божествами родючості й поклонінням камінню. Можливі його й календарні асоціації, особливо з дравідійським пастушницьким божеством на ім'я *Маль* (інші імена – *Тірумаль, Майон*), яке дослівно означає „Темний". *Маль* – тамільська назва Вішну і його аватари Крішни. Він уособлює темну половину року, сезон дощів, а образ його, як і образ іншого бога, *Муруги, Муругана* (існує козацьке прізвище *Моружченко* й сучасне – *Моруга*), сходить до „юного бога" протоіндійської міфології (ИДС, 260). Ім'я *Маль* цікаве тим, що й слов'яни знають чоловіче ім'я *Мал* – його, зокрема, мав відомий древлянський князь. Проте дані „Махабгарати" змушують і усумнитися в неарійському походженні образу Крішни. На це звернув увагу перекладач „Махабгарати", уродженець Чернігівщини Борис

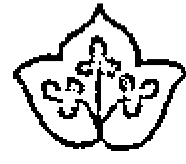

Смирнов. В одному з коментарів він пише:

„...очі Крішни порівнюються з квітками льону. Сьогодні в індійців переважає темна забарва райдужки, як і серед українців, проте й блакитні очі зустрічається не так уже й рідко, наприклад, у Рабіндраната Тагора. Підкреслення кольору очей у національного героя, яким є Крішна, годі обминути увагою, воно не випадкове, а виражає певний ідеал національного типу. З історичної точки зору ця риса важлива для визначення національного походження культу Крішни, а отже, для питання про зв'язок прибульців до Індії, носіїв ведійської релігії, з блакитноокими народами (Смирнов, 566).

Більшість героїв „Махабгарати“, як і Крішна, наділена очима кольору синього лотоса, що, звичайно, не випадково. Патанджалі, відомий граматист II ст. до н.е., й собі зауважує, що істинному жерцеві-брахману личать каштанове волосся й сірі очі. До цього слід додати, що в Індії льон не росте, а сині лотоси, відзначають ботаніки, колись росли й на Дніпрі.

У „Махабгараті“, Крішна виступає на боці пандавів, а своє військо віддає кауравам. В образі Крішни дехто вбачає і близькосхідні асоціації з образом Христа-немовляти (Словарь, 244). Схожість деяких моментів у міфах про Крішну й у переказах про життя Ісуса Христа, фонетична подібність імен *Крішна* й *Христос*, що імена *Ісус, Ісса, Іса* співвідносні з індійським *іша* – „бог“, „владика“, „всевишній“, давали підстави вбачати в Крішні видозмінений образ Христа, що його колись нібито занесли до Індії кочові племена. Проте такі міркування навряд чи правомірні – не менша ймовірність і того, що Христос – своєрідно інтерпретований образ Крішни.

Наявність в українських козаків прізвища *Кришненко*, а також *Гопя, Гупал, Гупало, Гупаленко*, передбачає існування в них і імені *Крішна*, від якого утворене це прізвище. Та й „Влесова книга“ знає божества *Вишень* і *Кришень*, у яких неважко впізнати Вішну й Крішну. І справді, таке ім'я існувало в козаків, щоправда, в дещо видозміненій формі – *Кришко, Крешко, Криско, Крисько* тощо. Причому деякі з цих імен подані у виразному „індійському“ супроводі. Скажімо, козак *Кришко* Шамшур служив у Черкаському полку (РВЗ, 64), а це прізвище має індійських родичів, зокрема, в пенджабців – *Шамшир, Шамшер*. У них воно означає „Шабля“.

Ще одним підтвердженням цього є те, що запорожці знали імена *Черня, Черняma, Чорнята, Чорниш, Чернега* тощо, сьогодні

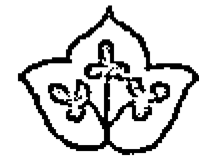

вживані українцями лише як прізвища (нагадаємо, що *Крішна* означає „Чорний“). Такі імена мають козаки Корсунського полку – *Чорниш* Ничипоренко й *Чорнята* Чеченко (РВЗ, 138, 162; сотні Демкова й Гавриленкова), Черкаського – *Черня* Петренко (89; сотня Золотоноська), Білоцерківського – *Чорниш* Берестенко (190; сотня Антонівська) тощо. Від цих імен утворено безліч українських прізвищ – *Черня, Черняк, Чернин, Черненко, Чернявський, Чорнята, Чорнятенко, Чернята, Чорниш/Черниш, Чорнишенко/Чернишенко, Чорнишевський/Чернишевський* тощо. Прізвищ, так би мовити „антонімних“, побудованих на протиставленні *Чорний-Білий, Чорниш-Білаш, Черник-Білик, Чорнишенко-Білашенко, Чорнявський*-Білявський, *Чорненко-Біленко, Чернецький-Білецький, Черняченко-Біляченко* та інших надзвичайно багато і в козаків, і в сучасних українців. Причому деякі з імен і в козаків виступають як прізвища: *Чорнята* Чечеленко й Іван *Чорнята, Черня* Петренко й Грицько *Черня* тощо. Прикметно, що при однаковому прізвищі вживаються імена і *Криско*, і *Черня*. Наприклад, *Черня* Петренко і *Криско* Петренко (перший в Черкаському, другий у Канівському полку (РВЗ, 89, 122; сотні Золотоніська й Терехтемирівська). Цілком імовірно, що *Криско* й *Черня* – значеннєві двійники, а *Криско* – зменшувальне від *Кришень, Крішна*.

Козацьке ім'я *Кришко* (частіша форма *Криско*), досить рясне в запорожців: *Криско* Яненко (РВЗ, 39; Чигиринський полк, сотня Жаботинська); *Креско* Напиводенко (57; Чигиринський полк, сотня Голтвинська); *Криско* Петренко (122; Канівський полк, сотня Терехтемирівська); *Криско* Гретка (177; Білоцерківські полк і сотня); *Криско* Тушен (197; Білоцерківський полк, сотня Рожовська); *Криско* Мойсеєнко (322; Переяславський полк, сотня Чикменська); *Криско* Воїченко (358; Кропивнянський полк, сотня Оржицька); *Криско* Харсечкий (365; Кропивнянський полк, сотня Чорнушинська !); *Криско* Демченко, *Криско* Туренський (389; Миргородський полк, сотня Лубенська); *Криско* Носкевич (421; Полтавський полк, сотня Кузименська); *Криско* Петренко (486; Чернігівський полк, сотня Івангородська); *Криско* Лунців зять (90; Черкаський полк, сотня Золотоноська); *Криско*-сотник (270; Кальницький полк, сотня Борщагівська); *Криско* (269; Кальницький полк, сотня Животовська); *Криско* (179; Білоцерківський полк, сотня Чорнокаменська).

У такому разі до прізвища *Кришненко* додаються прізвища *Крищенко, Крисченко, Крисенко,*

Крищенко. Їх мали козаки: *Крищенко* Яцько (РВЗ, 387; Миргородський полк, сотня Комишанська); *Крисченко* Ярема (415; Полтавський полк, сотня Кобеляцька); *Крисенко* Іван (393; Миргородський полк, сотня Лубенська-сільська); *Крисенко* Андрій (426; Полтавський полк, сотня Лукомська); *Крисенко* Андрушко (445; Прилуцький полк, сотня Срібрянська); *Крищенко* Грицько (29; Чигиринський полк, курінь Осавульський); *Крисенко* Лесько (36; Чигиринський полк, сотня Боровицька); *Крисенко* Тимко (40; Чигиринський полк, сотня Жаботинська); *Крусенко* Ждан (48; Чигиринський полк, сотня Жовнинська).

Як бачимо, імен *Кришко/Криско* й прізвищ від них у козаків досить багато – 9 прізвищ і 15 імен, усього – 24. З них прізвищ найбільше в Чигиринському полку – 4.

Санскр. *krishna* – „чорний" напрочуд близьке до укр. *красний*, яке в деяких слов'янських мовах, скажімо, в російській, означає колір – *червоний*. Але укр. *красний* здебільшого означає „гарний", „чарівний", „вродливий". Так і індійських мовах: *крішна* означає не лише колір – *чорний*, а й має смисловий обертон „гарний", „чарівний", „вродливий". Недарма серед індійців *Крішна* – вкрай популярне чоловіче й жіноче ім'я. Хоча, здавалося б, поняття „чорний" мало підходить для імені, та ще й жіночого. Проте наші предки чомусь інакше дивилися на імена *Черня, Чорнята, Черниш* та інші. І, очевидно, через те, що це ім'я багато значило для них. Його мусило мати важливе для них божество, яке вони шанували і якому поклонялися. Те саме стосується й імен *Білан, Білаш, Білець, Біляк* тощо.

Неусталеність понять „чорний" і „красний" відчувається і на слов'янському, і на індійському терені. Один із різновидів лотоса, священної квітки індійців, має в санскриті назву *крішнакандам*, де *кандам* – „квітка". Оскільки *крішна* – це „чорний", то ця назва мала б означати „чорна квітка" або „чорний лотос". А насправді *крішнакандам* – червоний лотос (SED, 162). Подібне явище маємо і в Україні: річка, притока Сіверського Дінця, яка називається *Чорний Жеребець*, має і назву *Красний Жеребець* (СГУ, 612). З чого випливає, що в назві річки поняття *чорний* і *красний* – тотожні. Очевидно, обидва ці поняття могли взаємозамінюватися, були синонімами. І що обидва поняття сходять до спільного джерела, яким і могло бути слово *крішна* – „гарний", „чарівний", якому відповідає наше *красний*. Але означало й колір – червоний, теж позначений високим соціальним статусом, бо це колір царський, колір воїнського стану. Не-

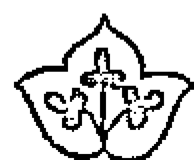

дарма й загиблих козаків окривали червоною китайкою. Зі сказаного напрошується і висновок, що численні гідроніми на *Черн/Чорн* і *Красн*, по суті, могли бути семантично, значеннєво тотожними, тобто нести однакове значення.

Якщо під цим кутом поглянути на гідронімію і топонімію України, то побачимо величезну кількість *Чорних*, *Красних* і *Білих* річок, струмків, потоків, боліт. Не менше й населених пунктів із подібними назвами. Якщо взяти Черкащину, а Черкаський полк „найіндійськіший" з усіх полків, то тут на ній і довкола неї маємо *Красносілля* (2), *Красне* Перше й Друге, *Краснополка*, *Красна* Слобідка, *Краснопілля*, *Червоні* Яри, *Червоний* Кут, *Руде* Село, *Рижавка*, *Рижанівка*... І тут же – *Чорниші*, *Чорнобай*, *Чорняхів*, *Чорнинці*, *Чорнятка*, *Чорнявка*, *Вороне*, *Воронинці*, *Воронків*, *Вороновка* тощо. 18 *Чорних* річок в Україні й не менше *Красних* (СГУ, 280 – 282, 610 – 614). Тобто річка *Красна* може тлумачитися не тільки як „гарна", але і як „чорна". На річці *Красна* стоїть всесвітньовідоме Трипілля, а неподалік – річка *Краснушка*, що навіює на думку ріку *Крішну* в Індії. Інші українські назви мають своїх двійників в Індії. От хоча б українські *Красногірка*, *Краснопіль*, *Красносілка*, *Красноставка* тощо. *Красногірка* – ріка, притока Ужа й село в Коростенському районі на Житомирщині (СГУ, 281) й інд. *Крішнаґірі* (*ґірі* – „гора"), у давнину *Каракорум*, інакше – *Чорні гори*, що є продовженням на захід Гіндукушу (SED, 168).

Красносілка – дві річки, одна – притока Ібра, а друга – Тетерева на тій же Житомирщині й там же – село *Красносілка* (СГУ, 282). В Індії – *Крішнаґрама*, де *ґрама* – „село", споріднене з нашим *громада*, а саме терміном *громада* означалася давня українська сільська община. *Крішнаґраму* – „Красне Село" згадує буддійська пам'ятка „Лалітавістара"; нібито саме тут майбутній Будда здійняв із себе царську корону й мечем обтяв волосся, зрікаючися цим самим царського сану. Село розташовувалося неподалік Капілавасти, столиці шак'їв (скіфів), племені, з якого походив Ґаутама Будда (SED, 100).

Краснопіль – село в Одеській області, *Краснопілка* – річка, притока Жванця на Хмельниччині (СГУ, 281, 282). І *Крішнапур* в Індії – зараз невеличке сільце біля м. Віджаянаґар, де знайдено кам'яні таблички з написами царя *Крішнарая*, датовані 1451 роком ери Шака. Інше село *Крішнапур* за шість миль від м. Тінневеллі, де знайдено мідні пластинки з написами царя Садашіварая (SED, 168). У Мегасфена (Индика VIII.4) є повідомлення, що Геракла (його автор ототожнює з Кріш-

ною), особливо шанують у племені шурасенів, головні міста яких – *Метхора* (Матхура) й *Клейсобора*, тобто *Крішнапура* (ИД, 373).

Красноставка – струмок біля села Іваньки на Черкащині, *Красний Став* – притока Росі (СГУ, 281, 282). І *Крішнакунда* в Індії, де *кунда* – невеличкий ставок, водойма (ХРС І, 372). Про цю назву існує легенда, пов'язана з Крішною. Крішна й Баладева гнали з паші корів, коли до череди затесався асур у подобі величезного бика й почав ганятися за коровами й пастухами. Крішна почав битися з ним і таки здолав його. Всі вихваляли доблесть Крішни, а пастушка Радга підійшла до Крішни й мовила йому: „Хоч ти й убив злого асура, але він був у подобі бика, тож ти вчинив гріх. Тобі треба піти й омитися в священному місці, тоді ти очистишся". Крішна викопав на горі Ґовардгані два ставки й наповнив водою зі священних рік. Скупався в обох ставках, очистився від гріха й роздав жерцям щедрі дари, серед них і корів. А два ставки стали називатися *Крішнакунда* – „Ставок Крішни" й *Радгакунда* – „Ставок Радги" (Лаллу, 201 – 202).

Красна – річка, в долині якої стоїть Трипілля, на правому березі Дніпра і *Крішна* – річка в Індії, відома в пуранах як *Крішнавена* та *Крішнавені*, *Канхапенна* в буддійських джатаках (*Канха* – пракритська форма імені *Крішна*; Law, 168).

Річок, струмків, потоків, боліт і ярів з назвою „Красна" в Україні – 23, з назвою „Красний" – 13, а всього на *Красн* – 8 десятків. А якщо долучити й назви на *Червон*, то їх назбирується сотня (СГУ, 280 – 282, 603). Цікаво, що річка *Красна* – і притока Чорного Жеребця. Якщо зважити, що в Каневі й Сахнівці, Києві й Трипіллі є *Дівочі* й *Дівич-гори*, пов'язані з Дівою-Деві, дружиною Шиви-Рудри, що літописний Родень пов'язується з Родом, тотожним Рудрі, що Рудру веди називають „червоний вепр небес", а ім'я *Рудра* тлумачать і як „Рудий", то, певно, до цього переліку стають і численні назви на *Руд*. А їх в Україні під дві сотні (лише гідронімів *Рудка* – 69, *Руда* – 46; СГУ, 476 – 479).

Ліва притока Південного Бугу – *Кшна* виводиться з *kirsn-* „чорний", причому цю річку вважають південною межею назв на *Kirsn*. Цей елемент неабияк уживаний у прусько-ятвязькому гідронімному ареалі. Що вкрай важливо, зважаючи, що ятвяги тотожні ядавам, а ядави – плем'я Крішни й Баладеви. Найближчі паралелі до прусського *kirsnan* та ятвязького *kirsna* містять якраз слов'янські й індійські мови (ПЯ, K-L, 26). Припускається, що до індоєвропейського *чорний* сходять

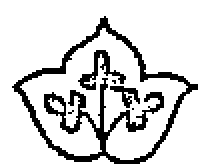

фракійські назви *Dierna, Tierna, Tsiemensis, Zemensis, Zemae* тощо (Там же, 27). Тобто сюди, очевидно, лягає і назва *Тернопіль*, яка, в такому разі, семантично тотожна назвам *Крішнапур, Краснопіль, Червоноград* тощо. У Литві – *Kirsna*, притока ріки Шешупе; назва *Шешупе* цікава у зв'язку зі змієм Шешею, втіленням якого вважається Баладева, старший брат Крішни (*упе* – „річка"). Виявляється, що прусcько-ятвязька й слов'янська території творять єдиний ареал з *Kirsn* (*Kirsna, Czarna, Czerna, Cama, Черна, Чорна, Црна* тощо; 26).

Як зазначалося, ім'я *Крішна* має не один персонаж індійської міфології. Проте загалом Крішна сприймається як герой „Махабгарати", що належав до воїнського стану і представлений в епосі ідеалом кшатрія. Це добре видно в „Прем-сагарі" Лаллу джі Лала, творі, що мав за основу „Бгаґавату-пурану" – події тут і там відбуваються майже в тій самій послідовності. Щоправда, „Прем-сагар" має низку побутових деталей, відсутніх у „Бгаґаваті-пурані", але характерних для народних звичаїв і свят, віддавна пов'язаних із Крішною. Академік О.Баранников навіть висловив припущення, що образ Крішни-пастуха в „Прем-сагарі" може бути давнішим, аніж у „Бгаґаваті-пурані", яка перетворила Крішну, пастуха-бога в бога-пастуха-царевича (Лаллу, 49).

Проте стара, родовита кшатрійська знать в епосі має Крішну не за рівню собі, а за вискочня. Деякі царі відмовляються від герцю з ним, Рукма, брат Рукміні, не хоче віддати за нього сестру, й Крішні доводиться викрадати її. Для Рукми ганебне родичання з випадковим приблудою, яким вважає Крішну. Він каже: „Шістнадцять років в Нанди Крішна проживав, тоді його ахіром кожен називав! Попоною вкривався і худобу пас" (Лаллу, 270). Подібним було ставлення олімпійськиї богів до Аполлона, і це прикметно, бо Крішна-Ґопалан і Аполлон тотожні не тільки функціонально, а й іменами.

Ще різкіше висловлюється знатний Шішупала, претендент на руку й серце Рукміні:

„Тут, на зібранні цьому, бачимо героїв – і знатних, і шанованих, і мудрих. Це Бгішма, Дгрітараштра і Дурйодгна... Та й інші. А зараз зганьблено думки і честь усіх. Тут найславніші мудреці сидять, а пуджу здійснили на славу сина Нанди-пастуха й ніхто і слова не сказав супроти. Тут, на зібранні цьому, як господа того піднесли, хто десь у Браджі народився й недоїдки пастуші підбирав! Хто там з пастушками, дружинами чужими обіймався, а ми його тут найвеличнішим святим зробили. Хто

молоко, кисляк, сметану й масло крав в оселі кожній, а ми його тут славимо й підносим. Хто милостиню на дорогах брав, той раптом удостоївся такої честі... Чийого батька, матір, рід чи стан нікому не відомі, той сподобився честі..." (Λаллу, 85).

Показово, що Крішна послідовно винищує родовиту знать. Крішна-пастух цілковито відрізняється від Крішни-кшатрія у зображенні брахманів. Його дії та вчинки заперечують їхню релігію і мораль, хоча вважається, що пандави уособлюють брахманів і божественне начало, а каурави – кшатріїв та асурське начало. Важливо відзначити, що, за переказом, основна відмінність між шанувальниками Шиви й Вішну полягає в тому, що „Хто Харі молиться, той бідним зостається, хто Махадеву – той завжди багатий". Де *Харі* – одне з імен Вішну або Крішни, теж, до речі, рясно відбите в запорозьких козаків.

Все це дозволяє О.Баранникову казати, що легенди про Крішну-Ґопалу-Пастуха виникли в пастушому середовищі, з його своєрідними законами й мораллю. Крішна-пастух повстає проти моралі вищих станів, він – за звільнення нижчих станів від неї. Дослідник схильний вважати, що на приналежність до нижчих станів вказує і колір Крішни. Якщо ведійські боги білі, то Крішна з найдавніших часів темний, чорний, хмаробарвний. Він – бог простолюду, черні.

У „Махабгараті" Крішна вславився багатьма діяннями, та найзначнішим вважається його розмова з Арджуном перед початком великої битви між пандавами й кауравами. Ця бесіда настільки важлива й глибока за змістом, що склала окрему книгу „Махабгарати", так звану „Бгаґавадґіту" –"Божественну пісню" або просто „Ґіту" – „Пісню". Арджун ніяк не наважиться підняти руку на своїх родичів – двоюрідних братів кауравів. І Крішна переконує його, що мета виправдовує засоби. Адже й дерево, щоб плодоносити, спершу проростає крізь бруд, який живить коріння.

За індійського середньовіччя образ Крішни зазнав відчутних змін. На перший план вийшли любовні мотиви й пастушка Радга, кохана Крішни. Він зображається з сопілкою біля губ і павиним пером у зачісці. Індійські літератури від Півночі до Півдня країни створили незліченну кількість поем про кохання Радги й Крішни. На честь їх споруджено багато храмів. Влаштовуються художні виставки, присвячені обом: різноманітні бронзові, дерев'яні й гіпсові статуетки, народні лубки з життя Крішни й Радги, давні рукописи, макети,

що відтворюють найбільш відомі події, пов'язані з Крішною.

Щедро відбиті образи Радги й Крішни на індійській сцені – в танцювальних мініатюрах, народних танцях, театралізованих виставах. Серед маніпурських танців особливо популярний танок-*расліла*, що зображає любовні ігри Крішни й пастушок-ґопі (*ліла* – „гра" споріднене з іменами персонажів слов'янської міфології – *Лель*, *Полель*). *Маніпур* – штат у Північно-Східній Індії, звідки походить танцювальний стиль *маніпурі* – один із чотирьох класичних танців Індії (інші три – *бгарат-натьям*, *катхак* і *катхакалі*). Цікаво, що неподалік розташовується інший гірський штат – *Тріпура* – "Тримісто", назва якого тотожна назві *Трипілля*.

Тричі на рік, у дні повного місяця – в березні, жовтні й грудні, під час цих вистав на честь Крішни долинами Маніпура розлягається барабанний дріб і звуки рогів. У штаті Уттар Прадеш такі вистави називають *крішналіла* – „грища Крішни". Існує кілька свят, причетних до Крішни. Одне з них – *джанмаштамі*, відзначається на восьмий день темної половини лунарного місяця бгадон (6-й місяць індійського календаря, відповідає серпню-вересню). Це свято народження Крішни. Інша назва його – *ґокуль-аштамі*, „ґокульська восьмиця" (*Ґокуль*, досл. „Череда корів" – село біля Матхури, де виріс Крішна).

Щодо дати народження Крішни, то серед істориків, як індійських, так і європейських, одностайності немає. Проте дослідження пуран, „Шрімад-бгаґавати" й інших давньоіндійських джерел дали цікаві подробиці щодо дати й часу народження Крішни. „Бгаґавата" (пісня 10, розділ 3) мовить, що Крішна народився, коли Місяць перебував у сузір'ї Праджапаті, тобто Рохіні. Зі шлоки 26 (розділ 1, амша 5) „Вішну-пурани" можна виснувати, що Крішна народився у ніч *крішнаштамі* (8-й день темної половини Місяця – *аштамі* – „восьмиця", „вісімка") лунарного місяця шраван. Інформація, що її дає „Харівамша" (частина 1, розділ 52), точна й детальна настільки, наскільки це може стосуватися лунарного дня, місяця й часу. Тут мовиться, що Крішна народився на 8-й лунарний день темної половини місяця шраван (5-й місяць індійського календаря, відповідає липню-серпню), в сузір'ї Рохіні, опівночі, в *абгіджіт-мухурту*. „Бгаґавата" (пісня 11, розділ 6) повідомляє також, що Крішна прожив 125 років. „Вішну-пурана" підтверджує це. У тій же „Бгаґаваті" (пісня 11, розділ 7, шлока 2) повідомляється, що Калі-юґа (Залізний вік) настала відразу по смерті Крішни. Таким чи-

ном, з низки давньоіндійських історичних і культурних джерел можна виснувати: Крішна народився опівночі, восьмого лунарного дня циклічного року Шрімукха, на 126-й рік, якщо рахувати назад, від настання Калі-юґи. Тобто 18 лютого 3102 року до нової ери. Отже, дата народження Крішни визначена астрологами як опівніч з 19 на 20 липня 3228 року до нової ери (ВА, 345 – 346).

Астрологи відзначають, що всі планети в цей час займали найкращі накшатри (сузір'я або сектори неба). Наприклад, „Шрімадбгаґавата" каже, описуючи народження Крішни (пісня 10), що „... всі сузір'я займали найсприятливіше положення". Такі риси Крішни, як мужність і хоробрість, надзвичайний інтелект, винятковий ораторський хист, щедрість, життєлюбна вдача, знання 64-х наук тощо, спричинені сприятливим розміщенням усього, що впливає на людське життя і на людську долю. За подробицями відсилаємо до гороскопу Крішни з усіма астрономічними викладками, обґрунтуваннями й поясненнями (ВА, 345 – 352).

Оскільки Крішна народився опівночі, то віруючі цілий день постують до миті, коли мушлі й дзвони сповістять, що знаменна подія сталася. Зображення Крішни-дитини кладуть у прикрашену колиску, а присутнім роздають солодощі. Всі вішнуїстські й крішнаїстські храми щедро ілюміновані. Наступний день святкується як *ґопала-кала* або *дахі-кала*, тобто відтворюються епізоди з життя Крішни. Юнаки проголошують себе пастухами-ґовіндами й пастухами-ґопалами з Ґокуля, ходять по вулицях, розбиваючи глеки з молоком, кисляком, сиром і рисовими пластівцями. Такі ж глеки часто підвішують над головами, зокрема, між високими будівлями. Ґовінди будують живу піраміду, щоб дістати такий глек, бо саме так, мовлять перекази, діставав молоко й масло малий Крішна, які від нього дружини пастухів ховали. За кожен здобутий глек належав грошовий приз, що його ґовінди розподіляли між собою. Іноді глеки чіплялися на вершечок стовпа, змащеного олією. Коли ґовінди намагалися дістатися до глека, глядачі ще й бризкали на них водою, аби зробити це було ще важче.

З Крішною пов'язане ще одне цікаве свято – свято колісниць, поширене в східноіндійському штаті Оріса (Одіса), в місті Пурі з його знаменитим храмом Джаґаннатха. *Джаґаннатх*–"Владика світу" вважається втіленням Крішни. Поруч із ним у храмі стоять зображення його брата Балавіри й сестри Субгадри. Вони великоокі й недбало розфарбовані: Крішна-Джаґаннатх – чорний,

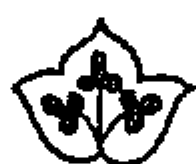

Баладева-Балабгадра – білий, а Субгадра – жовта.

Статуї щороку робляться нові, а деревина для них має відповідати певним вимогам. Особливо ретельно вибирають дерево для Джаґаннатха. Його кора мусить бути темною або красnуватою, стовбур – прямим і гарним, висотою від 3 м 15 см до 5 м 40 см; воно має рости біля річки, ставка, трьох пагорбів або на перехресті трьох доріг, біля місця кремації, відлюдницької хижки й храма Шіви (!), мати чотири основні галузини, мурашник і зміїні нори біля коріння. Треба, щоб дерево росло оддалік від села й не на болоті; щоб на корі були „зображення“ щонайменше трьох атрибутів Вішну – мушля, диск-чакра, булава тощо. До дерев для статуй Балабгадри й Субгадри вимоги менш жорсткі: для нього потрібне світлокоре дерево, а для неї – жовтувате.

Шукають підхоже дерево іноді досить довго, та коли знаходять, найперше здійснюють під ним обряди очищення водою, глиною і гноєм, влаштовують пожертвини вогню. Потім два дні тривають інші обряди: дерево кроплять святою водою, стовбур прикрашають квітковою гірляндою з попереднього зображення, біля дерева ладнають жертовник, висівають пророслі зерна рису, проса, пшениці, квасолі тощо. Учасники цих лісових обрядів весь цей час живуть у злаштованих хижках, *шабара-паллі* – „поселенні шабарів“ (шабари або шавари – лісове плем'я, у нього вперше засвідчено поклоніння Джаґаннатхові). Перед сном вони моляться Вішну й Лакшмі, просячи явити їм знамення, коли найкраще здійснити весь захід.

Наступного дня жерці-брахмани малюють мандалу – діаграму, що символізує присутність бога, ставлять глеки з водою для богині-воїтельки Дурґи, Варуни й інших богів, орієнтовані за сторонами світу. А також іще 32 глеки на честь інших божеств. Особливі обряди здійснюються для сокир із золота, срібла й заліза, якими зрубуватиметься дерево. Потім заклинають духів у дереві – їх прохають залишити його. На третій день, після нових ритуалів поклоніння дереву й заклинання духів, дереву підносять у пожертву білого гарбуза, що уособлює жертовну тварину, і зрубують його золотою, срібною і залізною сокирами. Дерево мусить впасти вершечком на схід, інший напрямок падіння буде несприятливим. Частина стовбура (2.5 м) відокремлюється, очищається від кори й загортається в шовк. Гілки й листя закопують у землю, „хоронять“. А стовбур на спеціальному візку доставляють у храм Джаґаннатха.

Далі настає півторамісячний відтинок, коли храм зачинений.

Перші два тижні йдуть на вирізання статуй і їх освячення, причому освячують не статуї (вони ще не готові), а поліно, відрізане зі стовбура. Коли статуї готові, їх вносять у храм і встановлюють навпроти старих статуй. Потім у цілковитій темряві, з зав'язаними очима дістають зі старих зображень якусь коробочку, причому навіть долоні тих, хто здійснює це, забинтовані й вони не здатні визначити на дотик, що саме береться з нутра старої статуї. Коробочку вміщують у нову статую, отвір затуляють шматком освяченого дерева. Після цього старі статуї вважаються померлими, їх виносять із храму й закопують в особливому садку з північного боку храму. Ця дія супроводжується голосінням і поховальною церемонією. Лише на 10-й день учасники дійства голяться, стрижуться, омиваються в храмовому ставку і стають ритуально чистими. На 12-й день влаштовується поминальна тризна – *мрітью-бгоджа* – „посмертна страва".

Упродовж жалобного періоду нові статуї приховані від віруючих бамбуковою занавіскою, на якій вони намальовані. Їх намащують запашними олійками й сандаловою пастою, розфарбовують і роблять усе необхідне за приписами. Потім жерці обмивають бронзові дзеркала, в яких відображаються статуї, *панчамрітою*, „п'ятиамрітою" – сумішшю молока, кисляку, топленого масла, меду й цукру, а тоді й самих богів. Наступного дня відбувається знаменита *ратха-ятра* – „виїзд колісниць". Ця подія стається щороку в червні-липні і збирає сотні тисяч прочан з усієї Індії. На величезних колісницях (11 м висотою для Джаґаннатха, по 10 – для Субгадри й Балабгадри) божеств везуть з одного храму в інший. В колісниці Крішни 16 коліс, Баладеви – 14, Субгадри – 12. Крішнина колісниця жовта, Баладевина – синя, а Субгадрина – з червоними смугами. Рух колісниць, що їх тягнуть самі віруючі, супроводжується співом еротичних пісень. У новому храмі скульптури перебувають 7 днів, а потім повертаються в храм Джаґаннатха (ДИ, 371-390).

Легенда пояснює, чому Вішну втілився в такий деревяний оцупок. Вішну звелів цареві Індрадьюмні виловити з моря колоду й зробити з нього статую для будованого храму. Показово, що колоду знайшли й витягли на берег брахман і член племені *шабара*, інакше *савара*. Представники цього племені досі відіграють важливу роль у деяких храмових обрядах, зокрема, в ритуалі пошуків і рубки дерев для регулярного (через кожні 12 років) обновлення статуй (Словарь, 170). Ці-

каве й те, що серед запорозьких козаків фіксується прізвище *Саварський* (наприклад, сотник Черкаського полку Мартин *Саварський*; РВЗ, 78). На цю деталь можна було б не зважати, але низка інших фактів засвідчують поки що не зовсім зрозумілий зв'язок штату Оріса з Україною. Вкажемо лише на деякі.

Назва *Оріса* звучить мовою хінді як *Одіса, Удіса*. Що споріднює цю назву з назвою *Одеса*, де, до речі, на Молдаванці, знайдено напис *Бутанат*, співвідносний з епітетом Шіви – *Бгутанатх*, „Владика бгутів". Де *бгути* – добрі й злі духи, почет грізного бога. В Орісі, відзначають дослідники, культові Джаґаннатха передував культ Шіви – тут присвячений йому знаменитий храм Лінґараджа. В Орісі міститься унікальна археологічна й історична пам'ятка – *Шішупальгарх*, причетна до Шішупали, який має стосунок до Крішни й ім'я якого перегукується з іменем етруського божества – *Сосіпол*.

Сучасну Орісу населяє народ *орія* або *одія*, давня назва якого – *одра, удра, одріса, удріса*. Саме видозміною цих етнічних назв і є назва сучасного індійського штату на сході Індії – *Оріса, Одіса*. А ріка *Одра* є на Чернігівщині, *Одринська* річка – на Волині, *Одринка* – в басейні Сіверського Дінця. У дельті Дунаю жило слов'янське плем'я *одриси*, етнонім *ободричі* тлумачать як „жителі обох річок *Одра*". На схід від ріки *Одра* в Польщі жили *укри, украни*. А „Магабгарата" каже, що приятелем Шішупали був цар *Вакра*, царство якого розташовувалося по сусідству з царством Шішупали. Вакра славився тим, що вмів чаклувати, тобто був жерцем, волхвом, кудесником. Ім'я його з санскриту означає „Кривий" (СРС, 560). Що навіює згадку про балтійського *кріве*-жерця, неодмінним атрибутом якого був викривлений дубовий посох. Крім того, вражає велика кількість назв на *Крив* в Україні, що, очевидно, пов'язане із сакральністю кривого, вигнутого. Бо криве, як і ліве, характеризує саме земні явища, реалії й персонажі на противагу небесним, божественним, пов'язаних із прямим і правим („правда на небі, кривда на землі"). Сюди ж лягають і українські прізвища на *Крив* (санскр. *Вакранаса* й укр. *Кривонос*, *Вакрапада* і *Кривоп'ят*, *Вакраданта* і *Кривозуб* тощо).

Інша назва *одрів/удрів* з Оріси – *уткала*, через що давні джерела називають Орісу *Уткаладеса* (*деса/деша* – „країна"). Українці мають дещо загадкові прізвища *Откалюк, Откальчук, Откаленко*. З Орісою сусідує штат Біхар, а назви *Біхарія* є в Румунії, а *Біхар* в Угорщині, де, як і в Україні та Польщі, засвід-

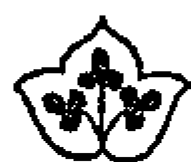

чено назви *Крішна*, побутують прізвища *Мітру*, *Деметр*, *Касап/Касапа*. Є й інші показові паралелі (див.: ТРС, 142 – 152). Так чи інакше, фактів цих надто багато, аби бути випадковими. А це, в свою чергу, засвідчує: Україна має топонімно-гідронімно-етнонімні паралелі не лише з північно-західною Індією, що сьогодні вже не викликає сумніву, але й із значно дальшим ареалом – Східною Індією, сучасними штатами Оріса, Біхар і Західна Бенґалія.

Ще одна легенда розповідає, що коли Крішну після загибелі ядавів випадково вбив мисливець, то його тіло деякий час лишалося непохованим. Якийсь чеснотливий чоловік спалив його, а прах помістив в освячену скриньку. За велінням Вішну, божественний тесля Вішвакарман взявся відтворити з праху образ Крішни. Проте поставив умову: не заважати йому, поки він не завершить роботи. Нетерплячий Індрадьюмна захотів глянути на зображення раніше, і розгніваний Вішвакарман лишив скульптуру недокінченою – без рук і ніг. Тоді Брахма, творець світу, дав Джаґаннатхові очі, вдихнув у нього душу. Фахівці вважають, що місто Пурі в Орісі, де стоїть храм Джаґаннатха, колись було осередком якогось автохтонного культу, який потім злився з культом Крішни. Храм Джаґаннатха, відомий уже в IV ст., нині оточений сотнею інших храмів, присвячених Вішну, Крішні, Шіві, Сур'ї та іншим богам. Особливо багато прочан збираються тут під час *ратха-ятри* й *снана-ятри* – ритуального купання статуй Джаґаннатха, Балабгадри й Субгадри (МНМ I, 368).

Одним зі свят, щороку відзначуваних в храмі Джаґаннатха, є свято сандалу, з обрядом „тайної служби", коли храмова танцівниця *девадасі* (в Європі відомі як *баядерка*) танцює перед Балабгадрою-Баладевою. Обряд відбувається в темряві, при трьох жерцях, а також музиках. Девадасі танцює в темряві голою до пояса, а сам танок, насичений особливою еротичною символікою, уособлює поширений в індійській міфології мотив спокушання святого відлюдника небесною танцівницею-апсарою (русалкою). Подвижництво чи аскетизм традиційно пов'язується з жаром, вогнем, паланням, тому не випадково санскр. *tapa* – „жар" і *tapasya* – „подвижництво", „аскеза" походять з одного кореня; з ними споріднені укр. *тепло*, *топити* (палити) тощо. А родючість асоціюється з водою і теплом жаром.

Якщо вішнуїти мають Джаґаннатха за Крішну, то шіваїти – за Шіву, а джайни – за Джінанатха, одного зі своїх першовчителів. У XII ст. було зведено храм Джаґан-

натха, а в XIII Джаґаннатха оголошено владикою „імперії Оріса“. Правителі стали його намісниками – *раута* й синами – *путра* (пор. українські прізвища *Реут, Реват, Путря, Путренко*, а дружиною Балавіри була *Реваті*, брат якої звався *Реват*, батько – *Райват*, а дід – *Рева*).

Саме до цього свята приурочуються вистави популярної *крішналіли*, що іноді тривають місяць. У ці дні натовпи глядачів на чолі з акторами здійснюють прощі до святих місць, пов'язаних із життям і подвигами Крішни. Вони йдуть до річок, у ліси, на пагорби й у храми. Особливо багато прочан у Матхурі, центрі крішнаїзму, де народився Крішна, і Вріндавані, де минули його дитячі роки. Споруджуються велетенські макет різних епізодів із його життя. Влаштовуються танці й хороводи, присвячені дитинству, юності й подвигам Крішни, театралізовані вистави з життя бога-пастуха під музику й речитативи співців. У них підлітки часто виконують і чоловічі, і жіночі ролі.

Під час іншого національного свята, дивалі в місяці картік (жовтень-листопад) у сільських районах, особливо в Браджі (район Матхури й Вріндавана), проводиться ґовардгана-пуджа, тобто поклоніння горі ґовардгані. Зводиться гора з гною, прикрашена фігурками пастухів і корів. Пуджу супроводжують танці й спів величальних пісень Крішні в образі ґірідгари-Городержця.

З Крішною пов'язане й свято холі – найпопулярніше індійське свято, надто для нижчих суспільних верств. Це свято родючості, яке славить настання весни, відзначається в місяці пхальгун (12-й місяць індійського календаря, лютий-березень). Щодо походження його є різні легенди. Одна та, що воно символізує перемогу Крішни над демоницею Путаною, яка підступно хотіла отруїти немовля Крішну своїм молоком. Вважається, що смерть Путани – це кінець зими й настання весни.

За іншим переказом, саме цього дня Шіва нищівним третім оком спопелив Каму, бога кохання, коли той нишком посилав у грізного бога любовні квіткові стріли, аби заронити в Шіви кохання до Парваті. Кама – син Вішну й Лакшмі, функції якого після його загибелі перейшли до сина Крішни й Рукміні. Пісні, співані на це свято в Південній Індії, включають плач Раті, дружини Ками, за своїм чоловіком. Основна особливість холі – спів соромітських пісень, оббризкування одне одного підфарбованою водою, галасливі юрби й атмосфера вседозволеності. На холі можна бачити людей напідпитку, які ходять і горлають непристой-

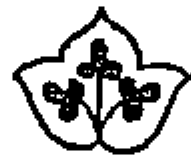

них пісень, що особливо властиве для Пенджабу. В такі дні жінки воліють сидіти вдома, аби уникнути небажаних пригод. Подекуди на півдні Індії між чоловіками й жінками зав'язуються жартівливі бої. Жінка бере жмут колосків і залазить на дерево. Чоловіки норовлять відібрати їх, а жінки відбиваються (Томас, 233 – 234).

Тож можна зробити висновок, що зовсім не випадково імена Крішни рясно відбиті в іменах і прізвищах запорозьких козаків.

5. КУДИН, КУДКО, КУДИНЕЦЬ, КУДИНЕНКО

Кудин Клименко (РВЗ, 72; Черкаський полк, сотня Мошенця); *Кудин* Пискливченко (143; Корсунський полк, сотня Тулюпенкова); *Кудин* Тарасенко (145; Корсунський полк, сотня Куришкова); *Кудин* Науменко (342; Переяславський полк, сотня Острянська); *Кудко* Чопорненко (80; Черкаський полк, сотня Вовченкова); Лазар *Кудин* (47; Чигиринський полк, сотня Вереміївська); Кіндрат *Кудин* (77; Черкаський полк, сотня Лазарева); Прокоп *Кудин* (198; Білоцерківський полк, сотня Коростишівська); Курило *Кудин* (373; Миргородські полк і сотня); Петро *Кодим* (268; Кальницькі полк і сотня); Панас *Куденко* (267; Кальницькі полк і сотня); Васько *Кудиненко* (72; Черкаський полк, сотня Лазарева); Василь *Кудиненко* (76; Черкаський полк, сотня Лазарева); Іван *Кудиненко* (79; Черкаський полк, сотня Саварського); Дем'ян і Тимко *Кудиненки* (237; Брацлавський полк, сотня Райгородська); Гнат *Кудиненко* (247; Брацлавський полк, сотня Тимоновська); Ясько *Кудиненко* (354; Кропивнянський полк, сотня Арклиївська); Клим *Кудиненко* (425; Полтавський полк, сотня Лукомська); Назар *Кудиненко* (470; Ніжинські полк і сотня); Денис *Кудиненко* (478; Чернігівські полк і сотня); Гришко *Кудинович* (134; Корсунський полк, сотня Горкушина); Кирій *Кудинович* (373; Миргородські полк і сотня); Ярема *Кудинець* (449; Прилуцький полк, сотня Іченська); Іван *Кудійко* (110; Канівський по лк, сотня Гуняки); Грицько *Кудиченко* (170; Білоцерківські полк і сотня); *Кудерка* (415; Полтавський полк, сотня Кобеляцька); Кононець *Кудоренко* (448; Прилуцький полк, сотня Переволачинська); *Кудювський* Марко та Балка (254; Брацлавський полк, сотня М'ястківська); *Прокуда* Онисько (224; Уманський полк, сотня Бутанська); *Прокуда* Андрій (311; Київський полк, сотня Овруцька); *Прокуда* Наум, *Прокуденко* Гарасим (320; Переяславський полк, сотня Коваленкова).

Топоніми й гідроніми: місто *Кудин* в історичній, так званій Болоховській землі; річка *Кудина* в колишньому Борзенському повіті; річка *Кудинка* – ліва притока Південного Бугу; пустинь *Кудинка* біля м. Летичева, придбана королевою Боною 1538 року; села *Кудинівка* та *Кудинів Ліс* (Черкаська обл.), *Кудиново* біля м. Переяславля-Руського, на північний схід від Переяслава-Хмельницького; яр *Кудинів*, балка *Кудинова* в басейні Сіверського Дінця (ЕС, 74).

У світлі численних слідів в Україні, пов'язаних із Крішною, отже, й Вішну, звертає увагу те, що Вішну серед багатьох своїх імен має епітет *Кунда*. У „Махабгараті" поряд із цим епітетом вживається й інший епітет Вішну – *Кундара*. Це цікаве насамперед тим, що українці мають прізвища *Кундера*, *Кундіренко* (таке прізвище, зокрема, має українська письменниця-перекладачка Зінаїда *Кундіренко*).

У „Відевдаті", одному з розділів „Авести", фігурує дев *Кунда*. Іранські й інші дані вказують на неабияку його роль у зороастризмі, маніхействі й деяких інших культах. Що має свідчити про поширення і важливу роль божества Кунди в попередні часи, коли воно прибрало виразно негативного, „девівського" відтінку. Бо слово *дев* в іранській міфології часів „Авести", на противагу індійській, рано прибрало значення „демон", „злий дух", „дев". У „Ріґведі" боги називаються *дева*, хоча щодо них вживається і слово *асура*, а в „Авесті" словом *дева* означаються демони, а словом *ахура* – боги. Тобто індійські боги для іранців – демони, а індійські асури для іранців боги, тоді як для індійців асури те саме, що для іранців – деви. Найбільш поширене пояснення цього те, що поділ аріїв (індоіранців) на індійську й іранську гілки супроводжувався вибором кожною гілкою певного класу богів. Проте таке пояснення не дає відповіді на багато запитань, які виникають при цьому. У „Ріґведі" асури – старші брати богів, тобто, виходить, давніші від богів-девів. Вони, отже, боги першопочаткового світу, який уособлювали первозданні води, хаос, невпорядкований світ. Деви ж, навпаки, уособлюють впорядкований і організований світ, але вони виникли тоді, коли всесвіт було поділено на дві сфери, Землю і Небо. Де асури стали пов'язуватися з Землею і кшатріями, а деви – із Небом і жерцями-брахманами.

Ще у ведах асури постають як супротивники богів, вони, як правило, змііної природи. З чого можна зробити висновок, що й змієнога богиня, яку Геракл зустрів у Скіфії і яка народила йому трьох синів – Агатирса, Гелона й

Скіфа, теж асурка з точки зору індійської міфології. Тож можна припустити, що в Скіфії, на теренах давньої України, асурів знали й вони були первісними божествами, без жодного негативного відтінку. Тобто асури мали тоді приблизно такий самий статус, як і в іранців. Певною мірою таку думку підтверджує те, що, за „Ріґведою", головним і наймогутнішим асуром був Врітра. Матір'ю його вважалася Дану, пов'язана з первозданними водами. Згадки про злого царя Ворота зберігають наші веснянки, що засвідчує „індійське" ставлення українців до асурів. Але асурка Дану тотожна нашій фольклорній Дані, яка теж пов'язана з водною стихією і яка в українському фольклорі виступає цілком позитивним персонажем. Крім того, пам'ять про обох богинь, індійську й українську Дану, досі зберігають річки Північного Причорномор'я – *Дон, Донець, Дунай, Дністер, Дніпро.* А це знову-таки свідчить, що це жіноче божество високо шанувалося на теренах Давньої України. Бо чого б тоді її іменем називати найбільші й найповноводніші ріки.

У післяведійській міфології образи асурів антропоморфізуються, поділяються на два різновиди – *дайтьїв* і *данавів*, що означає із санскриту „нащадки Діті" та „нащадки Дану". Прикметно, що ядави називаються і *данави*, а балтійські ятвяги, тотожні індійським ядавам - *дайнови.* Крішна й Баладева якраз походили з ядавів, тобто і з ятвягів. Як асури – старші брати богів, так і Баладева – старший брат Крішни. А оскільки Баладева землеробське божество й постійно зображається з плугом, то, очевидно, з асурами співвідноситься Баладева, а з девами – Крішна. Що підтверджує підтримка Крішною пандавів, хоча самі ядави виступали на боці кауравів, як і Баладева. Тобто асури первісно пов'язуються з осілим, землеробським населенням, а деви – з кочовим, пастушницьким. Згодом ці два триби життя більш-менш злилися. У ведах з демонами-асурами б'ється Індра, асури час від часу отримують над богами перемоги, але втручаються верховні боги (Індра, Вішну чи Шіва), завдають їм поразки й ті на деякий час затихають. В цьому неважко помітити риси календарних, тобто землеробських уявлень, оскільки боротьба богів та асурів символізує боротьбу весняних і зимових сил, а перемога асурів чи девів – настання зими чи весни. Мотив битви Індри з Врітрою безліч разів повторюється в різних варіаціях у самій „Ріґведі". А в обох епічних поемах, „Рамаяні" й „Махабгараті" – як битва Рами й Равани та битва пандавів і кауравів.

В „Авесті" дев Кунда має не зовсім зрозумілі функції, називаєть-

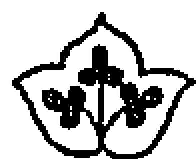

ся „без пиття хмільний“, пов'язаний із „хмарами“. У пехлевійській традиції його образ переосмислюється, і дев Кунда виконує зовсім інші функції (ЗМ, 485). „Відевдата“ мовить, що до девів приєдналися *кавії* і *карапани* – племінні ватажки й жерці, ворожі зороастрійській вірі. Та ще *яту* – чаклуни, покровителем яких і став дев *Кунда*, середньоперський *Кундак* (ЗМ, 111). Ці дані цікаві тим, що в них дев Кунда – покровитель *яту* – чаклунів, ворожбитів, волхвів. Слово *яту* не можна не співвіднести з племенем *яду*, згадуваним у „Ріґведі“, і з родоначальника ядавів – *Яду*. Авестологи припускають, що *яту* – жерці, які здійснювали магічні ритуали і яких на певній стадії стали відносити до девів. У зороастрійській традиції *яту* має негативне значення, а поза нею в іномовних запозиченнях з іранських мов означає „мудрець“, „провісник“, „віщуватель“, „зоречит“, „маг“ (РИИП, 288-289), без негативного відтінку. З чого можна виснувати: якщо для іранців дев Кунда – негативний персонаж, то для індійців він – позитивний. Так само і щодо *яту*: якщо для зороастрійців воно має негативний відтінок, то для індійців – позитивний. З чого й інший висновок: іранське *яту*, індійські *яду* (етнонім) і *Яду* (родоначальник ядавів) – тотожні й означають „мудрець“, „чародій“, „провидець“, „волхв“. Тобто виходить, що ім'я *Яду* – жрецьке й постало з терміну на означення жерця-волхва.

Таке тлумачення підтримують і деякі побічні факти. Матір'ю Яду була брахманка Деваяні, батько якої – Шукра, верховний жрець у царя асурів Врішапарвана. Чоловіком Деваяні був цар Яяті, а дідом – легендарний мудрець Бгріґу, засновник знаменитого брахманського роду, високо шанованого в індійському епосі. Навіть вважається, що саме завдяки цьому родові завдячує „Махабгарата“ в її нинішньому вигляді. Її представники роду чи племені бгріґу переробили й відредагували, водночас піднісши себе й свою роль у давніх подіях. Плем'я бгріґу, як і яду, згадується в „Ріґведі“, з нього вийшло чимало уславлених жерців. Індійський учений Суніті Кумар Чаттерджі вважає, що плем'я бгрігу з основною масою індоєвропейців мігрувало до Малої Азії з Балкан, де стало називатися бріґес або фріґес, тобто фріґійцями (Чаттерджи, 51).

Фрігійці належать до іллірійських племен, а літописець Нестор каже про спорідненість іллірійців і слов'ян. Істотна згадка Геродота, що фрігійці переселялися з Балкан до Малої Азії разом із вірменами і що коли фрігійці в Європі жили разом із македонцями, то називалися бріґи, а в Азії стали

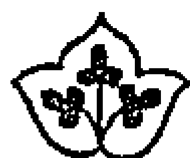

називатися *фріґійці* (Геродот, VII 73). Факт переселення фрігійців і вірменів цікавий і тим, що на зламі двох ер в історичній Вірменії фіксуються значні індійські громади, особливо в області Тарон (зараз у Туреччині). Саме звідси походить вірменська легенда про трьох братів – Куара, Мелтея і Хореана, напрочуд схожа на літописну легенду про Кия, Щека й Хорива. А вірменська легенда недвозначно мовить, що батьками цих трьох братів були двоє індійських князів – Деметр і Гісане (ТРС, 222-236).

Давньоіндійські дані свідчать, що Деваяні доводилася Бгріґу онукою, а Яду – правнуком. Романтичний і повчальний міф про Деваяні й царя Яяті, батьків Яду, ми вже розглядали (ТРС, 51-57). А тут лише відзначимо кілька цікавих моментів його. Що імена п'ятьох синів Яяті (*Яду, Турвашу, Ану, Друх'ю, Пуру*) тотожні назвам п'яти ведійських племен – *яду, турвашу, ану, друх'ю* та *пуру*. Ці племена входили до коаліції арійських племен, які зазнали поразки від царя-арія *Судаса* (пор. українські прізвища *Судас, Сдасюк*). Яду, старший син Деваяні та Яяті, став родоначальником ядавів, а ядави тотожні літописним ятвягам. Індійські ядави мають дві інші назви – *данави* й *сатвати*, а ятвяги, що їх відносять до балтійських племен, так само мають дві інші назви – *дайнова* і *судовити* (*судова*). Що засвідчує: ведійські племена не всі пішли з території давньої України, частина лишилася й брала участь в етногенезі балтійських і слов'янських народів. Хоча індійська епічна традиція воліє вважати, що всі ядави загинули через надмірну пристрасть до спиртного.

Жрець асурів Шукра, батько Деваяні, вважається сином Бгріґу або й ототожнюється з ним. Таким чином виходить, що племена *яду* й *турвашу*, *ядави* та *ятвяги* належать до брахманських племен: мати і Яду, і Турвашу – Деваяні, донька жерця Шукри. Троє інших синів Яяті, вже від кшатрійки Шарміштхи – *Ану, Друх'ю* та *Пуру* належать до воїнського стану, бо батьки їх – і мати і батько – кшатрії, воїни. Якщо ж точніше, то плем'я *яду* і плем'я *турвашу* – напівкшатрійські-напівбрахманські, оскільки батьком Яду й Турвашу є цар-кшатрій Яяті, а мати – донька жерця. Шлюб кшатрія з брахманкою не схвалюють індійські приписи, зате шлюб кшатрія з кшатрійкою – ідеальний.

Назви п'яти ведійських племен й імена п'ятьох синів царя Яяті дивовижно перегукуються з назвами балтійських і слов'янських племен, які ще в літописні часи розміщувалися майже поряд. Якщо *ядави* відповідають *ятвягам*, то *туровців* можна співвід-

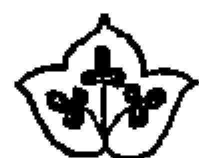

нести з *турвашу* (туровці теж, виходить, напівбрахманське-напівкшатрійське плем'я). Плем'я *друх'ю* співвідноситься з *дрегвою, дреговичами*. *Пуру* або *пауравів*, родоначальник яких Пуру, наймолодший син Яті й Шармішти, можна співвіднести з *полянами* або *полочанами*. Санскр. *ригu* – „багато", „всі", а також „плем'я", „народ" (СРС, 398), тотожне грец. *poli*, лат. *poly*. Саме з пауравів походять пандави й каурави, битву яких описує „Махабгарата". В міфі про царя Яті наймолодший Пуру протиставлений своїм братам: він єдиний зважив на батькове прохання і віддав йому свою молодість, йому батько віддав царський престол, хоча його мав посісти найстарший син, тобто Яду. Явище, коли на трон сідає наймолодший син, маємо і в скіфських легендах про Агафірса, Гелона й Скіфа та про Ліпоксая, Арпоксая та Колаксая. Тут теж трон посідають наймолодші з братів – Скіф і Колаксай, які й собі пройшли певне випробування. Імена *Пуру* й *Колаксай* навіть виявляють спорідненість, бо *кола* в імені *Колаксай* тотожне санскр. *kula* – „багато", „родина", „рід", „плем'я" (СРС, 167; ТНС, 58 – 65, 187 – 191). Такі ж значення і в санскр. *ригu*. Це протиставлення Пуру своїм братам схоже на протиставлення в давньоруських літописах полян, які, на відміну від інших слов'янських племен, мирної і лагідної вдачі, шанують батьків, мають шлюбний звичай, а не викрадають дружин на „бісівських ігрищах" тощо.

Тож ядави, плем'я Крішни й Балавіри, виразно причетні до жрецького стану. Слово хінді *джаду*, тотожне санскр. *яду*, сьогодні має значення „магія", „чари", „чаклунство", „чаклування" (ХРС, I 600). Тож ім'я *Яду* несло значення „Жрець", „Провидець", „Провісник", „Чародій", „Чаклун", „Кудесник", „Волхв". А *джаду*, схоже, споріднене зі слов. *чудо* й *кудесник*. Хоча є думка, що *джаду* в хінді – перське запозичення. Втім, обидві мовні гілки близькі між собою, особливо в часи, скажімо, „Ріґведи" й „Авести". Проте форма *джаду* могла утворитися на власному, індійському грунті. Це підтверджують паралельні форми назв, імен і термінів: *Ямуна* й *Джамуна*, *Ямінi* і *Джаміні*, *ятра – джатра*. Тому наше казкове *чудо-юдо* цілком відповідає індійському *джаду-яду* – повторенню двох етимологічно тотожних слів на означення магічних дій, наслідку цих магічних дій або того, хто ці дії здійснює. Подібні словосполучення відомі слов'янським мовам, причому незрозуміле слово – санскритське, його пояснює друге, зрозуміле слово. Скажімо, *трин-трава*, де *trin* у санскриті – „трава", *аніка-воїн*, де *anika* в

тому ж санскриті – „воїн“, „військо“ (СРС, 40, 246).

Ім'я *Кунда* виводиться з перс. *кунд*, тотожного *кунда, кундагар* – „мудрий“, „знаючий“, „освічений“, „вчений. Саме з *кунд* у позитивному значенні, на думку Е.А.Грантовського, слід пов'язувати божество – дева Кунду (РИ ИП, 288). Наявні терміни *ятукан* і *кундакан* виявляють між собою значеннєву тотожність. *Кундакан* згадується у „Книзі діянь Ардашира, сина Папака“ у формі *кундаг* і в значенні „чарівник“, провісник“, „мудрець“ (КД, 125). Причому авестійське девівське ім'я *Кунда* мало видиме позитивне значення. Вірменський історик Мовсес Хоренаці мовить про поклоніння в дохристиянській Вірменіїї Ахурамазді-Арамазду в чотирьох іпостасях або під чотирма іменами, найвідоміше з яких – *Кунд-Арамазд*. Тут *Кунд* виразно божественне ім'я. Зрозуміло, що запозичити ім'я *Кунд-Арамазд* у Вірменії можна було до III століття, в дохристиянський період. Водночас Хоренаці засвідчує поклоніння Кунді серед іранських племен по сусідству з Вірменією чи й у самій Вірменії.

Отже, давні іранці знали божество Кунду. Знали його й давні індійці, як носія позитивних функцій, про що свідчать епітети Вішну – *Кунда* й *Кундера*. Водночас дослідник Г.Бейлі зводить перс. *кунда* – „провісник“, „віщуватель“ до *кей, кев*, які представлені в авест. і вед. *каві*, первісно – „жрець“, згодом – „цар-кей“ (РИ-ИП, 288). Як зороастрійська традиція мала *каві-кеїв*, первісних жерців-царів, за негативних персонажів, за носіїв первісної арійської релігії, так в індійській традиції *каві-кеї* були позитивними персонажами. Припускається, що в ранніх індоіранців *кавіями-кеями* називали племінних вождів, які водночас – і головні жерці при обрядах та ритуалах. За індоіранської епохи *каві* означало „віршотворець-провісник“. У значенні „племінний князь“ (ворожий культові Ахурамазди) слово *каві* вживає Заратуштра в „Гатах“. Він згадує „нечестивих“ *карапанів* (правителів) і *кавіїв* (жерців), які поставилися до нього вороже й відмовили йому в притулку; видимо, там Заратуштра хотів пропагувати свою віру (ЗМ, 24). „Молодша Авеста“ й пехлевійська традиція теж віднесли кавіїв до девів-демонів (ЗМ, 33).

Водночас слово *каві* переосмислилося як царський титул і, отже, втратило негативний відтінок. І поряд почали існувати два слова-омоніми: *каві* (множина – *кавії*): правителі „девівської“ віри, не-зороастрійці, і *Кавії* (*Кеяніди, Кеї*) – царі напівлегендарної династії, яку мусульманські автори пов'язують з Бактрією, Біруні – з

правителями Нововавилонського царства (VII – VI ст. до н.е.), а сучасні дослідники з Дранґіаною (ЗМ, 226-227). Пехлевійська традиція уявляла *Кеїв* як праведних правителів і борців зі Злом, хоча деяким представникам їх приписувала негативні якості й діяння – порушення клятви, пихатість, богоборіння тощо. Таке двоїсте ставлення до Кеїв-Кеянідів відчутне в „Шахнаме" Фірдоусі. Характерно, що на престол арійських країн Кавії зійшли після царів-першозаконників з династії *Парадата*. Це цікаво у зв'язку зі скіфами, про яких Геродот каже, що одне зі скіфських племен – паралати (IV 6). Причому історик зазначає, що воно походить від наймолодшого брата, тобто Колаксая. Для етноніма *паралати* (читають і *парадати*) прийнята іранська етимологія, за якою *паралати-парадати* означає „поставлені на чолі" або „створені раніше/першими". Щоправда, існують різні думки щодо того була це племінна або родова назва чи суспільна верства. Принагідно зазначимо, що санскрит знає чимало важливих термінів з елементом *puro*, який означає „перший", „попереду", „передній" (див. статтю про боспорське ім'я *Перісад*).

На індійському грунті санскр. *kavi* означає жерця-кудесника, чародія або людину, посвячену в таємне знання, а також мудреця й поета. Саме в значенні „поет" воно побутує в сучасних індійських мовах. Рабіндранат Таґор, автор знаменитої збірки „Ґітанджалі" („Жертовні пісні"), відзначеної 1913 року Нобелівською премією, мав титул *Махакаві* – „Великий поет".

Виявляються цікаві паралелі між Україною, Києвом, Кеянідами й Бактрією, де, як вважають, Кеяніди правили десь у II – I тис. до н.е. Стяг Кеянідів іранська міфологія пов'язує з героєм-ковалем на ім'я *Кова*, який підняв повстання проти тирана, змія Заххака, що силою захопив іранський престол. Йому щодня мали приводити двох юнаків, щоб нагодувати двох змій, які росли на його плечах. Сам Кова мав 18 синів, і 17 із них зжер Заххак. Коли Кова прийшов до нього, щоб той помилував останнього сина, Заххак погодився. Але за це Кова мусив перед народом вихваляти його царювання. Кова кинувся геть з палацу, пішов до людей і переконав їх повстати. Прапором повстання став його ковальський фартух, прикріплений до списа. Народ скинув Заххака з трону й прикував у жерлі згаслого вулкану: за народними переказами, гуркіт, що долинає звідти – то стогони змія. На престол сів праведний Фаридун. На честь перемоги над змієм він запровадив *мехрґан* – зороас-

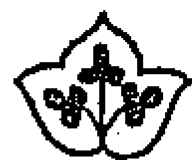

трійське осіннє свято врожаю. Воно відзначається п'ять днів, із дня осіннього рівнодення. Фаридун (в „Авесті" – *Траетаона*) правив 500 років.

За іншим сюжетом, Заххак зберігає подобу змія. Образ його сходить до авестійського Ажі-Дахака, де *ажі*, санскр. *ahi* етимологічно тотожні укр. *вуж*, рос. *уж*. Ажі-Дахак – триголовий дракон, що правив у Ірані після падіння першоцаря Йіми. Одним із семи подвигів легендарного Рустама, героя „Шахнаме", було якраз убивство чудовиська *Аждаха*, чий „язик – як дерево, а рот – як печера". *Аждахари* (*аждаха*, *аждахо*), за іранськими середньовічними легендами, охороняють підземні скарби, отже, функціонально тотожні індійським наґам-зміям. У таджицькій міфології *аждахари* – дракони, що живуть у гірських ущелинах і печерах, виригують зі страхітливих пащ вогонь, дим та отруту і з такою силою втягують повітря, що з його струменем людина потрапляє в драконячу пащу.

Це перегукується з київськими легендами про змія, який щодня вимагав для себе жорстоку данину людьми, й про коваля, що врятував місто від чудовиська. У київських легендах фігурує *Тугарин*, що може означати мешканця Тохаристану, країни по сусідству з Бактрією.

Кеяніди, як згадувалося, легендарна царська династія в іранській міфології, назва її – від каві-їв-кеїв, царів-жерців, тобто від назви жрецького стану. Є старші й молодші Кеяніди. До старших відносяться Каві Кавад (Кей Кубад), Каві Усан (Кей Ковус), Каві Хосрава (Кей Хосров) та інші. Головне заняття кеянідів – війна з ворожими племенами туранців, очолюваних Афрасіабом. Серед молодших Кеянідів чільне місце посідає Каві Віштаспа, при дворі якого знайшов притулок Заратуштра; Віштаспі приписується ширення по світу зороастрійської віри. У пізній „Авесті" Кеяніди зображаються борцями з силами зла й хаосу. Поряд із цим деякі джерела наділяють їх віроломством, підступністю, чаклунством, богоборством („Шахнаме").

Кеяніди – великі царі Ірану, але могутністю і перемогами над ворогами вони зобов'язані затятому язичнику, згодом непримиренному ворогові зороастризму – богатирю Рустаму. Ім'я *Рустам* тотожне індійським іменам *Врішоттам* і *Ґотам* (*Ґаутам*) – всі ці імена означають „Найдосконаліший Бик". Ім'я Ґотам мало чимало видатних постатей індійської міфології й історії, серед них Будда – „Пробуджений", родоначальник буддизму, найбільшої зараз у світі за кількістю сповідників релігії.

Серед старших Кеянідів особливу увагу привертає Каві Усан (Кей Ковус) – другий цар цієї династії, богоборець, образ якого сходить до індоіранської, тобто арійської епохи. На вершині світової гори він просить у богині Ардвісури Анахіти влади над людьми й богами. На цій світовій горі демони споруджують йому 7 чарівних палаців із золота, срібла, кришталю тощо, в яких немічним і старим повертаються сили й молодість. Згодом він захотів піднятися на орлах на небо, щоб захопити небесний трон, але був скинутий звідти. За жрецькою зороастрійською традицією, Каві Усан (так він зветься в „Авесті") – негативний персонаж, бо виступає проти верховного божества Ахурамазди. У „Шахнаме" хоробрий Каві Усан, посівши престол після свого батька Каві Кавати (Кей Кубада), родоначальника кеянідів, править 150 років. Аби знищити зло, він вирушає в похід проти девів у Мазендаран, але його, осліпленого, полонить Білий дев. Каві Усан прикликає на допомогу богатиря Рустама, який і визволяє його з полону і повертає йому зір (МНМ, I 610).

Індійська міфологія знає персонаж із майже таким іменем, тільки з переставленими компонентами – Ушанас Кав'я. Таке ім'я має мудрець Шукра, син Бгріґу. А Шукра, як уже відомо, батько Деваяні, матері Яду. Тобто Бгрігу – дід Деваяні й прадід Яду. Шукра – наставник асурів і володів мантрою, що оживляє загиблих у битвах з девами асурів. Через Вішну він втратив одне око, бо коли Вішну перекинувся карликом і подався до асура Балі, щоб хитрістю видурити в нього три світи, Шукра здогадався, хто цей карлик і порадив Балі прогнати його. Та Балі не послухав Шукри й вирішив дати карликові на три кроки землі. А щоб скріпити угоду, Балі попрохав жерця прочитати відповідну мантру й окропити святою водою з глека. Шукра, аби врятувати Балі від погибелі (трьома кроками Вішну забрав би всі три світи), промовив священну мантру, але вода з глека чомусь не виливалася. Вішну помітив хитрість Шукри, схопив соломинку й кинув у глек з водою. Соломинка втрапила Шукрі в око, і він осліп на нього.

Шукра – і Венера, найсприятливіша з планет в індійській астрології. Хто народився під нею, мовлять астрологічні трактати, володітиме здатністю знати минуле, теперішнє і майбутнє, мудрістю, освіченістю, високим авторитетом, родинним щастям. Символічний колір Шукри – білий. Священна рослина його – урумбаса, а зображається він квадратом зі срібла (Томас, 201). В індійському календарі Шукра уособлює п'ятий день тижня, п'ят-

ницю, санскр. *шукравара* – „день Шукри“. Іконографічно Шукра має подобу старезного брахмана, сліпого на одне око.

Батьком Яду й чоловіком Деваяні був цар-асур Яяті, який поміняв свою старість на молодість. Коли викрився громадянський шлюб Яяті з царівною Шарміштхою, тесть прокляв його на довічну старість. Але наймолодший син Пуру від Шарміштхи віддав батькові свою молодість, а собі взяв його старість. За що потім вдячний батько віддав йому царський престол.

Батьком Яяті був цар Нахуша, що вславився подвижництвом. І коли Індра після вбивства Врітри здійснював покуту (Врітра вважався брахманом, а вбивство брахмана – тяжкий гріх), Нахуша піднісся на небо й силоміць зайняв престол царя богів. Нахуша так знахабнів, що не тільки став посягати на Шачі, дружину Індри, а й змушував святих мудреців носити його в паланкіні. А якось навіть ударив ногою брахмана Аґастью, і той прокляв його. Через що Нахушу було скинуто з неба, й десять тисяч років він провів на землі в личині змія.

Нахуша, в свою чергу, був сином Аюса і внуком Пурураваса, першого царя Місячної династії (є і Сонячна династія царів). Міф про царя Пурураваса й апсару (небесну русалку) Урваші – варіант кохання смертного до богині, відбитий ще в „Ріґведі“. Урваші покохала земного царя Пурураваса й погодилася жити з ним на землі за умови, що вона ніколи не побачить його без одягу. Проте ґандгарви, небесні музики, чиїми дружинами вважалися апсари, вирішили розлучити подружжя. Посеред ночі вони викрали двох її улюблених баранців, прив'язаних біля подружнього ложа, а коли Пуруравас кинувся за ними навздогін, ґандгарви сяйнули блискавкою й Урваші побачила свого чоловіка голого. Тієї ж миті Урваші зникла. Зрозпачений Пуруравас, шукаючи кохану дружину, якось прийшов до озера, де в подобі лебедів купалися апсари. Впізнавши серед них дружину, Пуруравас заблагав, щоб вона повернулася до нього. Але та сказала прийти сюди через рік, коли в неї народиться його син. То і був Аюс, батько царя Яяті. Тоді ж Урваші порадила Пурураваcу стати ґандгарвом – тоді вони завжди будуть разом. Той погодився, і ґандгарви дали йому жаровню зі священним вогнем – на ньому цар мусив принести пожертву, щоб стати гандгарвом. Проте Пуруравас загубив той вогонь, і йому довелося самому добувати вогонь, тручи дві дощечки зі смокви одна об одну. На тому вогні Пуруравас приніс необхідну пожертву, став ґандгарвом і наві-

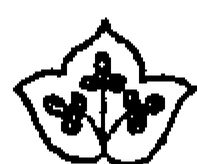

ки поєднався з Урваші. Саме так добувають вогонь для ведійських жертвоприносин. „Махабгарата" стверджує, що Пуруравас – перша смертна людина, що встановила три різновиди священного вогню: для домашніх обрядів, для жертовних і для підношень (МНМ, II 350-351).

Принагідно зазначимо, що кохання Пурураваса й Урваші послужило темою для драми Калідаси „Вікраморваші" („Переможна Урваші"), написаної санскритом ще в V ст. Варіант цього сюжету з „Ріґведи" в 30-і роки XX століття переклав українською Павло Ріттер (1872-1939), уродженець Полтавщини й основоположник української наукової індології.

Сином Кей Кавуса, одного з Кеянідів – був *С'яваршан, Сіявахш*, в „Шахнаме" – *Сіявуш*. Ім'я його означає „Чорний Бик", „Чорний Самець" (*с'ява* тотожне санскр. *ш'ява* – „чорний", „темний", а *варшан* – санскр. *вріш* – „самець", „бик"; санскр. *врішан* означає також „жеребець", „огир"). Це цікаво тому, що в Україні є *Чорний Жеребець*, притока Сіверського Дінця, є *Сиваш*, затока на заході Азовського моря, колишньої Меотиди, де жили сіндо-меотські племена. В українців побутують прізвища *Сиваш, Сивашенко*. Українською ім'я *Сіявуш* можна перекласти *Чорновіл*, а таке прізвище теж побутує в українців. Причому доля одного славного носія цього прізвища – В'ячеслава Чорновола така ж нелегка й трагічна, як і доля кея-царя Сіявуша.

Істотно, що термін *кунда*, безпосередньо причетний до Вішну, причетний і до Рукміні, дружини Крішни. Рукміні, як мовилося, донька царя Бгішмаки, що правив у країні Відарбга. Столиця Відарбги – місто *Кундіна* (хінді – *Кундін*), повна назва – Кундінапур, „Кундинопіль". А в історичній Болоховській землі на стикові історичних Галицької, Волинської і Київської земель, відоме місто *Кудин* (ЕС, 22-23). В Кундіні народилася Рукміні, саме з Кундіни викрав її Крішна собі в дружини. І назва *Відарбга*, і її столиця *Кундіна* пов'язана з брахманським, жрецьким станом (*кунда* – „мудрець", „провісник", „чародій", „жрець"). Назва *Відарбга* має компоненти *ві+дарбга*, де *ві* – префікс, що надає основному слову вищої якості, а *дарбга* – священна трава, задіяна в численних ритуалах, назва її входить навіть в імена, переважно жрецькі (ТРС, 39 – 50).

Компонент *дарбга*, що має і форму *далбга*, виявляє спорідненість з етнонімом *дуліби* на території історичної Волині, де згодом відомі *бужани* й *волиняни*. Країна Відарбга мала й назву – *Бгоджа*, жителі якої – *бгоджі, бгоджани*, по-нашому – *бужани*. Цар Бгішмака (укр. *Бушмака*) в епосі – „цар

із племені бгоджів". Коли Рукмін, брат Рукміні заприсягнувся визволити викрадену Крішною сестру і не сповнив своєї обіцянки, то звів нову столицю – *Бгоджакату*. У цій назві наявні *бгоджа* й *ката*, споріднене з укр. *хата*. Тобто назва *Бгоджаката* означає „Оселя/Столиця бгоджів". Серед „болоховських" міст, до яких належить і Кудин, є і *Божеськ* (Бужськ, Божськ, Бузьк, Буськ; ЕС, 21), на Південному Бузі, неподалік міста Меджибіж (Летичівський р-н Хмельниччини). А саме на Південному Бузі, колишньому Гіпанісі, жили києдержці-дандарії, індоарійське плем'я (ТРС, 18 – 27).

Тож назву столиці Відарбги-Бгоджі – *Кундіна*, де правив цар Бгішмака й народилася Рукміні, цілком правомірно пов'язувати з *кунда* (хінді *кунд*) – „волхв", „кудесник", „жрець". І *кундін* – „наділений магічними властивостями", „наділений магічною здатністю", тобто жрець, волхв. Тож назву *Кундін* можна тлумачити як „Жрецьке місто", „Жречин". І якщо індійські далбги-бгоджі споріднені з дулібами-бужанами, то тоді споріднені й індійське *Кундін* та українське *Кудин*.

Слов. *кудин*, споріднене з *кудесник*, має і форму *чудин*. У такому разі назва *Болохівська земля* несе первісне значення „Волхвівська-Волохівська земля", „Жрецька земля", бо для жерця-кудесника є ще один давній слов'янський термін – *волхв*. Терміни *кудин-чудин* рясно відбиті в іменах і прізвищах запорожців, в українських прізвищах, іменах і назвах. Сюди ж стають не менш рясні на українському грунті прізвища *Волох-Болох*, *Влох-Блох*, *Волоховець-Болоховець*, які містять основу із значенням „волхв", „кудесник", „жрець". Наприклад, у „Реєстрі":

Болох Степан (РВЗ, 270; Кальницький полк, сотня Борщагівська); *Болоховець* Радко (42; Чигиринський полк, сотня Смілянська); *Болоховець* Федір (136; Корсунський полк, сотня Вергуненкова); *Болоховець* Матвій (270; Кальницький полк, сотня Борщагівська); *Болоховець* Хома (366; Кропивнянський полк, сотня Городиська); *Болоховець* Андрій (382; Миргородський полк, сотня Поповського); *Болоховець* Грицько (386; Миргородський полк, сотня Устивицька); *Болоховець* Яків, *Болоховець* Опанас (396; Миргородський полк, сотня Константинівська); *Болоховець* Андрій та Ісай (414; Полтавський полк, сотня Зінківська); *Болоховець* Демко та Логвин (418, 420; Полтавський полк, сотня Богацька); *Болоховець* Юсько та Клим (446; Прилуцький полк, сотня Сріблянська); *Болоховець* Івашко (469; Ніжинські полк і сотня); *Болоховченко* Петро (439; Прилуцькі полк і сотня).

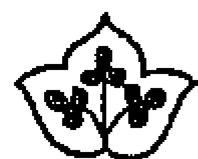

Найбільше в „Реєстрі" прізвищ *Болоховець* – 14, вони засвідчені у 8 із 16 полків (Кальницький, Корсунський, Кропивнянський, Миргородський, Ніжинський, Полтавський, Прилуцький, Чигиринський). У Миргородському полку їх – 4, Полтавському – 3, у решті 6 полків – по 1. Тобто миргородсько-полтавський регіон знову виявляється епіцентром – цього разу прізвища *Болоховець*.

6. *ЛОПАШЕНКО*

Лопашенко Хома (РВЗ, 53; Черкаські полк і сотня).

Санскр. *lopasha*, *lopashaka* – „лисиця", „шакал" (SED, 485). Давньоіндійському *lopasha*, яке згадується ще в „Ріґведі" (X, 24.4), тотожні іранське *raupasa*, пехлевійське *ropas*, перське *robah*, *ruoap* тощо (Топоров, 87). Дослідники відзначають численні „лисячі" назви в топонімії і гідронімії типу *Лисиці, Лисички, Лисичники, Лисичниці, Лисичанськ* тощо тільки в Україні – їх вважають перекладами первісних назв на скіфську, слов'янські й балтійські мови. Зокрема, подібне слово знає латиська мова – laps, „лисиця", яке відбилося в латиській антропонімії, наприклад, Lapsa – „Лисиця" (Сталтмане, 95). Щоправда, щодо назв *Лисичники, Лисичниці* й *Лисиці*, то дехто вважає, що всі вони утворені від прізвища *Лис* (ЗН, 99). Щодо *Лисичанська*, райцентра на Луганщині, на Сіверському Дінці (басейн Дону) то існує місцевий переказ, що в урочищі *Лисичий Байрак* була колись слобода з такою назвою. 1710 року українські козаки заснували тут селище *Лисиче*, яке згодом стало *Лисичанськом* (ТСУ, 209).

Надзвичайно цікаво, що в Млинівському районі на Рівненщині поряд розташовані два села – *Лисин* та *Лопавше* (РО, 430). Вони, як на нас, семантичні двійники, бо в обох назвах наявний компонент із значенням „лисиця" різними мовами. Що підтверджує наше тлумачення козацького прізвища *Лопашенко* як *Лисиченко*. Крім того, засвідчується струмок *Лопашівка* біля колишнього села Ходачків на Тернопільщині і *Лопачин Яр* біля річки Нетриус (СГУ, 326). Що дозволяє долучити до прізвища *Лопашенко* й прізвище Лопаченко, яке теж фіксується в запорозьких козаків, наприклад, Нестор *Лопаченко* в тому ж таки Черкаському полку (РВЗ, 89; Золотоніська сотня). У цьому ж полку, в сотні Шубцева засвідчені козаки Мусій і Богдан *Лисиця*, Овсій *Лисиченко* (65, 66). Чим іще більше підтверджується правомірність семантичного ототожнення прізвищ *Лопашенко, Лопаченко, Лисиченко*.

Цікава назва *Лопань* (*Лопин, Лопина, Лопаюс*), що її має річка,

ліва притока Уди, теж у басейні Сіверського Дінця. У цій та деяких інших назвах – *Лопанка*, права притока Ропші (басейн Десни, Росія), деякі дослідники вбачають балтійський гідронім типу *Lopin*. Звідси давньопрусське *Lapino*, *Lapounen*, лит. *Lapines*, *Lapane*, лат. *Lapaine* в розумінні „Лисиця". Сюди ж лягає назва *Ропша* з іран. „Лисиця", річка *Лисиця* в басейні Ворскли й Сули. Як вказують дослідники, в цьому районі наявне унікальне сусідування балтійських, іранських та слов'янських етнічних елементів (ТСУ, 212). І індоарійських, додамо ми.

Назва *Лапинка* й собі вважається спорідненою з лит. *lape* – „лисиця", що є нібито згадкою про далекі часи Великого князівства Литовського. Матері в Лапинках нібито розповідають дітям, що „лисичка згорнулася в клубочок, укрилася пишним хвостом, тільки одну лапку й видно", через що й назва села (ЗН, 98).

Цікаве й те, що в часи Страбона в гирлі Дону був відомий чималий острів *Алопекія*, пізніша назва якого – *Лютик*, а сучасна – *Перебойний*. Назву *Алопекія* дехто пов'язує з грецьким *alupiks* – „лисиця". О.Трубачов вважає, що сталося переосмислення туземної назви. Сюди ж, на його думку, лягає і назва *Алупка* (ІА, 50, 60).

7. МАНДЗУЛЕНКО

Мандзуленко Грицько (РВЗ, 277; Кальницький полк, сотня Дашовська); *Манджеленко* Радко (205; Уманські полк і сотня).

На Черкащині засвідчене прізвище *Манжула* Г.П. (с. Піщане, шофер, депутат сільради) і *Манжула* С.М. (бригадир тракторної бригади з Монастирищенського району, нагороджений орденом Леніна; ЧО, 289, 479).

Санскр. *manjula* –"гарний", „вродливий", „чарівний" (СРС, 489; SED, 417). Вживається як чоловіче й жіноче ім'я. Синонімами до чоловічого імені *Манджула* є *Сундар* і *Манохар*. Синонімом до *manjula* є *manju*, яке може бути окремим чоловічим або жіночим іменем із значенням „Врода", „Краса", „Чарівність". А може входити й компонентом у назви й імена богів: *Манджуґарта*, досл. „Прекрасний трон" – у давніх джерелах назва країни (теперішній Непал); *Манджукешін*, „Прекраснокосий" – епітет Крішни; *Манджунатха*, „Прекрасний володар" – епітет Шіви; *Манджунаші*, „Прекрасна руйнівниця" – епітет Дурґи, богині-воїтельки, дружини Шіви (санскр. *nasha* споріднене з укр. *нищити*), а водночас ім'я Шачі, дружини Індри; *Манджупрана*, „Прекрасна душа" – епітет бога-творця Брахми; *Манджушрі*, „Божественна краса" – бодгісатва, що уособлює

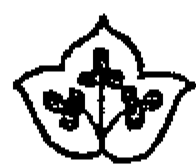

мудрість. Таким чином, вся індуїстська трійця-трімурті богів, яка уособлює тризуб, тобто Брахма, Вішну й Шіва, має в своїх іменах компонент *манджу* – „чарівний", „прекрасний".

Є чоловічі імена *Манджудева* – „Бог краси", *Манджуґхоша* – „Чарівноголосий" (*манджуґхоша* також – різновид качки), *Манджумані* – „Прекрасна коштовність" (*манджумані* також означає *топаз*), *Манджупушпака* – „Чарівна квітка" тощо. Жіночі імена: *Манджуґаті* – „З чарівною ходою", „Чарівнохода" (*манджуґаті* також – фламінґо), *Манджулата* – „Чароп'янлива", *Манджуматі* – „Прекраснодушна", „Чарівносерда", *Манджутара* – „Найвродливіша", *Манджула* – „Чарівна", „Вродлива", „Полоняча серце", „Весна" тощо (HN, 251).

Жіноче ім'я *Манджуліка* – „Красуня", „Вродливиця" має одна з героїнь „Океану сказань" кашмірського поета Сомадеви (XI ст.), санскритського твору, частково перекладеного й українською. *Манджуліка* тут – дружина царя ватсів, племені, яке жило в міжріччі Ґанґи і Ямуни (Серебряков, 212). Давньоіндійські пурани знають річку *Манджула*, свого часу досить відому. Цікаво, що і в Україні є низка подібних назв, серед них і на означення річки. Це річка *Манжалія* на Полтавщині (Глобинський район), права притока Псла. Інші різновиди назви: *Манжелія* і, що особливо прикметно, *Манжейліка*. Остання форма напрочуд близька до санскр. *таñjulikа* й жіночого імені *Манджуліка*.

В тому ж Глобинському районі є село *Манжелія* (інші форми назви – *Маджала, Манджалія, Манджелія*), на правому березі Псла, за 45 км від райцентру. Село має чотири кутки, які до 1962 року були окремими населеними пунктами. Один із цих кутків – *Манжелія*. У 1923 – 1928 рр. існував *Манжеліївський* район в складі Кременчуцького округу. В селі розташований *Манжеліївський* ботанічний заказник (з 1982 року). На околицях села, біля Псла, виявлено поселення черняхівської культури, в урочищі *Рудакова Гора* – групи курганів. Назва *Манжалія* вважається тюркською, її пов'язують із турецьким *тапсhа* – „їжа", „харч", татарським *таhсhапа* – „бак для води", *тапсhіпіп* – „водосховище" (ЗН, 24). Проте переконливіша індоарійська етимологія.

Є і ріка *Манчулів*, ліва притока Дихтинця (л. Путили, п. Черемошу, п. Пруту, л. Дунаю); тут же село і гора *Манчулів* (Путильський р-н Чернівецької обл.). Ю.О.Карпенко виводить цю назву від назви гори *Манчулів*, яка названа, гадає дослідник, від власного імені *Манчул* (ТСУ, 223). Привертає

увагу й назва потоку *Монджіл* (л. Іршави, п. Боржави, п. Тиси, л. Дунаю) біля села Чорний Потік Іршавського району на Закарпатті (СГУ, 374). Вона цікава тим, що має і форму *Монджул* і може споріднюватися з санскр. *manjula*, хінді *manjul*, тим більше що Закарпаття входить у ареал західної гілки індоарійських мов.

Щодо деякої розбіжності у фонетичному оформленні обох прізвищ – *Мандзуленко* й *Манджеленко*, то вона пояснюється фонетичними особливостями самих індійських мов. Скажімо, звукосполучення хінді *дж* маратхська мова (штат Махараштра) передає як *дз*: прізвище хінді *Джоші* у маратхів звучить *Дзоші*.

8. МОРУЖЧЕНКО

Моружченко Тиміш (РВЗ, 140; Корсунський полк, сотня Івахниченка).

Оскільки в Україні багато слідів давнього поклоніння Шіві-Рудрі, Вішну-Крішні, Деві-Махеші (Діві-Мокоші), а в самому Корсунському й сусідніх полках чимало козацьких прізвищ з виразним індоарійським забарвленням, то й прізвище *Моружченко* може бути цікавим у цьому плані. Воно передбачає основу у формі *Моруга*, і таке прізвище справді побутує в нинішніх українців. Його, наприклад, мав український поет Василь Моруга, що передчасно пішов із життя.

Індійська міфологія знає давньотамільське божество на ім'я Муруґан, або Муруґа, якщо відкинути кінцеве *н*, що його дравідійські мови додають до імен: *Крішна – Крішнан*, *Ґопала – Ґопалан* (споріднене з *Аполлон*), *Чандра – Чандран*, *Нарендра – Нарендран* тощо. Ім'я *Муруґан* із тамільської мови означає „Юний", „Гарний", „Запашний". Муруґа-Муруґан син Коттравей – богині війни, перемоги й полювання в давніх тамілів, втілення руйнівного аспекту жіночої енергії – *шакті*. Вона функціонально тотожна дружині Шіви на ім'я *Дурґа*. Коттравей зображається як жінка, що стоїть на голові бика, вона вкрита шкурами слона й тигра, з мечем у руках, зі зміями й півмісяцем у волоссі. Це все також атрибути богині Дурґи.

Муруґан втілює юність, красу й воїнську доблесть. У давніх тамілів на півдні Індії, які відносяться до дравідійських народів, це божество полювання, війни, перемоги, тісно пов'язане з рослинністю, сонцем і вогнем. Згодом культ його злився з культом Скан-ди-Картикеї, богом війни. Його атрибут – червоний спис із тризубцем на вістрі. Він прикрашений квітковими гірляндами, на стягові його зображений павич. Дружина його – Девасена, дочка

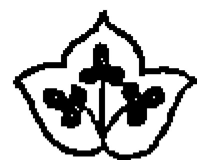

Індри, але місцева традиція більше уваги приділяє його другій, місцевій дружині Валлі, дівчини з мисливського племені курураварів. Міф про кохання Валлі й Муруґана надзвичайно популярний в Тамілнаді, країні тамілів, де Муруґан має статус національного бога. Першопочатково храми йому зводилися на горах та узвишшях. З горами пов'язуються і Шіва з дружиною, сам Шіва має ім'я *Ґіріша* (хінді *Ґіріш*)– „Гірський владика", а *Парваті*– „Гірська". Зображається Муруґан із шістьма обличчями, дванадцятьма руками й очима (МНМ, II 182).

Одні міфи вважають, що Сканда, бог війни, з яким злився Муруґан – син Шіви та його дружини Парваті. Проте народила його не Парваті. Бо коли Шіва усамітнився з дружиною, то в їхню кімнату проник бог Аґні в подобі голуба, і розлючений Шіва бризнув на нього своїм сім'ям і воно потрапило у води священної Ґанґи. Шість апсар-русалок на ім'я кріттіки, що саме купалися в річці, відразу завагітніли. Ці шість апсар народили по сину, які дивовижним чином поєдналися в одній незвичній шестиголовій істоті з дванадцятьма руками й очима. Це і був *Сканда*, „Пагін" або *Карттікея*– „Син апсар-кріттік". Його ще називають *Кумара* (хінді *Кумар*) – „Син", „Царевич".

Інший варіант цього міфу мовить, що коли сім'я Шіви потрапило в води Ґанґи, то від нього в тростинових заростях народилося божественне немовля. Його знайшли там і виховали дружини сімох мудреців-ріші. Згодом дружини мудреців здійнялися на небо й стали сузір'ям *Кріттіка* (Плеяди), через що Сканда замав ім'я *Карттікея*. Чоловіки їхні, мудреці-ріші стали на небі сузір'ям *Саптарші* – „Сім мудреців" (*Велика Ведмедиця*; МДИ, 208 – 211).

Цікаво подає міф український переказ. Колись давно трапилася велика посуха, що навіть у колодязях вода попересихала. У тому краю жила вдова з дочкою, і коли та посуха сталася, вдова стала помирати без води. Дочка взяла глека й пішла шукати воду для матері. І десь таки набрала глек цілющої вологи й понесла швиденько додому. Але по дорозі натрапила на чоловіка, що вмирав від спраги – й дала йому напитися. Далі натрапила на другого, третього й аж до сьомого. Всім дівчина дала води й порятувала від смерті. Води зосталося тільки на самому денці.

Ішла вона, йшла, натомилась і сіла перепочити. А глечика поставила біля себе. Де не взялася собака й перекинула глек, бо теж хотіла напитися. А коли глечик перекинувся, то з нього вилетіло 7 зірок великих і восьма маленька – всі вони постали на небі.

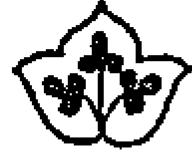

Ті зірки і є *Віз*, або душі тих людей, що їх дівчина одпоїла, а восьма маленька – то душа собаки, що перекинула глечик. А за ту доброту й щирість дівчини Бог послав дощ у край, де вона жила (СМ, 20).

За „Махабгаратою“, Сканда-Карттікея – син бога Аґні й Свахи, його дружини, доньки Дакші, сина Брахми-творця. Закохана в бога вогню, Сваха знайшла спосіб здобути його прихильність і хитрощами народила від нього шістьох синів (МНМ, II 420).

У зв'язку зі Скандою-Карттікеєю-Муруґаном привертають увагу деякі моменти. Зброя цього бога – спис із тризубцем на вістрі. Одним із семи мудреців, які зійшли на небо й стали сузір'ям *Саптарші* –"Сім Мудреців" (Велика Ведмедиця) був Васіштха. Про нього давні джерела мовлять, що його нащадки носили пасмо волосся на виголеній голові, тобто „оселедець“. Зі Скандою-Карттікеєю пов'язується сузір'я Плеяд і Велика Ведмедиця (укр. *Віз*). Сканда, за міфами, був народжений, щоб знищити асура Тараку, який капостив богам. Троє синів Тараки звели місто асурів Тріпуру, яке згодом знищив своєю вогненною стрілою Шіва-Рудра. В ареалі ж, де засвідчене прізвище Моружченко, маємо Трипілля, а назви Тріпура й Трипілля тотожні, вони означають „Тримісто“. Ім'я Тарака, або Тара означає „Зірка“, а в цьому ж ареалі маємо назву Тараща, яку можна тлумачити „Місце Тари“ або „Місто Тари/Тараки“. Неподалік – літописний *Родень*, названий, очевидно, за слов'янським Родом, а Род тотожний ведійському Рудрі, пізнішому Шіві.

Ці факти (їх значно більше), хоч і непрямо, дають підстави пов'язувати козацьке прізвище *Моружченко* з давньотамільським Муруґою, Муруґаном, тотожного індуїстському Сканді-Карттікеї, богові війни й перемоги. Коли ж так, то до певної міри можна говорити про наявність в українській антропонімії деякого дравідійського елементу, який, хоч і недосить виразно, прозирається. Скажімо, ім'я *Аполлон*, що його має грецьке божество, й індійське *Ґопалан* – дравідійська форма імені *Ґопала* на означення Крішни.

Втім, може й не варто дивуватися, адже дравідійські народи антропологи відносять до палеосередземноморської раси. А північні райони Тамілнаду населяють також представники альпійської і динарської рас.

9. ПУТРЕНКО

Путренко Дмитро (РВЗ, 58; Чигиринський полк, сотня Голтвинська).

Сучасні українські прізвища *Путра, Путря, Путрик, Путриченко.* Є українська страва *путря*

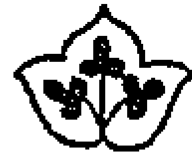

– різновид їжі з вареного ячменю й солодкого квасу (СУМ, 502).

Зважаючи на рясний „індійський" пласт у прізвищах запорозьких козаків, є підстави пов'язувати прізвище *Путренко* з санскр. *putra* (хінді *putr*) – „син", „хлопчик". Жіночий варіант *putri* – „дочка", „дівчинка" (СРС, 396).

Є чоловічі імена *Путра* – „Син" і *Путрака* – „Синок". Ім'я *Путра*, наприклад, мав син жінки на ім'я *Брахміштха*, досл. „Найбрахміша" (від *Брахма*). *Брахміштха* також – одне з імен богині-воїтельки Дурґи, дружини Шіви. А ім'я *Дурґа* на теренах України засвідчене ще в IV ст. до н.е. Тут ім'я *Дурґадеві* – „Дурґа-богиня" мала дружина сіндського царя.

Є жіночі імена *Путрі* – „Дочка" й *Путріка* – „Донечка". Друге ім'я ще може означати „Статуетка". Є також імена *Багупутрі, Багупутріка* – „Багата на дочок", „Багата доньками". Чоловічий варіант цього імені – *Багупутра, Багупутрака*, „Багатий на синів", „Багатосинний".

Частий компонент *путра* в іменах богів:

Багупутрі, „Багатосинна", „Яка має багато синів" – Дурґа, дружина Шіви. Вона, як і її чоловік, зображається з тризубом;

Бгупутрі, „Дочка Землі" – Сіта, дружина царевича Рами. Про пошуки викраденої Сіти й звільнення її від злого демона Равани, „Ревуна" розповідає „Рамаяна". За переказами, Сіта, у ведах – богиня ріллі, народилася з борозни під час ритуальної оранки поля. Від чого й отримала ім'я *Сіта* – „Борозна";

Вішнупутра, „Син Вішну" – Крішна, восьме земне втілення бога Вішну. Божества *Вишень* і *Кришень* знає „Влесова книга". Пор. також *Вишнопіль* – місто на Черкащині, назва якого тотожна індійській назві *Вішнупур* – „Місто Вішну";

Сіндгупутра, „Син океану" – Місяць. За міфами, він виринув, коли боги й асури сколочували світовий океан, аби повернути втрачені під час потопу скарби. Давня індійська назва сучасної ріки Інд (Сінд) – *Сіндгу*, від якої жителі на її берегах називалися *сіндгу* або *сінди*. Назва країни, через іранське, а потім англійське посередництво прибрала форми *Хіндустан*, а тоді й *Індостан, Індія*. У межах історичної України було дві країни сіндів, дві *Сіндики* – у низів'ях Дніпра (*Сіндська Скіфія*) і на Таманському півострові;

Шівапутра, „Син Шіви" – Ґанеша. Слоноголовий бог, усувач перепон, втілення мудрості, покровитель усіх починань, а також мистецтв, літератури, учнів і студентів. У серпні-вересні відзначається десятиденне свято на його честь;

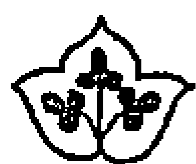

Шріпутра, „Син Шрі" – бог кохання Кама. *Шрі* – інше ім'я Лакшмі, дружини Вішну, богині щастя, багатства й сімейної злагоди (тотожна балтійській *Лайме* та слов'янській *Ладі*). Боспорські написи знають двох боспорських цариць IV і III ст. до н.е. на ім'я *Камасарія*, де компонент *Кама* якраз і стосується індійського бога кохання;

Шурапутра, „Геройськосинна", „Що має богатирських синів" – ім'я Адіті, матері групи богів, яка у ведах виступає в зооморфному образі корови й іноді ототожнюється з Землею. Санскр. *shura* – „богатир", „герой". Ім'я *Шура* мав один із предків Крішни;

Уґрапутра, „Син Уґри" – Карттікея, син Шіви, бог війни. Інше його ім'я – *Сканда*. *Уґра*, „Несамовитий", „Шалений" – одне з імен Шіви.

Назви деяких планет теж містять компонент *путра*:

Бгупутра, „Син Землі" – Марс. Санскр. *bhu* – „земля";

Равіпутра, „Син Раві" – Сатурн. Санскр. *ravi* – „сонце" (пор. єгипетського бога Сонця – *Ра*). Санскр. *равівар* – „неділя" (пор. англ. *Sunday* – неділя, досл. „день Сонця");

Раджапутра, „Царський син", „Царевич" – теж Сатурн;

Сомапутра, „Син Соми" – Меркурій. *Сома* – одне з імен Місяця, інше ім'я якого – *Чандра* (пор. річку й село *Шандра* в Миронівському районі на Київщині).

Чимало імен могутніх воїнів також мають елемент *путра*:

Бгаґіратхіпутра, „Син Бгаґіратхі" – одне з імен могутнього епічного героя Бгішми, „Грізного" (пор. укр. прізвище *Бушма*). *Бгаґіратхі*, досл. „Бгаґіратхина" – одна з назв священної Ґанґи, за іменем легендарного царя Бгаґіратхи; ім'я царя означає „Колісниця щастя";

Ваюпутра, „Син Ваю" – ім'я іншого богатиря, Бгіми, „Грізного". *Ваю* – бог вітру, інше ім'я якого – *Ватар*. Ім'я *Ваю* споріднене з укр. *віяти, буревій, суховій* тощо;

Ґанґапутра, „Син Ґанґи" – теж Бгішма, воєначальник кауравів у війні проти своїх двоюрідних братів пандавів, що складає основний сюжетний стрижень епосу „Махабгарати";

Ґопутра, „Син корови//землі" – могутній воїн Карна, рідний брат п'яти братів-пандавів. Але він про це не знав, тож виступав проти них на боці кауравів. Після смерті Бгішми очолив військо кауравів;

Дгармапутра, „Син Дгарми" – ім'я Юдгіштхіри, найстаршого з п'ятьох братів-пандавів. *Дгарма* – бог справедливості, праведності, обов'язку-дгарми;

Марутапутра, „Син Марути" – Бгіма, ще один із п'ятьох братів-пандавів. *Марута* – інше ім'я

бога вітру Ваю (Ватара). У множині, *марути* – вітри в образі вродливих озброєних юнаків, тотожні *марицям* „Влесової книги" й *вітрам, Стрибожим внукам* „Слова о полку Ігоревім";

Шантанупутра, „Син Шантану" – Бгішма. *Шантану* – цар, батько Бгішми. На схилі літ він нестямно закохався в юну доньку рибалки. Щоб батько зміг одружитися з нею, Бгішма дав обітницю безшлюбності, тому він вважається взірцем синівської відданості й любові.

Компонент *путра* в назвах:

Брахмапутра, „Син Брахми" – річка в сучасному штаті Ассам. Брахма – бог-творець, уособлює в тризубі праве вістря. Є і річка *Брахмапутрі* – „Дочка Брахми", що бере початок у тибетських Гімалаях і впадає в Ґанґу біля Бенґальської затоки;

Паталіпутра, „Син Паталі" – столиця стародавньої країни Маґадги в північно-східній Індії (нині Південний Біхар). З середини I тис. до н.е. Маґадга була могутньою державою і відігравала важливу роль в історії Давньої Індії. Столицею Маґадги була *Ґірівраджа*, або *Раджаґріха*, а тоді *Паталіпутра*, або *Пушпаваті* (суч. *Патна*). Засновником Паталіпутри вважається цар *Путрака* (хінді *Путрак*).

Входить *путра* навіть у назви рослин:

брахмапутрі, досл. „дочка Брахми" – рослина *Discorea bulbifera*;

муніпутра, „син муні" – рослина *Artemisia Indica*. Санскр. *muni*, досл. „мовчан", „мовчальник" – пустельник, який дав обітницю провадити відлюдницьке життя й ні з ким не розмовляти.

У буддійських текстах згадується один із найближчих і найздібніших учнів Будди – *Шаліпутра*, „Син стріли" (санскр. *shali* – „стріла"), по-українському *Стрілюк*, *Стріленко*, а можливо, й *Шаленко*, засвідчене в запорозьких козаків. Для прикладу можна назвати козака Яндру *Шаленка* з Корсунського полку (РВЗ, 135; сотня Горкушина). Не менш цікаве тут і ім'я запорожця – *Яндра*, яке не можна не співвіднести з Індрою. А Індра – верховне ведійське божество-воїн, ватажок небесного воїнства й цар богів.

Наявне *путра* і в етнонімі *раджпути*. Цей термін дуже значущий, бо творить цілий пласт індійського життя, індійської історії й етнографії.

Саме слово *раджпут*, первісно *раджпутр* (санскр. *rajaputra*), означає „син царя", „царський син", „царевич". У науковій літературі цю аристократичну верству найчастіше називають воїнським або військово-феодальним станом. Традиційно істинний

раджпут – горда й незалежна людина, винятково хоробрий і мужній воїн, подвиги якого оспівують романтичні балади й героїчні оповіді. Він ніжний син і люблячий чоловік, благородний у думках і вчинках, хоча вчинки ці рішучі й жорсткі, без зайвих емоцій. Це типовий раджпутський герой – воїн, *вір*. Він напрочуд нагадує запорозького козака, у запорожців багато спільного з раджпутами, починаючи з прізвищ і кінчаючи воїнськими ритуалами. Наприклад, коли раджпут чи козак вирушав у похід, то шаблю йому вручала жінка – мати або дружина. Недарма в козацьких піснях частий образ шаблі – вірної дружини козака. Раджпути виявляють мовні й етнічні зв'язки з половцями й печенігами, які відігравали помітну роль в українській історії (детальніше про це в I розділі книжки).

Раджпути – жителі Північної Індії, точніше – західної її частини, яка називається *Раджастхан, Раджпутана* або *Раджвара* – „Край/Країна царів". Вони – чи не єдиний народ Північної Індії, котрий із самого початку свого існування мав багату історіографічну традицію. Раджпути вважаються прямими нащадками ведійських кшатріїв-воїнів, хоча є і думка, що вони – скіфські й гуннські племена, що прийшли до Індії на початку I тисячоліття (Сдасюк, 82). У них існує численна давня верства *бгатів* – оповідачів-співців, зберігачів родоводів, які в історичних хроніках, героїчних піснях і баладах донесли до наших днів славну історію раджпутів. У зв'язку з санскр. *bhata* (хінді *bhat*), яке в індійців може бути іменем або прізвищем, привертають увагу численні козацькі прізвища *Бут, Бутко, Бутейко, Бутович, Бутенко* та ін.

Якщо вдатися до іранських фактів, то компонент із значенням „син" містить ім'я *Шапур* (вірм. *Шапух*). Його мали два знамениті перські царі з династії Сасанідів: *Шапур I* (242 – 272) й *Шапур II* (309 – 379), а також кілька відомих перських воєначальників. Це царське ім'я утворене від первісного індоіранського *kshatra+putra*, яке на іранському грунті видозмінилося спершу в *shahr-puhr*, а тоді й у *shah-pur, sha-pur, shapur* (у деяких іранських та вірменській мовах і в *shapuh*). Це ім'я також означає „царський син", „син царя", „царевич" (НЯ, 41).

Наше *цар* похідне з індоіранського *kshatr-hshatr-hshahr* – „сила", „влада", „воїнський стан", через проміжні *kshahr – hshahr – hshar – цар*. Цей самий компонент у формі *ksay* і з тим самим значенням „правитель", „цар" наявний в іменах скіфських родоначальників – *Ліпоксай, Арпоксай* і

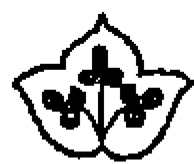

Колаксай. Іранські терміни *шах, шох* (є українські прізвища *Шах* і *Шох*) та *падишах* теж мають цей компонент. Численні українські прізвища *Цар, Царко, Царик, Царук, Царенко, Царченко, Царевич* тощо засвідчують, що предки їхніх теперішніх носіїв належали до воїнського стану.

Тож *pur* – „син" в імені *Шапур* сходить до індоіранського *putr*, яке в іранських мовах прибрало форм: парф. *puhr*, суч. перс. *pur*, середньо-перс. *puch*, давньо-перс. *push*, вірм. *puh* (СЯ, 179). Те, що первісне *putr* у деяких іранських мовах прибрало форм *puch* (*пуч*) і *push* (*пуш*) спонукає думати, що ці форми властиві й українській мові, де виконують функції суфіксів *–ук*, *-юк*, *-енко* тощо в творенні українських прізвищ. Скажімо, українське прізвище *Климпуш*, очевидно, можна віднести саме до цієї категорії. Воно в такому разі означає „Син Клима", „Климів син" і є семантичним двійником українських прізвищ *Климук, Клим'юк, Климко, Клименко.* Що засвідчує й іранський слід у творенні українських прізвищ.

Щодо *shahr, shah,* то й вони служать для творення давніх і сучасних іранських імен: *Шахзада* – „Царський син", „Царевич"; *Шахбудан* – „Царський нащадок", „Царевич"; *Шахдухт* – „Царська дочка", „Царівна" (іран. *duht* – „дочка" споріднене із санскр. *duhitar* і давньослов. *дщерь*; європеїзоване жіноче ім'я *Турандот* сходить до *Турандухт* – „Туранська дочка", „Дочка Турану") тощо (Гафуров, 211 – 212).

Таким чином, козацьке прізвище *Путренко* правомірно пов'язувати з індоіранським *putra* (хінді – *putr*). Воно має саме індійську форму, бо в іранських мовах воно досить відчутно видозмінене. Тлумачення прізвища *Путренко* від *putra, putr* – „син" підтримується і досить поширеним у козаків та сучасних українців прізвищем *Синенко.* Воно, очевидно, походить саме від *син,* а не від *синій.* Для прикладу, в тому ж Чигиринському полку, де засвідчене прізвище *Путренко*, тільки в іншій сотні (Бужинській) служив і козак Степан *Синенко* (РВЗ, 35).

Принагідно зазначимо, що на Київщині є село *Путрівка* (Васильківський р-н), а в Косівському районі на Івано-Франківщині, біля села Люча є потік *Путреда* (СГУ, 453). Із санскриту ця цікава річкова назва означала б – „Дарувальниця синів", досл. „Синодавиця".

10. *РАНДЖИДА*

„Реестр Запорожского войска 1756 года", виданий 1997 року в Краснодарі, подає низку козацьких прізвищ, які мають виразне індоарійське забарвлення. Одне з

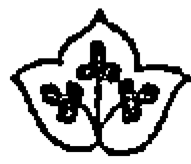

них – прізвище *Ранджида*, його має козак Джерелівського куреня Семен *Ранджида* (РЗВ, 24 – останній рядок першого стовпчика). Його можна співвіднести з індійським, точніше, пенджабським іменем *Ранджіт* (санскр. *Ранджіта*). Таке ім'я мав, наприклад, *Ранджіт* Сінх (1780 – 1839) – творець незалежної сікхської держави, котрий 1801 року коронувався як махараджа (великий цар) Пенджабу. В умовах розпаду Могольської імперії й англійського політичного втручання в північно-західній Індії він зумів об'єднати сікхські місалі (князівства) й створити сильну державу з добре оснащеною і організованою армією. Період існування незалежної сікхської держави вважається „золотим віком" пенджабської історії, а сам Ранджіт Сінх – як улюблений національний герой. Ім'я *Ранджіт* мав і *Ранджіт* Сітарам Пандіт, перший перекладач англійською мовою „Раджа-таранґіні" – історичної поеми про кашмірських царів, пам'ятки XII століття, як і „Слово о полку Ігоревім". Між цими обома пам'ятками бенґальський перекладач „Слова" Джоґоннатх Чокроборті знаходить чимало спільного (наприклад, *Гзак* у „Слові" й *Ґаззак* у „Раджа-таранґіні"). Так що і козацьке прізвище *Ранджида*, і пенджабське ім'я *Ранджіт* засвідчуються майже в однаковий історичний період (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.).

Індійське ім'я *Ранджіт* містить два компоненти – *ран* (санскр. *rana*) – „битва", „війна" та *джіт* (санскр. *jita*) – „звитяжний", „переможний" або „звитяжець", „переможець" (SED, 221, 463). Таким чином, ім'я означає „Звитяжний/Переможний у битві", „Битвозвитяжний". Це суто воїнське ім'я, цілком доречне і для імені індійського воїна-кшатрія, і для прізвища запорозького козака, теж, по суті, професійного воїна.

Компонент *джіт* винятково продуктивний в індійському імення творенні: *Аджіт* – „Непереможний", *Амарджіт* – „Безсмертний звитяжець", *Вішваджіт* – „Переможець світу", *Джаґджіт* – „Звитяжець світу", *Індраджіт* – „Переможець Індра", *Парамджіт* – „Найвищий переможець", *Сарваджіт* – „Переможець усіх" тощо. На пенджабському ґрунті й собі можна назвати низку сучасних імен із цим компонентом, які сходять до глибокої давнини: *Ґурджіт, Дальджіт, Індерджіт, Камалджіт, Канвалджіт, Карамджіт, Манджіт, Сарабджіт, Сімранджіт, Сурджіт, Суріндерджіт, Чаранджіт* та інші. Серед них *Аджіт* – „Непереможний" виступає в індійській міфології як ім'я Вішну або Шіви, *Вішваджіт*, „Світозвитяжний" – теж епітет Вішну, що вкрай важливо для

нас, оскільки поклоніння цим обом божествам засвідчено в Україні з найдавніших часів; досить рясно відбиті їхні імена й епітети в прізвищах запорозьких козаків. Крім того, терміном *вішваджіт* означається сіть бога Варуни, який стежить за праведністю на землі і своєю сіттю виловлює грішників. *Вішваджіт* також – одна з ритуальних частин багатоденного обряду жертвоприносин корові.

Є й інші терміни на означення певних жертовних обрядів чи ритуалів. Наприклад, *сварджіт*, або *сварґаджіт* – особливі жертвоприносини, здійснювані на спеціальному жертовному багатті, запаленому від домашнього вогнища; при цьому передбачуваною метою цих пожертвин є небосварґа, через що й назва – *сварґаджіт*, „досягання або завоювання неба". В індійській міфології *сварґа* – рай Індри, куди після смерті потрапляють полеглі на полі битви воїни. У сварзі знаходиться столиця Індри – *Амараваті*, де Індрі прислужують марути (божества бурі, вітру й грози, тотожні Стрибожим внукам „Слова о полку Ігоревім") й боги, а небесні танцівниці-апсари й небесні музики-ґандгарви звеселяють його танцями й музикою. „Влесова книга" знає як сварґу, так і марутів, які в цій пам'ятці виступають як *марици*.

Є ще й жертовний обряд *абгіджіт* – „всепереможний", де санскр. *abhi* – префікс із значенням „довкола", „довкруж", „скрізь", тотожний нашому префіксу *об-* у словах *обходити, обговорювати, обмірковувати, обмірювати* тощо. Є в сучасних індійців і чоловіче ім'я *Абгіджіт*. Його має, зокрема, Абгіджіт Халдар, не так давно перший секретар посольства Індії в Україні, а зараз співробітник індійського посольства в США. Прізвище *Халдар*, до речі, утворене з епітету на означення старшого брата Крішни – Балавіри-Баладеви (санскр. *Haladhara*, хінді *Haldhar, Haldar* – „Плугодержець"), ім'я якого відбите в запорозьких козаків як прізвище.

Ім'я *Індраджіт* може означати не тільки „Індра переможний", але й „Переможець Індри". Бо індійська міфологія знає сюжет, коли цар богів і ватажок небесного воїнства Індра зазнав поразки від Меґханади, сина злого демона Равана (Ревуна), битву з яким царевича Рами описує давньоіндійська епічна поема „Рамаяна". Меґханада, на прохання бога-творця Брахми й при допомозі чарів переміг Індру, зв'язав його і приставив на Ланку, острів-столицю Равана. За що й отримав від Брахми епітет *Індраджіт* – „Переможець Індри". Водночас Брахма сказав Індраджітові, що той буде непереможним доти, доки перед битвою при-

носитиме пожертву богові Аґні-Вогневі. У війні Рами з Раваном він, ставши невидимим, зумів поранити Раму та його брата Лакшмана. Зрештою, Лакшман, улучивши мить, коли Індраджіт готувався до жертвоприносин Аґні, здолав його у смертельному двобої. Нагадаємо принагідно, що відлуння битви Індри зі змієм Врітрою, аналогом якого в „Рамаяні" виступає Раван, зберігають українські веснянки, щедрівки й колядки, в яких Врітра виступає як злий цар Ворот або Воротар.

У „Махабгараті" царі незрідка мають імена з компонентом *джіт*. З допомогою *джіт* творяться також терміни із значенням подолання чогось: *джітендрій* – „який приборкав почуття", тобто відлюдник, аскет; *неміджіт*, „приборкувач світу" – ціпок зі священного дерева ашваттхи (смокви), а переносно – „всепереможна ваджра". Ваджра – перун, громова стріла бога Індри, якою він подолав і змія Врітру; *копаджіт* – „який приборкав гнів", де *копа* – „гнів", „несамовитість" походить від санскритської дієслівної основи *kupa* „дратуватися", „гніватися", „обурюватися", спорідненої з укр. *кипіти* (наприклад, від гніву, обурення).

Що ж до першого компонента в імені *Ранджіт*, тобто *ран* (санскр. *rana*, хінді *ran*) – „війна", „битва", то й він частий в індійських іменах. Це, зокрема, імена: *Ранвір* – „Герой у битві", *Рандгір* – „Мудрий у битві", *Ран'юдга* – „Воїн битви" (пендж. *Ранджудг*). Ім'я *Ранамалла* – „Богатир у битві" мав син воєначальника в романі „Авантісундарі-катха" („Оповідь про красуню Аванті") Дандіна (VII ст.), який писав на санскриті. Інший твір цього автора, „Даша-кумарачаріта" („Пригоди десяти юнаків") переклав російською ще 1914 року перший український санскритолог Павло Ріттер (1872 – 1939).

Слово *ран* творить і терміни, пов'язані з військовою справою: *ранбгумі, ранкшетра, ранстхана* – „поле битви", *ранпрія* – „битволюб", „війнолюб", *ранстамбга* – „військовий трофей", *рантур'я, рандундубгі* – „бойовий барабан" тощо (СРС, 536 – 537).

Щодо бойових барабанів, то джерела повідомляють, що десятий сікхський ґуру – Ґобінд Сінх (1666 – 1708, ґуру з 1675 до 1708 рр.) звелів виготовити величезний барабан, щоб підтримувати бойовий дух воїнів і надихати їх на битву – без цього барабана ґуру вважав бойове оснащення свого війська неповним. У ті часи користуватися таким барабаном міг тільки незалежний правитель (*раджа*) і тільки в межах своїх володінь. Бити в нього у володіннях іншого правителя вважалося вкрай ворожою дією і вважалося оголошенням війни. Цей небачений барабан назвали *Ранджіт*

Наґара – Переможновійний Барабан. Завершення роботи над ним відзначалося молінням, роздачею освяченої їжі – *паршаду* (санскр. *prasad*). Поглянути на диво-барабан і послухати його оглушливе гримотіння люди йшли звідусіль. Після належних урочистостей, ґуру Ґобінд Сінх і його почет вирушили з тим барабаном на полювання. Неподалік міста Біласпур, яке належало іншому правителеві, барабан загримотів ще дужче. Тамтешні жителі, звиклі до частих гірських гроз, спершу подумали, що то гримить грім і наближається гроза. Коли правителю доповіли, що то насправді велетенський барабан, гідний поклоніння і що Ґобінд Сінх винятково хоробрий і має велике військо, то відразу послав до нього гінця з повідомленням, що стає його союзником (РС, 219 – 220).

У цій історії цікава й назва *Біласпур*, яка містить компонент *Білас* (*пур* – „місто"). Індійці знають ім'я *Вілас*, пенджабська форма якого – *Білас*. Входить це слово й компонентом у складні імена, наприклад, *Рамвілас* – „Захват/Екстаз Рами" (зокрема, у відомого поета хінді *Рамвіласа* Шарми); у пенджабців побутує ім'я *Ґурбілас*. Ім'я *Віласашіла* має цар в „Океані сказань" кашмірського поета Сомадеви (XI ст.). А в українців побутує прізвище *Білас*. На індійському ґрунті існують дві форми цього імені – *Вілас* і *Білас*, як і дві форми імені брата Крішни – *Балвір* і *Балбір* (у козаків теж дві форми прізвища – *Бальвір* і *Балбир*). Епітет *Віласін* або *Біласін* мали Крішна, Вішну, Шіва й Кама, бог кохання. Знаменита *Курукшетра* – „Поле Куру", де відбулася битва, описана в „Махабгараті", в буддійський період називалася *Шрікантхадеша* – столицею її якраз і було місто *Біласпур*.

Слово *vilas* у санскриті – „бажання", „прагнення", „жадання", „любов" (СРС, 603), його складають компоненти *vi* й *las*. Де *vi* – префікс, що посилює значення основного слова, тобто *las*. Сама ж дієслівна основа *las* має значення „хотіти", „бажати" (пор. укр. *ласий*) і „гратися", „пестити", „обіймати" (пор. укр. *ласка*, яке в польській мові має значення „любов", „кохання"). Такі українські слова, як *ласун, ласувати, ласкавий, ластитися* та інші, споріднені з санскритською основою *las* (ЕСУМ, III 196 – 197). Укр. *ласочка* – пестливе означення дівчини або жінки співвідноситься з санскр. *vilasini* – „чарівна/приваблива дівчина/жінка", „дружина", „кохана" й *vilasavati*, – „грайлива/кокетлива дівчина/жінка" (СРС, 603); санскр. *vati* – суфікс, тотожний українському суфіксові *виця*.

Серед чоловічих „воїнських" імен на особливу увагу заслугову-

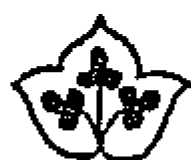

ють імена *Рандгір* і *Ранвір*. Насамперед тому, що містять компоненти *дгір* і *вір*, які мають українські відповідники, зокрема, в іменах, прізвищах і навіть племінній назві (*Север, сівери*). *Дгір* – із санскриту „мудрий“, виявляє спорідненість з іменем відомого київського князя – *Дір*. А надто в світлі того, що поляни означаються літописцем Нестором як „мудрі й смислені“, а епітети *Мудрий* та *Осмомисл* („Восьмимудрий“, тобто наділений мудрістю вісьмох богів, захисників восьми сторін світу) мали два князі Ярослави, київський і галицький. Свята Софія – теж Божественна Мудрість. У пенджабців і сьогодні побутує ім'я і прізвище *Дгір*: Сантокх Сінх *Дгір* – сучасний пенджабський письменник, *Дгір* Маль – син одного із сікхських ґуру. *Дгір* може входити й компонентом у складні імена: Багагат *Дгірен, Дгірмаль* Рамчанд, *Рандгір* Харе, *Рандгір* Сінх тощо. Героєм п'єси Шрініваса Даса „Рандгір та його кохана“ має ім'я *Рандгір*. Тобто *Рандгір* – суто воїнське ім'я, яке означає „Мудрий у битві“, „Битвомудр“.

Ім'я *Ранвір* у пенджабській формі – *Ранбір*. Воно теж має два компоненти – *ран* і *вір*, де *вір* – „герой“, „богатир“, „звитяжець“ (СРС, 615). Тож ім'я *Ранвір* означає „Герой/Богатир битви“. Імен із компонентом *вір* надзвичайно багато в індійському іменнику, зокрема, й пенджабському. Причому й цей компонент може виступати і як окреме ім'я, і як компонент у двоосновних іменах, перший або другий. Ось лише деякі з них, пенджабські й переважно сучасні, але які корінням своїм сягають глибокої давнини: *Бір, Балбір, Бірбаль, Бірендра, Бірбгадра, Дальбір, Даяльбір, Джасбір, Дильбір, Дгарамбір, Каранбір, Манбір, Махабір, Раґхбір, Сатібір, Сукхбір, Харбір* тощо. Компонент *бір* у цих іменах мовою хінді звучить як *вір*. Справжнє ім'я популярного свого часу і в своїй країні, і в Україні індійського кіноактора Раджа Капура, згодом кінорежисера, який 1948 року заснував власну кіностудію „Р.К.Філмз“ – *Ранбіррадж* Капур. Саме фільми з його участю („Бродяга“, „Пан 420“ та інші) значною мірою вплинули на те, що я ступив на індологічну стезю.

Із санскритських імен, засвідчених у давніх пам'ятках, можна відзначити: *Вірасена* – у батька відомого епічного героя Наля, чоловіка царівни Дамаянті; батька Шудраки (пор. українські прізвища *Шудрак, Шудрик, Шудря*, козацькі – *Шудренко, Шудриченко*), царя і драматурга V століття, автора п'єси „Глиняний візок“, звали *Вірадатта*, „Даний Вірою“, де *Віра*, „Герой“ – один із епітетів Вішну-Крішни; *Вірапала*, „Воїн-герой“ – цар, на честь

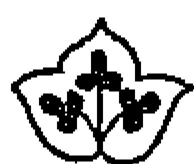

перемоги якого була написана величальна п'єса; *Вірабгадра* – одне з утілень бога Шіви, а за іншими версіями – його син. У пуранах – індійських билинах – Вірабгадра (хінді – *Вірбгадра*) – тисячоголове страхітливе чудовисько. Воно постало з вуст Шіви, щоб покарати богів, які образили Шіву на пожертвинах бога Дакші, котрий у пізніх ведах прибирає рис бога-отця.

Дакша, влаштовувач найперших у світі жертвоприносин, не запросив на цю виняткову подію грізного Шіву. А не запросив тому, що Саті, донька Дакші, всупереч батьковій волі побажала стати дружиною Шіви. І доччині слова, що Шіва – наймогутніший із богів і що його слід запросити на жертвоприносини, не переконали Дакшу. Тоді зрозпачена Саті кинулася в жертовне багаття. Дізнавшися про це, Шіва примчав на дійство, відтяв Дакші голову й, знетямлений, почав несамовито танцювати з безживною Саті на руках. Щоб урвати той несамовитий танок, бог Вішну розтяв тіло Саті на п'ятдесят частин і розкидав по Землі; місця, де вони впали, стали святими місцями. Дакші, замість відтятої голови, він приставив цапину голову; так його звичайно й зображають – з цапиною головою.

А Саті згодом відродилася вже як Ума, дружина Шіви. Саме з Саті індійська міфологічна традиція пов'язує звичай *саті* – самоспалення вдів на поховальному вогнищі померлого чи загиблого чоловіка. Цей звичай згадується ще в ведійських текстах, в епосі саті здійснюють дружини знатних воїнів-кшатріїв. Згадується він і в розповідях греків про індійський похід Олександра Македонського. З нової ери цей кшатрійський звичай поширюється серед брахманських (жрецьких) верств, а в середньовіччі до нього вдаються навіть нижчі верстви. Індійська історія знає випадки масового самоспалення жінок, особливо серед войовничих маратхів і раджпутів. Вторгнення в Індію шаків (скіфів) і розселення їх у північно-західних областях країни теж, на думку індійських дослідників, сприяло поширенню саті. Маратхи й раджпути, споконвічні воїни, дотримувалися його особливо ревно. У штаті Махараштра знаходять багато невеличких пам'ятників, витесаних з каменю і присвячених вдовам, які спалили себе. У раджпутів побутувало групове самоспалення жінок, яке здійснювалося, коли перемагав ворог. Після смерті першого правителя об'єднаного Пенджабу Ранджіта Сінха 1839 року, ті з його дружин, які походили з раджпутів, спалили себе на його поховальному багатті разом із сімома служницями. Присутні при цьому сікхи не

перешкоджали цьому масовому самогубству з поваги до раджпутських звичаїв.

Компонент *вір* входить не тільки в чоловічі імена, а й у назви міст і важливі терміни. Він наявний в іменах і прізвищах, зокрема, письменників – *Віра*, *Вір* Саксена, *Віджайвір* Тьяґі, *Вірендра* Мішра, *Віркумар* Адгір тощо. В Індії є місто *Вірапур* – „Місто героїв“ або „Геройське місто“; *віра*, „геройство“ – одна з десяти рас (емоцій), неодмінних у поетичному чи драматичному творі; *вірасана*, „геройська поза“ або „геройська асана“ (пор. рос. *осанка*) – йогічна сидяча поза, при якій права нога підігнута під себе, а ліва, зігнута в коліні, поставлена перед собою; *віратва* – „геройство“, причому закінчення *тва* в індійському слові та *тво* в українському – тотожні походженням і значенням. Терміном *наравіра* – „герой серед мужів“, який може бути й чоловічим ім'ям, означається хоробрий, мужній чоловік; *дгармавіра*, що теж може бути чоловічим іменем (наприклад, відомий індійський поет *Дгармавір* Бгараті), означається праведна, чеснотлива людина, яка дотримується дгарми, тобто віри, праведності; *данавіра* – дуже ліберальний чоловік тощо.

Таким чином, прізвище українського козака – *Ранджида* має свого близького індійського родича – ім'я *Ранджіт*.

11. *РЕВА, РЕВУТ, РЕВУТЕНКО, РЕВУЦЬКИЙ*

Рева Гнат, *Рева* Назар (108; 110; Канівський полк, сотня Богданенкова); *Рева* Гаврило (338; Переяславський полк, сотня Басанська); *Рева* Іван (400; Миргородський полк, сотня Сенчанська); *Рева* Дмитро (402; Миргородський полк, сотня Панковська); *Рева* Богдан (422; Полтавський полк, сотня Борковська); *Рева* Грицько (423; Полтавський полк, сотня Балаклійська); *Рева* Іван (425; Полтавський полк, сотня Лукомська); *Рева* Василь (484; Чернігівський полк, сотня Конотопська). Всього – 9.

Ревенко Павло (164; Корсунський полк, сотня Ольшанська); *Ревенко* Стецько (184; Білоцерківський полк, сотня Чорнокаменська); *Ревенко* Мізин (213; Уманський полк, сотня Бабанська); *Ревенко* Яхно (271; Кальницький полк, сотня Борщаговська); *Ревенко* Іван (300; Київський полк, сотня Трипільська); *Ревенко* Мисько (326; Переяславський полк, сотня Івана Бабича); *Ревенко* Дмитро (350; Кропивнянський полк, сотня Кропивнянська); *Ревенко* Іван (458; Прилуцький полк, сотня Кропивенська). Всього – 8.

Ревко Гринько (337; Переяславський полк, сотня Басанська).

Ревченко Степан (457; Прилуцький полк, сотня Гуровська).

Ревеня Костя (449; Прилуцький полк, сотня Переволачинська).

Ревика Петро (302; Київський полк, сотня Обухівська).

Ревака Семен (283; Кальницький полк, сотня Віницька).

Ревачепко Бажина (244; Брацлавський полк, сотня Білоусівська).

Рев'яченко Ничипір (477; Чернігівські полк і сотня).

Ревсака Федір (198; Білоцерківський полк, сотня Коростишова).

Ревченя Карпець (125; Канівський полк, сотня Стаяцька).

Ревниш Іван (368; Кропивнянський полк, сотня Курінська).

Ревут Сила, *Ревут* Опанас (106; Канівський полк, сотня Кулагинська); *Ревут* Денис (300; Київський полк, сотня Трипільська).

Ревутенко Корній (106; Канівський полк, сотня Кулагинська); *Ревутенко* Іван (340; Переяславський полк, сотня Козельська); *Ревутенко* Мишко (344; Переяславський полк, сотня Муравська).

Ревущенко Гнат (120; Канівський полк, сотня Межиріцька).

Ревуцький Ярема (188; Білоцерківський полк, сотня Фастівська)

Ревба Мисько (321; Переяславський полк, сотня Коваленкова).

Ревбенко Марко, *Ревбенко* Тиміш (339; Переяславський полк, сотня Гоголівська), *Ревбенко* Максим (339; Переяславський полк, сотня Богданівська).(В оригіналі *Ровба* і *Ровбенко*).

Всього – 39 прізвищ на *Рев.*

Сучасні прізвища: *Рево* Михайло Васильович (1889 – 1962) – український вчений у галузі ветеринарії і медицини, доктор медичних наук, заслужений діяч науки УРСР (з 1948 року). Похований у Чернігові (ЕДЧ, 698).

Українські топоніми: *Ревбинці, Ревівка, Реутинці, Реутів* (ОЛУ, 151, 145); *Ребухи* (очевидно, первісно *Ревбухи*), *Райгород* – (153); *Рай* (143), *Раїв* (140), *Райківщина* (164), *Ревунівське* (ЕДЧ, 699), *Райгородок* (696), *Райозеро* (ЕДП, 820).

Гідроніми: *Ревка, Ревущина, Ревучий, Ревазівський, Ревна, Ревнище, Рванець* – притока *Ревни, Рванецьке* (ЕДЧ, 698), *Ревень, Ревенька, Ревина (Ревена), Ревка, Ревківський, Ревничний, Ревняк, Ревна, Ревново, Ревун* (всього 5), *Ревунець, Ревуха* (4 болота в басейні Сіверського Дінця), 2 річки (Київщина і Рівненщина) й ручай у басейні Горині, *Ревуцького, Ревуча, Ревучий, Ревучий Єрик, Ревущина, Ревчик, Рвач, Рванець (Ірванець)*, притока *Ревни* (СГУ, 458). Також *Раївка, Раївський, Райківка, Райкова, Райковий, Район-Мокрий* (456).

Сюди ж, можливо, стають і загадкові *ревуги* зі „Слова о полку Ігоревім".

Індійські імена: *Реваті* – 27 накшатра, тобто сузір'я, яке

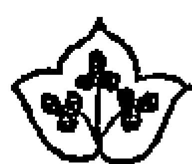

складається з 32 зірок; *Рева* – цар країни Анарти; *Риват* або *Райват* – цар, син царя Реви; *Реваті* – дружина Балавіри, брат Крішни; *Реванта* – син Сонця, ватажок міфічних духів ґух'яків.

Індійські топоніми й гідроніми: *Рева* – ріка, ототожнювана із сучасною Нармадою (Нарбадою) і згадувана в написі на камені царів Яшодгармана й Вішнувардгани; її згадує „Бгаґавата-пурана" й „Меґха-дута" („Хмара-вістун") Калідаси. *Реваті* – маленька річка, що тече біля храму Паршванатха в Біджхолі, названа за місцем прощі *Реваті-кунда* (HG, 328); *Ревана* – село, ототожнюване з сучасним Рандґолапуром, за чотири милі на північний схід від Біджхолі (HG, 328); *Реваті-двіпа* – „Острів Реваті" – одне з важливих торгових міст на західному узбережжі Індії (ототожнюється із сучасним Ґоа); *Райвата* – місто в Індії; *Райватака* – давня назва гори Ґірнар у Ґуджераті.

Санскр. *rai* – „багатство", *rayvat* – „багатий", *revanta* – „багатий", „розкішний", „пишний" (СРС, 548).

Внучка царя Реви й дочка царя Ревати – царівна Реваті була дружиною Балавіри, старшого брата Крішни. Давньоіндійські перекази оповідають, що царівна була незрівнянної вроди, і батько, вважаючи, що на всій землі їй не знайдеться гідної пари, звернувся за порадою до самого Брахми. І той порадив у женихи Балавіру, часткове втілення Вішну. Ось як розповідає про їхнє одруження „Прем-сагар" („Океан любові") Лаллу джі Лала, твір, що його 1937 року переклав російською Олексій Баранников – індолог-академік, уродженець Золотоноші, чия індологічна діяльність починалася в Києві.

Коли Крішна, Балавіра та їхнє плем'я переселилися в Двараку, то ядави після тривог і злигоднів знову відчули справжню радість життя. Люди прийшли до Уґрасени, правителя Двараки, й сказали йому, що Балавірі пора одружитися. Уґрасена закликав до себе жерця, дав грошей і кокосових горіхів, поставив на чоло тілак-цятку й звелів вирушати на пошуки дружини для брата Крішни. Брахман через якийсь час прийшов до царя Райвати в країні Анарта, й висватав його доньку Реваті. І разом із жерцем Райвати й подарунками для Уґрасени повернувся до Двараки. Цар Уґрасена врочисто прийняв подарунки і влаштував для всіх щедру учту. А невдовзі й сам Уґрасена з почтом вирушив до Анарти, де Балавіра й пошлюбив царівну. Після весілля Крішна й Балавіра вирушили до Кундіни, столиці царства Відарбга і там прямо з весілля викрали Рукміні, доньку

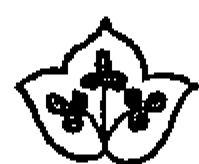

царя Бгішмаки, яка й стала дружиною Крішни.

„Вішну-пурана" подає дещо іншу версію цього одруження. Реваті була такої вроди, що батько вже й не сподівався знайти їй гідного жениха. Тож він пішов із донькою до бога Брахми – на пораду. Брахма саме насолоджувався співом двох небесних музик-ґандгарвів на ім'я Хаха і Хуха. Коли пісня скінчилася, Райвата сказав Брахмі, що його привело на небеса, й назвав кількох юнаків, що їх він мав на оці для доньки. Брахма тільки всміхнувся і мовив, що за час, поки вони слухали божественний спів, минуло не одне тисячоліття, тож нікого з тих, кого він назвав, давно немає. І порадив Райваті повернутися на землю й віддати доньку за Баладеву, часткове втілення Вішну, тим більше що він і живе в царстві, яким править Райвата.

Цар так і вчинив – повернувся на землю, знайшов Балавіру й запропонував у дружини свою доньку. Проте царівна виявилася зависокою і завеликою для нього, бо на землі люди за їхню відсутність здрібніли. Балавіра лемехом свого плуга пригнув Реваті до землі, й вона прибрала звичайного людського зросту. Тоді Балавіра одружився з нею (DI III, 273-274).

Цар Райвата, свідчить „Махабгарата", правив у країні Анарта – так називалася колись північна частина Саураштри (теперішній півострів Катхіявар у штаті Ґуджерат, Західна Індія). Епос описує Анарту як країну ядавів, народу Крішни й Балавіри, а їхньою столицею була Дварака – „Багатобрамна" (DI I, 77). Коли Крішна з племенем через напади ворогів залишив Матхуру й прибув до Анарти, то спорудив серед моря фортецю, й назвав *Двараваті* або *Дварака*, яка стала його столицею. Після смерті Крішни, мовлять перекази, цю неприступну фортецю поглинуло море. Зараз Дварака (*Дваріка, Дварка*) – одне з семи священних міст Індії, відоме місце прощі.

Оскільки Реваті стала дружиною Балавіри, то одним із його імен стало *Реватіраман* – „Чоловік Реваті".

Хорезмійський енциклопедист Абу Рейхан Біруні (973 – 1048) у своїй „Індії" пише, що за уявленнями індійців, Сатурн, син Сонця, народився на лунарній станції *Реваті* (Бируни, 266). І що коли в місяці картік (8-й місяць індійського календаря, жовтень-листопад) Місяць перебуває в сузір'ї Реваті, останній із лунарних стоянок, то цього дня люди постують, на честь пробудження Вішну від сну. Піст має назву *деоттхіні*, тобто „вставання бога". Цього дня індійці, за Біруні, мажуться коров'ячим гноєм і розговляються молоком. Це

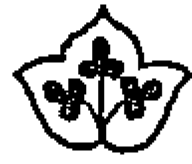

день – перший із п'яти днів, що мають назву *бгішма панчаратрі*, коли люди постяться на честь Вішну. Другого дня розговляються брахмани, а вже за ними – всі інші люди (Бируни, 485 – 486).

Він же відзначає, що п'ятнадцятого числа місяця ашваюджа, коли Місяць знаходиться в Реваті, буває свято *пухая*, під час якого індійці борються один з одним і влаштовують ігри з тваринами. Свято присвячене Крішні, бо його дядько Канса цього дня змусив його боротися перед собою (Бируни, 488).

Щодо божества Реванти, сина Сонця, ватажка ґух'яків – міфічних духів, то Бируні пише, що „ІдолаРеванта, сина Сонця, (зроби) верхи на коні, ніби полювальника" (Бируни, 137).

Назву *Райвата* (інакше – *Райватака*) мала й гора, яка зараз називається *Ґірнар* (від *Ґірінаґар* – „Гора-місто"). Про неї епос мовить, що вона укріплена й неприступна для ворогів. Саме на горі Райвата, засвідчують джайнські джерела, Немінатха, 22-й тіртханкар (спаситель) джайнів, зрікся мирського світу. Тому ця гора – священне місце для джайністів. Сучасна гора Ґірнар, колишня Райвата, висотою 1050 метрів, розташована біля міста Джунанаґара в Саураштрі (Катхіявар). Тут чимало храмів, але найголовніший, збудований у XII ст., присвячений Немінатху. На гранітніх скелях неподалік виявлено висічені написи, найдавніші з яких є так звані „едикти Ашоки" (III ст. до н.е.). А пізніші відносяться до правління царів Рудрадамани (II ст.) й Скандагупти (V ст.).

„Махабгарата" подає барвистий опис гори Райватаки, коли там відбувалося велике свято врішніїв та андгаків, під час якого брахманам роздавали щедрі дари. Гору всипали розкішні палаци, прикрашені коштовним камінням і деревами діпа-врікша, там грали музики, танцюристи танцювали, а співці виводили пісень. Юнаки-врішнії (рід ядавів) красувалися на колісницях, оздоблених золотом. Городяни з родинами, хто пішки, а хто на колісницях, сотнями й тисячами прибували туди. Приїхав і могутній Балавіра, захмелений вином, із Реваті і в супроводі музик. Багато могутніх богів, царів і героїв удостоїли своєю присутністю ту урочистість. Саме там Арджун, що прогулювався з Крішною, побачив Субгадру, його сестру, й відразу закохався в неї. Крішна порадив йому викрасти Субгадру, бо хоча сваямвара (вибір дівчиною чоловіка) і кшатрійський звичай, але невідомо, чи вибере вона саме його.

Все так і сталося, а Крішна навіть допоміг Арджуні викрасти свою сестру. Дізнавшися, що дівчина пішла поклонитися горі Рай-

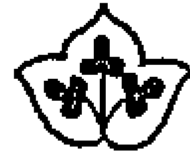

ватаці, Арджуна на золотій колісниці теж вирушив туди. Субгадра тим часом, ушанувавши царя гір Райватаку й усіх богів, обійшла на знак пошани гору зліва направо й вирушила до Двараки. Обхід зліва направо, *прадакшіна*, дуже давній обряд, який у індійців виражає найглибшу повагу. При цьому здійснювач прадакшіни завжди повернутий правим боком до того, довкола кого здійснюється обхід; цим він засвідчує свої добрі наміри.

Арджун підомчав до неї і підхопив дівчину на колісницю. Коли це почули жителі Двараки, то обурилися вчинком Арджуни. Тоді Баларама у вінку з лісових квітів, у блакитному вбранні, закликав їх не гарячкувати, а послухати Крішну. Той зумів заспокоїти людей, і Субгадра стала дружиною могутнього Арджуна. У нього під час війни Крішна був колісничим, йому він виклав своє філософське вчення, що склало знамениту „Бгаґавадґіту" (АП, 547 – 549).

Окрім 12 знаків зодіаку ведійська астрологія знає 27 сузір'їв або накшатр – місячних стоянок. У ведах ці 27 накшатр розглядаються як живі істоти – дружини Місяця-Чандри. Кожна з накшатр займає 13° 30' зодіаку, тому кожен знак зодіака включає три сузір'я. У давнину гороскоп тлумачився з характеристики сузір'я, під впливом якого перебуває Місяць. Скажімо, „Шрімад-бгаґаваті", дуже давній текст, мовить, що Крішна народився під винятково сприятливим сузір'ям Рохіні. Рохіні (10° – 23° 20' Тельця) складається із 42 зірок у формі дерева баньян; найяскравіша з них у греків – Альдебаран. *Рохіні* означає „Руда корова". У ведах Рохіні – мати Балавіри (ВА, 142, 154).

У міфології пуран 27 накшатр доньки Дакші-Праджапаті, одного з десяти синів бога-творця Брахми. Дакша віддав їх заміж за Місяця-Чандру, котрий кожен день місячного календаря проводить з однією дружиною. У списку цих 27 дружин Місяця-Чандри четверта – Рохіні, а двадцять сьома – Реваті, „Багата", „Добробутна". Сузір'я Реваті (16° 40' – 30° градусів Риб) включає три зірки; грецька назва його – Piscium. Реваті, як ми знаємо, звалася дружина Балавіри. Таким чином, два сузір'я-накшатри, Рохіні й Реваті, безпосередньо стосуються Балавіри, землеробського божества. Що, звичайно ж, не випадково. Ми маємо справу з землеробським календарем, невіддільного від астральних культів. Що засвідчує землеробський характер населення, яке творило цей календар.

„Чхандоґ'я-упанішада" – одна з найдавніших і найпопулярніших пам'яток, пов'язана з „Самаведою" („Ведою піснеспівів"), в одному з розділів мовить:

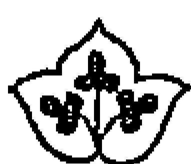

„Кози – звук „хім“, вівці – праcтава, корови – удґітха, коні – пратіхара, людина – нідгана. Це *реваті*, виткана на худобі.

Хто знає, що ці (вірші) реваті виткані на худобі, той володіє худобою, досягає повного терміну життя, живе в блискові, багатий нащадками, великий силою. Тож нехай він не дорікає худобі – такий заповіт“ (ЧУ, 67).

У цій пам'ятці мовиться про взаємозалежність у ланцюжку істоти – земля – вода – рослини – людина – мова – річ (гімн „Ріґведи“) – саман (краща частина річа) – удґітха (найкращий із звуків). Кожна наступна ланка – основна сутність попередньої. За коментатором Шанкарою, земля підтримує всі істоти, вода нерозривно пов'язана з землею, рослини виникають із води, людське тіло живиться рослинами, мова – вища здатність людини, річ – найкраще в мові, що не вимовляється, саман – найкраща частина річа, яка дає найбільшої радості співцеві й слухачеві, удґітха, або Ом (Оум) – найкращий із звуків, сутність сутностей (ЧУ, 146). Усіх різновидів саману десять: *ґаятрі* – життєві сили, *ратхантара* – вогонь, *вамадев'я* – злягання, *бріхат* – сонце, *вайрупа* – дощ, *вайраджа* – пори року, *шакварі* – світи, *реваті* – худоба, *яджняяджнія* – частини тіла, *раджана* – божество. Все це разом складає саман. Ці різновиди саману послідовно співставляються з 10-ма різними феноменами космічного й індивідуального плану, на яких вони відповідно „виткані“. Водночас *хім, праcтава, удґітха, пратіхара* й *нідгана* в цитованому тексті – частини саману.

У Давній Індії жрецтво поділялося на чотири групи, а кожна група належала до однієї з чотирьох вед – „Ріґведи“, „Яджурведи“, „Самаведи“ й „Атхарваведи“. Кожна група мала верховного жерця, котрий і собі мав трьох жерців-помічників, які відповідали за певний співочий і музичний елемент ритуалу. Верховний жрець із групи „Самаведи“ (веда співу й мелодій) називався *удґатрі* (або *удґатар*) – він був провідним співцем гімнів цієї веди. Його помічники – *прастотрі (прастотар)*, *пратіхартрі (пратіхартар)* і *суббрахманья*, відповідно „величальник“, „стримувач“ і „прихильний до брахманів“. Вони виконували окремі розділи „Самаведи“, знали їхню мелодику і очолювали хор жерців, коли ті співали гімни, написані у відповідних метричних розмірах. *Хім*, або *хімкара* – початкове звернення верховного жерця-удґатара, *праcтава* – наступний за ним спів прастотара, *удґітха* – спів, виконуваний удґатаром, *пратіхара* – спів пратіхартара після удґатара, *нідгана* – заключний вигук удґатара і його

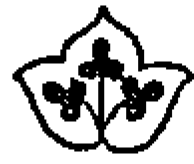

помічників. Цей п'ятирізновидний саман називається *панча-бгактіка*, а п'ять частин саману ототожнюються з п'ятьма різновидами світів (земля, вогонь, повітряний простір, небо, сонце), дощу (передгрозовий вітер, збирання хмар, випадання дощу, спалахи блискавок і грім, дощ вщухає), вод (збираються хмари, іде дощ, води, що течуть на схід, води, що течуть на захід, океан), пір року (весна, літо, дощовий сезон, осінь, зима), худоби (кози, вівці, корови, коні, людина) й життєвих сил (дихання, мова, око, вухо, розум). Вшановування п'ятирізновидного саману в цих феноменах приносить шанувальнику відповідні блага.

Тож, наприклад, *хім* для першого різновиду, тобто *ґаятрі* – це розум, бо розум – перша серед життєвих сил; *праства* – мова, бо все починається з мови; *удґітха* – око, найважливіше з органів чуттів; *пратіхара* – вухо, бо не сприймає неприємних слів; *нідгана* – дихання, бо під час сну всі чуття й почуття упокоєні в життєвому диханні. Так і для інших різновидів саману є свої відповідники на рівні частин саману. Та оскільки цього вимагає наша тема, то наведемо ще відповідники для восьмого різновиду самана – *реваті*. *Хім* для нього – це кози, бо вони згадані першими серед тварин; *праства* – вівці, бо вони супроводжують кіз; *удґітха* – корови, бо вони найголовніші серед худоби; *пратіхара* – коні, бо вони возять людей; *нідгана* – людина, бо саме від людини залежать тварини, вона – вищий ступінь у розвитку тваринного світу. З кожною праставою, удґітхою та пратіхарою пов'язується певне божество й певні природні та космічні феномени. Наприклад, *праства* стосується мови, сонця, що зійшло, народження хмари, літа, повітряного простору, овець, шкіри, вітру, трьох світів; *удґітха* – очей, полум'я, полудня, дощу, дощового сезону, корів, м'яса, сонця і тріади – вогонь, вітер, сонце тощо.

Як бачимо, термін *реваті* тут стосується саме худоби. Сузір'я *Реваті* стосується місячного календаря, з чого й висновок, що термін *реваті* пов'язаний із місячним календарем. І що ведійські арії, які створили цей календар і користувалися ним (користуються і сьогодні), були осілим, землеробським населенням. Батьківщиною цих уявлень слід вважати і територію сучасної України, бо звідси вирушили ведійські арії до Індії, де, за висловом українського індолога Михайла Калиновича, вони „тільки доспівували пісень, складених на своїй прабатьківщині".

Схоже, санскр. *rai* – „багатство", що має авестійський відповідник, здатне пояснити давній

слов'янський термін *рай*, який існував задовго до християнства і який досі не має задовільного тлумачення. Наше *рай* – обитель прабатьків, предків, праведних людей; ним також означається неземна країна, де всього в достатку, де є все необхідне для радісного й безтурботного існування. А це насамперед асоціюється з багатством. Вирази *наче в раю* (пор. з Лесі Українки: *Ти розкошуєш, наче в раю, за що тобі сії розкоші!*), *раювати* (*Нехай так щасливо вікує, наче раює*), *райське життя* означає передусім „ні в чому не знати нестатків", „бути забезпеченим усім". Поняття раю існувало ще в язичницькі часи – це засвідчують українські обрядові пісні, зокрема, колядки. Саме слово *рай* – праслов'янське, дохристянське, його не змогли заступити іномовні відповідники. Від слова *рай*, зазначає митрополит Іларіон, у нас є багато топонімів, *Райгородів*, а князі *Раями* називали свої двори (ДВ, 240 – 241).

Близькість до санскр. *rai* – „багатство" добре відчутне в українському парному словосполученні *яйце-райце* з відомої однойменної казки. *Яйце-райце* в українському фольклорі – чарівне яйце, що містить у собі багатство, насамперед у вигляді худоби. *Розбив те яйце-райце. Як узяв же скот вернути із того яйця... верне та й верне* (СУМ, 4). А найбільшим скарбом, найбільшим багатством у давні часи якраз і була худоба.

Компонент *рай* містять і деякі складні українські слова й вирази. *Райдуга* (*Райдуга воду бере на дощ*), причому тут слово *рай* пов'язується з водою і дощем, а поняття про багатство невіддільне від понять *вода* і *дощ* („скотій бог" Влес стояв у Києві на березі Почайни, тоді як інші язичницькі боги стояли на Горі, біля двору теремного); *райдерево* – бузок (*Несла в руках розкішну гілку райдерева*). Вираз *ходити в рай* стосується обряду, пов'язаного з народженням дитини. Існував звичай на другий день хрестин обмивати руки породіллі й присутнім при обряді людям. Після чого всі учасники обряду, окрім самої породіллі, йшли в шинок пригощатися коштом повивальниці. Це й було *ходіння в рай*.

12. *РОХМАНЕНКО*

Рохманенко Харко (РВЗ, 170; Білоцерківські полк і сотня).

Санскр. *brahmana*, хінді *brahman* – жрець, що керує жертвоприносинами (СРС, 470).

Давньоіндійське суспільство ділилося на чотири стани – жерців-брахманів, воїнів-кшатріїв, землеробів-вайш'їв (сюди ж відносилися ремісники й торговці) та шудр, залежних общинників. Найвище суспільне становище з-

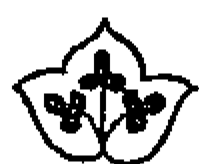

поміж них усіх посідали жерці, священнослужителі – брахмани. Саме вони складали значну частку соціальної еліти.

Згідно з дгарма-шастрами – релігійно-правовими приписами – брахмани мали навчати вед, бути взірцем добропорядної поведінки й правдивими, утримуватися від негідних вчинків, дотримуватися належних релігійних приписів, підтримувати в своїй оселі жертовний вогонь, оберігати корів від голоду й спраги, здійснювати щоденні обряди й необхідні жертвоприносини.

Брахмани мали низку виняткових привілеїв, зокрема, представники всіх інших верств і станів мали виказувати їм повагу, підносити всілякі дари, їх не можна було піддати смерті тощо.

Саме по собі народження в брахманській родині вважалося наслідком добрих діянь у попередніх життях, але це не забороняло брахманам займатися хліборобством, торгівлею, служити у війську, займати високі урядові посади, бути вченими, суддями, поміщиками. Це особливо помітно в нинішні часи.

Сьогодні існує понад 1800 брахманських каст, які зводять свій родовід до того чи іншого ведійського мудреця. Численні брахманські касти отримують назви або за заняттям, або за місцем проживання – ці назви стають частиною імені чи прізвища брахмана.

В Україні з давніх часів знали про рахманів-браманів-брахманів. Найранішу писемну згадку про них подає „Влесова книга", написана волхвами (слов'янськими жерцями) в IX столітті, ще до прийняття Володимиром християнства. Дощечка 37-а цієї пам'ятки починається словами: „Се б'є крильми Мати-птиця, що браманове йдуть на нас" (ВК, 124). У цій же пам'ятці зустрічається багато інших „індійських" реалій, зокрема, божества Індра, Кришень, Вишень, Сур'я, Тваштар тощо.

У „Повісті врем'яних літ" літописець Нестор схвально відгукується про уктріан, відомих своїм благочестям. А в другій редакції „Історії" Татищева читаємо: „Уктриане, глаголемые брахманы астровници иже от прадед наказанием и благочестием прославляяся, мяс не едят, ни вина пиют и никоея злобы творят, страха ради вкорененного им, ибо паче хранят предания прилежащих к ним индов" (Яценко, 61 – 68).

Тобто уктріани – це брахмани, й вони пов'язуються з індійцями. Тут очевидна схожість уктріан з бактріанами, бактрйцями, насельниками стародавньої Бактрії – *Бактріани.* І справді, давня індійська традиція має бактрійців за колишніх вихідців з кшатрійських, воїнських племен, що поз-

булися свого колишнього статусу через недотримання брахманських приписів. Таке саме ставлення індійської традиції і до шаків-скіфів.

В уявленнях українців рахмани – святі люди, праведники. Про них українські дослідники зібрали чималий фактичний матеріал в різних куточках України. Павло Чубинський, котрий одним із перших звернув увагу на побутування в українському фольклорі праведників-рахманів, пише, що рахмани – християни, вони не мають власного літочислення і тому святкують Великдень тоді, коли до них допливе шкаралуща з яєць. Тому серед українців існує звичай Великої Суботи викидати шкаралущу з яєць у річку. Шкаралуща через три з половиною тижні допливе до рахманів, і ті починають своє свято, яке називається Рахманський Великдень (МВ, I 218).

Олекса Воропай відзначає, що найдавніша літературна згадка про рахманів-брахманів зустрічається ще в літописі Нестора, котрий посилається на Георгія Амартола, що в другій половині IX ст. написав свою хроніку, одне з найстаріших джерел слов'янської історичної літератури. Одночасно О.Воропай подає повніші дані про рахманів і Рахманський Великдень. Це свято відзначають двадцять п'ятого дня після Великодня – воно ще називається Преполовення або Права Середа. Ось один із записів, що його дослідник зробив на Полтавщині:

„Як їдять крашанки на Великдень, то лушпиння збирають і несуть до річки та кидають його на воду. Вода понесе те лушпиння десь далеко аж до моря до рахманів; припливе воно до них на десяту п'ятницю, тоді й буде Рахманський Великдень" (ЗНН, 48).

На Херсонщині вірять, що в ніч на Рахманський Великдень сходяться до церкви мерці на всенощну – співають, моляться, а потім розговляються дарами, принесеними їм на проводи. Тому тут Рахманський Великдень ще називається *Навським*, бо в давньослов'янській мові *навей* –"мрець".

На це свято гріх працювати, хто ж так не чинить, того бог карає. На Поділлі О.Воропай чув легенду, що на це свято сестра з братом поїхали в поле орати й були покарані за це: разом із волами й плугом обоє провалилися під землю і над ними постала висока могила. І якщо на Брахманський Великдень підійнятися на цю могилу й прикластися до неї вухом, то можна почути, як сестра і брат погейкують волів (ЗНН, II 48 – 50).

Подібну легенду, але вже з Галичини, наводить і Степан Килимник, ще один український дослідник „рахманської" теми. Один селянин на Рахманський Великдень поїхав орати поле і провалив-

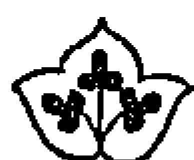

ся під землю разом із погоничем, плугом і волами. А коли на це свято прикластися вухом до землі, то можна почути, як погонич благає порятувати його (УР, II 223).

С.Килимник подає деякі інші подробиці щодо рахманів. Звичай кидати шкаралущу з яєць, призначених для освячення, в річку, поширений в Україні й зберігся до початку XX століття. Коли кидають у воду ту шкаралущу, то або мовчать, або повільно проказують: „Плиньте, плиньте в рахманські краї, про Великдень сповістіть...“

Святкували Рахманський Великдень четвертого тижня після Великодня, в середу. Цей день вважається святим, ніхто нічого не робить, можна тільки поратися коло худоби. Зазвичай на це свято їздили на ярмарок. Подекуди цього дня печуть паски й красять яйця. У багатьох місцевостях України на Рахманський Великдень ідуть до лісу, ламають березове гілля. Вважається, що це віття помічне при деяких недугах.

Дослідник зазначає, що в українській народній творчості, серед численних сказань-апокрифів є оповіді про рахманів і Рахманський Великдень. За ним, десь далеко, в раю, живуть блаженні люди рахмани. Одне сказання мовить, що цей рай на острові, інше – що під землею. Сказання про блаженне життя рахманів, навернених у християнських легендах на праведних християн, чи не найкраще, на думку С.Килимника, подано в „Ходінні Зосими до рахманів“. Преподобний Зосима сорок днів нічого не їв і благав Бога показати йому країну блаженних. Бажання його збулося – після деяких пригод він опинився в землі рахманів, пробув серед них 7 днів і побачив зблизька їхнє життя.

Рахмани день і ніч моляться, харчуються земними плодами й п'ють солодку воду, що б'є з джерела з-під кореня священного дерева. Вони не знають винограду, залізного посуду, ножів. У них немає осель, вогню, золота й срібла, одягу. Коли в подружжя народжується двоє дітей, рахмани розлучаються і живуть цнотливо. Вони сплять у печерах на землі, підіславши листя. Янголи прилітають до рахманів і сповіщають про праведних і грішних людей, і скільки кому визначено жити. У піст рахмани, замість плодів з дерев, живляться манною, що сиплеться з неба. По цьому вони знають і про зміну часу. Рахмани живуть від 100 до 360, і навіть до 1800 років. Вони знають, коли настане їхня смертна година і вмирають без остраху і мук.

Один подільський переказ мовить, що шкаралуща, яку люди кидають у річку, поки вона доппливе до рахманів, стають цілими

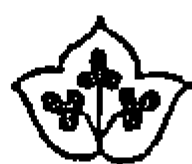

яйцями. Одне яйце припадає на 12 рахманів, і їдять вони це яйце цілий рік, доки знову настане їхнє свято (УР, II 221 – 222).

Митрополит Іларіон (Огієнко) уточнює, що Рахманський Великдень інакше називається Наським, що шкаралуща від освячених крашанок пливуть до Чорного моря і припливають до рахманів якраз на Переполовення, тобто коли припадає половина часу (25 днів) від Великодня до Трійці. І додає, що мерці здавна звуться в Україні рахманами, що живуть вони на південному сході в далекій країні. Бо, за уявленнями українців, сторона, в якій сходить сонце – блаженна, там вічна весна, вічне світло й тепло. На сході живуть і померлі – рахмани або брамани. На думку дослідника, рахмани – це індійські брахмани, а різні наші подорожні до Індії поширили відомості про рахманів-брахманів (ДВ, 242, 290).

Українська письменниця Наталя Кащук у статті „Рахманський Великдень" називає це свято днем вселюдського прощення і додає, що молоді й старі цього дня ідуть до потоків, а дівчата й хлопці стрибають через воду й вогонь – вибирають собі пару. І щаслива буде та сім'я, яка спарувалася на Рахманський Великдень. В дійстві цього свята виразно відлунюють язичницькі благання-заклинання, єднання людини з природою.

В українців слово *рахман* має два значення: „мешканець міфічної місцевості", „праведний християнин" і „жебрак", „старець", „прохач". Останнє навіть відбилося в приказці: *Поти рахман плохий, поки собаки не обступили* (СУМ, IV 7). Прикметник *рахманний* означає „сумирний", „лагідний". Це означення вжиткове як щодо людей, так і щодо тварин (*рахманний кінь*), землі (*рахманна земля*) тощо. Сучасні поети знають і *рахманну журбу*.

Існує, як ми бачили, й означення *рахманський*: *На Юра-Івана, на Рахманський Великдень* (СУМ, IV 7). Митрополит Іларіон, з посиланням на В.Плавюка подає примовки: *віддасть на рахманський великдень* (тобто бозна-коли) й *постимо, як рахмани* (ДВ, 242).

Подібні факти засвідчено й у білоруській мові. „Туровський словник" подає кілька слів, похідних від *рахман*, та самого слова *рахман* не фіксує, хоча воно, поза сумнівом, було відоме білорусам. Це іменники рахманеча й рахманіна з однаковим значенням „дуже спокійна людина", „тишко": *Попаліса на такіх рахманечоу, а ек бу на бойкіх, то й голова злецела б* або: *Рахманіна да добрец чоловек ее.*

Прикметник *рохманезны* у білоруській мові означає „дуже спокійний", „винятково мир-

ний“: *Вон чоловек, таке рохманезно целя*!

Як і в українській мові рахманний, так і в білоруській мові рахманы мають близькі значення:

1) спокійний, лагідний, тихий: *А інша корова рохмана, то й одзін чоловек можа пераняць*;

2) несмілий, соромливий: *Была рахмана-рахмана, да потом стала смела*;

3) покірний, слухняний: *На рохманого нарваліса, да усе его и его посылаюць*;

4) приручений, свійський: *На зіму буська кінулі, да такі ужэ буу рахманы, да замерз недзе* (ТС, IV 287).

Як бачимо, і в білоруській мові існує дві форми слова – *рахманы* й *рохманы*, як і в українській – *рахманний* і *рохманний*. Тому не дивно, що в українців існують і дві форми прізвища – *Рахманенко* й *Рохманенко*.

Рахман/рохман стало основою і для інших українських прізвищ: *Рахман-Рохман, Рахманин-Рохманин, Рахманюк-Рохманюк, Рахманець-Рохманець, Рахманченко-Рохманченко Рахманний-Рохманний* тощо. А також для українських назв: історичне місто *Рахманів* на Чернігівщині, *Рахманівка* на Дніпропетровщині, *Рохманів* на Тернопільщині. Село *Рохманів* було в колишньому Стародубському повіті (ОЛУ, 143).

Таким чином, зі сказаного випливає, що українці віддавна знали про рахманів-брахманів, причому знали не з чиїхось уст, а з власного досвіду. Бо інакше вони не могли так рясно й глибоко відбитися в українських святах, прізвищах, назвах і фразеологізмах. Українці знали рахманів іще в язичницькі часи, а це заперечує твердження деяких дослідників, буцімто українці взнали про рахманів лише після прийняття християнства, коли набули поширення церковнослов'янські пам'ятки. Степан Килимник підкреслює, що найбільш характерне й загадкове те, що Рахманський Великдень відомий тільки в Україні, причому з дуже давніх часів (УР, II 221). Олекса Воропай і собі доходить висновку, що це свято – залишок стародавніх, іще дохристиянських вірувань українців (ЗНН, II 50). Український фольклор зберігає пам'ять про те, що рахмани жили на півдні, біля Чорного моря, де колись існувала *Сіндика* (Сіндська Скіфія), тобто *Індія*. Ще одна *Сіндика-Індія*, про яку пише Геродот у V ст. до н.е., була на Таманському півострові. А сінди-сувіри, тотожні слов'янським сіверам, входили до тисячолітньої Боспорської держави, попередниці Київської Русі.

Що ж до прізвища *Рохманенко* в козака Білоцерківського полку, то воно тим „індійськіше“, що

носій його має ще й ім'я *Харко*. А це ім'я може пов'язуватися з Вішну та Шівою, які мали відповідно імена *Харі* та *Хара*. А саме з поклонінням Вішну чи Шіві й пов'язані рахмани-брахмани. Та й Білоцерківський полк має низку козацьких прізвищ із відчутним індоарійським відтінком. І найперше з них – *Мазепа*. Про нього ми вже мали нагоду писати (ТРС, 166 – 176).

13. *РУДРИМЕНКО*

Рудрименко Федір (РВЗ; 277; Кальницький полк, сотня Дашовська),

Санскр. *rudra* – 1. ведійське божество, що уособлює руйнівну силу, ототожнюється з Шівою; 2. одинадцять божеств – „ревунів", які є проявленнями Шіви-Рудри, підлягають йому й уособлюють бурю (СРС, 546).

В пантеоні „Ріґведи" Рудра уособлює руйнівну силу грози. Тут він займає незначне місце й відособлюється від інших богів. Згодом значення його зростає, він починає ототожнюватися з індуїстським Шівою, і ім'я *Рудра* стає епітетом Шіви. У ведах Рудра зображається мисливцем у шкурі, із синьо-чорним волоссям, заплетеним у вузол, озброєний луком і стрілами, які іноді сприймаються як блискавки. Тому Рудра ще традиційно трактується як бог грози й бурі. Але у ведах його стріли сприймаються як хвороби. Рудру благають не метати їх, не насилати нищівних недуг. Смерть від недуги – це смерть від руки Рудри, вона одмінна від інших смертей. Головна недуга, яку насилає Рудра – лихоманка, джвара (jvara), тому одне з його імен – *Джвара* (хінді *jvar*, споріднене з укр. *жар*, що має і значення „пропасниця", „лихоманка"). Асоціюється з червоним кольором, через що одне з тлумачень імені *Рудра* – „Червоний", „Багряний", „Рудий". Зооморфні атрибути Рудри: вепр або бик. Гімни „Ріґведи" виражають острах перед його гнівом. Він насилає на людей недуги й порчу на худобу, його просять про милосердя, йому підносять „відкупні" пожертви. Він водночас губитель і охоронець худоби, його найчастіший у ведах епітет – *Пашупаті*, „Батько/Владика худоби". Худобу приносять йому в пожертву, щоб умилостивити його.

Рудра пов'язується з тваринами взагалі, особливо зі зміями. У зміїній подобі іноді зображаються зловісні супутники його – рудри. Рудра пронизує стрілою бога-творця Праджапаті (батька живих істот) за статевий зв'язок зі своєю дочкою Ушас. Після цього Праджапаті в подобі оленя піднісся на небо, де став сузір'ям *Мріґашірша* (досл. „Оленяча голова", частина

Оріона), Ушас стала сузір'ям *Рохіні*, а Рудра став зіркою *Мріґав'ядга* (досл. „Полювальник оленя“), ототожнюваною з Сіріусом.

У ведах Рудрі присвячені жертвоприносини *сака-медга* (санскр. *medha* тотожне слов. *мзда*). Це осінні жертвоприносини завершують рік ведійського ритуального календаря. Рудрі, як всюдисущому, приносять пожертви на роздоріжжях. Передбачається доарійське походження деяких рис його культу (ИДС, 379 – 380).

Рудрі у ведах присвячено лише кілька гімнів, його ім'я згадується тут рідше, аніж Вішну. Проте згодом він займає одне з чільних місць в індуїзмі. Ще у ведійську епоху він відіграє значно важливішу роль, аніж можна судити з частоти згадок про нього.

Рудра втілює руйнівні сили тих стихійних явищ, які в позитивному аспекті втілені в образі Індри. Він несамовитий і руйнівний, як хижий звір, його називають „червоним вепрем небес“ (I, 114.5). Присвячені йому гімни виражають острах перед його страхітливими стрілами й гнівом. З усіх ведійських богів Рудра найбільш демонічний. При обряді, промовляючи його ім'я, належить торкнутися рукою води – ця магічна дія має відвернути біду.

Та якщо Рудра насилає на людей та худобу недуги й пошесті, то він і найперший цілитель, найславетніший із лікарів. Пізніше у зверненні до Рудри часто вживається епітет *Шіва*, витлумачуваний іноді як „Милостивий“, хоч є й інші тлумачення імені *Шіва* (ИВЛ, 74). Цей епітет став його основним іменем, витіснивши ім'я *Рудра*.

Його ім'я – *Рудра* найчастіше тлумачиться як „Рудий“, „Червоний“ (пор. англ. *red*, нім. *rot*, рос. *рдяной* – „червоний“). У „Ріґведі“ він і справді часто зображається червоним, рудим, асоціюється з червоним кольором. А в Давній Індії цей колір символізує смерть, певно, за кольором крові. Червоні предмети вживані при магічних діях, що мають за мету спричинити смерть, засудженого до страти вдягають у червоне, червоні вінки кладуть при поховальному обряді тощо. Загиблого козака окривали червоною китайкою. Водночас червоний колір уособлює воїнський стан, кшатріїв.

Рудра особливо пов'язаний зі зміями, як і індуїстський Шіва. Слово рудра у множині – рудри означує цілий розряд міфічних і досить зловісних істот. Рудри – супутники Рудри, моторошний супровід його. За його волею, це воїнство нападає на людей і худобу, несе хвороби й смерть. Рудри уявляються в подобі змій. Пізнішого Шіву також супроводжують всілякі страхітливі демонічні істоти. Напис, знайдений на Мол-

даванці в Одесі, містить ім'я *Butanat*. Це одне з імен Шіви-Рудри – *Bhutanath*, яке означає „Цар бгутів". Де *бгути* – якраз і є тими злими духами, що супроводжують цього бога.

Рудри вважаються дітьми Рудри, але частіше його синами постають у „Ріґведі" інші міфологічні істоти – *марути*, іноді ототожнювані з рудрами. Марути – божества бурі або буревію, тотожні *марицям* „Влесової книги" й „вітрам, Стрибожим внукам" „Слова о полку Ігоревім". Вони – сини Рудри й Прішні, плямистої чи рябої корови-хмари. Проте образ матері марутів у „Ріґведі" малозначущий і невиразний – його прийнято розуміти як уособлення грозової хмари. Але в деяких текстах Прішні означає Земля (СРС, 406).

Хоча марути й сини Рудри, вони, проте, більш пов'язані з Індрою. Вони складають його бойову дружину, яка супроводить царя богів і ватажка небесного воїнства в битвах з асурами. Це загін юних воїнів у золотих обладунках, озброєних списами або топірцями. Ось як описує їх „Ріґведа":

„О марути, ви несете списи на плечах, на руках ваших – золоті браслети, на грудях – золоті прикраси, ваші колісниці виблискують, ви тримаєте вогнисті блискавиці в руках, і золоті шоломи увінчують ваші голови" (V, 54.11).

Марути метають громові стріли, їх несуть по небу несамовиті вітри. Окриті дощем чи хмарами, вони застилають око-Сонце, творять пітьму посеред днини, напоюють землю дощами, проганяють спеку й посуху. Марути буйні й моторошні, як дикі вепри, вони рикають, як леви, сіючи довкола моторош. Земля, гори й небо тремтять від страху перед ними. Немов дикі слони, вони трощать дерева, колесами своїх колісниць розтинають пагорби.

Марути беруть участь у битві Індри з Врітрою, відлуння про яку й досі зберігає український фольклор, особливо веснянки й казки. „Ріґведа" мовить про марутів, що вони живуть у горах, звідки й здійснюють наскоки на світ. Ще мовиться, що вони прилітають з моря або з чужини. Деякі дослідники зближують їх із касситським богом Маруттою, а також із латинським Марсом. Німецький дослідник П.Тіме виводить назву марути з індоєвропейського *mar+ut* або *mar+vat* із значенням „із моря віючі" (РВ, 297). Таке тлумачення дивовижним чином перегукується зі „Словом о полку Ігоревім", де сказано, що *„...вѣтри, Стрибожи внуци, вѣють съ моря стрѣлами на храбрыя плъкы Игоревы"*. Тобто виходить, що і в давньоукраїнській пам'ятці йдеться про марутів, божеств вітру й бурі. А оскільки во-

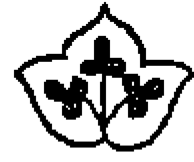

ни – Стрибожі внуки, тобто Стрибожі нащадки, то з цього випливає, що Стрибог тотожний Рудрі, що *Стрибог* – одне з імен Рода, бо Род відповідає ведійському Рудрі. Таким чином, на українських теренах маємо такі відповідники Шіви-Рудри: *Род, Влес/Велес, Стрибог, Бутанат, Махадава* (з напису, знайденому в Білгород-Дністровському, давній Тірі).

Індолог Наталя Гусева співвідносить ведійського Рудру зі слов'янським Родом, оскільки образи обох богів зберегли чимало спільних рис, які промовляють за їхню ідентичність в епоху, яка передувала відходові індоаріїв до Індії зі своєї прабатьківщини (Гусева, 87). Борис Рибаков, дослідивши „Поученія", складені в XI – XII ст. для боротьби з язичництвом, дійшов висновку, що „... язичники вважали Рода божеством неба, що володів дощами, і творцем світу, котрий вдихає життя у все живе".

Характеристики Рода повністю співпадають з характеристиками Рудри у ведах. Значення імені *Рудра*, що його дають санскритські словники – „могутній", „грізний", „ревучий" і водночас „милостивий", „гідний славлення". Імена Рудри й Рода також пояснюються як „Рудий" (санскр. *rudh* – „бути рудим/червоним"). Із ним співвідносні слов. *рудий, руда*, яке має і значення „кров". Співставні тут, очевидно, й укр. *рід* (рос. *род*), які охоплюють семантичне коло давньої лексики й велику кількість найрізноманітніших понять, пов'язаних з уявленнями й про кровноспоріднені відносини.

Веди містять іще одну версію про походження імені *Рудра*. Праджапаті був господарем дому, а його господинею була Уша – Вранішня Зоря. Через рік у них народився хлопчик, і він весь час плакав. Батько сказав йому: „Чого ти плачеш увесь час?" А той відповів: „Плачу, бо мені досі не дали імені". Тоді Праджапаті мовив: „Ти – Рудра!" Його назвали *Рудра*, „Плаксій", бо він він усе плакав. Санскритська дієслівна основа *rud* споріднена з укр. *ридати* – „плакати". Варто зазначити, що ім'я *Рудра* тлумачиться і як „Ревун", а укр. *ревти* теж має значення „плакати".

Значення „сяючий", „блискучий", що їх теж дають словники на означення Рудри, підтверджують, що Род і Рудра вважались і богами грози, вогню, блискавки. Рудрі приписується і функція запліднювача, в „Ріґведі" про нього мовиться:

„О Рудро, ми хочемо знову відродитися в дітях... Мене надихнув бик, супроводжуваний марутами, (своєю) сильною життєвою снагою... Змилуйся ж наді мною, о бику! Я підношу високу молитву до високого, рудого, світлого

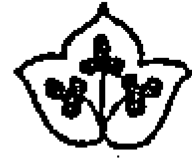

бика... Ми оспівуємо буйне ім'я Рудри" (РВ, II 33; I 6 – 8).

Рудра у ведах – дворукий рудошкірий і вродливий воїн, довершеної статури, в золотих прикрасах, з луком і стрілами або палицею. Відоме лише одне достовірне зображення Рудри в індійській скульптурі – в одному з храмів Еллори (VIII ст.), де він постає в подобі десятирукого бога, котрий у гніві стрясає всесвіт (Гусева, 88 – 90).

Рудру благають не вбивати ні старого ні малого, ні батька ні матері, не завдавати шкоди тілу, сімені, життю, коровам і коням. Смерть Рудра посилає і безпосередньо, і через отруту, і через лихоманку. Живе він на півночі, з якою, за уявленнями індійців, пов'язується все погане. Рудра юний, швидкий, дужий, неподоланний. Він посміхається, як Сонце, він – великий асура небес, бик – батько світу. Живіт у нього чорний, а спина червона, у нього – синя шия, сам він – мідянистої забарви, живе в горах, носить тигрячу шкуру. Він – витязь у тигровій шкірі. Оточений зооморфними символами статевої снаги. З ним пов'язують поняття життєвої сили. Рудра відноситься до комплексу „смерть – родючість – життя". Його називають Тр'ямбака – „Триматерний", що має трьох матерів – три космічних царства. Символ творчого начала Рудри – лінґа, фаллос, що сходить до давнього культу родючості. Стилізоване зображення лінґи – неодмінний атрибут місць, пов'язаних із Шивою-Рудрою. Рудра вважається сином Брахми – він вийшов з його голови. Відноситься до атмосферних богів, тобто до богів, які замешкують між землею і небом (Аґні, Сома, Брихаспаті належать до земних, Мітра, Вішну, Варуна, Сур'я – до небесних) Рудра – владика цілющих рослин (МНМ, II388 – 389).

„Шатапатха-брахмана" (I 7.3.8) мовить про неабияке поширення культу Рудри, його під різними іменами шанували в різних краях. Ведійські тексти зберегли згадки про те, що під іменем *Шарва* йому поклонялися в країні Прач'я (на території давньої Маґадги, нині – штат Біхар), під іменем *Бгава* – в країні Бахліка (стародавня Бактрія). Прикметно, що Бахліка (Балхіка) в епосі – країна, де нехтуються брахманські й релігійні приписи, де люди навіть у священні дні порушують праведність і віддаються розвагам. Ця країна часто асоціюється з місцевістю Шібі, де, за античними авторами, був поширений культ Діоніса (ИД, 512 – 513).

Індійський епос містить легенди про те, що Рудра силоміць захопив високе становище серед богів. Його часто називають *Маха-*

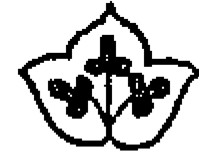

дева – „Великий бог“. Напис з іменем *Махадава*, який датується II – III ст., знайдено в давньому місті Тіра в гирлі Дністра (нині Білгород- Дністровський).

Рудра висувається на перший план, відтіснивши головні ведійські божества. У трімурті-трійці-тріаді богів Рудра зайняв місце бога-руйнівника – певно, ця його функція вважалася центральною. Проте для шіваїтів важлива і творча функція Шіви-Рудри. Він бог шмашанів – місць спалювання трупів, але й бог відлюдників і йоґів, він сам – бог-аскет.

День Рудри-Шіви – понеділок. Всі щирі шіваїти цього дня відвідують храми, щоб ушанувати священну лінґу – символ творчої енергії бога. Він – бог-запліднювач, і тисячі прочанок навіть сьогодні йдуть в уславлені храми Шіви-Рудри, щоб притиснутися животом до цього символу бога, благаючи послати їм нащадків. На видрукуваних паперових іконах Шіва-Рудра сидить, підібгавши ноги й поклавши руку на розведені коліна. Він сидить на розстеленій оленячій шкурі, шкурою окриті його стегна. Він поринутий у безмовні роздуми, бо творить думкою.

У храмах Шіви-Рудри практично не буває інших зображень, окрім шівалінґама – лінґи Шіви. Його витесують із каменю і вміщують углиб темного закутка. А над лінґою підвішують діряву посудину, з якої постійно капає вода. Шівалінґам, як правило, зображається разом із *йоні* (укр. *лоно*) – кільцем при його основі. Йоні символізує жіноче начало – *шакті* (досл. „сила“). Вона символізує пробудження чоловічого творчого начала.

Споруда атомного реактора на острові Тромбей біля Бомбея (нині офіційна назва – *Мумбаї*) точно відтворює форму шівалінґама. Бо Шіва-Рудра, за уявленнями індійців, панує над енергією Всесвіту, саме від нього залежить її творча або руйнівна могуть.

Давньоіндійська філософія мовить, що все суще складається з найдрібніших часток, що ці частки перебувають у безперервному русі. Ритм цього руху обумовлює життя і зміни матерії. А найкращим способом вираження ритму є танок. І тут Шіва-Рудра постає втіленням *Натараджі* – „Царя танцю“. Він утілює в своєму танці ритм обертання планет на небозводі, ритми пульсування крові й припливів енергії, тобто всі ритми світотворення.

Тому невипадково, що ім'я Рудри, цього верховного ведійського, а згодом верховного індуїстського божества Шіви, широко відбилося в індійських іменах, назвах і важливих соціальних термінах. Це, насамперед, численні царі з іменами *Рудрадева, Рудрасена,*

Рудраварман, Рудрасінха, Рудрадаман тощо, які правили з початку I тис. і до XIII ст. Щодо імені Рудрадаман, то давні джерела мовлять, що воно належало шакському, тобто скіфському правителеві, котрий правив в Західній Індії в II ст. З чого випливає, що й шаки-саки, як називали скіфів індійці та іранці, поклонялися Рудрі. А оскільки середньоазіатські саки споріднені з причорноморськими скіфами, то є підстави вважати, що Рудрі напевне поклонялись і скіфи. Давні джерела знають і шакську принцесу на ім'я *Рудрадграбгаттаріка*, що стала дружиною індійського царя кінця III ст. (Varadapande, 62). У XIII ст. джерела знають царицю *Рудрамбу* (DI, III 284). Сама дружина Рудри звалася *Рудрані*, тобто „Рудрина". Саме на означення її найбільше імен з компонентом *Рудра*: *Рудра* – „Яра", *Рудрамба, Рудрамбіка* – „Гнівна мати", *Рудрапрія* – „Улюблениця Рудри" (санскр. *priya* споріднене з укр. *приязнь, приємний*), *Рудрапатні* – „Дружина Рудри" (санскр. *patni* споріднене з укр. *пані*), *Рудрасундарі* – „Красуня Рудри", *Рудракалі* – „Гнівна й Чорна", *Рудрачанді* – „Ревуча богиня", *Рудрабгайраві* – „Гнівна й страхітлива" тощо (HN, 345).

Крім того, елемент *Рудра* входить і в імена інших богів. *Рудрарі*, „Ворог Рудри" має Кама, бог кохання, якого спопелив у гніві Шіва своїм третім оком, коли той нишком пустив у Шіву любовну стрілу; *Рудраґарбга*, „Плід Рудри" – бог Аґні; *Рудрасута*, „Народжений Рудрою", *Рудратаная*, „Нащадок Рудри" – Сканда, син Шіви-Рудри, бог війни; *Рудрасакха*, „Приятель Рудри" – бог багатства й охоронець земних скарбів, обоє живуть у Гімалаях.

В „Океані сказань" кашмірського поета Сомадеви (XI ст.) згадуються купець *Рудра*, брахмани *Рудрасома* та *Рудрашарман* (Серебряков, 214). У IX ст. жив дослідник і теоретик давньоіндійської поетики Рудрата; вішнуїстський поет Рудрабгатта жив наприкінці XII ст.

Рудра-Хімалая – гірський ланцюг на північних відрогах Гімалаїв, де бере початок священна Ґанґа, яка спустилася з небес на землю завдяки Шіві-Рудрі.

Рудравас, „Обитель Рудри" – назва гори Кайласа в Гімалаях, де, вважається, живе Шіва. Рудравас також – друга назва Варанасі (Бенареса, Каші), визнаного центру індуїзму, одне зі священних індійських міст.

Рудраварта й *Рудракоті* – назви місць прощі, де, вважається, можна омитися в священних водах, змити всі гріхи й урятувати від усіляких лих свій рід (АП, 177). *Рудрамарґа*, „Шлях Рудри" – священне місце, в якому той, хто

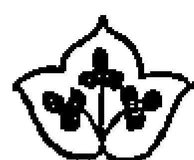

поступатиме лише один день і одну ніч, досягне царства Індри – сварґи. *Рудрапраяґа*, „Праяґа Рудри“ – священне місце, де ріка Мандакіні зливається з Ґанґою.

„*Рудрахрідая*“ і „*Рудракшаджабала*“ – назви двох упанішад, які пояснюють і трактують прихований зміст вед; перша з них відноситься до „Самаведи“ („Веди наспівів“), а друга – до так званої „Чорної Яджурведи“ (Сыркин, 16).

Рудракша, „Око Рудри“ – священне для індусів дерево (*Elaeokarpus ganitrus*). З його твердих ягід або кісточок, що нібито утворилися зі сліз Рудри, роблять чотки – їх шанувальники Шіви-Рудри носять на руці, шиї, голові (Мукундорам, 225). *Рудравіна*, „Віна Рудри“ – первісно двострунний, потім чотириструнний щипковий музичний інструмент, що його мусульмани після приходу в Індію називали рубаб (Там же, 193). *Рудрабгумі*, „Земля Рудри“ – місце на березі ріки, де спалюють небіжчиків, *шмашан*.

У зв'язку з тим, що печеніги й половці виявляють спорідненість із раджпутами, а між Україною і Раджастханом є численні топонімно-гідронімні паралелі, слід зазначити, що культ Шіви-Махадеви – найпоширеніший у раджпутів, як і культ пов'язаних із ним богинь-матерів. Раджпути частіше називають Шіву *Махадев* – „Великий бог“. І Шіву, і Вішну вони називають іще *Бгаґван*, тобто „Бог“. *Ван* в імені *Бгаґван* – суфікс, той же, що і в слов'янських іменах *Радован, Милован, Іван-Йован* тощо, а санскр. *bhag* споріднене зі слов. *бог*.

14. ТАЛАПІНДА

„Реестр Запорожского войска 1756 года“ подає цікаве козацьке прізвище – *Талапінда*. Його тут мають 7 козаків, що служили в різних куренях: *Талапінда* Іван і *Талапидро* Василь (Іванівський курінь), *Талапінда* Семен (Канівський курінь), *Талапінда* Дмитро (Кушівський курінь), *Талапінда* Павло (Платніровський курінь), *Талапінда* Хома (Титарівський курінь), *Тала Пінда* Юхим (Уманський курінь; РЗВ, 28, 30, 52, 80, 90, 96).

Як бачимо, п'ять прізвищ мають форму *Талапінда*, одне – *Тала Пінда*. Що, очевидно, має засвідчувати двокомпонентність його. Ще одне прізвище має форму *Талапидро*. Та оскільки в тому ж Іванівському курені фіксується і прізвище *Талапінда*, яке апробується такими ж прізвищами в інших куренях, то форму *Талапидро* слід вважати помилковою, викликану хибним чи неуважним написанням. Правильною формою прізвища для всіх носіїв мусить бути *Талапінда*.

Судячи з усього, прізвище *Талапінда* справді складається з

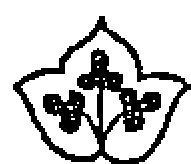

двох компонентів, а саме: *Тала + пінда*. Якщо це так, то знаходимо й інші українські прізвища з компонентом *Тала*: *Талавіра* – прізвище на табличці в Броварській районній адміністрації; тут *віра* може бути вже знайомим нам компонентом по іменах *Балвір* (санскр. *Балавіра*) і *Ранвір* (санскр. *Ранавіра*), *Сувір* (санскр. *Сувіра*), українському імені *Севір* і племінній назві *сівери*. Прізвище *Талалай*, що його має, зокрема, відомий український поет Леонід Талалай, теж, судячи з усього, містить компонент *Тала*, значення якого не зовсім зрозуміле. Та вкрай важливо, що цей компонент засвідчено аж у п'яти епітетах Балавіри, землеробського божества, імена якого досить рясно відбиті в козацьких і взагалі українських прізвищах. Це епітети *Талабгут, Таладгваджа, Талакету, Талалакшан, Таланка*. Вони тлумачаться „Пальмостяжний", „Чий атрибут – пальма", „Чий символ – пальма" тощо. Де *tala* – різновид пальми, так звана віяльна пальма, пальміра, а *dhvaja, ketu, lakshan* – відповідно „прапор", „атрибут", „знак" (СРС, 241, 310).

Хоча не зовсім зрозуміло, про яку пальму може йтися в Україні. З пальми виготовлялося „пальмове вино", а Балавіра – неабиякий любитель його. Тож епітет *Таладгваджа* може, очевидно, відбивати цю його особливість. Олег Трубачов в одному з етимологічних етюдів спробував пояснити загадкове слово *тарпан*, пов'язуване з Кримом. У В.Даля *тарапан* означає „кам'яне корито або дерев'яний кадовб, у якому чавлять, топчуть виноград". Дослідник доходить висновку, що винобський термін *тарапан//тарпан* не з грецької мови. Сама реалія – кам'яна посудина, корито для чавлення винограду, видовбане в суцільному камені, місткістю 15 – 20 відер, або ж камінне масивне ложе важільного винобського пресу, з жолобом і зливом – такі археологічні знахідки трапляються в давньому Боспорському царстві. Знахідки таких виноградних пресів-тарапанів відзначені й у таврських поселеннях у нагірному районі Херсонесу. Фактично там, де дожило до наших днів слово *тарапан*.

Принцип тарапана як ложа з жолобом - щоб чавлений виноградний сік стікав жолобом, а не переливався через краї. Тому О.Трубачов припускає, що слово *тарапан* сходить до *tara-pana*, досл. „захист від переходу", тобто від переливання через вінця. Ця давня форма не збереглася, хоча схоже утворення бачимо в інд. *vata-panam* – „захист від вітру". Компоненти *tara* – „перехід" і *pana* – „захист", „укриття" представлені окремо і в індійських, і в іран-

ських мовах. Причому в іранських мовах є низка словосполучень із давнім *рапа*: согд. *arspan* – „господар“, „хазяїн“, ягноб. *anguspana* (досл. „захист пальця“) – „наперсток“, мундж. *xalfan* – „шкіряний мішок для муки“ (з чого видно, що другий компонент може означувати місткість, ємкість, посудину). Сліди *тара-пана* ведуть у гірський і південний Крим, а це значно послаблює імовірність його іранського походження. І навпаки, посилює імовірність запозичення його з індоарійської мови.

Наявність в іранських мовах і, певно, в індійських, значення *пана* як місткості, посудини, дозволяє припустити, що пояснення слова *тарапана* може бути трохи іншим. *Тара* може означати й те, що міститься в посудині чи місткості, що чавиться з винограду або інших фруктів. Тобто виноградний чи інший сік, з якого після певних процесів утворюється вино чи горілка. У цьому плані цікаве слово хінді *тара* (*тада*) – „вино“, „пальмове вино“, „пальмова горілка“. У санскриті слову хінді *tari* – „вино“ відповідає *tali*. З нього утворене англ. *toddy* – тодді, пунш, пальмовий сік, надто який перебродив і має певний градус; раніше ця назва мала форми *tarrie*, *terry* – з хінді *tari* або *tar* – „пальма“, санскр. *tala* – „пальмира“ (DEE, 928).

Є терміни з компонентом *тара*: хінді *тар-патра* (санскр. *тала-патра*) – пальмовий лист для письма, санскр. *тала-раса* – вино з плодів пальміри, *тала-вана* – пальмовий гай, *тала-мішрі* – патока з плодів пальміри, хінді *тарі-хана* – „винна крамничка“, „винарня“, *тарівала* – „торговець пальмовим вином“ тощо.

Варте уваги й те, що санскрит знає слово *пана* в значенні „те, що п'ють“. А також „напій“, „питво“, похідне від дієслівної основи *ра* – „пити“ (СРС, 386). Тож не виключено, що *пана*, *пан* у словах *тарапана*, *тарапан*, *тарпан* може означати й „напій“. Тоді компонент *тара* мав би, певно, означати те, з чого зроблено напій. Для цього цілком підходить слово хінді *тар*, тотожне санскр. *тала* (хінді *таль*) – „пальма“, „пальміра“ й відповідно *тарі*, *талі* – „пальмове вино“. У такому разі термін *тарапан* може означати „пальмовий напій“, тобто „пальмове вино“. Або просто „вино“, „спиртне“.

Проте вірогідніше, що *тала* – якесь означення воїна, на зразок „дужий“, „доблесний“, „славний“. Це випливає з українського прізвища *Талавіра*, де *віра*, певно, те саме, що й у *Балавіра*, а ім'я *Балавіра* означає „Могутній герой“.

У „Махабгараті“ згадуються племена *талачари* й *таладжанґхи*. Перших епічна поема

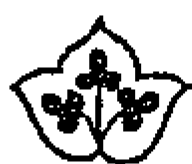

згадує разом із деякими іншими племенами: „Нехай попереду тебе ступають дравіди з кунталами, андгри й *талачари*, чучупи й венупи" (УП, 276).

Не менш показове й оточення, в якому виступають *таладжанґхи*: "...народилися Удаварта серед хайхаїв, Джанамеджая у ніпів, Бахула у *таладжангхів*, пихатий Васу серед крімі, Аджабінду в сувірів, Кушардгіка у сураштрів, Аркаджа у баліхів ...Хаяґріва серед відехів, Варакра серед махауджасів, Баху в сундаравеґів, Пуруравас у диптакшів, Сахаджа серед чедіїв і матсьїв...(УП, 167).

Згадувані тут хайхеї сходять до давнього роду, що веде початок від Яду, родоначальника ядавів (з них походили Крішна й Балавіра). Спадковою столицею хайхайських царів було місто Махішматі (нині *Махешвара*, або *Махеш* на правому березі р. Нармади). Досить показово, що таладжанґхи згадуються у зв'язці з такими відомими племенами, як *сураштри, сувіри, чедії, матсьї, відехи*. З сураштрів походила Реваті, дружина Балавіри, в Сураштрі жили ядави, а сувіри, споріднені зі слов'янськими сіверами, засвідчені в давній Україні. Етноніми в процитованому абзаці, починаючи від ніпів і кінчаючи нандівеґами, стосуються племен і народів, місцерозташування яких достеменно не з'ясовано (УП, 502). Таладжанґхів, які в епосі згадуються з хайхаями, локалізують у сучасному Раджастхані. За епіко-пуранічними переказами, батьком легендарного царя Саґари був Баху – його скинули з престолу племена хайхаїв і таладжанґхів, тож помер він у вигнанні, на чужині. Мстячи за батька, Саґара знищив хайхаїв і таладжанґхів, а інші народи (серед них персів, скіфів і греків) підкорив і назавжди заборонив їм вивчати веди та здійснювати ведійські обряди. Внаслідок чого ці, колись кшатрійські (воїнські) племена здичавіли й перетворилися на варварів-млеччхів.

У „Махабгараті" Арджун каже Крішні: „В Іраваті полягли від твоєї руки Бгоджа, що не поступався в ратній справі самому Картавір'ї, а також ґопаті й Талакету" (АП, 40).

Ясно видно, що епітет *Талакету* стосується саме воїна – під цим іменем виступає могутній воїн Бгішма, який у „Махабгараті" очолює військо кауравів. Більше того, ім'я *Бгішма* знаходить український еквівалент – *Бушма*, одним з імен якого є і *Апаґея*, утворене від однієї з назв священної Ґанґи – *Апаґа* (див. статтю „Бгішма, Апаґея і священна Ґанґа").

Є ще белуджське плем'я *тальпури*, яке у XVIII ст. захопило

Сінд. Засновник сікхизму Ґуру Нанак народився 1469 року в селі *Тальванді* (нині Нанкана Сахиб у провінції Пенджаб, Пакистан), за 55 миль на північний захід від Лахору. Принагідно відзначимо, що Птолемей згадує в Тавриці (сучасний Крим) поселення *Лагура*. Індійський Лахор у давнину називався *Шалатура*, а в південно-західному Криму документи XVIII ст. знають назву *Чалтура*, сучасне *Челтера* (ІА, 92, 268). Неподалік Тальванді було й місто *Чухиркан*, куди батько послав майбутнього засновника сікхизму зробити закупки, прагнучи прилучити сина до торгівлі. Але з цього нічого не вийшло – підліток роздав гроші жебракам і факірам. Назва *Чухиркан* тотожна назві *Чигирин*.

Ім'я *Таладжанґха* має у „Махабгараті" один демон, про якого мовиться, що він був убитий жезлом Брахми, бо зневажливо поставився до тих, хто гідний почестей (АП, 705). *Таладжанґха* також – цар із роду хайхаїв, внук Арджуни Картавір'ї; за „Артхашастрою", він загинув від того, що посмів напасти на брахманів з роду Бгріґу (АП, 705). А Бгріґу належить до ядавів, він – дід Деваяні, матері Яду. У „Махабгараті" згадується тіртха (місце прощі) *Талалохітья*, яку, за переказами, в давні часи заснував Рама. В „Океані сказань" Сомадеви (XI ст.) один із воїнів-раджпутів зоветься *Талабгата*. А оскільки *bhata* в санскриті – „воїн" (СРС, 474), то компонент *тала*, очевидно, мусить мати значення, яке характеризує воїна, скажімо, *могутній, мужній, хоробрий, неперевершений, славний, великий, нездоланний* тощо. Тобто ім'я *Талавіра*, засвідчене в Броварах, але не виявлене в індійців, може значеннєво відповідати імені *Балавіра*, яке означає „Могутній богатир", „Герой"; таке ж значення має індійське *Сувір*, тотожне українському *Севір*. Ім'я *Таладжанґха* й однойменний етнонім тлумачаться відповідно як „Довгоногий" і „довгоногі", хоча санскритські словники такого значення для *тала* нібито й не дають. А *джанґха* – справді „нога" (до ступні).

Показово й те, що в Індії фіксується низка назв із *Тала*: *Талаґунда, Таладгваджа, Таладжа, Талапурамсака, Талаттхера, Талахарі, Талеватака* (суч. *Талеґаон*). Із цих назв *Таладгваджа* збігається з епітетом Балавіри – „Талостяжний", а *Талахарі* пов'язується з Вішну, бо одне з імен Вішну – *Харі*. *Талахарі* ототожнюють із місцевістю в окрузі Біласпур; давня назва її, схоже, була *Тара-дамшака-бгуті*, згадана на мідній дарчій пластинці, знайденій там. Тоді, певно, компонент *Тала* міг мати давнішу форму *Тара*. Назву *Таладгваджа* ототожнюють із на-

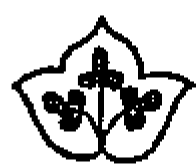

звою *Таладжа*, а розташовують у Катхіяварі, в Ґуджераті.

Талаґунда розташована в штаті Майсор, де було знайдено напис на кам'яній колоні одного царя. *Талаттхера* – назва села, засвідчена на дарчій мідній табличці з Судави; у ній мовиться, що цар із династії Ґанґів подарував село брахманові Вішнусомачар'ї. Тобто й тут бачимо опосередкований зв'язок із Вішну. *Талеватака* ототожнюється з Талегаоном біля міста Пуна. Тут також знайдено мідну пластинку часів царя Крішни I з династії Раштракутів. *Талапурамсака* – теж село, подароване брахманам Крішною III із цієї ж династії (НСАІ, 193, 194, 299, 330). Як бачимо, більшість згаданих назв так чи інакше причетні до Вішну, Крішни й Балавіри-Баладеви.

Слід відзначити, що і в Україні чимало назв, які містять компонент *Тал*. Наприклад, тільки на Черкащині: *Тальне* – місто, районний центр; ріка *Тальянка*, назва якої напрочуд перегукується з епітетом Балавіри – *Таланка*; *Тальянки* – село, біля якого виявлено залишки 5 поселень трипільської і 1 – черняхівської культури. У Христинівському районі цієї ж області – село *Талалаївка*, а в Чернігівській – село й селище (райцентр). Сюди ж і гідроніми: *Талаліївка, Таламаш, Талачерський, Талівська, Талма, Талова, Таловець, Таль, Тальнянка, Тальянська* тощо. З чого видно, що компонент *Тал* не регіональний, що охоплює вузький ареал, а поширений в усій Україні. Гідронім *Таламаш* спонукає звернути увагу на давнє місто в Галицькій землі, згадуване в Іпатіївському літописі під 1213 роком – *Толмачь*, яке сьогодні тлумачиться як похідне від назви тюркського племені і від давньоруського *тьлмачь* – „толмач", „перекладач" (НДГ, 172).

Що ж до компонента *пінда* в прізвищі *Талапінда*, то й він має індійські паралелі. Тут є такі ритуальні терміни, як *пінда* – кльоцка, кулька з вареного рису й муки; іноді до цієї суміші додають трохи кунжутної олії або м'яса. Ці кльоцки приносять у пожертву предкам (*пітрі*) при поминальному обряді, який називається *шраддга*. Оскільки санскритська *шраддга* – це давньоукраїнська *тризна*, а українцям відоме прізвище *Тризна*, то цілком імовірно, що вони знають і прізвище *Пінда*. Або прізвища, де це слово виступає одним із компонентів. Тоді козацьке прізвище *Талапінда* і є свідченням цього.

Цікаве в цьому плані й прізвище козака Канівського куреня – Лаврін *Шпинда*, де служив і козак Семен *Талапінда*. Прізвище *Шпинда* може відповідати санскритському терміну *сапінда*. Коло родичів, які спільно приносять пінду як поминально пожертву по-

мерлим предкам – батькові, діду чи прадіду – означається терміном *сапінда*, досл. „співкльоцник", „однокльоцник". Де *са* – префікс сукупності, спільності, збірної множини (пор. схожий сучасний термін *однокашник*, який первісно теж сходить до спільного споживання ритуальної їжі – *каші*). *Сапінда* – близький родич (звичайно до третього коліна по висхідній і по низхідній лінії), що приносить жертовну їжу тому самому предку. Терміном *сапіндакарана* означується обряд прилучення небіжчика до сонму предків, яким здійснюють поминальні пожертвини (Пандей, 308). Упродовж десяти днів після смерті робилися жертвоприносини на честь небіжчика – *пінда*. Вважалося, що завдяки цій пінді кожного дня створюється якась частина нового „примарного тіла" небіжчика: першого дня – голова, тоді очі, вуха, ніс і т.д – це так звана *дашаґатра*. На десятий день це „примарне тіло" вважається повністю створеним (ДДО, 288-289).

Одинадцятого дня після смерті небіжчика готують десять пінд-кльоцок – кульок із вареного рису, змоченого в молоці з водою; вважається, що ці кльоцки допомагають небіжчику отримати нове тіло для наступного життя. Ці ритуали, які йдуть за кремацією-спалюванням, вважаються несприятливими й духовно нечистими.

Шраддга-тризна – це почесті, які щороку воздаються померлому предку. Вони вважаються сприятливими. Ритуал першої шраддги індуси намагаються відбути в якомусь святому місці, наприклад, у Хардварі на священній Ґанзі. Надалі вся церемонія відбувається вдома. Кожен запрошений жрець-брахман представляє небіжчика-предка, й багато сімей цього дня поминають усіх своїх предків. На жертовну учту запрошуються всі близькі родичі. Сама учта складається з зернят кунжуту, води й пінди. Спершу пригощають брахманів. Окрім пінд-кльоцок готують інші страви, залежно від місцевих звичаїв. Найближчі родичі отримують порцію кльоцок з кунжутом і водою, дальні родичі - тільки кунжут і воду. Кожного брахмана після учти обдаровують грішми.

Є низка інших термінів, пов'язаних із піндою: *сапінді* – обряд принесення в пожертву кльоцок-пінд для прилучення померлого до предків; *пінда-да* – жертвувач (давач) ритуальних кльоцок, також „годувальник", „пан"; *пінда-патра* – карнавка (чашка) для милостині або сама милостиня; *пінда-пітрі-яджнья* – підношення ритуальних кльоцок душам померлих предків; *пінда-ґочаріка* – наймит, що працює тільки за харч; *піндака* – шматок, кусень; брила; куля; кльоцка, *піндарака* – міст;

гребля; *піндіка* – підошва ноги; м'язи (СРС, 393).

У ряді термінів *пінда* – другий компонент: *рактапінда* – „кров'яна кулька/тільце", *нетрапінда* – „очне яблуко", а також „кіт"; *пхенапінда* – „мильна бульбашка" (санскр. *пхена* = укр. *піна*); *парапінда* – "чужий харч", досл. "чужа кльоцка"; *екапінда* (*ека* – „1") – те саме, що й *сапінда*, тобто „однокльоцник"; *тарупінда* – „шпиндель". Останнє слово наштовхує на думку, що *тарупінда* й *шпиндель* можуть мати спільний компонент *пінд* – *пинд*, тим більше що серед козаків засвідчене ім'я *Шпинда*.

Борис Грінченко у своєму „Словарі" подає низку слів, які не тільки фонетично близькі до *пінда*, а й можуть бути спорідненими з ним: *пинда* – пиха, пихатість, чванькуватість; *пиндитися*, або *пиндючитися* – чванитися, задирати носа; *пиндючити* – надимати, випинати; *пиндючливий* – пихатий; *пинджєння* – хизування, чванство (СУМ, III 151). Між індійськими словами з *пінда* й українськими на *пинд* відчувається певний семантичний зв'язок.

Тож *Талапінда*, очевидно, одне з імен Балавіри.

15. ЧАМАРЕНКО

Чамаренко Дахно (РВЗ, 407; Полтавські полк і сотня).

Санскр. *chamara*: 1. бунчук, у Давній Індії неодмінний атрибут царської влади; 2. *чамари* – велика етно-кастова група в середньовічній і сучасній Індії.

Бунчук – атрибут, добре відомий запорозьким козакам. *Бунчук* – булава з китицями з кінського волосу, один із символів гетьманської влади. Було козаче звання – *бунчужний* на означення охоронця гетьманської інсигнії. В українців побутує прізвище *Бунчук*. Саме слово бунчук вважається запозиченням із тюркських мов (ЕСУМ, 296), хоча насправді воно згадується ще в „Ріґведі" й сходить до санскр. *пуччха* (*puchchha*), хінді *пунчх* (*punchh*) – „хвіст" (СРС, 395). Робився бунчук з хвоста тибетського яка або бика, який у санскриті має назву *чамара* – „як" або „віяло з хвоста яка, бика" (СРС, 207). Таким віялом відганяли комах від раджі або зображень богів під час жертвоприносин (ХРС, І 283). Тож такий атрибут, як бунчук, цілком може вважатися козацьким. Проте більші підстави пов'язувати прізвище *Чамаренко* з соціальною верствою *чамари* – "чинбарі", зважаючи, що українці знають і прізвища на означення інших соціальних верств – *Гупало, Рахманенко, Шудренко, Панікар, Кудин, Мазепа, Рай, Царенко* тощо. Чамари за соціальним статусом найближче стоять до шуд-

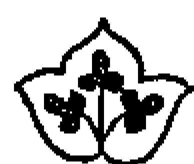

рів, які складали четвертий стан давньоіндійського суспільства.

Якщо жерці-брахмани й воїни-кшатрії належали до двох вищих станів, а хлібороби, скотарі, ремісники й торговці – до середнього, так званих *вайш'ів*, то найбідніші верстви населення належали до нижчих каст. Вони й досі зберігають давні звичаї, вірування та обряди. Це повною мірою стосується і чамарів – чинбарів, чоботярів, шевців, що мали справу зі шкірою та шкіряними виробами. І сучасні чамари в Індії поклоняються духам гір і лісів, каміння, колодязів, духам-покровителям оселі, домашнього вогнища, худоби. Вони вшановують богинь, що відвертають недуги, практикують магічні дії, мають своїх чаклунів. Відзначають свої кастові свята, здійснюють свої весільні, поховальні й деякі інші специфічні церемонії, які помітно різняться від свят і звичаїв вищих станів (Гусева, 59).

Чамари – каста чинбарів, які жили в селах, здебільшого займалися обробітком землі, сезонно працювали на полях селян, оскільки, за кастовими приписами, не могли володіти власною землею (Алаев, 182). Касти, традиційним заняттям яких була робота в полі, перебували на найнижчому щаблі суспільної драбини. До них відносились і численні чамари. Вони вважалися слугами панівної касти, і кожен землевласник мав свого чамара. Представники нижчих прошарків населення, які формально мали ремісничий фах, як чинбарі, фактично використовувалися як наймити в поміщицьких господарствах, отримуючи за це певну винагороду. Чамари-чинбврі шили й лагодили різні шкіряні вироби – цеберка для колодязів, всіляку упряж, виконували іншу роботу за традиційну частку врожаю. Але взуття на замовлення шили тільки за окрему плату. Чамари водночас прибирали здохлих тварин, шкіра з яких і була для них основним матеріалом для роботи. А таке заняття вважалося ритуально нечистим, тому слово чамара, чамар з часом прибрало й негативного, лайливого відтінку (ХРС, I 516).

У зв'язку з цим привертає увагу, що в білоруській мові є слово чамра, яке теж вживається в подібному значенні: „*Чамра*, чого ты ходзіш?" (ТС, V 287).

Білоруська мова знає і слово *чамара* із значенням „страховисько", „почвара", а ще – „неохайна людина". Що й собі перегукується із вживанням у деяких випадках слова *чамар*: „От чамаро ты стары!" Слово вживається і в значенні „темний", „недалекий розумом": „От чамара, не соображае нічого" або „Чамара, непо-

нятлівая жанчына, не усе дома" (ТС, V 287).

Лайливе білор. *чамра* і фонетично, і семантично відповідає хінді *chamra* – „шкура", „шкіра" (ХРС, I 518), яке іноді теж вживається в негативному плані, наприклад, у виразі хінді *cham ke dam chalana* – „заробляти на життя проституцією". Де *cham* тотожне *chamra* – „шкура", „шкіра" (ХРС, I 526). Із цим можна порівняти в Бориса Грінченка слово *шкура* – про жінку легкої поведінки (СУМ, IV 503).

В українській мові нібито не засвідчено слів, подібних до білоруських *чамра* й *чамара*. В українців є *чамара* – одяг галицького міщанина, прикрашений тасьмою і застібуваний висячими петельками (СУМ, IV 444); він іще називається *чемера, чемерка* – різновид чоловічого одягу, приталеного й зі складками іззаду (СУМ, IV 445). Ще одна назва цього одягу – *чимбарка, чинбарка*.

З огляду на це цікаво, що *чамар* – „чинбар" у мові хінді має різновиди *чамвар, чанвар*, а також, через закономірне чергування *в/б* – *чамбар, чанбар*. Що напрочуд близьке до укр. *чинбар* – „шкірник", „швець". Тим більше, що й українська мова знає дві форми цього слова – *чинбар* і *чимбар*. Як і два дієслова – *чинбарити* й *чимбарити*. Тобто є вагомі підстави вважати, що хінді *chamvar-chambar* і *chanvar-chanbar* й укр. *чимбар-чинбар* споріднені етимологічно, тобто мають спільне походження і однакове значення.

Слово *chamra* в мові хінді сходить до санскр. *charma* (сучасні різновиди мовою хінді – *charm, charam*), яке має значення „шкура", „шкіра", а також – „щит" (СРС, 208). Від нього утворені низка слів: *charmakar* – "чоботяр", „швець", *charmanya* – „шкіряний виріб", *charman* – „щит" (СРС, 208); *charmin* – „воїн, озброєний щитом" (те саме – *charmika*), *charmadruma, charmavriksha* – „береза" тощо (SED, 265).

Наявність у санскриті термінів *charmadruma* й *charmavriksha* на означення берези, дерева досить рідкісного для Індії, спонукає звернути увагу на те, що в слов'янських мовах чимало рослин і дерев містять у своїх назвах компонент *черем, чемер*. *Черемха, черемшина*, для яких характерна біла ознака, як і для берези (пор. у Ю.Федьковича: „Пишна черемшина вимахує білими своїми вітами" – СУМ, IV 455). *Чемериця* – рослина, яка буває і біла, і чорна, і жовта. Сюди ж *чемерівка* – настоянка на чемериці. *Чамаришок* – „тамариск". Сюди ж, очевидно, білоруське *чамра* – „самогонка", *чамор* – „чемериця" (ТС, 287), санскр. *chamarika* – *бот.* баухілія, гірське ебенове дерево (ХРС, I 516). Можливо,

з білор. *чамра* – „самогонка" споріднене укр. *очамрілий, чамріти, очемеріти* – задурманитись, дійти до непритомного стану тощо (пор. у Бориса Грінченка: *а тут ззаду кричать: „Бережись, бо вдарить тебе кілком!" Я й очемерів і не знаю як повернувсь...*).

Рясно відбите черем і чемер в українських та інослов'янських назвах: с. *Чемер* на Чернігівщині, а біля нього – ручай *Чемірка*; с. *Чемерне* на Рівненщині, болота *Чемеричні* на Харківщині й Луганщині, потоки *Чемірний, Чемеруватий* і *Чемеристий* на Івано-Франківщині – притоки Чорного Черемошу. Причому прикметно, що *Чемеристий* тече біля села Білоберізка Верховинського району (СГУ, 602). Болото *Черемхове* розміщується біля річки Білої, інше *Черемхове* – біля притоки Берестової, яр *Черемушний* – біля р. Мілової, притоки Сіверського Дінця, інший яр, *Черемховий* – біля р. Білої, притоки Айдару (СГУ, 604).

Назву *Черемош* (місцеві назви *Черемуш, Чиримуш, Черемша, Черемшев*), яку має права притока Пруту в басейні Дунаю і яка дуже давня (фіксується з III ст.), пов'язують із найменуванням дерева черемхи, здавна поширеного на берегах ріки. Аналогічним чином пояснюється і назва *Черемошна*, що її мають річки: права притока Кормину і права притока Тетерева у водозборі Дніпра й права притока Південного Бугу. З цим деревом пов'язують і назви річок *Чорний Черемош* (ліва притока Черемошу в тому ж басейні Дунаю) і *Білий Черемош* (витік Черемошу), перші компоненти яких виводяться від кольору води (ТСУ, 382). Проте насправді в основі цих назв може лежати давнє уявлення про дихотомічний, двоїстий поділ світу, на чоловіче й жіноче начало, на чоловічі й жіночі води. З чоловічим началом пов'язується права сторона, тобто й білий колір, а з жіночим началом – ліва сторона й чорний колір.

Звертає увагу й назва *Чемерівці* – райцентр на Хмельниччині, розташований на річці Жванчик (ліва притока Дніпра), вперше згадане під 1565 роком. Щодо його назви є кілька тлумачень. За однією, назва походить від *чемериці* – трав'янистої рослини з родини лілійних. Інше тлумачення (О.І.Соболевський) виводить назву з kimir, що нібито свідчить про те, що тут колись жили кімерійці, за якими й названо населений пункт (ТСУ, 380).

У такому разі сюди долучається й назва *Жмеринка*, що її має райцентр на Вінничині, розташований на вододілі річок Рів і Мурафи (басейн Південного Бугу). Поблизу нього знайдено залишки поселення трипільської культури, яке теж пов'язують із кімерійцями. Звертається увага

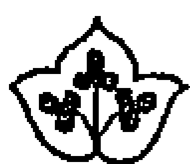

на те, що в античний період у басейні Дністра були могили кімерійських царів, про що пише в своїй "Історії" Геродот (V ст. до н.е.). Гадають, що назва *Жмеринка* могла утворитися з *gътъг* або *gътег*, звідки й *gimir*. А ассірійська мова називає кімерійців *gim(m)ir* (ТСУ, 136 – 137). Зазначимо принагідно, що назви печенізьких фортець на Дністрі, назви яких подає в X ст. візантієць Костянтин Багрянородний, знаходять своїх двійників в Індії, як назви раджпутських фортець (див. статтю в цій книжці „Індія і загадкові печеніги"). Це цікаво у зв'язку з тим, що факти свідчать про спорідненість причорноморських кімерів, індійських сувірів-сіндів і слов'янських сіверів (ТРС, 10 – 17).

У XV ст. зафіксовані й прізвища *Чемер, Чемеревич* тощо. Сюди ж долучається й історичне місто *Чемерин* у Волинській землі, згадуване літописом під 1149 роком. Причому в Суздальському літопису воно згадується як *Чемерин*, а під тим самим роком в Іпатіївському – як *Черемин*. Назва цього старовинного міста виводиться від *чемер* – „отруйна рослина чемериця", оформленого присвійним суфіксом *ін* (НДГ, 184).

Від цієї ж основи утворено ряд інших назв. У Білорусії: *Чемери* (*Чамеры, Чамяры*) – села в Кам'янецькому й Слонимському районах, с. *Чемерин* (*Чамярын*) у Пінському районі тощо.

Санскр. *charman* – „шкура", „шкіра", як гадають, відбилося в назві індійської ріки *Чарманваті* в Раджпутані (нинішній Раджастхан), згадуваної в давніх текстах. Вона бере початок в найвищій точці гір Віндг'я. Зараз вона називається *Чамбал*. Якщо перекласти назву *Чарманваті*, то українською вона дослівно звучатиме *Шкуровиця*. За легендою, ріка отримала таку назву через те, що по ній текла кров („сік шкіри" – *чарман*) з корів, яких забив на жертвоприносинах цар Рантідева. Тому ця ріка постійно асоціюється в індійській літературі з іменем Рантідеви.

Давня *Чарманваті* сьогодні має назву *Чамбал*, а на Таманському півострові, давній Сіндиці, є гора *Цимбал*. Генуезькі документи XIV – XV ст. з Криму подають назву *Чембало* (*Cembalo*). Пліній згадує *Symbolum portus*, який знають Птолемей, Страбон і Арріан і назву якого тлумачать як „Порт символів" (ІА, 232).

З цією рікою пов'язаний і один цікавий давньоіндійський міф. Коли Кунті, мати пандавів, героїв „Махабгарати", народила ще до заміжжя дитину від бога Сонця Сур'ї, то вона нишком поклала її в корзину й пустила за течією ріки Ашва, притоки Чарман-

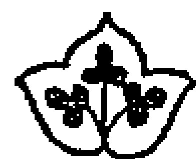

ваті. Корзина допливла до ріки Ямуни, потім і до Ґанґи, де немовля підібрали Радга й Адіратха – подружжя з країни Чампи. Вони й зростили Карну – так звали дитину, що народилася із золотими сережками, ознакою божественності. Карна згодом відігравав неабияку роль у подіях „Махабгарати", воюючи проти пандавів на боці кауравів. Давні індійські джерела знають і давнє село *Чаммак* в давній державі Відарбга (інакше – *Бгоджакатa*), яке в давнину називалося *Чарманк*. Воно стояло на березі річки *Мадгунаді* – „Медової ріки" (Law, 312).

У зв'язку з річкою Чарманваті та значенням її назви – *Шкуровиця*, варто зазначити, що і в Україні є кілька гідронімів, похідних від слова *шкура*: *Шкорушник* – потік, якраз у районі Чорного Черемошу; *Шкурати* – притока Десни (м. Мена на Чернігівщині); *Шкурине* – на лівому березі Дніпра, гідрографічна система в Запорізькій області. А також хутір *Шкурине*, болото *Шкуринка* й могила *Шкурина* неподалік (СГУ, 625).

У водозборі Дніпра засвідчено й назву *Чинбарка*, на означення болота, а добре відомо, що саме мікрогідроніми найчастіше є носіями найдавнішої інформації (СГУ, 608). В індійському місті Бгопал, відомому катастрофою на хімічному заводі, один із районів має назву *Чамарпур* – „Чамаропіль", „Чамароград" (Ашрафян, 74).

Слід відзначити, що *чарма* входить в епітети Шіви – *Чармавачан* і його дружини – *Чармамунда*, а також у терміни *чармар, чармару* – „чинбар", „швець" (SED, 205). Є чоловічі імена *Чамар, Чамараджа* – „Ватажок чамарів", *Чамарвала* – „Чамаристий", „З волоссям, як шерсть яка-чамара" (таке ім'я мав царевич), *Чармін* – „Захищений щитом"; це зайвий раз підтверджує, що щити робилися з волової шкіри. Ім'я *Чармаван* – „Захищений латами/щитом" мав цар у „Махабгараті".

Таким чином, козацьке прізвище *Чамаренко* виявляє зв'язки з індійськими й українськими фаховими термінами, з топонімами, гідронімами й антропонімами, пояснює чимало українських реалій, які сходять до давніх часів.

16. *ШЕКЕРА*

Козацьке прізвище *Шекера* засвідчене в „Реестре Запорожского войска 1756 года". Його мають *Шекера* Ярмола (12; Васюринський курінь), *Шекера* Олексій (72; Пластунівський курінь), *Шекера* Василь (86; Тимошівський курінь), *Шекера* Трохим (91; Шкуринський курінь), *Шекеря* Іван (43; Кодлівський курінь).

Сюди ж, очевидно, відносяться й інші козацькі прізвища,

близькі до наведених прізвищ фонетично, але дещо трансформовані. Таке припущення підтримує те, що, зокрема, на українському грунті часто звуки *ч/ш* іноді змішуються, наприклад, *Бучма* й *Бушма*, *Чудря* і *Шудря*, *Чандала* й *Шандала*. Тож цілком може бути, що й прізвище *Шекера* може видозмінитися в *Чекера*. Тоді до наведеного списку долучається ще низка козацьких прізвищ: *Чекер* Самійло й Костя (8; Брюховецький курінь), *Чекересаб* Савка (9; Брюховецький курінь), *Чекерес* Степан (24; Джерелівський курінь), *Чекерис* Грицько (87; Тимошівський курінь). Очевидно, до цього досить розлогого списку слід долучити прізвища ще двох козаків Іванівського куреня *Секергей* – Іван і Лук'ян (28, 35).

Зі списку видно, що в деяких куренях по кілька носіїв прізвища *Шекера*, зокрема, в Брюховецькому, де служили Самійло й Костя *Чекери*. У цьому ж курені був і *Чекересаб* Савка. Дещо незвичні форми прізвищ – *Чекера* й *Чекересаб*, проте нема сумніву, що в них спільна основа – *Чекер*. Так само в Тимошівському курені два козаки – Василь *Шекера* та Грицько *Чекерис*, у яких ми теж припускаємо прізвища зі спільною основою *Шекер/Чекер*. Коли щодо Самійла й Кості Чекерів можна припустити, що вони близькі родичі (брати або син і батько), то щодо Василя Шекери й Грицька Чекериса такого сказати не можна – це вочевидь неспоріднені кровно козаки.

Таке розмаїття в написанні прізвищ – *Шекера, Шекеря, Чекер, Чекерис, Чекерес, Чекересаб* і *Секергей* – спонукає думати, що прізвища були досить незвичні для записувачів, хоча водночас і досить поширені. Принагідно зазначимо, що прізвище *Шекера* знає і „Реєстр Війська Запорозького 1649 року", тобто ще за понад сто років до „Реєстру" 1756 року. Що прізвище *Шекера* існувало в часи Богдана Хмельницького засвідчують прізвища козаків Івангородинської сотні Чернігівського полку – *Шекеренко* Протас та *Шекгеренко* Хведор (РВЗ, 486). Прізвище *Шекгеренко* цікаве тим, що воно, судячи з усього, подає придихове *кг/кх*, не збережене в слов'янських мовах, але збережене в індійських. Це може допомогти при з'ясуванні походження і значення прізвища *Шекера* й похідних від нього.

Із сучасних носіїв цього прізвища можна відзначити *Шекеру* Анатолія Федоровича, відомого українського хореографа, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка 2000-го року за балетні вистави останніх років.

Імовірно, до розмови причетні й гідроніми: *Шекерянка* – потік у

Рахівському районі Закарпатської області (вона ж – *Шекеринка*); *Шекирівський* – потік у Верховинському районі Івано-Франківської області (с.Голови); *Шекелівка* – потік у Надвірнянському районі цієї ж області (с. Микуличин); тут же – потік *Шекелівський* (СГУ, 620). Сюди ж, очевидно, *Чекерева* – рукав Дніпра у Кіровоградській області (СГУ, 602). З чого видно, що ареал поширення гідронімів на *Шекер* охоплює переважно Закарпаття і Прикарпаття, хоча відмічені й на сході України. Козацьке прізвище *Шекерявий* у козака Черкаського полку Остапа *Шекерявого* (РВЗ, 65), деякі дослідники виводять із діал. *шекеряти* – „шепелявити" (РВЗ, 565). Справді, українська мова знає слова *шегерявий* – „шепелявий", яке вважається діалектним і засвідчене в колишньому Лохвицькому повіті (*Він трохи шегерявий*). Є і слово *шегеря* – різновид танцю (*У Київі заказали, щоб шегері не скакали*; СУМ, ГУ 490). Проте наявність гідронімів із цим компонентом заперечує тлумачення прізвища *Шекера* від дієслова, тим більше діалектного, із значенням „шепелявити", попри навіть те, що українці добре знають прізвище *Шепель*. Бо річки чи потоки так називатися не можуть. Це видно й на прикладі козацького прізвища *Баглай*, яке виводилося від діал. *баглай* – „ледар", „нероба" і яке теж відбите в українських річкових назвах (ТРС, 177 – 186).

Українське прізвище *Шекера* співставляється з індійським іменем *Шекхара* – „Корона", „Вінець" (СРС, 653). В „Океані сказань" кашмірського поета Сомадеви (XI ст.) імена з *шекхара* мають царі: *Ґунашекхара* – „Корона чеснот"; *Чандрашекхара* й *Індушекхара*, „Місяцекоронний" – епітет Шіви; зачіску його прикрашає півмісяць – один із неодмінних атрибутів цього бога, а про те, як це сталося, розповідають давньоіндійські міфи; *Падмашекхара*, „Лотосокоронний" – повелитель небесних музик-ґандгарвів; *Канчанашекхара*, „Золотокоронний" – слон, здатний витати в піднебессі тощо. Ім'я *Кулашекхара* (хінді *Кульшекхар*) – „Вінець/Корона роду", мав цар, правитель князівства Траванкор. Заради служіння богові й улюбленої справи – поезії він зрікся престолу, але вславився як поет і увійшов у давні поетичні антології. Цар у романі „Кадамбарі" давньоіндійського письменника Бани (VII ст.) *Шрінґарашекхара* – „Вінець/Корона любові".

Епітетом *Харашекхара* – „Корона Хари (тобто Шіви)" означається священна Ґанґа. Так само на означення Ґанґи вживається епітет *Уґрашекхара* – „Корона

Уґри“, де *Уґра* – ім'я того ж Шіви. Місяць означається епітетом *Шівашекхара* – „Вінець/Корона Шіви“. *Тунґашекхара*, „Гора-корона“ – назва священної гори.

Якщо вдатися до сучасних індійських імен і прізвищ, то й серед них чимало з цим компонентом. Найпопулярніше тут ім'я і прізвище *Чандрашекхар*. Його мають *Чандрашекхар* Азад – борець за незалежність Індії; політичний діяч 80 – 90-х років XX століття *Чандра Шекхар* і *Чандрашекхарам* Веллурі – індійський письменник, що писав мовою телугу, однією з дравідійських мов, поширених на півдні країни. Індійський учений-астрофізик Субраманьян *Чандрашекхар* (1910 – 1995) отримав 1983 року Нобелівську премію..

Особливо цікаві цейлонські (шріланкійські) факти, де теж маємо численні прізвища й імена з *шекхара*. Щоправда, дещо трансформовані, але ближчі до українського варіанту. Для прикладу візьмемо хоча б прізвища цейлонських учених.

Віджесекера Н.Д. – автор книги „Цейлонський народ“ (1950) і низки статей. Санскритська форма прізвища – *Віджаяшекхара*, що значить „Корона/Вінець перемоги“.

Обеєсекера Ґ. – автор книги „Земля Тенуре в землеробському Цейлоні“ (1967, Кембрідж). Санскритська форма прізвища – *Абгаяшекхара*, „Вінець/Корона безстрашшя“ (санскр. *bhaya* – „страх“ споріднене з укр. *боятися*, а – заперечна частка *не*).

Ґунасегарам С.Дж. – автор статті „Написи в кандійському Перахері“ (1961). Санскритська форма прізвища – *Ґунашекхара*, „Корона/Вінець чеснот“.

Є і цейлонське прізвище *Малаласекера* – „Вінець Малали“, де *Малала*, очевидно, назва гори, місцевості чи якогось божества. Санскритська форма прізвища – *Малалашекхара*. Є ще цейлонське прізвище *Сомасекера*, санскритська форма якого – *Сомашекхара*, де *Сома* – одне з імен Місяця. Епітет *Сомашекхара* тотожний таким епітетам Шіви як *Чандрашекхара* й *Індушекхара*. З Місяцем пов'язаний день тижня – *понеділок*, по-санскритському *сомавара*, „день Соми“, тобто Місяця. Те саме бачимо в англійській мові, де *Monday*, „День Місяця“, теж означає *понеділок*.

Таким чином, на цейлонському ґрунті, тобто сінгальською мовою, санскр. *shekhara* прибирає форм *sekera*, *segara*, *sekhara*, близьких до українських форм.

Синонімами до *shekhara* є санскритські *mukuta*, *apida*, *chuda*, *mauli*, *maulin* тощо. Наприклад, синонімами до *Чандрашекхара* є *Чандрамукута*, *Чандрапі-*

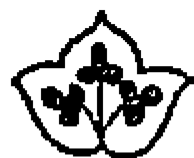

да, Чандрачуда, Чандрамаулі, Чандрамаулін. В „Океані сказань" Сомадеви ім'я *Чандрапіда (Чандра+апіда)* мають два персонажі – цар і царевич. У зв'язку з санскр. *apida* – „корона", „вінець" привертає увагу *Діва-Обида* в „Слові о полку Ігоревім". *Апіда* та *Обида* – споріднені слова, а Діва, покровителька й захисниця Херсонесу Таврійського, тотожна індійській Деві, зображається якраз із короною (детальніше про це див. окрему статтю).

У тому ж „Океані сказань" діють герої з іменами *Пратапамукута* (цар) – „Вінець/Корона доблесті", царевич *Ваджрамукута,* „Ваджрокоронний", син Пратапамукути; *Тарапіда,* „Зіркокоронний", а його син *Чандрапіда* – „Місяцекоронний". Ім'я *Кувалаяпіда* – „Лотосокоронний" має тут і могутній слон. Чоловіче ім'я *Ратнамукута* означає „Увінчаний коштовним каменем", *Шашанкамукута,* „Увінчаний півмісяцем" – епітет Шіви.

Ім'я сина Пратапамукути – *Ваджрамукута* містить компонент *ваджра.* Ваджра – перун, громова стріла, зброя бога Індри, царя богів і ватажка небесного воїнства. Тож *Ваджрамукута* – епітет Індри, про якого знає і „Влесова книга". Слід зазначити, що чоловічих імен з компонентом ваджра дуже багато: *Ваджравеґа, Ваджрамушті, Ваджрапані, Ваджраюдга, Ваджрапрабга, Ваджрасара* тощо.

Термінами *мукутадгарі, мукутадгарін* – „коронодержець", *мукутін* – „увінчаний короною" означається правитель, цар. *Раджамукута* – „царська корона". Слово *мукута* згадується ще в „Рігведі". Плем'я чи народність *мукути* згадує „Махабгарата" поряд з іншими народами й племенами – *діптакші, індраватси, таладжанґхи, кріми, відехи, нандівеґи, сураштри, хайхаї, сувіри.* Список цікавий тим, що в ньому засвідчено етноніми, так чи інакше дотичні до України й українських реалій. Сувіри виявляють спорідненість з українськими сіверами й кімерійцями, з сураштрів походила Реваті, дружина Балавіри, старшого брата Крішни, серед сураштрів жили ядави, племя Крішна й Балавіри, тотожне літописним ятвягам тощо. Всі ці племена виступали у війні на боці кауравів. Мовиться також, що серед них народилися відомі епічні герої. Зокрема, Пururавас народився серед диптакшів (пор. укр. прізвище *Диптан*), Шама – серед нандівегів, Віґахана – серед мукутів.

Перський відповідник санскритським *shekhara, mukuta* тощо – *taj. Тадж* – поширене чоловіче ім'я в іранців, афганців, таджиків. Знаменитий *Тадж Махал* в Індії означає „Корона-Палац". Арабський термін *тадж-уд-даула* –

„корона/вінець держави", *тадждар* – титули правителя. Ім'я *Таджеддін* або *Таджуддін* – „Вінець віри", *Тадж-уль-мульк* – „Вінець держави", *Тадж-уль-алам* – „Вінець/Корона світу", *Таджбахш*, „Дарувач корони" – епітет Рустама, героя „Шахнаме" Фірдоусі, переносно – „покровитель царів". *Таджунніса* – жіноче ім'я, яке означає „Корона/Вінець жінок" або „Велителька", „Цариця".

Тадж у перській мові, окрім значень „корона", „вінець", має і значення: султан – прикраса з пір'я на головному уборі; чубчик у птаха; прикраса у вигляді башточки над дахом будинку; трефова масть; шедевр, неповторна річ. Так само й *мукута* має значення „корона", „вінець", „тіара", а ще „вершина", „пік", „гребінь", „чубчик", „вінок", „найкращий". Епітет *Шікхандін* (від *шікха* – „чуб", „пасмо волосся на голові"), тобто „З чубом", „Чубатий", „Косатий" має Вішну. Ім'я *Шікхандін* мав і син царя Друпади, дочка якого, Драупаді, стала дружиною п'ятьох братів-пандавів. Шікхандін народився дівчинкою під іменем *Амба*, щоб помститися Бгішмі. Разом із двома сестрами її викрав могутній Бгішма у дружини своєму зведеному братові-цареві. Проте брат відмовився одружитися з нею, бо вона вже була заручена з іншим, а Бгішма теж не міг одружитися з царівною, бо присягнувся не одружуватись. Ображена і втратою жениха, і відмовою Бгішминого брата, а тоді й самого Бгішми одружитися з нею, царівна поклялася віддячити Бгішмі за порунтане життя. Подвижництвом вона добилася в Шиви, щоб він допоміг їй у цьому. В наступному народженні вона народилася донькою царя Друпади під ім'ям *Шікхандіні*, але потім обмінялася з напівбогом-якшею статтю і стала юнаком Шікхандіном. У двобої Арджун, що виступав на боці пандавів, ніяк не міг здолати Бгішму, воєначальника кауравів, тому вдався до нечесного вчинку. Він виставив попереду Шікхандіна, і Бгішма відмовився застосувати проти нього зброю, бо й надалі вбачав у юнакові дівчину, а підійняти руки на жінку він не міг. Цим скористався Арджун, смертельно поранив Бгішму, і той помер на ложі із стріл.

Індійські *мукути* мають свого іранського двійника – *таджики*. Обидва етноніми містять значення „корона", відповідно інд. *mukuta* й іран. *taj*.

Зі сказаного напрошується один важливий висновок. Якщо зважити, що санскритське *у* часто-густо відповідає українському *и* (*tu* – *ти*, *musha* – *миша*, *dhum* – *дим*, *sunu* – *син*, *chatura* – *чотири*, *rudate* – *ридати*, *kupyate* – *кипіти* тощо), то санскр. *mukuta* на українському ґрунті мусить приб-

рати форми *микита*. І виходить, що українське ім'я *Микита*, від якого утворено багато сучасних українських прізвищ, теж має значення „Корона", „Вінець".

Прізвище *Короненко* побутує в українців (його має, зокрема, поетеса Світлана *Короненко*), а ім'я *Микита* й похідні від нього прізвища надзвичайно вжиткові в запорозьких козаків.

ІНДІЙСЬКІ ЧОЛОВІЧІ ІМЕНА З ШЕКХАРА (SHEKHARA)

(За виданням: *Gandhi*, Maneka. Hindu Names, New Delhi, 1993)

Васанташекхара (*Vasantashekhara*) – „Вінець/Окраса весни", „Веснокоронний";

Вірашекхара (*Virashekhara*) – „Корона/Вінець героїв", „Найкращий із героїв". Таке ім'я мали: син царя Дгрітараштри, найстаршого з кауравів, батька ста синів; цар країни Чеді, який захистив Дамаянті, дружину царя Наля;

Ґунашекхара (*Gunashekhara*) – „Вінець чеснот", „Увінчаний чеснотами";

Девашекхара (*Devashekhara*) – „Божественна корона"; також рослина Artemisia sieversiana;

Джайшекхара (*Jaishekhara*) – „Увінчаний перемогами", „Звитяжнокоронний";

Джінашекхара (*Jinashekhara*) – „Найкращий серед звитяжців", „Вінець серед переможців" (таке ім'я мав джайнський святий);

Індушекхара (*Indushekhara*) – „Увінчаний півмісяцем", „Місяцекоронний";

Кшапакарашекхара (*Kshapakarashekhara*) – „Який носить півмісяць у зачісці", „Півмісяцекоронний", „Увінчаний півмісяцем";

Кусумашекхара (*Kusumashekhara*) – „Увінчаний вінком із квітів", „Квітковокоронний";

Падмашекхара (*Padmashekhara*) – „Лотосокоронний", „Увінчаний короною з лотосами" (таке ім'я мав цар ґандгарвів – небесних музик);

Пушпашекхара (*Pushpashekhara*) – „Увінчаний квітковим вінком", „Квітовінковий", „Квіткокоронний";

Раджашекхара (*Rajashekhara*) – „Корона царів", „Царськокоронний". Таке ім'я мали: санскритський драматург VII ст. і поет, драматург і географ з Махараштри, коментатор і автор поетичного трактату „Кав'я-міманса" й епічної поеми „Харі-віласа" (X ст.);

Равішекхара (*Ravishekhara*) – „Увінчаний Сонцем", „Сонцекоронний";

Ратнашекхара (*Ratnashekhara*) – „З коштовністю в короні", (таке ім'я мав джайнський автор XV ст.);

Сомашекхара (*Somashekhara*) – „Місяцекоронний" (Сома – „Місяць"). Епітет Шіви;

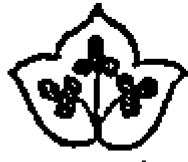

Тунґашекхара (*Tungashekhara*) – „Увінчаний вершиною" (назва гори);

Уґрашекхара (*Ugrashekhara*) – „Вінець Уґри (тобто Шіви)". Епітет Ґанґи;

Харашекхара (*Harashekhara*) – „Корона/Діадема Хари (тобто Шіви)". Епітет священної Ґанґи, яку прийняв на голову Шіва, коли вона спадала з небес на землю;

Шашанкашекхара (*Shashankashekhara*) – „Увінчаний Місяцем". Епітет Шіви;

Шашішекхара (*Shashishekhara*) – „Місяцекоронний", „З півмісяцем у короні". Епітет Шіви;

Шекхара (*Shekhara*) – „Корона", „Вінець", „Діадема", „Вінок", „Найкращий", „Ватажок";

Шівашекхара (*Shivashekhara*) – „Корона/Вінець Шіви". Епітет Місяця.

17. *ШІВАНЕНКО*

Шіваненко Артюх, *Шіваненко* Вацько(78; Черкаський полк, сотня Лазарева).

Санскр. *shiva* – бог, руйнівник світу, один із трьох верховних богів індуїстського пантеону (СРС, 646). Іконографічно зображається з тризубом, як і його дружина – *Шівані*, досл. „Шівина" (дружина Рудри – *Рудрані*, „Рудрина").

Найдавнішим свідченням про Шіву вважають рельєфне зображення на хараппській печатці, де людина сидить у йодічній позі в оточенні тварин. У санскриті є слово *shiva* у значенні „темно-сірий", „сизий", „сивий" (Гусева, 91). Тому цілком можливо, що ім'я Шіва споріднене з укр. сивий, тим більше, що його їздовою твариною є сірий бик. Деякі дослідники вважають, що ім'я *Шіва* походить від дравідійського *shivan* – "червоний", „рудий", що й собі ймовірно, зважаючи, що Шіва споріднений із Рудрою, а ім'я *Рудра* теж тлумачать як "Червоний", „Рудий".

В індуїстський пантеон Шіва увійшов , сумістившися з ведійським Рудрою. Він приніс низку характеристик, нових, як вважають дослідники, для культових уявлень арійців, зокрема, високу роль жінки в суспільстві, отже, й роль богині-матері. Вважається, що трактування жіночого начала як існуючої в світі реальності, без якої неможливий вияв творчої енергії чоловічого начала, увійшла до індуїзму з релігійно-філософських уявлень доарійських народів.

Шіва згадується в ранніх пам'ятках серед міфічних персонажів, які мали дві статі. У такому аспекті Шіва відомий під іменами Нара-Нарі, тобто Чоловік-Жінка або Джаґанпітрі-Джаґанматрі – Батько світу-Мати світу. В цьому разі він зображається у вигляді людської постаті, права половина якої – чоловіча, а ліва – жіно-

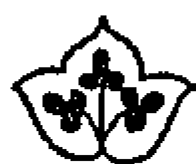

ча.З поклонінням двостатевому Шіві пов'язане особливе релігійне ставлення до гермафродитів, збережене в Індії досьогодні.

Із Шівою асоціюються уявлення про йоґу, його називають Махайоґі – „Великий йоґ". Багато міфів мовлять, що коли Шіва поринає в медитацію, ніхто не сміє її порушити. Як Махайоґі він зображається в подобі відлюдника з напівзаплющеними очима, що самотньо сидить у горах на оленячій шкурі. Він посипаний попелом, прикрашений браслетами й поясом із зміїв, волосся закручене в жгути й зібране на маківці у вузол. Зачіску прикрашає півмісяць.

Шіва втілює руйнування і зоветься Махакала – „Великий чорний" або „Великий час". Вважається, що він час від часу руйнує світ і перетворює його на порох, а потім знову створює з цього пороху світ. Руйнування – необхідна передумова творення, тому бог-руйнівник одночасно і бог-творець. Сутність речей незнищенна, тому руйнування, занепад – це просто процес безнастанних перемін у всесвіті. Все минає, все занепадає і відтворюється. Те, що ми вважаємо безперервним існуванням, насправді постійна, поступова й непомітна зміна. Зараз людина вже не та, якою була десять років тому, навіть хвилину тому вона була іншою. Все підлягає руйнівній дії Часу, і ніщо в світі не вічне. З цією іпостассю Шіви пов'язане й уявлення, що чоловіча енергія не може творити, не виявляючи себе як руйнівне начало. Як Махакала Шіва зображається в подобі чорної людини моторошної зовнішності, прикрашеної гирляндою з черепів, що виконує танок шаленства – танок руйнування.

Існує уявлення про зв'язок Шіви зі смертю і з Ямою, якого також називають Махакала. Міфи мовлять, що ночами Шіва відвідує шмашани – місця спалювання померлих, прикрашає себе черепами, танцює і п'є з чаші, зробленої з черепа. У цій подобі він має ім'я Капалін – "Черепун", "Черепник". „Махабгарата" каже, що саме Шіва зробив Яму володарем світу померлих.

Численні й різноманітні аспекти Шіви: він усемогутній, величезний і водночас маленький, як змія; він з одним обличчям і чотириликий; він – бик із золотими рогами і антропоморфний покровитель черід худоби, супроводжуваний биком; він – філософ, творить думкою і водночас – нищитель життя; він топче ногами незнання, що породжує нестриманість почуттів, але сам віддається нестримному шалу руйнування; він дає богам і людям нищівну й нездоланну зброю і сам б'ється з богами й людьми; його називають Всеблагим, Всемилостивим, про

нього мовлять, що на прохання бога-творця Брахми він створив покару за нечестиві діяння; він рятує світ від смертельної отрути, але й сам не щадить нічийого життя в нападі гніву – відрубав голову своєму синові Ґанеші, спопелив бога кохання Каму тощо.

Особливо широкими стали його функції після злиття з ведійським Рудрою. Він зцілювач людей і худоби, батько рослинності, прабатько змій, він проявляється в усьому живому на землі. У „Махабгараті", яка прославляє переважно Вішну, без кінця підкреслюється, що Шіва-Рудра – найсильніший із богів, наводиться 150 його імен, серед них і такі, як Крішна й Вамана – втілення Вішну. Описи 425 жертвоприносин йому у ведійській літературі, просякнуті почуттям благоговійного страху й безпорадності людини перед його всюдисущою могуттю.

Культ Шіви географічно пов'язують з ареалом цивілізації долини Інду (Сіндгу), так званою хараппською культурою. За „Ріґведою", серед народів, що їх арії застали в Індії, був і народ *шіва*. Ведійські народи називали тутешні аборигенні народи *шішнадева* – „шішнобожні", „фаллособожні", де санскр. *shishna* – "чоловічий орган" (також санскр. *linga*). Це прямо вказує на одну з важливих характеристик Шіви – його запліднювальну суть. Цей символ Шіви – самостійний об'єкт поклоніння і згодом замінив собою зображення його самого.

Ще однією популярною іпостассю Шіви є образ Натараджі – „Царя танцю". У цьому образі Шіва вважається богом, який втягує в ритм свого несамовитого танцю без кінця змінну мінливу матерію і творить світ. Він танцює на спині потворного карлика, який уособлює ниці людські прагнення і вказує людям шлях до спасіння.

Мегасфен, посол грецького імператора Селевка при дворі індійського царя Чандраґупти (III ст. до н.е.) у своїй "Індіці" відзначає, що гірські індійці поклоняються Діонісу. Тут під Діонісом мається на увазі якраз Шіва, котрий пов'язується з горами й через те має ім'я *Ґіріша* – „Гірський бог". Доречно тут буде порівняти спільні риси Діоніса й Шіви:

Таким чином, більшість античних свідчень про Діоніса відповідає давньоіндійським свідченням про Шіву-Рудру (ИД, 374 – 375). Античні джерела засвідчують, що Діонісові-Шіві поклонялися й давні насельники України. Геродот у V ст. до н.е. каже, що кожного третього року будини відзначають діонісії (Геродот, 205). Цікаві й слова того ж Геродота, що за одне покоління до походу Дарія на скіфів неври залишили свою країну через навалу змій. Очевидно, під зміями маються на

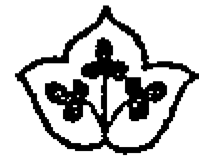

ДІОНІС	ШІВА
Довгокосий і довгобородий	Має сплутане волосся
Пов'язується з пахущими куривами	Пов'язується з куривами
Шанувальники його носять митру	Має убір, схожий на тюрбан
Любить барабани й дзвоники	Любитель музики й дзвіночків
Пов'язаний із танцями	Цар танцю – Натараджа
Насилає безум на ворогів	Владика божевільних
Бог виноробства	Причетний до хмільних напоїв
Познайомив людей із смоквою	Володар рослин, пов'язаний із миртом, буком, плющем і смоквою
Навчив людей землеробства	Володар полів і збіжжя
Уперше запріг биків у плуг,	Сидить на бику, сам - бик, асоціюється з биком, він - „скотій" бог
Зцілювач	Тримає в руках ліки
Дав людям і богам зброю, навчив володіти нею	Дав Арджуну особливу зброю, навчив користуватися
Символ – фаллос	Символ – лінґа, поєднана з йоні, жіночим символом
У пантеровій шкурі	Сидить на тигровій шкурі
Має особливий жезл – тирсу	Озброєний залізною палицею
Пов'язаний зі зміями	Пов'язаний зі зміями
Карає всілякими недугами	Карає недугами, особливо пропасницею
Перетворив розбійників-тірренців на дельфінів	Пов'язаний із дельфінами

увазі племена, які поклонялися зміям, а з ними тісно пов'язаний Шіва. Неври після цього оселилися в країні будинів, де справлялися діонісії. На північ від таврів Геродот розміщує агатирсів, у назві яких наявне *тирс* – символ Діоніса. Можливо, етнонім агатирси насправді може звучати *махатирси* – „великі жезли". Тим більше, що в індійських джерелах фіксується етнонім *махавріша* – „великі бики", пов'язаний із Шівою, а сам Шіва має епітети *Махадева, Махеша* – „Великий бог", *Махакала* тощо. А відразу за країною агатирсів лежала країна неврів.

Цікавий факт про Діоніса й поклоніння йому скіфів подає знову-таки Геродот. Скіфський цар Скіл нишком від свого війська приїздив до грецького міста Ольвії і справляв вакхічні містерії, як справжній шанувальник

Діоніса. Про це довідався його брат Октамасад. Скіл, щоб урятуватися від розплати за це, втік до фракійського племені агатирсів, але невдовзі ті видали його і Скіла було страчено. „Отак, – завершує свою оповідь Геродот, – обороняють свої звичаї скіфи і таку кару накладають на тих, хто хоче запозичити іноземні звичаї" (Геродот, 198 – 199).

Знахідка на території давньої Фракії золотого персня із зображенням скіфської богині і викарбуваним іменем *Скіл* грецькою мовою, засвідчило: Скіл особа не легендарна, а цілком історична. Він жив приблизно в 475 – 450 рр. до н.е. Ця історія, очевидно, має свідчити за те, що самі скіфи не поклонялися Діонісові, що серед їхніх божеств не було схожого на нього божества. З іншого боку, Скіл утік до агатирсів, які, певно, знали Діоніса.

У „Ріґведі" боги часто згадуються парами, тож і Шіва має свою пару – Місяця-Чандру або Місяця-Сому. Сліди Шіви-Рудри простежуються у вірменській легенді про трьох братів, яка дивовижно перегукується з легендою про Кия, Щека й Хорива (ТРС, 222 – 236).

І Рудру, і Шіву пам'ятки називають червоним, рудим. Причому вважається, що Шіва – доарійське божество, а Рудра – арійське. І що Шіва був божеством того населення, яке жило в Індії до приходу аріїв. Обидва божества, об'єднавшись, стали єдиним божеством – покровителем худоби, творителем і руйнівником життя, запліднювачем. Це божество має 8 уособлень власної енергії: земля, вода, вогонь, повітря, небо, місяць, сонце, пожертва. Ім'я Шіва тлумачать як „Благосний", і воно нібито не дуже личить богові-руйнівнику.

У мистецтві Шіву зображають як аскета в тигровій шкурі. Шкіра в нього світла, а шия – синя, бо він проковтнув отруту, яка мала знищити світ. Під час сколочування Молочного океану змія, яка слугувала замість мотузки, виригнула смертельну отруту, і Шіва випив її, щоб вона не втрапила у води й не отруїла їх. Але Парваті, дружина Шіви, схопила чоловіка за горло й не дала отруті потрапити йому в шлунок. Тому в Шіви посиніла тільки шия, а одне з імен його відтоді стало *Нілакантха* – „Синьошийй". Сучасний індійський поет Ш'ямсінх Шаші, котрий побував в Україні, переклав низку поезій Кобзаря мовою хінді й присвятив йому власні вірші, каже в статті про нього, що Тарас Шевченко зазнав у житті таких самих страждань, що й Шіва, коли заради врятування світу мусив випити отруту.

Розкуйовджені кучері Шіви стягнуті кільцями змії, розкритий капюшон її височить над його го-

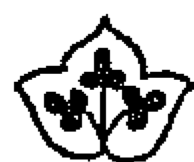

ловою. Інша змія обвиває його шию, а ще одна служить священним шнуром. У зачісці його – півмісяць, на лобі – третє око, здатне спопелити світ. Зброя і атрибут його – тризубець, що символізує його войовничу іпостась. Тризуб символізує і тріаду богів – Брахму, Вішну й самого Шіву. У тризубі Шіва уособлює середнє вістря, тоді як праве уособлює бог-творець Брахма, а ліве – Вішну, захисник світу.

На відміну від Брахми й Вішну Шіва не має свого небесного палацу. Він часто відвідує гору Кайласу в Гімалаях, де живе під деревом, але він переважно бездомний блукалець. Священні тексти часто мовлять про нього як про мандрівного жебрака, що навідується в місця кремації чи просто в безлюдні місцини, супроводжуваний примарами й злими духами чоловічої і жіночої статі. Тоді він тримає в одній руці череп, у другій – жебрацьку карнавку. Вважається, що найлюбіше для Шіви місто – священне Варанасі (Бенарес). Шанувальників Шіви впізнають по трьох горизонтальних смугах на чолі.

18. *ШУДРЕНКО, ШУДРИЧЕНКО*

Шудренко Василь (РВЗ, 271; Кальницький полк, сотня Борщагівська); *Шудриченко* Децько (427; Полтавський полк, сотня Веприцька); *Шудуриченко* Іван (368; Кропивнянський полк, сотня Журавська).

Інші прізвища, що побутують у нинішніх українців: *Шудра, Шудря, Шудрак, Шудрик.*

Санскр. *shudra* – *шудри*, четвертий стан давньоіндійського суспільства (три інші – жерці-брахмани, воїни-кшатрії та вайш'ї – землероби, ремісники, торговці).

Санскр. *Шудрака* (хінді Шудрак) – цар і драматург (середина І тис. н.е.), автор санскритської п'єси „Глиняний візок“.

Давньоіндійське суспільство, як відомо, ділилося на 4 стани. Найраніша версія виникнення цих станів (*варн*), міститься в ріґведійському міфі, що його називають „Пуруша-сукта“ (X, 90). У ньому мовиться, що брахмани походять з уст міфічної першолюдини Пуруші, якого боги принесли в пожертву, кшатрії – з рук, вайш'ї – зі стегон, а шудрі – зі ступнів. Деякі джерела (джайнські й буддійські) стверджують, що спершу з'явилися кшатрії, потім – вайш'ї, і лише за ними – брахмани й шудрі. Вчення про 4 стани – чатурварнья – відбите в усій давньоіндійській літературі: епосі, дгармашастрах, буддійському каноні тощо. Хоча в цій теорії є деякі відмінності, сутності системи це не міняє. Всі джерела одностайні, що існує 4 групи людей,

пов'язаних із певним видом діяльності. Брахмани переважно зайняті науками (вчаться і навчають), кшатрії – військовою справою і судочинством, вайш'ї – всілякою економічною діяльністю (окрім ремесел), шудри – слугують трьом вищим станам. Згодом вайш'ї перетворилися у вузький прошарок торговців і лихварів, а шудри підвищили свій соціальний статус – стали самостійними господарями, землеробами й ремісниками. Й опинилися навіть на вищому щаблі, ніж деякі групи населення.

Давньоіндійська „Ману-смріті" („Закони Ману") – збірка законів, приписувана прабатькові людей Ману, мовить, що ці чотири стани походять від божественних мудреців-ріші, синів Ману: брахмани – від Бгріґу (Каві), кшатрії – від Анґіраса, вайш'ї – від Пуласть'ї, шудри – від Васіштхи, нащадки якого носили пасмо волосся на виголеній голові (ИД, 165). Ману ж, у свою чергу, вважається сином бога-творця світу Брахми, який уособлює в тризубі праве вістря.

Саме ім'я *Васіштха* означає „Найбагатший", „Наймаєтніший", походить від санскр. *vasu* – „багатство", „скарб", „статки", „добро", а пізніше стало означати „земля", „держава" (СРС, 571). Воно споріднене з санскр. *vasur* – „багатий", „маєтний" і з грец. *базилевс//василевс* – „цар" і нашим іменем *Василь*. Санскр. *vasu* в значенні „земля" творить важливі терміни із значенням „цар", „правитель", які згодом стали чоловічими іменами: *vasudhara* – досл. „тримач землі", „земледержець", *vasudeva* – „бог багатства", „бог землі", „бог статків". Ім'я *Васудева* мав батько Крішни та його старшого брата Баладеви (Балавіри).

Індоєвропейські народи з глибокої давнини співвідносили певні кольори з різними людськими якостями. На індійському терені свою барву мають і суспільні стани. Сам термін *varna* на означення стану із санскриту тлумачиться – „колір", „забарва" (СРС, 567). Тож із жерцями-брахманами асоціюється білий колір, що символізує святість і чистоту, з кшатріями-воїнами – червоний, що символізує енергію і рішучість, з вайш'ями-селянами – жовтий, тобто поєднання білого й червоного кольорів, із шудрами – чорний (пор. слов'янське *чернь* на означення простолюду), що за брахманським трактуванням символізувало безбожність і темряву. Проте, за епосом, багато знаменитих героїв, мудреців і навіть богів – Вішну, Крішна, Рама, Яма, Шіва, Драупаді і навіть В'яса, легендарний творець „Махабгарати" й редактор вед, мали чорну або темносиню забарву шкіри й це не вважалося ганебним.

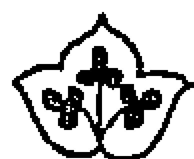

Дослідники вважають, що процес утворення чотиристанового суспільства вплинула низка обставин: особливості родо-племінних стосунків, етнічні й релігійні відмінності і в першу чергу суспільно-економічні фактори. Соціальне розмежування висувало більш заможні й впливові роди, тому функції управління, здійснення культових ритуалів зосереджувалося в руках певної суспільної групи. Ці роди з часом закріпили за собою ці функції, що й сприяло перетворення їх у суспільну верхівку. Роди, які почали сповняти жрецькі обов'язки, склали верству брахманів, царські роди, військова знать – стан воїнів. Переважна маса общинників склала селянський стан – вайш'їв (від санскр. *visha* – „община", „плем'я", „народ", „усі"; пор. застаріле слов. *весь* – „село").

Більш складним вважається виникнення стану шудр. Основними тут вважаються дві причини: збільшення числа тих, хто втратив економічну самостійність, і розвиток ремесел, які ставали основними заняттями розорених співплемінників, котрі позбулися колишнього громадянського статусу. Вони переважно й склали четвертий стан, великою мірою залежний від трьох перших станів.

Вищим суспільним станом були брахмани. Вважалося, що їхніми вустами промовляють боги, бо ж і походили вони з вуст, найчистішої частини Брахми. За допомогою брахманів і їхніх ритуальних дій люди спілкуються з небожителями й отримують від них блага, ласку й милосердя. Добробут людини, за уявленнями ведійських аріїв, залежить від богів, а взнати їхню волю і впливати на них могли тільки жерці-брахмани. Тільки вони могли знайомити людей зі священними текстами, здійснювати різноманітні жертвоприносини та обряди, серед них і пов'язані з коронуванням царя. Звідси і їхній величезний вплив на суспільне й політичне життя країни. Придворний жрець – *пурохіта*, досл. „поставлений попереду", мав неабиякі можливості впливати на царя, правителя. Брахмани звільнялися від повинностей, їхньою власністю не міг розпоряджатися навіть цар, а вбивство брахмана вважалося найтяжчим злочином.

Однак реальна влада – військова сила, матеріальні ресурси – перебувала в руках кшатріїв. Така ситуація відбита в текстах, над якими „попрацювали" жерці-брахмани. Але буддійські та джайнські твори подають іншу схему: суспільну ієрархію очолюють кшатрії. Навіть у ведійських джерелах, де незмінно підкреслюється вищість брахманів, трапляються вказівки, що кшатрій – ви-

щий брахмана. В епосі ця позиція ще виразніша: кшатрії змальовуються вищими за брахманів і такими, що мають фактичну владу в суспільстві.

Основну масу повноправних вільних общинників складали вайш'ї – переважно землероби й скотарі. Вони давали необхідні кошти на утримання державного апарату, жерців і знаті. З часом вони стають податковою верствою і не мають однакових прав із брахманами й кшатріями. Проте в економічному плані вайш'ї були цілком самостійні, мали право володіти землею і відігравали значну роль у державному управлінні. Вони постачали переважну масу пішого війська для ополчення, хоча провідною військовою силою були невеликі загони добре озброєних і підготовлених воїнів-кшатріїв. Про високий статус вайш'їв у ведійську епоху свідчать згадки про них поряд із кшатріями в ряді джерел.

Хоча джерела всіляко підкреслюють непохитність станових засад, у них містяться й дані, що перегородки між станами не були неподоланними. Навіть до брахманів іноді зараховувалися люди сумнівного, як на самих брахманів, походження. Порушувались і шлюбні заборони; суворо засуджувалося тільки одруження чоловіка нижчого стану з жінкою вищого стану. Проте одруження чоловіка більш високого стану з жінкою нижчого стану дозволялося. Втім, непоодинокі й шлюби першого типу, причому в найшанованіших епічних героїв.

Найважливішим обрядом, який підкреслює різницю між трьома першими верствами й шудрами, було посвячення – *упанаяна*. Воно прирівнювалося до другого народження людини, тому члени цих станів іще називалися *двіджа* або *двіджаті* – „двічінароджені". Шудр, які не проходили такого посвячення називали *екаджа* або *екаджаті* – „однонароджені". Обряд цей здійснювався в дитячому віці. Для брахманських дітей найчастіше вказується вік – 8 років, кшатріїв – 11, вайш'їв – 12. Найістотнішою частиною обряду є надягання на шию посвячуваного особливим чином сплетеного шнура – *упавіта*. Причому для кожного з трьох станів він сплітався з різної кількості ниток і з різного матеріалу.

Єдина згадка про шудр у „Ріґведі" міститься в її останній, найпізнішій частині. З цього можна судити, що ця верства сформувалася пізніше інших. У пізніших джерелах згадки про шудр частіші.

На індійському терені шудри не відбували обряду посвячення, і це позбавляло їх багатьох прав. Їм заборонялося вивчати веди й навіть слухати їх. Вони не могли брати участі в общинних культових

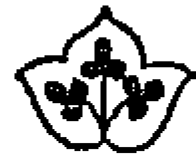

обрядах і дійствах, проте їм дозволялося здійснювати домашні пожертвини й обряд поминання предків. Шудра не міг посідати відповідальних посад у державі. Характерно, що ремеслом упродовж усього давнього періоду займалися переважно шудрі. Проте вже у ведійську епоху були заможні шудрі. У деяких джерелах вони іноді описуються як народжені без бога й ритуалу, але власники великих черід худоби. "Чхандоґ'я-упанішада" розповідає про шудру, котрий подарував брахманові тисячу корів, віз із запрягом, прикраси, а також дочку й село, де жив брахман (IV, 2). Оскільки худоба вважалася головним мірилом багатства, то вона робила заможних шудр у матеріальному плані достатньо незалежними.

Вищі стани мусили рахуватися з шудрами й у політичному житті. Зокрема, на церемонії коронації новий цар мусив звертатися за підтримкою не лише до трьох перших станів, а й до шудр. Їх радилося вводити до царської ради. З часом роль шудрів наближується до ролі вайш'їв. У „Махабгараті" мовиться:

„Якщо шудра не може забезпечити своє життя звичайними заняттями, тоді для нього допускаються торгівля, скотарство, ремесло" (XII, 283.3).

„Артхашастра" й собі зазначає: „Обов'язок шудр – служити двічінародженим, ведення господарства (*vartta* – землеробство, скотарство й торгівля), ремесло, фах актора" (I.3).

Існує чимало свідчень про незалежне майнове становище шудр. Є навіть факти, коли заможний шудра наймав до себе на роботу інших шудр, а то й брахманів. Проте збагачення шудрі з точки зору брахмана вкрай небажане, бо тоді шудра може кривдити брахмана.

Численні дані засвідчують, що шудрі займалися, причому на власний розсуд, різноманітною виробничою діяльністю. Вони могли бути незалежними в майновому плані і вважатися правоздатними членами суспільства. Відбувалося поступове їхнє зближення з трьома іншими станами, навіть з'являлися царські династії з шудр. Яскравим прикладом цього може бути Шудрака – цар і водночас видатний драматург, який жив у середині I тис. н.е. Реальне існування царів-шудр підтверджує і такий припис „Ману-смріті" благочестивому брахману: „Хай не проживає він у державі шудр" (IV. 61). А також у „Махабгараті": „Якщо брахман, або вайш'я, або шудра буде кращим царем і захистить підлеглих, нехай він утримує владу на основі дгарми" (XII, 79.35).

Китайський мандрівник Сюань Цзян у своїх записках про Ін-

дію початку VII ст. пише, що з 13 сучасних йому індійських царів лише 5 були кшатріями, 4 – брахманами, 2 – вайш'ями і 2 – шудрами.

В середні віки ремісничий люд здебільшого складався з шудрів. З розвитком ремесел і посиленням ролі міст мінялося і становище шудр. Так само й на селі. Ще в „Артхашастрі", коли йдеться про освоєння нових земель, радиться заселяти їх переважно шудрами-хліборобами. Сюань Цзян усіх шудр вважає землеробами. Вайш'ї, за ним, були торговцями, які вважалися більш шанованими, аніж хлібороби. Заслуговує на увагу свідчення „Анґавіджі", астрологічного трактату, що шудри не відносяться до слуг, а відносяться до аріїв, тобто вільних, повноправних членів суспільства. У „Міліндi-паньхо" ("Запитаннях Мілінди") вайш'ї і шудрі об'єднані в одну групу, що займається обробітком землі, скотарством і торгівлею (III, 3.26). З часом підвищувався і релігійний статус шудрів: брахмани вже дозволяли їм слухати веди, здійснювати деякі арійські обряди.

У Південній Індії до шудрів у середні віки належало багато царів, сановників, торговців, а також основна маса землеробів-общинників. Ремісники здебільшого складали особливі касти, статус яких був нижчий за статус шудрів.

На думку деяких учених, становище шудрів охарактеризоване в „Артхашастрі" інакше, ніж у дгармашастрах – текстах, що містять релігійно-правові приписи. Шудри разом із трьома вищими станами включені до числа аріїв – вільних від народження. Каутілья, автор „Артхашастри", вбачає в шудрах найбільш корисний і виробничий прошарок народу. З чого випливає, що шудри складали ядро землеробського населення. (Алаев, 49)

Цікавий з цього погляду звичай махаврата, коли влаштовується ритуальний двобій арія (вайш'ї) та шудри. Вони змагаються на білому шматку шкури, яка символізує сонце. З чого видно, що сили підземного світу уособлювалися певною соціальною групою – шудрами. Тоді як вайш'ї виступали представниками Індри й інших небесних богів, тобто уособлювали світлі сили. У цьому також відбивається уявлення про битву Індри й Врітри, де Врітра уособлює асурів-шудрів, а Індра – девів-вайш'їв. Битва між ними завжди стається на початку Нового року, тобто перемога світлих сил над темними, Індри над Врітрою символізує настання Нового року, Весни, пробудження землі від зимових холодів (Кейпер, 50).

Відбиття в українських прізвищах цього соціального стану свідчить, що й давні українці знали

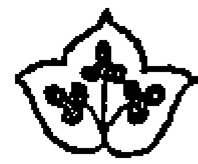

чотиристановий поділ суспільства. Як видно з „Реєстру Війська Запорозького 1649 року", козаків із прізвищем *Шудренко* й *Шудриченко* всього 3, якщо сюди долучити й прізвище *Шудуриченко*. Причому прізвище *Шудренко* передбачає існування терміну *шудра* чи прізвища *Шудра*, а *Шудриченко* так само – прізвища *Шудрик*. Прізвищ *Шудра* й *Шудрик* серед козаків не засвідчено, але вони досить рясно засвідчені в сучасних українців.

Всі три козацькі прізвища засвідчуються по лінії Кальник – Кропивня – Полтава. Одне прізвище (*Шудренко*) – на Правобережжі (Кальницький полк) і два – на Лівобережжі (*Шудриченко* – Полтавський полк, *Шудуриченко* – Кропивнянський). Тож певною мірою осередком прізвищ на Шудр- можна вважати полтавський регіон. Тим більше, що в Полтавському полку засвідчене цікаве в цьому плані й козацьке прізвище *Чамаренко* (див. окрему статтю), яке теж відбиває стосунок до шудрів. З іншого боку, неподалік Полтави, в Хоролі, нині побутує прізвище *Панікар*, яке має індійські паралелі й пов'язується з верствою торговців, купців. А вони належать до третього стану – вайш'їв (ТРС, 153 – 163). Зважаючи на те, що в Полтавському полку засвідчено прізвище *Кудерка*, в Миргородському – *Кудин* і *Кудинович*, у Кропивнянському – *Кудиненко*, пов'язані зі жрецьким, брахманським станом, можна констатувати, що в ареалі Полтави представлені ті ж чотири стани, що і в давньоіндійському суспільстві. Воїнська, кшатрійська верства представлена прізвищами *Царко*, *Царенко*, *Цариченко*, бо вони споріднені з індоіранським кшатра/ хшахра – „сила", „влада", від якого утворене й наше *цар*.

Розділ V

ОБРЯД І РИТУАЛ

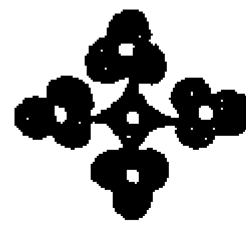

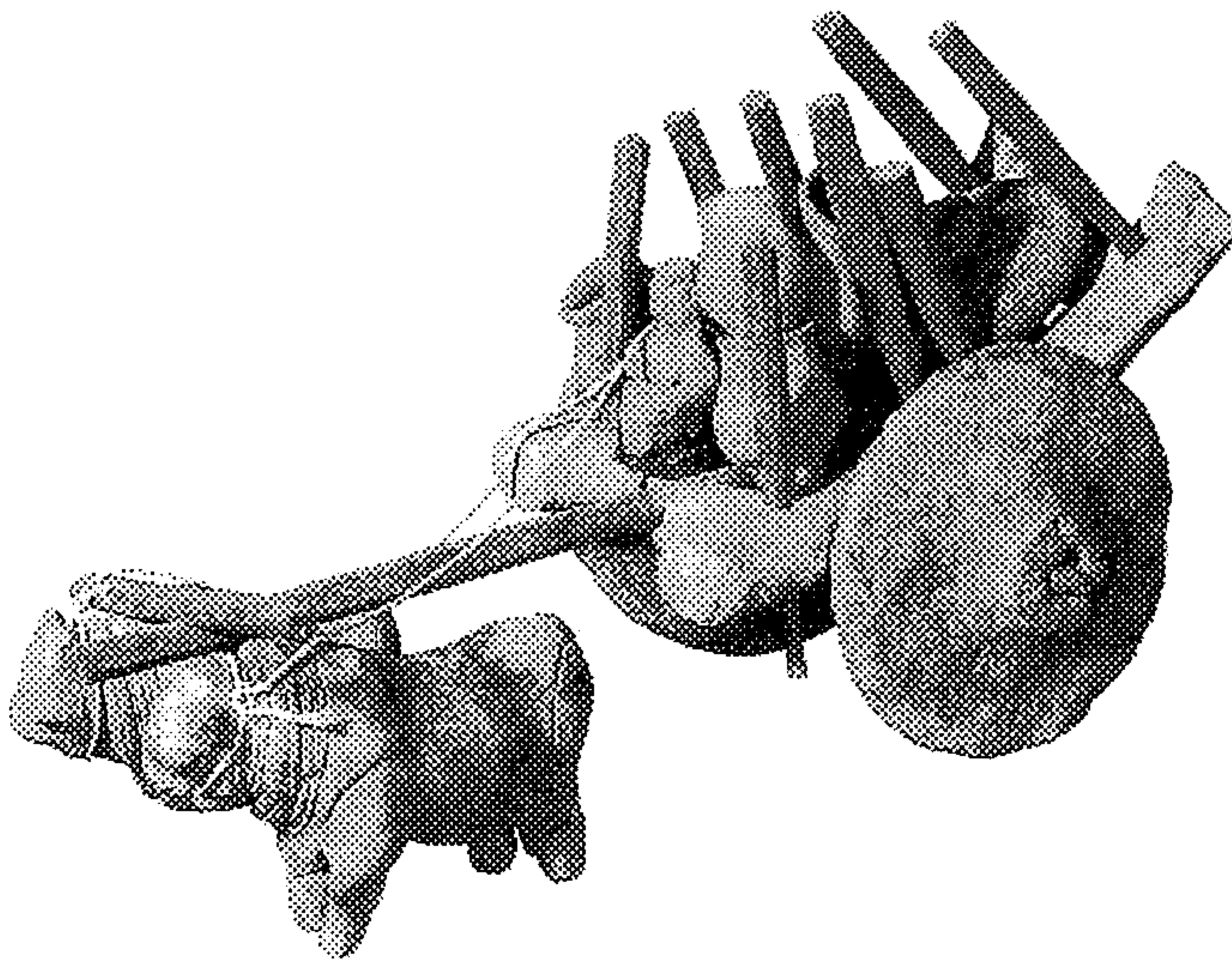

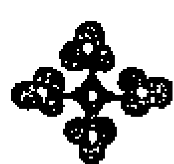

ҐРІХАСТХА – ҐЕХАСТА – ҐАЗДА

Індійці в усі часи славилися вмінням систематизувати й класифікувати речі, факти, явища, події, поняття, філософські категорії за допомогою чисел, зокрема, „четвірок". Чотири світові періоди, чотири різновиди живих істот, чотири лики бога-творця Брахми, чотири боги-охоронці чотирьох сторін світу, чотири жерці при найважливіших обрядах і ритуалах, чотири священні веди, чотири способи політики, чотири роди війська (їх сьогодні уособлюють шахові фігури), чотири різновиди зброї, чотири суспільні стани, чотири обов'язки й чотири цілі людини, чотири етапи людського життя... Перелік можна продовжувати, але те, що нас цікавить, вже увійшло в цей список. Це – чотири стани давньоіндійського суспільства й чотири етапи людського життя, які пов'язані між собою. Бо саме перший період людського життя стосується навчання, освіти. Саме він – чи не найголовніший у житті людини, бо формує її, виховує особистість, громадянина.

Індійська релігійно-філософська система розглядає людину в двох вимірах – як творіння природи і як творіння суспільства. Другий вимір і виводить на поняття чотирьох періодів людського життя – так звані чотири ашрами. У релігійно-філософському плані *ашрама* – відтинок життя, упродовж якого людина виконує певні функції, досягає певних цілей, повертає борги суспільству й богам. Чотири етапи-ашрами це: період навчання – *брахмачар'я*, період життя в шлюбі, родинне життя – *Ґріхастха*; період лісового відлюдництва – *ванапрастха*; період життя поза суспільством – *саньяса*. Іноді два останні періоди об'єднуються, і тоді людське життя має три етапи. Подібне членування знали й слов'яни, зокрема, східні, у них теж існувала градація *діти – мужі – старці*.

Історичні джерела свідчать, що слов'яни знали й чотириетапний поділ людського життя, і ці чотири етапи порівнювалися з чотирма порами року й чотирма сторонами світу. Дитинство – весна і схід, юність – літо й південь, зрілість – осінь і захід, старість – зима й північ (МЧ, 90). Така ж класифікація властива давнім індійцям.

Індійська традиція вважає навчання, освіту, учнівство – одним із найголовніших елементів життєвого циклу людини. Освіта мусила дати людині позитивне знання – *відья*, прирівнюване до бо-

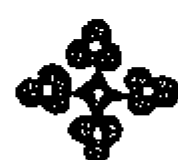

жественного. Недарма й чотири священні веди вважаються божественними, вони відносяться до категорії „почутих" із небес. В основі санскр. *vidya* – „знання", „божественне знання" лежить та сама дієслівна основа *vid* із значенням „знати", „відати", що й у величезній кількості українських і взагалі слов'янських слів: *відання, відомий, оповідання, сповідь, свідомість, свідок, провидець, відомство, вість, звістка, розповідь, відповідь, вісник, довідка, досвід, завідувач, відьма* тощо (ЕСУМ, І 390). Санскрит знає і слово *jnyana*, тотожне українському *знання*, але цим терміном частіше означаються емпіричні, набуті досвідом знання.

Освіта мала підготувати індивіда до наступних життєвих етапів, до мінімуму звести прагнення і бажання, які могли б увійти в суперечність з інтересами групи, громади чи стану, з якого він походить. Освіта мала розвинути в людині якості, які стали б основою її гармонійного життя в певному соціальному середовищі.

Давньоіндійське суспільство ділилося на чотири стани або варни: жерців-брахманів, воїнів-кшатріїв, землеробів-вайш'їв і шудрів, залежних від трьох перших станів, які вважалися вищими. Саме три вищі стани могли й мусили вивчати священні веди, а їхні діти – здійснювати *упанаяну*, обряд посвячення в учні, один із найголовніших обрядів життєвого циклу. Назва *упанаяна* походить від санскр. *upa+ni* – „приводити", бо батько приводив хлопчика до оселі вчителя – *ґуру*. Цей обряд символізував їхнє друге, духовне народження, яке вважалося навіть вищим і важливішим, аніж народження біологічне. Тому три вищі стани означалися не тільки терміном *арії*, але й терміном *двіджа* – „двічінароджені".

Окремі деталі цієї церемонії вказують на символічну смерть, далеку мандрівку й відродження, на причетність до ведійського культу й особливий характер взаємостосунків учня і вчителя-ґуру, другого, духовного батька дитини. Основні елементи упанаяни: пов'язування священного шнура (яджнопавіта) через ліве плече, вручення йому подорожнього посоха з дерева, придатного для жертвоприносин, повторення священної мантри (молитви) *ґаятрі* (інакше – *савітрі*). Це фрагмент із гімну „Ріґведи" (III, 62.10), зверненого до бога Сонця – Савітара. Ця мантра вважається „Матір'ю вед", її можуть промовляти тільки двічінароджені.

При упанаяні деякі обрядові дії і формули схожі на весільні. Після упанаяни вчитель-ґуру мусить деякий час провадити повстримливе подружнє життя, оскільки він „завагітнів" учнем. З

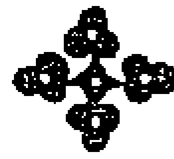

упанаяни починалася ашрама брахмачарина, що означало життя в оселі ґуру, прилучення до ведійських обрядів і текстів, дотримання особливих обітниць, збирання милостині для вчителя, підтримування священного вогню тощо. Відбуття упанаяни й постійне носіння „жертовного шнура" через плече – необхідна умова приналежності до двічінароджених. Це давало право брати участь у ведійських ритуалах. Хто не пройшов упанаяни, називався *вратья* – „відпалим від савітрі". Його могли прийняти в середовище аріїв тільки після певних покут і упанаяни.

Тож тільки „двічінароджені" мали право й були зобов'язані отримувати освіту, вивчати веди. Проте й самі „двічінароджені" не мали однакового статусу. Навчати могли тільки брахмани; кшатрії і вайш'ї навчали лише свого фаху. Тільки брахмани могли здійснювати обряди, ритуали й приймати пожертвування. Кшатрії відбували лише деякі воїнські обряди, а вайш'ї – землеробські. Заняттям кшатріїв була військова справа й управління державою. Вайш'ї займалися землеробством, ремеслами й торгівлею.

Отже початкові освіти передувало посвячення, *упанаяна*, що символізувало друге, духовне народження людини. Видимою ознакою того, що обряд відбуто, був священний шнур, пов'язуваний через ліве плече під праву руку. Цей обряд означав, що індивід став повноправним членом свого стану й суспільства й що він готовий до навчання. Хоча саме навчання для дітей із різного стану починалося в різному віці. Найраніше починали вчитися брахманські діти, за ними – кшатрійські, а останніми – хліборобські. Загалом упанаяна для хлопчика-брахмана здійснювалась у 8 років, кшатрія – в 11, вайш'ї – в 12. Вік учня мусив бути таким, щоб розум його був достатньо сприйнятливим і щоб вистачило часу для освіти. Але один і той же вік підходив не для кожної дитини. Тому допускався певний віковий вибір, залежно від здібностей дитини. Для дітей-брахманів він установлювався найраніший, бо брахмани самі були вчителями і своїх дітей їм не треба було нікуди відсилати. А кшатрії і вайш'ї могли здійснити упанаяну пізніше, бо вони віддавали дітей у науку до брахманів, відривали їх від дому, а це було зручніше робити, коли дитина доросліша (ДДО, 109 – 133).

Після упанаяни учень переселявся до вчителя-ґуру й до кінця навчання перебував під недремним оком наставника, котрий вважався його другим, духовним батьком. Сам учитель мав ставитися до учня як до рідного сина,

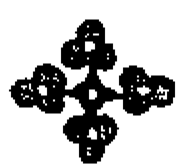

навчати його чесно й сумлінно, передаючи без утайки свої знання. Брати за це плати не годилося, хіба що після науки учень підносив учителеві подарунок, який не сприймався як винагорода за навчительську працю. То був тільки вияв поваги і вдячності за отримані знання, які ціни не мають. Зі свого боку, учень мав виказувати вчителеві синівську відданість і слухняність. Якщо при ньому хтось нечемно відгукувався про наставника, йому належало затулити вуха або піти геть.

Учня, незалежно від того, з якого він стану, привчали до невибагливого життя. Учень допомагав вчителеві по господарству, пас худобу, навіть збирав милостиню для нього. Учневі не слід було їсти м'яса, меду, вживати жувальний тютюн. Він мусив вставати до схід сонця, молитися, здійснювати належні ритуали, не спати вдень, скромно вдягатися, ходити босоніж, не танцювати, не слухати музики, не намащуватися запашними олійками, не ховатися від сонця під парасолькою. Мав бути правдивим, уміти стримувати емоції і приборкувати почуття.

Традиційна брахманська освіта передбачала насамперед вивчення вед. За ними йшли дисципліни, необхідні для вивчення і правильного розуміння вед: фонетика, граматика, етимологія, віршування, астрологія й правила жертвоприносин. Традиційна освіта включала 14 наук-відья та 62 або 64 мистецтва й ремесла. Серед наук були історія й священні перекази, демонологія, медицина-аюрведа, наука диспуту тощо (ДИ, 430). Учень вивчав і основний фах свого стану: кшатрії – військову справу, політику й управління державою, вайш'ї – агрономію, торгівлю, ремесла, брахмани – обряди й ритуали, жертвоприносини й науку викладання.

Слід сказати, що з плином часу в цій схемі освіти відбулася суттєва зміна – перед упанаяною став здійснюватися обряд, який знаменував початок вивчення абетки. Цей обряд називався *відьярамбга*, „початок науки" (санскр. *vidya* = укр. *відання, знання, наука*). Таку зміну викликало те, що доти існувала усна освіта, священні веди й перекази існували в усному вигляді, тому усно вони й передавалися з покоління в покоління. Та й індійці не дуже були охочі до відкритого дослідження фактів, властивого нашим часам, вони прагнули зберегти знання в таємниці. Брахмани ніколи не оприлюднювали мудрого знання, яке містилося в ведах. Давній лікар тримав свої медичні знання при собі і втаємничував у них лише власного сина чи улюбленого учня. Це ж саме стосується майже всіх галузей знань, мистецтв і ре-

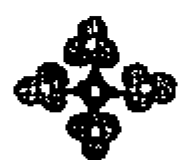

месел. Окрім міркувань професійного суперництва, існувало й побоювання, що ставши загальновідомим, знання втрачає магічну силу. Та й вважалося, що не кожне знання можна давати всім підряд, певні знання мали отримувати тільки посвячені, які не використають ці знання на шкоду людям.

Але згодом санскрит перестав бути загальнодоступною мовою, веди обростали коментаторською літературою, виникали нові галузі знань – граматика, фонетика, етимологія, астрологія тощо. Тобто різноманітної літератури стало надто багато, аби її запам'ятати. І тоді з'явилося письмо й фіксовані тексти. Виникла потреба і в попередньому знанні абетки й письма. Тож упанаяна перестала означати початок навчання, її заступив новий обряд – *відьярамбга*. Її почали здійснювати разом з обрядом пострижин, коли дитині було від чотирьох до семи років (ДДО, 109 – 110). Особливістю пострижин було те, що на голові дитини залишали одне або кілька пасем волосся, чубчик або й без них, залежно від того, скількох і яких мудреців шанували в даному роді, громаді чи стані. Одне пасмо волосся мали носити нащадки мудреця Васіштхи. З часом при пострижинах стали залишати на голові тільки одне пасмо волосся. Це була водночас і ознака, поряд зі священним шнуром, приналежності до „двічінароджених", тобто до одного з трьох вищих станів. Вважалося, що між пасмом волосся на голові й довголіттям існує прямий зв'язок, бо на тім'ї містилася важлива життєва точка *адгіпаті* – „владика", пошкодження якої викликає смерть. Тож пасмо волосся тут мало захисну функцію (ДДО, 102 – 105).

Ритуал відьярамбга полягав у тому, що дитину купали, намащували, чепурили, надягали прикраси. Здійснювали поклоніння різним божествам, насамперед Сарасваті й Ґанеші, пов'язаних із знаннями й мудрістю. Робилося жертвоприношення на вогні – *хома*. Вчитель виконував обряд, присвячений початкові вивчення абетки, стоячи обличчям на схід, тоді як дитина сиділа обличчям на захід. Обряд передбачав написання й прочитання окремих слів чи фраз, як правило, звернення до божеств. На тацю насипали рис і по ньому спеціальною для цієї нагоди паличкою писали, скажімо, „Уклін Сарасваті" чи „Слава Ґанеші". Учень кланявся вчителеві, і той просив дитину прочитати написане. Після цього дитина дарувала вчителеві одяг, прикраси й тричі обходила довкола зображень божеств. Батьки обдаровували жерців за участь у ритуалі, а ті благословляли дитину. Жінки, в яких живі діти й чоловіки, легенько погойдували запалені світиль-

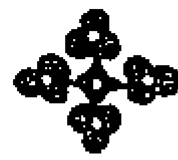

ники. Церемонія завершувалася врочистим поверненням статуеток богів на звичне місце – домашній вівтарик (ДДО, 110 – 111). Слід зазначити, що звичай стригти дітей перед школою і залишати чубчик побутував і досі побутує в українців; очевидно, він частка давнього ритуалу, пов'язаного з початком навчання дитини і посвячення її в члени громади.

Після завершення навчання, яке тривало 12 або більше років, учень повертався додому, здійснював омовіння й відповідний обряд, що символізував завершення учнівства й перехід до наступного життєвого відтинку. Цим відтинком було родинне життя, а шлюб – найважливіший момент цієї ашрами. Завершивши учнівство й здійснивши обряд повернення додому, юнак мусив якомога швидше одружитися. Шлюбові передувала сувора система правил і заборон. Шлюб був релігійною необхідністю і соціальним обов'язком, він переслідував три цілі: а) виконання релігійного обов'язку через жертвоприносини, б) продовження роду, щоб забезпечити нормальне посмертне існування предків і в) чуттєва насолода (*кама*).

Стадія домогосподаря – *ґріхастха* – розглядалася як центр і основа всієї соціальгої структури. Саме в ній індивід реалізувався як громадянин, сім'янин, господар і батько. Статус домогосподаря, хазяїна з соціального боку – найбільш наповнений етап людського життя. На чоловікові-домогосподарі лежала особлива відповідальність перед богом і суспільством, перед своїм станом, своєю громадою і родиною. Тут давалося взнаки все те, що людина засвоїла на першому етапі життя, в період учнівства.

Домогосподар мав займатися доброчинністю, наділяючи їжею всіх, кого може. Він здійснював жертвоприносини богам, предкам, духам і людям: їх належало сповняти щоденно вранці, опівдні й увечері, а також у суворо визначені дні, місяці, сезони. Певні правила регламентували поведінку господаря. Неухильне дотримання всіх цих приписів обіцяло йому довголіття, здоров'я, невичерпне багатство, добробут і накопичення кармічних заслуг для себе, своїх нащадків, своєї родини й свого стану (ИДС, 153 – 154). Домашні ритуали регламентувалися ґріх'я-сутрами, творами, складеними ще в І тис. до н.е. Переважну увагу вони приділяли обрядам, здійснюваним при зачатті, під час вагітності, першому годуванні, пострижин, посвячення в учні, весіллі. Ґріх'я-сутри викладали сезонні обряди (з нагоди збирання врожаю, для приплоду худоби тощо), а також щоденну ритуальну практику, починаючи з ранково-

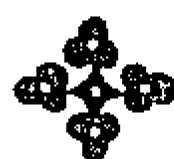

го омовіння й підтримання домашнього вогню. Деякі ґріх'я-сутри описують поховальні обряди.

Релігійно-правові трактати детально обумовлювали вимоги до нареченого й нареченої. Для жениха було важливим те, щоб він закінчив навчання, знав веди, як мінімум – одну, а найкраще – три. Суворий був підхід до вибору дівчини. Дівчина, яка „засиділася в дівках", тобто пробула в оселі батьків більше трьох років після досягнення статевої зрілості, вважалася шудрою, низькою. Безумовна вимога до нареченої – невинність і не перебування досі в шлюбі. Традиція приписувала не брати наречених з родин, в яких не дотримуються дгарми, не вивчалися веди, не народжувалися хлопчики, хворий бодай один член родини або мав фізичні вади.

Термін *ґріхастха* на означення другого етапу людського життя дозволяє пролити світло на одне загадкове українське слово – *ґазда*, яке наявне в багатьох слов'янських мовах і яке на сьогодні має плутане тлумачення. Воно вважається запозиченням з угорської мови, куди, в свою чергу, це слово знову-таки нібито потрапило зі слов'янських мов, воно нібито трансформація слов. *господа* (ЕСУМ, I 450 – 451). Проте *господа* має зовсім інше походження, аніж *ґазда*. Санскритський термін *grihastha* складається з двох компонентів – *griha+stha*. Де *griha* (варіант *geha*) – „оселя", „житло", „родина", а *stha* – „перебувати", „бути" (та ж основа, що і в укр. *стояти, стійка, стоянка, станиця, стан*). Тобто термін дослівно означає „той, що перебуває в домі", „домогосподар", „одружений глава родини" (СРС, 196). Санскр. *grihastha* має і форму *gehastha*, звідки й *gehasta, gazda*. Тобто укр. *ґазда* виявляє спорідненість із санскритським терміном на означення другого періоду життя за давньоіндійськими уявленнями.

У сучасних індійських мовах, зокрема, в хінді *grihastha* має значення „господар дому", „глава родини", „землероб", „ремісник" (ХРС, I 473). На означення домогосподаря тут є низка синонімів, які перейшли до сучасних мов із санскриту: *grihi, grihin, grihapa, grihamedha, grihamedhin, grihasthi, grihasthin, grihasvami, grihasvamin, grihapati, grihabhartar, griheshvar* тощо. Щодо слова *grihasvamin*, то воно має семантичного двійника – *gosvamin*. Обидва слова мають однакове значення „господар", „хазяїн". Тільки якщо *grihasvamin* дослівно означає „господар/власник дому", то *gosvamin* дослівно означає „власник корів/худоби". Саме з *gosvamin* у сучасних індійських мовах постала форма *gosayin*, тотожна нашому *хазяїн*.

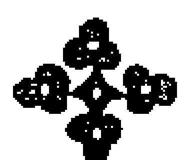

Так само на означення господині маємо: *grihini, grihadevi* (досл. „богиня оселі"), *grihapatni* (санскр. *patni*, досл. „захисниця", „берегиня", тотожне укр. *пані*), *grihamedhini* (санскр. *medha* – „пожертва", „дар" споріднене з укр. *мзда*) *grihadipti*, досл. „світло/окраса оселі" (санскр. *dipti* – „сяяння", „світло", „блиск", „краса"; пор. укр прізвище *Диптан*), *grihasvamini* (санскр. *svamini* – „господиня"), *grihasthini* або *gehasthini* (пор. укр. *ґаздиня*). Оскільки санскр. *griha* має варіант *geha*, то всі наведені терміни й наступні імена можуть вживатися і з ним.

Чоловічі й жіночі імена з компонентом *griha/geha*. Жіночі: *Ґріхіні* – „Господиня", *Ґріхапатні* – „Пані дому/оселі", *Ґріхадеві*, досл. „Богиня дому/оселі"; *Ґріхалакшмі*, досл. „Лакшмі оселі", де *Лакшмі* – дружина Вішну-Всевишнього, богиня щастя, добробуту й родинної злагоди, тотожна слов'янській Ладі та балтійській Лайме; *Ґріхаканья*, досл. „Донька оселі/дому" (санскр. *kanya* – „діва", „дівчина" ми вважаємо спорідненим з назвою *Канів*, де є *Дівич-гора*; сюди ж – численні українські гідроніми типу *Дівка, Дівиця, Дівуха, Дівичка, Дівоча* тощо). Чоловічі імена: *Ґріханаяка*, досл. „Ватажок дому/оселі" – одне з імен Сонця; *Ґріхапаті*, „Захисник оселі" (санскр. *pati*, досл. „той, що захищає", споріднене з укр. *батько* й рос. *батя*) – також ім'я Сонця і бога вогню – Аґні тощо (HN, 142). Термін *griha-pravesha* означає „вхідчини", „новосілля", а також обряд освячення оселі.

Тож укр. *ґазда* споріднене з санскр. *grihastha, gehastha* – „хазяїн", „господар". А що це не випадково, засвідчує інший індійський термін *gosayin* – „господар", досл. „власник корів/худоби", який має свого українського двійника – *хазяїн*.

Це підтверджує, що в українців відбита не лише санскритська термінологія, пов'язана з чотирма суспільними станами, а й термінологія, пов'язана з періодами людського життя.

АШВАРАТХА – ҐОРАТХА, АШВАЯНА – ҐОЯНА

Як відзначають дослідники, українці розрізняють вози, в які впрягають волів – *воловий запряг, воловий віз*, у чумаків – *мажа*, і ті, в які впрягають коней – *кінський запряг, кінський віз*. Кінські вози легші, а замість волового дишла у них часто дві голоблі (ВСЭ, 168). Ці дані цікаві тим, що такі само запряги існували в Індії

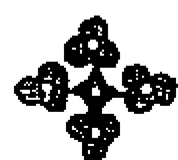

й означалися спеціальними термінами: санскр. *ashvaratha* (хінді *ashvarath*) – „кінський запряг“, „кінський повіз“ і санскр. *goratha* (хінді *gorath*) – „воловий запряг“, „воловий повіз“. Синонімами до цих двох термінів є санскр. *ashvayana* (хінді *ashvayan*) і санскр. *goyana* (хінді *goyan*). Тобто маємо терміни *ашваратха-ашваяна* для кінського запрягу й *ґоратха-ґояна* для волового запрягу.

Санскр. *goratha*, *goyana*, хінді *gorath*, *goyan* означає „повіз, що його тягнуть воли, бики або корови“, „воловий/бичачий запряг“ Термін складають компоненти *go*+*yana*, де *go* – „бик“, „віл“, „корова“. А *ratha* (хінді *rath*) і *yana* (хінді *yan*) – „віз“, „повіз“, „підвода“, „колісниця“, „засіб пересування“ (СРС, 196, 530, 537). Тобто *ratha-rath* і *yana-yan* – синоніми й можуть взаємозамінюватися. Відповідно санскритські назви для кінського запрягу ашваратха й *ашваяна*, хінді *ашваян* (санскр. *ashva* – „кінь“; СРС, 82). *Ashvaratha* може мати й форму з переставленими компонентами, тобто *rathashva*.

Водночас *ratha* ще означає „воїн на колісниці“, „воїн“, „герой“ (СРС, 537). Це спонукає співставити санскр. *ratha* з укр. *ратник* – „воїн“, „боєць“, тим більше що санскрит знає слова *rathik* і *rathnik* – „колісничний воїн“. Не виключено, що укр. *ратник* споріднене з цими індійськими словами.

Ашваратха-ґоратха й *ашваяна-ґояна* з воїнських та селянських термінів поступово стали воїнсько-селянськими іменами й прізвищами. Імена, постали з цих термінів, незрідка мають боги й видатні постаті індійської міфології та епосу.

Відбилися ці терміни й у топонімах і гідронімах. Наприклад, у назві *Ґоратхаґірі* на сході Індії, досл. „Гора ґоратха“ або „Гора Воловий запряг“ (санскр. *giri* = укр. *гора*). Вона згадується в „Махабгараті“, джайнських і санскритських джерелах. Фортецю *Ґоратхагірі*, розташовану на горі, штурмувало численне військо царя Кхаравели з держави Калінґа, котрий, узявши фортецю, одразу рушив на Маґадгу, сусідню державу. З *Ґоратхаґірі* було видно кордони Маґадги (Law, 220).

„Махабгарата“ згадує ріку *Ашваратха* – „Кінський повіз“, „Кінська колісниця“. Що досить незвично для назви ріки, проте є й інші річкові назви з *ратха*: *Джйотіратха*, „Промениста колісниця“ – притока річки Шона, *Чітраратха*, „Барвиста колісниця“ – відома в давнину річка, називана й *Ратхачітра*.

Священна Ґанґа має назву *Бгаґіратхі* – „Бгаґіратхина“, за іменем легендарного царя, через якого священна ріка спустилася з небес на землю. А син річки-богині Ґанґи – *Бгішмака* (україн-

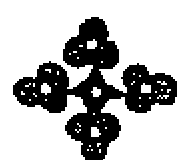

ське прізвище *Бушмака*) має друге ім'я *Бгаґіратхіпутра* – „Син Бгаґіратхі-Ґанґи" (санскр. *putra* – „син", *putri* – „дочка"; пор. укр. прізвища *Путра, Путря, Путрик, Путренко* й село *Путрівка* на Київщині).

Ім'я *Деваратха* – „Божественна колісниця" або „Колісниця богів" має значеннєвого двійника – *Деваяна* (хінді *Дев'ян*). На українському ґрунті санскр. *deva*, хінді *dev* – „бог" має форму *дей*. Це відбито в українських прізвищах *Дей, Болудей, Білдей, Матирдей* тощо (див. окрему статтю про *Дей*). *Болудей* і *Білдей* – українські різновиди санскритського та хінді імен *Баладева* й *Бальдев*, яке мав старший брат Крішни і яке означає „Могутній бог". У боспорських написах III ст. це ім'я грецька мова передає як *Балодей*. Тож можна припус тити, що слов'янське чоловіче ім'я *Деян* (*Дей+ян*) – споріднене з санскритським *Деваяна* й хінді *Дев'ян*.

Жіноча форма чоловічого імені *Деваяна* – *Деваяні*. Таке ім'я мала дружина царя Яяті, мати синів Яду й Турвашу. А Яду – родоначальник *ядавів*, племені, яке споріднене з літописними *ятвягами* і з якого походили Крішна та його старший брат. Імена обох братів рясно відбиті в українців як прізвища (ТРС, 51 – 57). *Деваяні* звали й дружину Сканди, бога війни, сина бога Шіви та його дружини Парваті, імена яких теж відбиті в українців як прізвища.

Є чоловіче воїнське ім'я *Махаратха* – „Велика колісниця", що його мав син мудреця-воїна Вішвамітри. І є важливий буддистський термін *махаяна* – теж „велика колісниця". Він означає одну з двох основних шкіл буддизму, поширеної в Китаї, Японії, Кореї, В'єтнамі й деяких інших країнах. Друга школа, поширена на Цейлоні (Шрі Ланка) й країнах Індокитаю – *хінаяна*, „мала колісниця".

Ім'я *Дгармаратха* означає „Колісниця Дгарми", де *Дгарма* – бог правосуддя і справедливості Яма (пор. численні *Ямполі* в Україні), а *дгарма* – релігійні й моральні приписи, викладені в дгармашастрах – давньоіндійських писемних пам'ятках. Ім'я *Дгарма* утворене від санскр. *dhar*, спорідненого з укр. „держати" (звідки й *держава, державець, державник* тощо), воно може мати й форму *Дгамма*. Тобто *Дгармаратха* тотожне *Дгаммаратха, Дгаммаратх*. Що спонукає співвіднести з ним слов'янське ім'я *Домарад*. Якщо ці імена справді споріднені, то так само можуть бути споріднені й інші індійські та слов'янські імена. Наприклад, індійське *Дгармаґірі* – „Гора/Оплот дгарми/віри" й слов'янське *Домажир* (*jir* у памірських мовах – „гора", воно тотожне санскр. *giri* й укр. *гора*). Ім'я *Дгармаратха-Дгаммарат-*

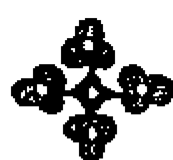

ха-Дгаммаратх, як і *Деваратха-Деваяна*, може мати свого двійника *Дгармаяна-Дгаммаяна-Дгаммаян*. А він і собі знаходить слов'янського родича – ім'я *Даміан, Даміян*, укр. *Дем'ян*. Тобто ім'я *Даміан, Даміян, Дем'ян*, не зовсім зрозуміле дослідникам (ЕСУМ, II 32), може тлумачитися як „Колісниця дгарми/віри", де *дгарма* означує всю сукупність релігійних, моральних та етичних норм, яких людина має дотримуватися в житті, тобто норми людської поведінки в суспільстві.

Термін *ratha* пов'язаний переважно з воїнським станом і з конем, а *yana* – з селянським і волом, биком. Тому елемент *ратха* значно частіший у кшатрійських іменах, аніж *яна* у селянських. Проте обидва слова – синоніми, й коли існує ім'я з одним із цих компонентів, то може існувати і його паралельна форма.

Слово *ратха* вживається з іменами богів і на означення богів. Коли воно вживається з іменем якогось божества, то позначає або інше божество, або якусь реалію, пов'язану з ним:

Бгаґаратха – „Колісниця щастя", де санскр. *Bhaga* (хінді *Bhag*) – бог щастя, добробуту й благополуччя, споріднене з нашим *бог*. В Індії є річка *Bhaga* (хінді *Bhag*), а в Україні – *Буг* (давні фіксації – *Бог*). Бгаґа зливається з іншою річкою, що має назву *Чандра*, і далі обидві течуть одним руслом і під спільною назвою *Чандрабгаґа*. Індійська *Чандра* теж має українську родичку – річка й село *Шандра* є в Миронівському районі на Київщині.

Бріхадратха, „Величезна колісниця" – ім'я Індри, царя богів і ватажка небесного воїнства; *Вішнуратха*, „Колісниця Вішну" – Ґаруда, їздовий птах Вішну; *Чітраратхі*, „Блискучоколіснича" – одне з імен богині-воїтельки Дурґи, дружини Шіви; *Шіваратха* – „Колісниця Шіви" тощо. Із Сонцем пов'язані імена *Авіратха* – „Сонячна колісниця", *Діваратха* – „Денна колісниця", *Дівіратха* – „Небесна колісниця", *Равіратха* й *Ушадратха* – „Колісниця Сонця", *Чітраратха* – „Сяюча колісниця", *Шучіратха* – „Ясна колісниця".

Надзвичайно поширене *ратха* в іменах царів, причому воно часто має при собі якийсь числівник. З чого видно, що колісниця відігравала колись величезну роль, а могутність царя визначалася кількістю колісниць.

Атіратха (санскр. *ati* споріднене з рос. *очень*) й *Багуратха* – „Багато колісниць" (санскр. *bahu, bahuta* – „дуже", „багато").

Аштаратха – „Вісім колісниць". Мав син царя *Бгімаратхи*.

Дашаратха – „Десять колісниць". Його мав батько Рами, героя „Рамаяни", який і сам має ім'я *Падмаратха* – „Лотосова колісниця" (санскр. *padma* – „лотос").

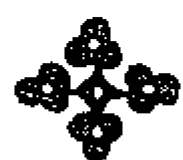

Наваратха – „Дев'ять колісниць". Мав батько Дашаратхи (санскр. *nava, navaka*, хінді *navak* – „дев'ять" і водночас „новий", пор. укр. прізвище *Новак*).

Шатаратха – „Сто колісниць" (санскр. *shata* – „сто"), царське ім'я. Воно, можливо, проливає світло на одне українське прізвище, коли зважити, що *ratha* тотожне *уапа* (*уап*). Тож воїнське ім'я *Шатаратха* може мати й форму *Шатаяна, Шатаян*. А по-українському це б звучало *Стоян*. Дотеперішнє тлумачення цього слов'янського імені й українського прізвища від дієслова *стояти* викликає серйозні сумніви через брак переконливої аргументації і вмотивованості.

Підтримує нове тлумачення прізвища *Стоян* і гідронімний факт. Компонент *shata* – „сто" містить індійська річкова назва *Шатадру*, досл. „Стобіжна", „Стострумкова", „Стопотічна". Шатадру (зараз *Сатледж*), одна з річок у Пенджабі (*Пенджаб* – „П'ять річок", а *Шатадру* – одна з п'яти річок, що творять цю назву). І вона має свого українського двійника – річку *Стоход*, притоку Прип'яті. В назвах *Шатадру* й *Стоход* перші компоненти (*Шата* й *Сто*) мають спільне походження й однакове значення – вони етимологічно тотожні. Компоненти ж *ход* і *дру* тотожні значеннєво, бо санскр. *dru* означає „іти", „плинути", „бігти" (СРС, 292). Воно споріднене з рос. *удрать, удирать, давать драла* (*деру*) й наявне в слов'янських гідронімах *Драва, Дрина, Дрипа, Друть* та ін.

Судячи з імен, до повозів і колісниць причетні не лише воли й коні, а й різна лісова звірина, птахи й навіть плазуни.

Агіратха – „Змійна колісниця", ім'я царя в індійському епосі. Санскр. *ahi* – „змій" споріднене з укр. *вуж*, рос. *уж*. Ім'я *Агіджіт* – „Переможець Агі" мають Індра й Крішна. Вритра, злий демон, який символізує зиму і якого здолав у двобої Індра, теж *Агі* – „Змій", „Вуж". Врітра фігурує в українському фольклорі як злий цар *Ворот* або *Воротар*. Перемога Індри над Врітрою символізує настання весни, Новий рік.

Маюраратха – „Пав'яча колісниця" (санскр. *mayura*, хінді *mayur* – „павич", „пава"). Ім'я Сканди, бога війни, сина Шіви (уособлює в тризубі середнє вістря) і Парваті. Павич – національний птах Індії і їздовий птах Сканди. Павине пір'я – неодмінна деталь зачіски Крішни.

Мінаратха – „Риб'яча колісниця". Це ім'я має в епосі цар, а його син – *Сатьяратха*, „Колісниця правди" (санскр. *satya* – „істина", „правда" споріднене з укр. *суть*). Санскр. *mina*, хінді *min* – „рибина" (пор. укр. *минь*; назва ця вважається праслов'янським запозиченням із фінно-угорських мов;

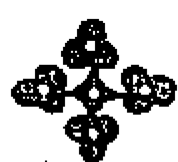

ЕСУМ, III 463). Рибина – атрибут індійського бога кохання Ками, через що він має імена *Мінадгваджа* – „З рибиною на стязі", *Мінакетана, Мінакету* – „Рибоемблемний" тощо. Жіноче ім'я *Камасарія*, в яке входить компонент *Кама*, мало дві боспорські цариці IV – III ст. до н.е. Санскритська назва сузір'я Риб – *Міна*. Є богиня *Мінакші* – „Рибоока", іпостась богині Парваті, дружини Шіви.

Мріґаратха – „Сарнова колісниця" (санскр. *mriga* – „сарна", „олень"). Таке ім'я мав цар держави Айодг'ї, тієї самої, з якої походив і в якій царював легендарний Рама. Мріґа-сарна – їздова тварина бога вітру Ваю (ім'я споріднене з укр. *віяти, вітровій, буревій, завія* тощо), інше ім'я якого – *Ватар*. Цікаво, що в Києві є місцевість *Мриги*, а по Україні (Київщина, Черкащина, Рівненщина) – численні *Сарни*.

Мушакаратха – „Мишача колісниця". Ім'я Ґаруди, їздового птаха бога Вішну, який уособлює в тризубі ліве вістря. Санскр. *musha, mushaka* (хінді *mush, mushak*) – „миша", „щур" споріднене з укр. *миша, мишка*. Ґаруда – цар птахів, він викрав в асурів, вічних супротивників богів-девів, напій безсмертя – амріту. Зображається як орел із людським тулубом.

Потріратха – „Вепряча колісниця", жіноче ім'я. Його мала Мая – мати Ґаутами Будди, засновника найбільшої нині в світі релігії (за кількістю віруючих). Санскр. *potri, potrin* – „дикий кабан", „вепр" (СРС, 407). З вепрем пов'язується Вішну, його третя аватара (втілення) – Вепр. Прибравши подоби велетенського вепра, Вішну пірнув на дно океану й підійняв на поверхню Землю, затонулу під час потопу. Водночас *Мая* і *Потрі* – імена богині-воїтельки Дурґи, дружини Шіви, ім'я якої у формі *Тірґатао* засвідчене на терені України ще в IV ст. до н.е. Індійська форма імені – *Дурґадеві*, „Дурґа-богиня", а *Тіргатао* – грецька передача. Його мала меотянка (*Меотида* – давня назва Азовського моря), дружина сіндського царя Гекатея (див. статтю про Тірґатао).

Хансаратха – „Лебедина/Гусина колісниця". Ім'я бога-творця Брахми, який уособлює в тризубі праве вістря. Санскр. *hansa, hansaka*, хінді *hans, hansak* – „гусак", „лебідь"; споріднене з укр. *гуска, гуси*.

Імена царів і могутніх героїв:

Бгімаратха – „Колісниця Бгіми". *Бгіма*, „Грізний" (санскр. *bhaya* – „острах", „побоювання", „жах"; СРС, 475, 482) – цар із роду мудреця-воїна Вішвамітри, батько царя Діводаси. Діводаса – батько царя *Судаса* (хінді *Судас*), битва якого з десятьма царями описана в „Ріґведі". А прізвища *Судас, Сдасюк* і нині побутують в українців.

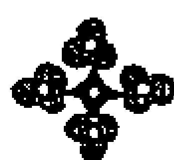

Джаядратха – „Переможна колісниця". Його в „Махабгараті" мав цар сіндів-сувірів. А сінди, інша назва яких – *сувіри*, жили на теренах України: одна *Сіндика* була на Таманському півострові, а друга, так звана *Сіндська Скіфія* – в низів'ях Дніпра. Сінди-сувіри виявляють спорідненість з українськими сіверами й кімерійцями (ТРС, 10 – 17).

Чітраратха – „Блискуча колісниця". Це ім'я мають в епосі численні епічні герої й царі: радник царя Дашаратхи, царевич країни Панчали, цар-ядава – батько царя Шури, діда Крішни, а також син Крішни. *Чітраратха* – й *Полярна зірка*.

Та найчастіше імена з *ратха* означують колісницю з точки зору її бойових якостей.

Апратіратха – „Нездоланна колісниця" (санскр. *а* „не"+*prati* „проти"), тобто колісниця, якій ніхто й ніщо не може протистояти. *Віраратха* – „Богатирська колісниця"; *Віра*, „Герой", „Богатир" – одне з імен Крішни й компонент в імені його старшого брата – *Балавіра* (хінді *Балвір*, пендж. *Балбір*) „Могутній герой", відбите в запорозьких козаків як прізвища *Балвір, Бальвір, Балбир* і *Балбиренко*; *Дрідгаратха* – „Могутня колісниця"; *Оґхаратха* – „Несамовита колісниця"; *Пратіратха* – „Протистійна колісниця", здатна протистояти будь-якій силі; *Сураратха*, „Прекрасна колісниця" – дуже поширене ім'я; *Пуроратха* – „Чия колісниця попереду", а переносно – знаменита, видатна людина, ватажок. Те саме, що й президент, яке дослівно означає „той, що сидить попереду" (пор. чеське *predseda* й рос. *председатель*).

Іноді ім'я мовить, що саме завдяки колісниці можна здобути:

Вішваратха – „Колісниця світу". Санскр. *vishva* (*va* суфікс) – „весь", „все", „світ", „всесвіт" (СРС, 608). Ім'я *Вішвамітра* з цим компонентом, яке відповідає слов'янському *Всемир*, відбите в боспорських написах IV і III ст. до н.е. Санскритське ім'я *Вішвапалака* (хінді *Вішвапалак*) – „Захисник світу" українською буде *Всеполк* або *Святополк*, якщо взяти до уваги, що *Свят* не від *святий*, а від *світ* (польське *swiat*).

Кіртіратха – „Колісниця слави". Санскр. *kirti* – „слава", „хвала", синонім йому – санскр. *shravas*, тотожне укр. *слава*. Тому існують паралельні форми індійських імен з цими компонентами: *Бгурікірті* й *Бгурішравас* (санскр. *bhuri* – „багато", „дуже", „вкрай"), тотожне укр. *Борислав*; *Багукірті* й *Багушравас*, тотожне укр. *Богуслав*; *Сукірті* й *Сушравас*, тотожне слов. *Сеслав* (санскр. su – префікс, що надає основному слову найвищої якості); *Прітхукірті* й *Прітхушравас* – „Славний на всю землю", „Земнославний", „Прітхус-

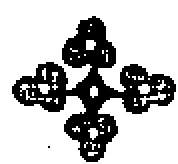

лав", „Земнослав", „Земеслав" (санскр. *prithu, prithvi* – „земля", „країна", „Прітхві – богиня Землі"). Не виключено, що саме із санскр. *Прітхушравас* споріднене *Братислава* – назва столиці Словаччини.

Махіратха – „Колісниця землі". Санскр. *mahi* – „земля", досл. „велика". Тому індійське воїнське ім'я *Mahipa* – „Захисник землі" споріднене з українським прізвищем *Мазепа* (ТРС, 166 – 176).

Іноді імена вказують, з чого зроблена колісниця:

Меґхаратха – „Хмаряна колісниця" (санскр. *megha* – „хмара", споріднене з укр. *імла* й рос. *мгла*). Ліричну поему Калідаси „Меґхадута" (V ст.) український санскритолог Павло Ріттер (1872 – 1939) переклав українською („Хмара-вістун"), російською („Облако-вестник") й італійською мовами.

Рукмаратха, „Золота колісниця" – син царя країни Шальва. *Рукма* – „Золотий" звався батько царівни Рукміні, дружини Крішни, ім'я якої співвідносне з латиським прізвищем *Рукмане*. Інше ім'я батька Рукміні – *Бгішмака*, а воно тотожне українському прізвищу *Бушмака*. Столиця царства Бгішмаки – санскр. *Кундіна*, хінді *Кундін*, а в Україні є історичне місто *Кудин*. Країна Бгішмаки – *Бгоджа-Відарбга*, а ці назви виявляють спорідненість з етнонімами *бужани-дуліби* (ТРС, 39 – 50).

Хемаратха – „Золота колісниця". Це ім'я мав онук Чітраратхи й батько Сатьяратхи. Санскр. *hema* – „золото". Є жіноче ім'я *Хема* – його має письменниця, дружина першого посла Індії в незалежній Україні Судгіра Девре. *Хема* входить компонентом в індійські двоосновні імена й назви, зокрема, річкові. В Україні побутує жіноче ім'я *Хима* й річкові назви *Хима, Химка, Химівка* тощо. У боспорських написах III ст. засвідчене жіноче ім'я *Хемата* й чоловіче *Хематін* (див. статтю „Хемата...").

САНСКРИТСЬКІ СЛОВА З КОМПОНЕНТОМ **GO** ТА ЇХНІ УКРАЇНСЬКІ РОДИЧІ

gomin – „власник корів/худоби" (пор. укр. прізвище *Гомін*);

goyana, хінді *goyan* – „воловий, бичачий або коров'ячий запряг", „віз", „колісниця" (пор. укр. прізвище *Гоян*);

govrisha, хінді *govrish* – „бик", „бугай", „самець" (пор. укр. прізвище *Гавриш*);

gosvamin (хінді *gosayin*), досл. „власник корів" – бог, всевишній; праведник*ayin* в хінді – хазяїн, власник; бог, всевишній; чоловік, муж (ХРС І, 483). З чого видно, що санскритське й , святий (при зверненні до відлюдників та аскетів); господар, власник (пор. рос. *хозяин*, укр. *хазяїн*); *s*хінді *ґо, ґу* на слов'янському грунті мають фор-

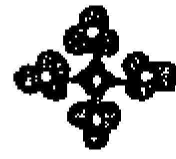

му *хо, ха, ху* (санскр. *gudabha* – укр. *худоба*);

gomukha, досл. „коров'яча морда" – поширене в епосі воїнське ім'я (напр., *Ґомукха* – син колісничого Індри; воїн-данава в „Махабгараті" (ядави, з яких походили Крішна й Балавіра, мають і назву *данави*); *gomukha* також – назва музичного духового інструменту (пор. українське прізвище *Хомуха*);

gopta, goptar – „захисник", „охоронець", „воїн", досл. „охоронець корів, худоби" (пор. укр. прізвища *Хопта, Хобта, Хобтя, Гоптар*);

goshala – „корівник", „приміщення для худоби" (пор. укр. *кошара*, де *шара* відповідає санскр. *shala* (укр. *зала*, англ. *hall*, франц. *salle*) – „приміщення";

gotra – первісно „череда корів", згодом – „сім'я", „рід" (пор. укр. *отара*);

gopa – первісно „захисник корів", „пастух", згодом – „воїн", „цар" (прізвище *Гопя* в козака Білоцерківського полку);

gopaka (хінді *gopak*) – „пастушок" (пор. *гопак*, улюблений танок запорозьких козаків);

gopala (хінді *gopal*) – „захисник/охоронець корів/худоби", „пастух". Популярне ім'я Крішни, відбите в українських прізвищах *Гупал, Гупало, Гупалов, Гупалюк, Гупаленко* й назвах *Гупали* (на Волині), *Гупалівщина* (на Дніпропетровщині), *Гопло* (озеро в Польщі). Компонент *pala* – „захисник", „оборонець", „охоронець" наявний в етнонімах *пали* (скіфське плем'я), *поляни, поляки*;

gopalaka, хінді *gopalak* – те саме, що й *gopala*. Компоненти *pala* й *palaka* (хінді *pal* і *palak*) сходять до індоевропейської дієслівної основи *pa* – „охороняти", „захищати", „берегти". Санскр. *palaka*, хінді *palak* споріднені з укр. *полк*, яке наявне у військових термінах *полководець, полковник* і князівських слов'янських іменах *Ярополк* і *Святополк*. Споріднені обидва індійські слова і з укр. *плекати, плекання*. Санскр. *gopalana* означає „тваринництво", „скотарство", досл. „плекання корів, худоби";

gokshira (хінді *gokshir*) – „коров'яче молоко" (санскр. *kshira*, хінді *kshir* – „молоко" споріднене з укр. *сир*);

govirya – „плата за коров'яче молоко" (пор. історичний термін *вира/віра* – відшкодування, плата, штраф, наприклад, за провину, злочин);

goshtha – первісно „місце для корів", „корівник", „стійло", згодом – „місце зборів", „зібрання", „асамблея" тощо (пор. назви українських міст – *Гоща, Мирогоща*).

„Дрона-парва" (VII книга „Махабгарати") містить загадковий для дослідників етнонім *ашвашака* – „ашвашаки". Його пояснюють так, ніби це особливе плем'я скіфів-верхівців (скіфів індійські

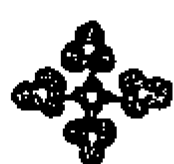

джерела називають *шака*, а іранські – *сака*). Проте світло на цей етнонім проливають саме боспорські факти з території України. Боспорські написи III століття фіксують ім'я *Ґосак* (грецька передача), санскритська форма якого – *Ґошака* (хінді *Ґосак*). Це давній варіант сучасного українського прізвища *Козак* і важливого для української історії терміну *козак* (див. окрему статтю).

Тобто в імені *Ґошака* компонент *шака* той самий, що і в індійському етнонімі *ашвашака*. Ім'я *Ґошака, Ґосак* тлумачиться як „Бикомогутній", „Могутній, як бик", тобто *шака* тут має значення „дужий", „могутній". І якщо прикласти це значення до племінної назви *ашвашака*, то матимемо „Конемогутній", „Могутній, як кінь".

Як бачимо, деякі індійські терміни, імена й назви з компонентом *go* мають українських двійників. Так, хінді *gosayin*, тотожне укр. *хазяїн*, утворене від санскр. *gosvamin* – „власник корів, худоби". Синонімом до *ґосаїн-хазяїн* є *gomin*, також „власник корів, худоби", що, очевидно, відбилося в українському прізвищі *Гомін*. Так само санскр. *govrisha*, хінді *govrish* (*go* „бик"+*vrisha* „самець"), досл. „бик-самець", „бугай", відбите, певно, в українському прізвищі *Гавриш*. Санскр. *gopalaka*, хінді *gopalak*, тотожні *gopala*, цікаві тим, що компоненти *pala*, *palak* у них мають своїх слов'янських родичів. Синонімами до *pala* й *palak* є *raksha* і *rakshak* – „захисник", „воїн". Індоіранська основа *raksh/rahsh* – „захищати", „охороняти", „берегти" наявна в етнонімах *русь, русини, русичі*. І як синонімами є санскр. *пала-палак* і *ракша-ракшак*, так синонімічні й етноніми *поляни* (*пали, поляки*) й *русь* (*русини, русичі*; ТРС, 28 – 38).

В індійців є священна гора *Govardhana, Govardha* – „Примножуюча корів, худобу", пов'язана з поклонінням Крішні, в назві якої бачимо те саме *go* – „бик", „корова". Санскритська дієслівна основа *vardh/vridh* – „рости", „посилюватися", „дужчати" споріднена зі слов'янською ж основою *валд/волд/влод/волод*, відбитою, наприклад, в князівських (воїнських) іменах *Владислав, Рогволод, Володар, Володимир* тощо. Численні сліди Крішни в Україні на різних рівнях спонукають придивитися до найвищої вершини Карпат, назва якої – *Говерла*. Назва ця напрочуд близька до назви індійської гори. Цілком можливо, що між ними існує спорідненість, і не лише функціональна. Обидві гори мають ореол святості, що вимагає значно глибшого пояснення, а не простої констатації, що обидві гори просто високі.

Кінь (*ashva*) і бик (*go*) ідуть в індійській історії паралельними

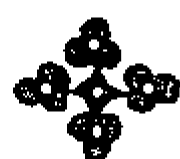

курсами, як і в українській, символізуючи приналежність відповідно до воїнського (*кшатрії*) і селянського (*вайш'ї*) станів. А кшатрії і вайш'ї, тобто воїни й землероби – дві найважливіші верстви чотиристанового давньоіндійського суспільства. Всі санскритські терміни на означення цих чотирьох станів відбиті в козацьких і сучасних українських прізвищах. А це свідчить, що й українці, як індійці, іранці та скіфи, добре знали поділ суспільства на стани.

Воїнський і землеробський стани невіддільні від коня і вола (бика). Ці дві надзвичайно шановані в епосі та фольклорі свійські тварини спричинилися до численних термінів, багато з яких стали з часом повнокровними й високостатусними чоловічими й жіночими іменами. А в українців і прізвищами.

І ці імена, прізвища й назви чимало цікавого й важливого можуть розповісти про давноминулі часи.

КОЛОДІЙ І ХОЛІ: СВЯТО УКРАЇНСЬКЕ, СВЯТО ІНДІЙСЬКЕ

Серед українських свят, які дійшли до нас із сивої давнини, є і трохи призабутий *Колодій*, відзначуваний упродовж тижня навесні, коли стрічаються весна і зима. Що засвідчує зв'язок свята з Сонцем, бо колісницю Сонця в індійській міфології мчить семерик коней, які символізують дні тижня.

Свято багате на обрядові дійства. Першого дня відзначають народини Колодія. Кладуть на стіл полінце й сповивають його – отже, Колодій народився. Тричі обходять довкола столу, славлячи Колодія, Сонце й Весну, потім сідають за стіл: „Пошануймо, люди добрі", наше Сонечко весняне, яке прибуло до нас в образі Колодія". На столі обрядові напитки й наїдки. Літніх, недужих і дітей причащають „Колодієвими напоями" з цілющих трав, що їх особливо кволим радять пити 27 днів, тричі по 9 разів. Колодієві напої підносять і сварливим та заздрісним (УНМ, 322 – 327).

Колодій – понеділок сирного тижня, коли справляють *колодку. Колодка* тут – полінце: цього дня заміжні жінки прив'язують його до ноги нежонатого парубка. І той мусить *волочити колодку*, поки не відкупиться. *Справляти колодія* – випивати на викуп за *колодку*. А *віддавати колодку* – звичай, коли на Пасху дівчина христосується з парубком і

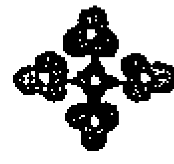

дає йому писанку. За це хлопець має *найняти танець* – замовити музику до танцю.

Колодка – і замок (*взяти в колодки* – замкнути). Що цілком прикладається до заполоненого злими зимовими силами Сонця. В'язницю треба одімкнути, щоб сонце вийшло, народилося. *Вбиватися в колодки* – набиратися сили. *Колодка* і складені біля дворів на вулиці колоди, де святкового дня збирається молодь (*Усі хлопці на колодці, а мого немає*). *Колода* ще – „гурт" (*Колода – отара, як іде тісно, не в розпаш*). *Колода* і вулик.

То що ж криється за цим святом, які давні уявлення і глибинні пласти приховує воно. Чому назва його – *Колодій*. Невже тому, що заміжні жінки увесь тиждень справляють *колодку*? Чи тому, що в понеділок заміжні жінки йдуть у родини, де є дорослі хлопці або дівчата, й прив'язують їхнім матерям колодку до ноги? Мовби в покару за те, що ті досі не одружили синів і дочок (ЗНН, 202).

Колодій, сирний тиждень і масляна взаємопов'язані й мають чимало спільного з Холі, індійським святом весни, яке завершує холодний сезон і пов'язується з сонячним богом Вішну – Всевишнім. І для Колодія, і для Холі характерні ритуали, пов'язані з магією родючості; їх, як на дослідників, індоарії принесли з місць свого попереднього проживання, тобто і з України. Обрядово-магічні дійства на весняне рівнодення близькі до пасхальної обрядовості, що сходить до язичницьких часів – вона перейшла до пасхальної обрядовості слов'янських народів, серед них і українців.

Колодій причетний до весняного рівнодення і відзначається в лютому. Холі теж пов'язане з весняним рівноденням і відзначається в місяці пхальґун (лютий-березень за індійським місячним календарем, відлік днів – з середини місяця).

Первісний звичай фарбувати курячі яйця трансформувався в обливання на Холі один одного розчиненими фарбами, особливо червоною. І в слов'ян, і в індійців червоний колір пов'язаний із родючістю, снагою (барва воїнського стану – червона).

На масляну в деяких слов'янських ареалах возять жердину з колесом, яке весь час крутять. А на Холі танцюють довкола жердини з колесом угорі (символом Сонця) і крутять його мотузками.

У Колодії відчутні сліди матріархату. Це суто жіноче свято – на ньому верховодять жінки. А на Холі дівчина або жінка може залицятися до будь-якого хлопця чи чоловіка. Може навіть безкарно лупцювати його, якщо той не сприймає її залицяння.

На Колодія жінки та чоловіки бенкетують і співають сороміць-

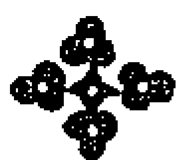

ких пісень. Кожна з жінок мала при собі маленькі колодочки або цурпалки. Щойно до корчми заходив чоловік, як йому чіпляли „колодку", і той мусив відкуплятися горілкою чи медом. А тільки на Холі можна вживати алкогольні напої й співати подібних пісень. В оселях, на сходках і навіть у храмах декламуються еротичні уривки з „Бгаґавати-пурани" – твору про життя Крішни.

Інша назва Колодія – *Сирний тиждень*. Навколо „колодки" на столі розставляють вареники з сиром, масло, сметану, яєчка й горілку. Для свят Крішниного кола неодмінні молочні продукти, надто кисле молоко, з яким пов'язаний навіть особливий обряд. Сам Крішна – пастух, зріс серед пастухів. Існує безліч оповідей про те, як малий Крішна цупив у пастушок сир, масло, сметану й молоко.

І для Холі, і для Колодія обов'язкова обрядова їжа – випічка з білого тіста (*колачі, колобки, коловаї-короваї*).

На сирному тижні, і перед ним на великий піст досить виразний і культ предків („Родительська субота").

На Колодія танцюють колові танці. А на Холі дівчата й заміжні жінки імітують хороводи юних пастушок навколо Крішни. А Крішна бог насамперед жінок.

На Колодія жінки випивають у корчмі на виручені за „колодку" гроші. На Холі гурти ходять по селу з піснями й танцями, а зароблене йде на колективне частування.

Особливість Колодія – соціальна рівність. Тут не важить, багатий ти чи бідний, вищого стану чи нижчого. Те саме маємо і в Холі, найдемократичнішому з усіх індійських свят – на ньому всі рівні. З чого висновують, що свято надзвичайно давнє.

На Колодія навіть пересварені забувають взаємні образи й мирно відзначають свято. На це свято належало миритися. Сьомого дня, з відходом Колодія, на цілий рік мали одійти заздрощі й ворожнеча. Так і на Холі – тут не буває образ, що б хто не витівав.

Степан Килимник схильний гадати, що „колодка" – „узи Гіменея" і що в основі свята – давнє божество шлюбу (УР, 24). В індійській міфології Вішну і його дружина Лакшмі (балт. *Лайме*, слов. *Лада*) пов'язані з одруженням і сімейною злагодою. Коли розгніваний Шіва спопелив бога кохання Каму, той відродився як син Крішни й Рукміні (пор. латиське прізвище *Рукмане*). А Крішна й Рукміні функціонально тотожні Вішну й Лакшмі.

Коло в назві *Колодій* може означати – „сонце", „сонячний диск" (*Колесом, колесом сонечко вгору йде*). Українському *коло* відповідає санскр. *чакра*, споріднене з авест. *чахра*, грец. *киклос* і лат. *циклос* – „коло", „колесо", „круг".

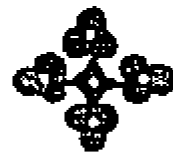

У санскриті *chakra* – *колесо, диск, район, округа, спілка, військо, влада* (СРС, 204) і теж пов'язане з Сонцем. Сонце має епітети *Чакра, Чакрабандгу* („З диском"), *Чакрадвара* – „Брама Сонця" (санскр. *dvara* – „двері", „ворота") та ін. (HN, 80 – 81).

Чакра-диск – атрибут і зброя Вішну-Крішни. Вішну – сонячне божество, а Крішна – його земне втілення. Саме з Сонця-Сур'ї виковано диск-чакру для Вішну й тризубець для Шіви. І Вішну має імена *Чакрабгріт, Чакрадгара, Чакрапані* – „Чакродержець", *Чакреша, Чакрешвара* – „Владика чакри", *Чакраюдга* – „Озброєний чакрою". Подібні імена має і Крішна: *Чакрін* – „Наділений чакрою", *Чакраґадапані, Чакраґададгара* – „Чакроґадодержець", де *ґада* – булава, ще один атрибут і зброя Вішну й Крішни (HN, 80 – 81). Санскр. *чакра* й укр. *коло* творять багато значеннєво тотожних термінів і словосполучень:

чакраяна – віз, укр. *кола* (*Вийди, мила, з коли, покажи личенько родові*);

чакра – обрій. Укр. *видноколо, виднокруг* (*Вже сонце в крузі*);

чакра – гурт, спілка. Пор. *коло родичів, коло друзів.* У запорожців *козацьке коло* (рада), *віщове колесо, судне колесо* – судові збори козаків, *радне колесо* – збори з важливих питань;

чакра – вир. Укр. *коловорот, коловерть, коловертень*;

чакра – коловий танок. Укр. *коло* – танок;

чакра – територія, область. Укр. *околиця, округа.* Індія колись ділилася на округи – *чакри* (*чакли*). Тому був термін *чакрадар* (*чакладар*) – „начальник округи", який сьогодні став прізвищем;

чакрават – вихор. Укр. *круговерть, коловерть*;

чакрадріш – видноколо (санскр. *drish* споріднене з укр. *зрити*);

чакра-в'юха – колове розташування людей або військ (*Увесь поїзд із музиками іде за молодим і стає коло діжі кругом – колесом*). Запорожці не раз захищалися, обгородившися возами;

Ґхаті-чакра, „колесо з глеками" – колодязь. Укр. *колодязь* містить *коло* – „колесо" й означає „колотяг", „витягання води колесом". *Ґхаті-чакра,* колесо з глеками – сучасний *чигир.* Цей пристрій діставати воду знає ще „Ріґведа". Укр. *коліш* – колесо на валу над колодязем (у хінді *чакрі*). Індійське *Чакрапур* – „Чакропіль" тотожне українському *Чигирин.* А пенджабське воїнське ім'я *Чухир* (похідне від *чакра*) тотожне українському прізвищу *Чигир* (детальніше про *чигир* і *Чигирин*: ТРС, 120 – 130);

Чакраван, „Наділений чакрою" – ім'я (санскр. *ван* – суфікс, наявний у слов'янських іменах *Іван-Йван-Йован, Радован, Милован*).

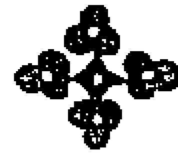

Ім'я може відповідати слов. *Коливан*;

чакравартін – „чакровертун", „колесовертун". Найвищий титул самодержавного царя в Давній Індії, цар над царями. Колись важливий термін, а сьогодні – прізвище *Чакраварті, Чокроборті* (бенґальська форма). Двоє бенґальців із прізвищем *Чокроборті* прислужилися й Україні: один переклав бен_альською давньоукраїнське „Слово о полку Ігоревім", а другий написав для індійських бібліотек підручник української мови. Мітхун *Чакраварті* – відомий індійський кіноактор (його дочка – *Швета*).

Індійському *Чакраварті-Чокроборті* відповідає слов'янське прізвище *Коловрат*. Його мав боярин Євпатій *Коловрат*, захисник Рязані від татаро-монголів (XIII ст.). *Чакраварті-Чокроборті-Коловрат* – воїнське ім'я, а в назві *Рязань* якраз і відбито термін на означення воїна – *раджанья*. Тож назва *Рязань* означає „Воїнь".

З українських даних випливає, що Колодій – давнє, ще дохристиянське божество, якому поклонялися наші предки. Оскільки свято весняне й у ньому виразні сонячні мотиви, то, найімовірніше, йдеться про молоде весняне Сонце, яке увіходить в силу, збільшує день, проганяє холоди й несе тепло. А з ними – весну, пробудження землі, врожай і добробут.

„Ріґведа" знає „колесо Сонця". Важливу роль колесо-чакра відігравало під час обрядів, пов'язаних із двома сонячними фазами – весняним рівноденням (масниці, масляна) і літнім сонцестоянням (Купала). А Колодій – з масницького циклу (*цикл* теж *чакра-коло*). На масляну, зустрічаючи весняне сонце, возять жердину з колесом, яке весь час обертається; потім це колесо спалюють. У чехів була старовинна гра – пошуки золотого кільця-Сонця, схованого за хмарами й зимовими туманами.

Тож і *Коло* в назві *Колодій* може уособлювати Сонце й означати „Сонце". А *дій* або *дей* споріднюватися із санскр. *deva* й хінді *dev* – „бог". Прізвище *Дей* побутує в українців, *дей* входить у двоосновні козацькі й сучасні прізвища (*Болудей, Білдей, Матирдей* тощо). Ім'я *Балодей* засвідчують боспорські написи III століття, як і імена *Сакдей, Хардей, Гермодей* – всі вони мають індійських двійників. Причому імена й прізвища з *дей-дій* не іранські, бо в іранських мовах *дев* несе негатив – „злий дух", „демон". Позитивне *дев* тільки в індійських, слов'янських і грецькій мовах. Тож цілком можливо, що й *Колодій* містить *дій* – „бог". І що *Колодій* означає *Колобог, Сонцебог*, мовою хінді *Чакрадев* (санскр. *Чакрадева*). А ім'я *Чакрадев* справді існує, причому належить воно Вішну-Крішні.

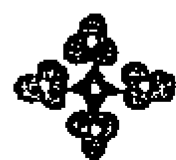

Тож у такому разі *Чакрадев* і *Колодій* означають не лише *Чакробог* і *Колобог*, а й *Сонцебог*. Грецький Аполлон – сонячне божество, як і Вішну-Крішна. І теж має диск, що символізує Сонце. Боспорські правителі шанували Аполлона. Скажімо, 180 року до н.е. цар Перісад IV (ім'я має індійські паралелі), підніс знаменитому святилищу Аполлона в Дельфах золоту таріль, яка символізувала Сонце. А ґрецький *Аполлон*, індійський *Ґопалан-Ґопала* й український *Купала* тотожні і функціонально, і походженням імен (ТРС, 93 – 99). Аполлон і Ґопалан-Ґопала-Купала вічно юні, епітет Аполлона – *Юний бог*.

Тож *Чакрадева-Чакрадев-Чакробог-Сонцебог* на означення Вішну-Крішни – значеннєвий двійник *Колодея-Колодія-Колобога-Сонцебога*. Вони пов'язані з народженням Юного, Весняного Сонця. „Влесова книга" знає божества *Вишень* і *Кришень*, а ці імена в нинішніх українців – прізвища. Так само в українців відбите й прізвище *Колодій*, пов'язане з цими божествами. От хоча б у письменників: поети Василь *Колодій* і Віталій *Колодій*, прозаїк Євген *Колодійчук*.

Слід зазначити й таке: назви свят *Колодій* і *Холі* (*Хола, Холака*) виявляють фонетичну подібність. Як і англ. *holyday* (*холідей*) – „свято", „канікули" (досл. „святий день"). І як в українців побутує прізвище *Колодій*, так у англійців побутує прізвище *Холідей*.

Колодій збирав людей у тісне родинне *коло*. Тому *коло* в імені *Колодій* може споріднюватись і з санскр. *kula* – „родина", „рід". І тоді санскритське ім'я *Куладева* (хінді *Кульдев*) – „Родинне/Родове божество" знову-таки відповідатиме українському прізвищу *Колодей, Колодій*.

Ой спасибі, Колодію,
Що зібрав до купки.
Гостювали, цілувались,
Аж злипались губки.

ДІВА-ОБИДА, ГІПЕРБОРЕЙКА *ОПІДА* Й КОРОНА-*АПІДА*

У „Слові о полку Ігоревім" є місце, яке давно викликає численні дискусії. „Встала обида в силах Дажьбожого внука, вступила дівою на землю Троянову, заплескала лебединими крильми на синьому морі біля Дону". Вираз „встала обида" породжує образ Діви-Обиди каже Дмитро Лихачов. Митрополит Іларіон зазначає: подання це таке неясне, що дослідники часто цю Діву прий-

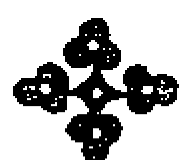

мають за Дива (ДВ, 113). У Діві-Обиді на синьому морі, яка тріпоче лебединими крилами, деякі дослідники „Слова" вбачають прекрасну Олену, через яку спалахнула Троянська війна. Обида – це персонаж образи, зневаги, а взагалі – лиха, констатує Іларіон (ДВ, 136). „*Обида*, – додає реконструктор „Слова" Микола Ткач, – персонаж української міфології. Один із виявів Карни. Втілює середовище смутку й печалі" (КМ, 92). Діва – це Артеміда, вважає дослідник і письменник Валерій Шевчук у „Мисленному дереві", вона пов'язана з Тмутораканню і Черніговом. А земля Троянова – Руська, тобто Київська земля (МД, 21).

Є і припущення, що Діва-Обида зросла на Дону, а прийшла на Руську землю з половецьких степів, від моря Синього, тобто Азовського, на узбережжі якого височіли половецькі вежі. Її навіть ідентифікують із конкретною історичною особою – половецькою княжною, дружиною руського князя Олега Святославича. Вигнаний із чернігівського престолу, він тривалий час княжив у Тмуторакані.

Більшість дослідників визнає колоритність Діви-Обиди і вважає її давньоруським язичницьким персонажем. Вона означається як „Лебідь крилата", „тріпоче лебединими крилами", ступає Дівою на „землю Трояню".

Найбільш глибокі й близькі до істини, як на нас, міркування Валерія Шевчука. Аналізуючи „Слово" у зв'язку з Дівою, він слушно зазначає, що саме з Дівою-Артемідою пов'язана київська Дівич-гора на правому боці Либеді, що на Дівич-горі відправлялися культові обряди на честь богині Діви. І що поклоніння Діві відбилося в численних назвах річок, міст, гір, пагорбів, узвиш по всій Україні (МД, 21, 50).

Та чи не найважливішим висновком дослідника є те, що Діва тотожна київській Мокоші, що Діва-Мокоша тісно пов'язана з Черніговом і Тмутораканню. Ця констатація тим важливіша, що з Тмутораканню на Таманському півострові тісно пов'язані чернігівські, сіверські князі. Саме вони, а не київські князі, сідали на престол у Тмутораканському князівстві, коли воно входило до складу Київської Русі. Саме на Таманському півострові розташовувалася країна сіндів – *Сіндика*, до якої, каже Геродот, узимку по замерзлому Боспору Кімерійському перебиралися кримські скіфи. А для сіндів індійська епічна традиція має другу назву – *сувіри*. Тож не дивно, що сінди-сувіри споріднені з кімерами-сіверами-сіверянами, і не лише назвами (ТРС, 10 – 17). З іншого боку, столицею таврів-русів на південному узбережжі Криму, був Херсонес Таврійсь-

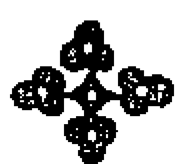

кий, літописний Корсунь, звідки великий київський князь Володимир приніс до Києва християнство, привів християнських священників і привіз християнські регалії. Захисницею і покровителькою цього Корсуня, Матір'ю його була Діва, тотожна і походженням імені, і функціями індійській *Деві*, „Богині". Показово й те, що знаменита Херсонеська присяга, датована III ст. до н.е., поряд із Дівою згадує і *састер*, що його херсонесці клянуться оберігати від еллінів (!) і варварів (КЛХ, 9 – 11). А *састер* не що інше як специфічний індійський термін *шастри* – ним давні індійці означали священні книги, насамперед веди.

Індійська Деві – богиня-воїтелька й дружина бога Шіви, який сам і його дружина зображаються з тризубом. Деві має друге ім'я – *Махеші*, „Велика богиня", а воно тотожне слов'янському *Мокоша*. Саме Діви-Мокоші стосується крилатий вислів про „Матір міст руських". Таври й руси – споріднені племена. Тож як Деві-Діва-Мокоша була Покровителькою, Берегинею, Матір'ю літописного Корсуня, так само вона була Матір'ю-Берегинею і стольного Києва. А також усіх інших міст Київської Русі.

Вкрай важливо, що Діва-Деві пов'язана з Кримом, давньою Тавридою, і що вона тотожна грецькій Артеміді. А що святилища Артеміди були в Криму, мовить іще Гомер. Під час Троянської війни ця богиня-воїтелька перенесла до Тавриди юну Іфігенію, доньку мікенського царя Агамемнона, який очолював грецьке військо в поході на Трою. Саме в Криму Іфігенія стала жрицею в таврському/руському храмі Діви-Артеміди.

А коли так, то витоки загадкової Діви-Обиди доцільно шукати в значно давніших пластах північнопричорноморської історії. У цьому плані красномовні свідчення подає Геродот у V ст. до н.е. У IV, „скіфській" книзі своєї славнозвісної „Історії" він, зокрема, пише:

„Значно більше про гіпербореїців розповідають делосці. Вони кажуть, що гіпербореї посилають скіфам жертовні дари, загорнуті в пшеничну солому. Від скіфів дари приймають найближчі сусіди, і кожен народ завжди передає їх усе далі й далі аж до Адріатичного моря на крайньому заході... Отак, за розповідями делосців, ці священні дари прибувають на Делос. Уперше, кажуть делосці, гіпербореї послали з дарами двох дівчат на ім'я Гіпероха й Лаодіка. Разом із ними задля їхньої безпеки вирушили п'ятеро гіперборейців. Це ті, яких тепер називають перфереї і неабияк шанують на Делосі. Та коли посланці не повернулися, гіперборейців занепокоїло, що їхніх посланців щоразу спостигатиме нещастя і вони не вертатимуть додому. Тому ста-

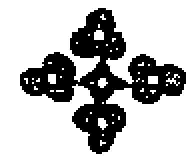

ли приносити священні дари, загорнуті в пшеничну солому, до межі своїх володінь і передавати сусідам із проханням відіслати їх іншим народам. І ось так, кажуть, дари передавалися й прибували зрештою на Делос. Мені самому відомо, що і в інших місцях відбувається щось подібне зі священними дарами. Так, фракійські й пеонійські жінки при жертвоприносинах Артеміді-Цариці приносять священні дари, загорнуті в пшеничну солому.

І я достеменно знаю, що вони так чинять. На честь цих гіперборейських дівчат, померлих на Делосі, тамтешні дівчата і юнаки обтинають собі волосся. Так, дівчата перед весіллям відрізають пасмо волосся, обвивають ним веретено й кладуть на могилу гіперборейок (могила ця в святилищі Артеміди, при вході ліворуч; біля могили росте маслина). Юнаки ж намотують своє пасмо на зелену гілку й так само кладуть на ту могилу. Отакі почесті віддають делосці цим гіперборейським дівчатам.

За розповідями делосців, раніше за Лаодіку й Гіпероху з країни гіперборейців через усі ті народи на Делос прибули дві молоді жінки – Арга і Опіда. Вони несли Іліфії священні дари, обіцяні за швидкі й легкі пологи. Як розповідають, Арга і Опіда прибули з гіперборейської країни разом із самими божествами (Аполлоном та Артемідою), і делосці їм також віддають шану. На їхню честь делоські жінки збирають дари. У величальній пісні, складеній лікійцем Оленом, жінки закликають їх поіменно. Від делосців перейняли цей звичай жителі інших островів та іоняни: вони теж співають цю пісню на честь Опіди й Арги, і збирають їм священні дари. Цей Олен прийшов на Делос із Лікії й створив і інші давні гімни, співані на Делосі. Попіл від стегон жертовних тварин, спалених на жертовнику, вони розсипають на могилі Опіди й Арги. Могила ж їхня за святилищем Артеміди зі східного боку, зовсім неподалік від зали для бенкетів кеосців" (Геродот, IV, 33 – 35).

Записаний Геродотом міф свідчить, що гіперборейці здавна посилали на Делос священні приношення, а посольства ці очолювали двоє дівчат.

Отже, геродотівська розповідь зводиться до такого:

– в усіх випадках ідеться про святилище Артеміди, а не Аполлона;

– давні священні посольства очолювали дві дівчини;

– дівчата помирають на Делосі і їх ховають біля храму Артеміди;

– гіперборейських дівчат шанували делоські жінки.

Складається враження, що гіперборейці посилали двох дівчат у пожертву Артеміді й, можливо,

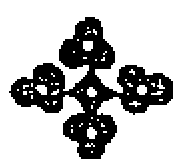

згодом дещо призабутій Латоні, матері Артеміди. Сама Артеміда, як свідчить міф про Іфігенію, задовольнялася однією дівчиною-жертвою.

Лато-Латона (слов. *Лада*), за пізнішими міфами – мати двох близнят, Артеміди й Аполлона. Латона походить із країни гіперборейців, саме звідти вона прибула на південь, у грецький ареал, і на острові Делос спородила доньку й сина, Артеміду й Аполлона. Привертає увагу й те, що ім'я однієї з гіперборейських дівчат – Лаодіка, а воно співзвучне зі слов'янським іменем *Лада* й грецьким *Лато/Латона*.

Відчутний зв'язок усього циклу літо-артемідо-аполлонських міфів із північчю, з гіперборейцями, які жили на північ від Греції. Землеробський характер гіперборейців випливає вже з того, що свої щорічні дари святилищу на Делосі вони загортали в пшеничну солому. А одним із дальніх пунктів, пов'язаних з Артемідою, є Крим, давня Таврика, куди Артеміда відправила жрицею юну Іфігенію (ЯДС, 362, 365 – 366).

Крім того, священні дари пов'язані і з культом Аполлона. Їх приставляли всі племена, що визнавали цей культ. А присвята волосся божествам дівчатами перед весіллям та юнаками після посвячення в громадяни була поширеним у Давній Греції звичаєм.

Могили ж на Делосі, що про них мовить Геродот, справді виявили археологи, і це свідчить, що „батько" історії знав топографію острова.

У зв'язку з давньогрецькою Ейліфією, богинею дітонародження привертають увагу етруські, боспорські й індійські факти. У етрусків є божество *Сосіпол*, якому разом із Ейліфією будувалися навіть храми. Сосіпол був божеством-дитиною, він невіддільний від Ейліфії-матері. Дослідники тлумачать етруське *Сосіпол* як „Рятівник міста", трактуючи *пол* як „місто", а *Сосі* – як „Рятівник". Проте й індійці знають персонаж на ім'я *Шішупала* (хінді *Шішупал, Сісупал*), де *shishu* в санскриті – „дитина", а *pala* (хінді *pal*) – „захисник", „оборонець". Тобто ім'я *Шішупала* (*Шішупал, Сісупал*) означає „Захисник дітей" або „Дитина-захисник". У боспорських написах чимало імен із компонентом *Сосі*: *Сосій, Сосібій, Сосіген, Сосіон, Сосіпатр* тощо (КБН, 900). Ім'я *Шішупала* на індійському терені причетне до Крішни, а *Сосіпол* – до Аполлона й Артеміди. А Крішна й Аполлон споріднені не лише функціонально, але й походженням імен (одне з імен Крішни – *Ґопал, Ґопала, Ґопалан*). З країни гіпербореїв Аполлон прийшов на Делос, тут він щороку зимує і зберігає свої стріли, саме тут жили племена, які найбільше поклоня-

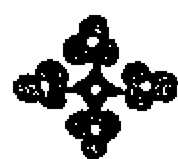

лися йому. А навесні, закликаний величальними співами, повертається на Парнас у колісниці, запряженій білосніжними лебедями. Але гіперборейці не забувають свого улюбленця, щороку виряджаючи на острів Делос, до вівтарів Аполлона та його сестри Артеміди двох молодих дівчат зі священними дарами (ТРС, 93 – 99).

Кримська Діва-Артеміда має всі архаїчні риси матері-корови. На теракотовій пластинці, знайденій 1946 року в Севастополі (Херсонес Таврійський, літописний *Корсунь*), зображено жінку з головою корови. Там само знайдено й монети з зображенням богині Діви на одному боці й бика – на другому.

Показово, що Діва-Артеміда має культове ім'я *Таврополa*, досл. „Захисниця корів/худоби". Тобто воно означає те саме, що й індійське *Ґопала*, *Ґопалан*, де *go*, як і грецьке *tavros* означає „корови/бики", „худоба". А якщо інакше, то ім'я *Ґопала* означає „Пастух", а *Таврополa* – „Пастушка".

Тож є підстави припускати, що *Гіпероха* й *Лаодіка*, *Арга* та *Опіда* – лише деякі з епітетів Діви-Артеміди. Індійська Деві – „Богиня" теж має численні епітети, які відбивають певну її іпостась. Тобто й *Діва-Обида* „Слова о полку Ігоревім" може бути причетною до геродотівської *Опіди*. Обидва імені, можливо, два різновиди одного й того самого імені. В цьому разі варто уважніше придивитися до кримської Діви-Артеміди. Принагідно зазначимо, що Еврипід вважав, що таврський храм присвячено Артеміді, а Геродот і Страбон – Діві, на честь якої називався і мис – *Парфеній* (*Партеній*), тобто „Дівин", неподалік Херсонеса. А Геродот іще зазначає, що таври називають Діву Іфігенією, дочкою Агамемнона.

Діва в херсонеському пантеоні не просто рівноправна богиня, вона посідає в ньому чільне місце. Її храм із вівтарем стояв у центрі міста й був головною святинею херсонесців. На честь богині влаштовувалися свята-парфенії, їй присвячувалися статуї. Херсонеські монети часто зображали Геракла з його неодмінним атрибутом – сукуватою палицею (до речі, грецькі джерела індійського Крішну ототожнюють саме з Гераклом). Та набагато частіше зображена Діва зі своїми атрибутами – сагайдаком, луком і сарною. Голову Діви зображали у профіль і фас, з розмаяними кучерями, у пов'язці або баштовій короні. Іноді Діву зображали на повен зріст – вона то вбиває сарну, то велично сидить на розкішному троні, то стоїть навколішки з луком і стрілою. Гадають, що одна з її статуй у центрі Херсонесу біля її храму, була використана для деяких монетних зображень. Коли місту заг-

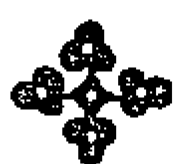

рожувала якась небезпека, в зображеннях Діви підкреслювалася войовничість і могуть. Тоді вона ставала Захисницею, Берегинею міста. Діва була проголошена царицею Херсонеса-Корсуня, навіть існувало літочислення за роками її владарювання. Важливі документи херсонесців неодмінно містили рядки: „Так ухвалили Збори й Народ за царювання Діви" або „Приклали печатки в першому ряду: Богиня цариця Діва..."

Якщо на Діві красувалася так звана баштова корона, що своїми обрисами нагадувала зубчасті фортечні мури, це означало, що богиня постає захисницею міста. Своєю войовничістю й навіть агресивністю, несхитною вдачею Діва нагадує амазонку й напрочуд схожа на Артеміду. Одне з імен індійської Деві, тотожної таврсько-руській Діві – *Дурґа*, воно якраз і означає „Фортеця". На теренах України ім'я *Дурґадеві* – „Дурґа-богиня" (у грецькій передачі *Тіргатао*) засвідчене ще в IV ст. до н.е. Тут його мала цариця-меотянка, дружина сіндського царя Гекатея. Геката, до речі, теж вважається однією з іпостасей Артеміди.

От у цій баштовій короні і криється, як на нас, розгадка *Діви-Обиди*. Діва зображається з короною, її називають „Богиня з короною". У зв'язку з чим привертає увагу санскр. *apida* – „корона", „вінець", „діадема", „вінок" (СРС, 92). Вінок-вінець, зокрема, неодмінний атрибут і Діоніса, і Баладеви з Крішною. Вінки – неодмінний атрибут і хороводів пастушок-ґопі довкола Крішни, і купальських обрядів. Тож простежується прямий зв'язок гіперборeянки *Опіди*, Діви-*Обиди* „Слова" й санскр. корони-*апіди*. Із цим компонентом є важливі індійські імена, зокрема, *Чандрапіда, Тарапіда, Сур'япіда*. Останнє ім'я означає „Діадема Сонця" або „Сонячна корона" – його мав син Парікшіта. Парікшіт в індійському епосі – внук Арджуна, убитий демоном у материнському лоні, але Крішна повернув його до життя. Після війни, описаної в „Махабгараті", він сів на царський престол у столиці кауравів Хастінапурі. Руїни міста збереглись і досі, за 106 км на північний схід від Делі, давньої Індрапрастхи (досл. „Престол Індри").

Синонімами до *apida* є санскр. *shekhara* й *mukuta*. Поширене в індійській міфології й сучасному іменнику ім'я *Чандрашекхара* – „Місяцекоронний", „З півмісяцем у короні" на означення Шіви має синоніми *Чандрамукута* й *Чандрапіда* (*чандра* „Місяць"+*апіда*). Так само ім'я *Тарапіда* – „Зіркокоронний" (*тара* „зірка"+*апіда*) має своїх двійників *Тарашекхара* й *Тарамукута*, які вживаються на означення Місяця. Бо Місяць – чоловік зірок і їхній володар. „Океан сказань" кашмірського поета Со-

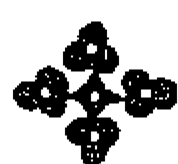

мадеви (XI ст.) знає два персонажі на ім'я *Чандрапіда* – царя і царевича. Цей твір частково перекладений й українською, причому тут має місце цікавий збіг. Ім'я *Сомадева* теж означає „Місяць-бог", а перекладав твір українською письменник Олег *Микитенко*. Прізвище це, як на нас, споріднене з санскр. *mukuta* – „корона", „вінець", яке наявне в іменах *Тарамукута, Чандрамукута* й багатьох інших і є синонімом до санскр. *apida* й *shekhara*. Останнє, в свою чергу, споріднене з українським прізвищем *Шекера* та його похідних, досить рясно засвідчених і в запорозьких козаків, і в сучасних українців.

Санскр. *shekhara* – „корона", „вінець", „діадема", а також „вершина", „ватажок", „найкращий" може виступати й окремо як чоловіче ім'я *Shekhara*. Так само окремим чоловічим іменем може виступати й санскр. *mukuta*. Санскритське *u* в словах відповідає українському *и*: *tu* – *ти*, *shula* – *шило*, *musha* – *миша*, *sunu* – *син*, *dhuma* – *дим*, *chatura* – *чотири*, *rudate* – *ридати*, *kupyate* – *кипіти* тощо. Тож є підстави вважати, що індійське ім'я *Мукута* тотожне українському імені *Микита*, від якого утворені українські прізвища *Микита, Микитко, Микитин, Микитчук, Микитюк, Микитась, Микитський, Микитовський, Микитенко, Микитченко* тощо. Вони й собі винятково поширені як у запорозьких козаків, так і в сучасних українців.

Тож цілком можливо, що існував не лише термін *апіда* – „корона", царський атрибут високої соціальної значимості, а було й ім'я чи епітет на означення божества – *Апіда*. Воно цілком могло відбитися в загадковому композиті *Діва-Обида*. Тоді *Діва-Обида* мусило мати первісну форму *Деві/Діва-Апіда, Дівапіда* й означати *Деві/Діва-з-Короною*. Бо в „Слові о полку Ігоревім" Діва-Обида згадується в ситуації, коли русичі провадили воєнні дії, тобто були в стані війни. А богиня-воїтелька Діва зображалася в зубчастій короні в час найважчих випробувань для тих, хто поклонявся їй і підносив пожертви, хто потребував її захисту й допомоги. Діва, тобто Богиня-з-Короною, була Покровителькою, Берегинею насамперед руського воїнства – русичів. Вона гарантувала їм своє заступництво, допомогу й успіх у битві.

Розділ VI

ТОПОНІМІЯ

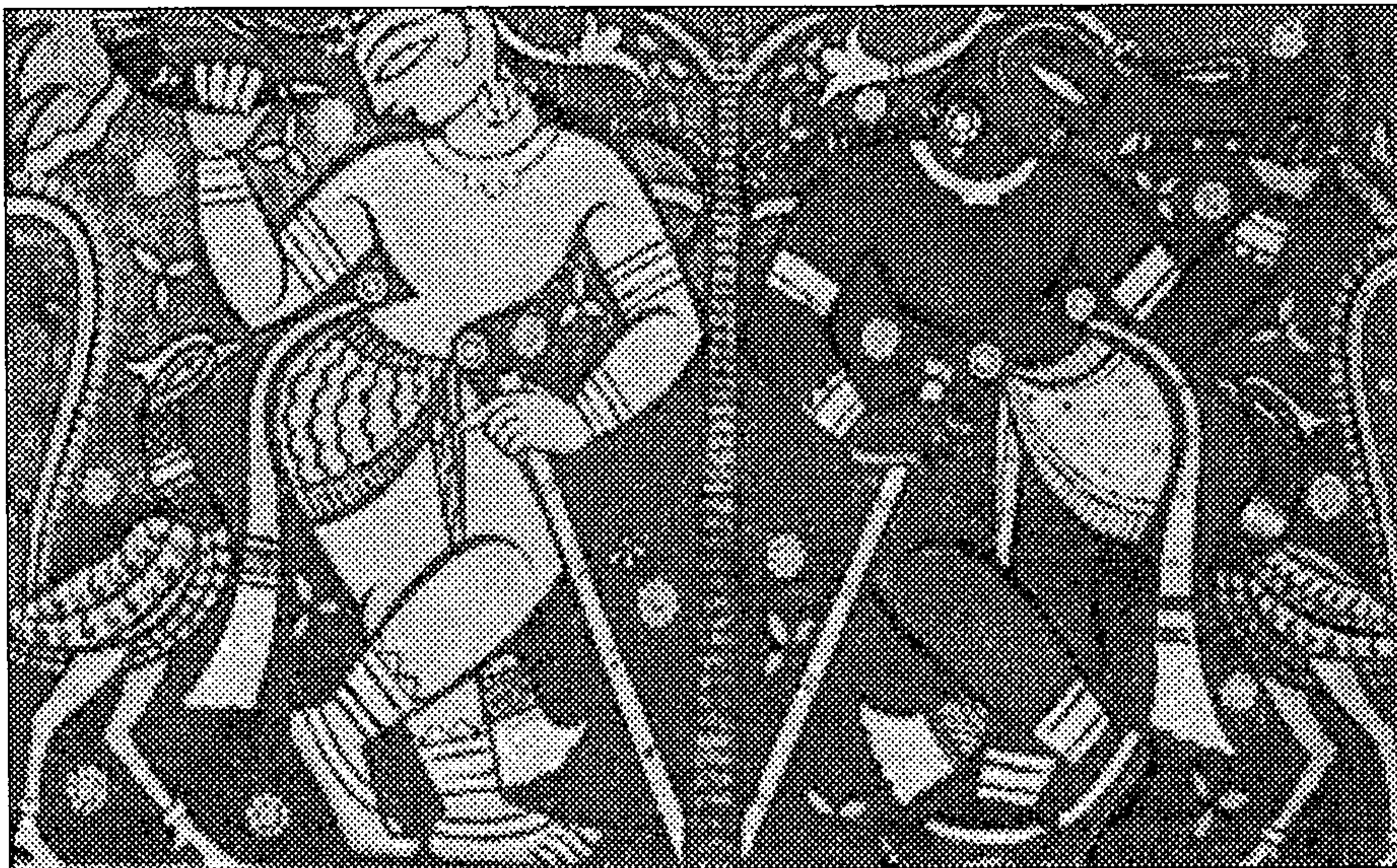

ВИШГОРОД, ВІШАПУР, БІШКЕНТ...

Помітну роль в історії Київської Русі відігравав Вишгород, зараз районний центр на правому березі Дніпра, за 18 км від Києва. Разом із Каневом, Білгородом і Васильковом він входив до мережі фортець, які боронили південні кордони Київської Русі від кочових племен. Розташований на високому пагорбі, Вишгород захищав Київ з півночі. Біля нього переправлялися через Дніпро по дорозі з Чернігова до Києва і навпаки, аби не переходити Десни.

Уперше Вишгород згадується в „Повісті врем'яних літ" під 946 роком – літописець мовить, що деревляни платили данину Києву й Вишгороду. Вишгород був резиденцією княгині Ольги, через що й називався „Град Ольжин". Княгиня доклала чимало зусиль і коштів на облаштування свого удільного міста. Давньоруський літопис у 980 році згадує, що у Вишгороді тримав своїх наложниць князь Володимир.

В XI – XIII століттях Вишгород – центр удільного князівства, під мурами якого відбулося чимало битв. Його тричі прагнули здобути половці – у 1093, 1136 й 1141 роках. 1240 року Вишгород зруйнували татаро-монголи, і в документах XV – XVI ст. він згадується як село. Про Вишгород у формі *Вусеград* згадує в трактаті „Про управління імперією" візантійський імператор та історик Костянтин Багрянородний (X ст.); про нього самого деякі джерела мовлять, нібито він охрестив Ольгу, а деякі – що навіть пропонував Ользі стати його дружиною. У „Сказанні про Бориса й Гліба", християнській писемній пам'ятці, міститься „Похвала Вишегороду", де назва міста переосмислюється через те, що у Вишгороді поховані вбиті „окаянним" Святополком його брати Борис і Гліб: „Немає рівного йому в усьому світі. По праву названий Вишеградом – вище й найвище всіх міст: другий Солунь явився в Руській землі".

Вишгородів у слов'янському світі багато. Є *Вишгород* московський, новгородський і рязанський, є *Вишгородок* волинський і псковський. *Вишгороди* є в Польщі, Чехії, Болгарії, Югославії, Угорщині, Естонії. Вішапури, Бішапури, Бішкенти є в Середній Азії, Ірані й Індії. У „Шахнаме" Фірдоусі згадується місто *Вісегерд*, причому в одному ряду з такими славними

колись містами як Бухара, Самарканд, Термез.

Що ж означає назва *Вишгород* і як вона постала?.

На перший погляд, значення назви нібито цілком прозоре й зрозуміле – *Високе, Вишнє місто*. Насправді ж ця простота позірна, хоча все дещо складніше. І саме до цієї оманливої простоти сходять обидві поширені версії щодо значення назви *Вишгород*. Перша: місто назване *Вишгородом* тому, що стоїть по Дніпру вище Києва. Друга: *Вишгород* значить *Вишнє місто*, тобто *Високе місто*, бо розташоване на високому пагорбі. Саме таке тлумачення дослідники відносять до всіх без винятку слов'янських Вишгородів.

Друга версія значно ближча до істини. Проте й вона, судячи з усього, несе в собі не первинне, а вторинне значення. Щодо царських чи князівських резиденцій, то вони найчастіше якраз і зводилися на узвишшях, високих пагорбах, навіть на горах чи скелях. Це викликалося насамперед питаннями безпеки – з височини краще помітити наближення ворога і легше боронитися від нього. За первісними уявленнями, цар – посередник між людьми й богами, між землею і небом, він – зв'язуюча ланка між ними. Гора чи пагорб часто-густо були місцем жертвоприносин, а їх здійснював племінний ватажок, князь, у давні часи й жрець. Назва *Вишгород*, безперечно, мусила відбивати ці уявлення.

Проте індійські й іранські факти свідчать, що назва *Вишгород* має трохи інше походження і значення. Крім того, не слід забувати, що існує ціла низка слов'янських імен з компонентом *Виш*: *Вишко, Вишата, Вишатич, Вишемир, Вишеслав, Вишезар* (також сузір'я Великої Ведмедиці) тощо. Іранці знають *Віштаспа* – таке ім'я мав іранський цар, котрий при своєму дворі прихистив Заратуштру, засновника зороастризму. Це ім'я деякі іранські мови передають як *Гуштасп*, а грецькі джерела – як *Гістасп*.

Однією зі столиць перського царя Шапура II був *Вішапур*, або *Бішапур*. Чергування *в/б* досить часте явище в різних мовах (*Василь – Базиль, Венедикт – Бенедикт, Веньямин – Беньямин/Бенджамин* тощо). Компонент *пур* у назві *Вішапур* із санскриту означає „місто", воно тотожне компоненту *піль* в українських назвах *Бориспіль, Вишнопіль, Костопіль, Тернопіль, Ямпіль, Миропіль* тощо. *Пур* значеннєво тотожне *город* у назві *Вишгород*. Тобто назви *Вишгород* і *Вішапур* значеннєво тотожні, вони – семантичні двійники.

У тій же Персії, до завоювання її арабами в VII ст., була округа

Бішапур, столиця якої теж називалася *Бішапур*. У Середній Азії, на території давньої Бактрії, було місто *Бішкент*. Тут *кент* теж означає „місто", як у назвах *Ташкент, Чимкент, Самарканд, Васпуракан, Тмутаракань* тощо.

Всі східні *Вишгороди, Вішапури, Бішапури й Бішкенти* мали високий соціальний статус – вони переважно були царськими резиденціями або столицями. Втім, те саме бачимо й у слов'ян. У Польщі *Вишегруд* на правому березі Вісли був укріпленим замком польських, так званих мазовецьких князів. У Чехії *Вишеград* – частина Праги, на правому березі Влтави. Фортеця, зведена тут у незапам'ятні часи, довгий час була резиденцією чеських князів. Не виняток і наш *Вишгород* – він і собі князівська резиденція, а потім і центр удільного князівства. І теж на високому, правому березі Дніпра, як і його слов'янські побратими.

Що ж означає слово *виш* у всіх цих *Вишгородів, Вісеґердів, Вішапурів, Бішапурів* та *Бішкентів*, у слов'янських і східних побратимів Вишгорода?

У „Ріґведі", найдавнішій писемній пам'ятці індійців, слово *vish* ужито в значенні „громада", „община", „народ", „плем'я", „підлеглі", „поселення", „місце проживання" (СРС, 606). Воно розвинулося із значення *віша* як „усе", „всі", „багато". Від *віш* утворений важливий соціальний термін *вайш'ї*, яким означався третій стан давньоіндійського суспільства. Усього станів було чотири, існування їх і на терені України засвідчує ще Геродот у V ст. до н.е. До вайш'їв входили землероби, ремісники, торговці, але основу складали землероби, тобто селяни. Цей стан у широкому розумінні й усвідомлювався як „весь народ", „народ узагалі", бо саме селяни складали основне населення країни. Покровителем цього стану був бог Вішну, відомий „Влесовій книзі" (IX ст.) як *Вишень* або *Вишній*. Колір землеробського стану – жовтий, тоді як жерців-брахманів – білий, воїнів-кшатріїв – червоний, а шудрів – чорний, звідки, очевидно, й „чернь", тобто простолюд.

Вішну-Вишень символізує в тризубі ліве вістря, бо ліве уособлює жіноче начало, Землю, а земля – жінка, мати, годувальниця. Саме захисником Землі є Вішну-Вишень. Інші два вістря в тризубі уособлюють творець світу Брахма (праве) й руйнівник світу Шіва (середнє). Сліди поклоніння цим божествам рясно засвідчені на теренах Давньої України.

Коли землю переповнює зло й несправедливість, Вішну в тій чи іншій подобі спускається на землю, наводить справедливий лад і знову повертається на небо. Най-

більш відомим і популярним земним утіленням його є Крішна, якого „Влесова книга“ знає як *Кришень*. Імена *Кришко, Крешко, Криско* та прізвище *Кришненко* знають запорозькі козаки. Інше ім'я Крішни – *Ґопал, Ґопала* й собі відбите в запорожців як прізвища *Гупал, Гупало, Гупалов, Гупаленко*. Прізвища *Вишень* та *Кришень* і сьогодні побутують серед українців.

З індійським *віш* споріднене наше застаріле *весь* – „село“ (пор. вираз *городи і весі*). Втім, це слово й досі вжиткове в деяких слов'янських мовах, зокрема, польській (*wies*), білоруській (*вйоска*, „сільце“). У чехів *vesniak* означає „селянин“. Тобто індійське *вайш'ї* на означення третього суспільного стану означає *селяни*. У такому разі назва *Вишгород* означає не *Високе місто*, а *Місто роду, Племінне місто*.

Дослідники вважають, що перші давньоруські міста в їхньому справжньому розумінні виникали саме з племінних центрів, місць перебування племінних ватажків чи князів.

Санскритське *віша* (хінді – *віш*) входить у деякі важливі терміни, які знаходять паралелі на слов'янському взагалі й на українському зокрема ґрунті. Наприклад, термін *vishapati* – „старійшина“, „ватажок роду/громади“, „сільський староста“. Він розкладається на вже відоме *vish*, і *pati*, яке споріднене з укр. *батько* і рос. *батя*. Слово *pati* утворене від санскритської дієслівної основи *pa* – „охороняти“, „захищати“, „берегти“ (СРС, 386), а *ti* – суфікс, що творить іменники. Тобто pati дослівно означає „захисник“, „охоронець“, хоча в санскриті має і значення „велитель“, „пан“, „хазяїн“, „господар“, „чоловік“ (СРС, 364). Тобто наше *батько* має первісне значення „захисник“, „охоронець“ (своєї родини, села, землі). Це ж саме значення має і укр. *пан* (польське і чеське *pan*), а також *пані* – „захисниця“, „берегиня“, яке має свого санскритського відповідника – *patni*, у санскриті – „шанована жінка“, „добродійка“, „дружина“ (СРС, 364). Сюди ж відноситься й укр. *панна*.

Санскритське *vishpati* тотожне литовському *viespatis*, яке означає „пан“, „господар“, а ще – „всевишній“, „владика“, „бог“. На слов'янському ґрунті, певно, через іранське посередництво (*hushpati*), прибрало форми *господь*. Чергування *в/г* властиве не тільки індоіранським мовам, а й слов'янським. Наприклад, укр. *гострий* – рос. *вострый*, укр. *горобець* – рос. *воробей*. Російське закінчення *го* вимовляється як *во* (пишеться *кого, чего*, а вимовляється *каво, чево*). Вже згадуване іранське ім'я *Віштаспа* має в тих же іранських мовах і форму *Гуш-*

тacna, а ім'я богатиря з „Шахнаме" *Гураз* – „Вепр" має і форму *Вараз* (санскр. *Varaha*, хінді *Varah*; пор. давню назву Дніпра – *Варух*). Тож санскр. *vishapati* й лит. *viespatis* споріднені з укр. *господь*, *господар*, *господиня* (санскр. *vishpatni*) і рос. *господин* (санскр. *vishpatin*), *госпожа*.

Другий компонент в укр. *господар* тотожний санскр. *patar* – „захисник", з яким, у свою чергу, споріднені лат. *pater* – „батько" (в тому числі й духовний), англ. *father*, іт., ісп. *padre* тощо. Тобто укр. *господар* має компоненти *гос+подар*, де *гос* – „усі", „все", а *подар* – „захисник", „батько". І таким чином, *господар* дослівно означає „Захисник/Батько всіх/всього".

Санскр. *vish* із суфіксом *va*, тобто *vishva* означає „все", „світ", „всесвіт" (СРС, 608). А це слово надзвичайно активне в творенні імен, позначених високим соціальним статусом. Наприклад, воно наявне в санскритському імені *Вішвапалака*, де *palaka*, як і *patara*, означає „захисник". Тобто ім'я *Вішвапалака* (хінді *Вішвапалак*) має значення „Захисник світу", а в переносному розумінні – „Правитель", „Цар". Це воїнське, ба навіть царське ім'я. На слов'янському ґрунті йому відповідає теж воїнське, а точніше – князівське ім'я *Святополк*, якщо взяти до уваги, що *Свят* у цьому імені пов'язане не із значенням „святий", а „світ" (пор. польське *swiat*). А це ім'я найстаршого із синів Володимира безпосередньо причетне до Вишгорода та його історії. Саме до вишгородського боярства звертався Святополк, прохаючи підтримати його на київському престолі. Саме за наказом Святополка 1015 року, після смерті Володимира були вбиті його молодші брати Борис і Гліб, за що Святополк отримав епітет Окаянний. На честь Бориса й Гліба, перших руських святих, у Вишгороді збудовали спершу дерев'яну церкву, а згодом, 1112 року, звели кам'яну. У „Сказанні про Бориса й Гліба" навіть є „Похвала Вишегороду", де назва ідеологічно переосмислюється й місто називається „вищим і найвищим від усіх", „другим Солунем у руській землі".

Біля села Стайки на Київщині (Кагарлицький р-н), де виявлено поселення трипільської й черняхівської культури, виявлено й давньоруське городище, що його деякі дослідники вважають літописним містом *Святополч*, заснованим 1095 року київським князем Святополком Ізяславичем.

Санскр. *palaka* – „захисник" має свої синоніми *pala* (хінді *pal*), *papa* (хінді *pap*), *pati*, *pa* тож є індійські чоловічі імена з цими компонентами: *Вішвапа*, *Вішвапала*, *Вішвапаті*. Іменем *Вішвапа* означаються Сонце, Місяць і

Вогонь, кожен окремо, іменем *Вішвапаті*, „Всебатько/Всезахисник" – Крішна. Ім'я *Вішвадгара*, „Вседержитель", має Вішну, функція якого – захищати земний світ, світ людей. На Черкащині є місто *Вишнопіль*, назва якого цілком може пов'язуватися з Вішну. Жіноче ім'я *Вішвадгаріні*, досл. „Вседержителька", означає і Землю, як і ім'я *Вішвадгена* – „Вседійна", „Корова світу" (від *доїтися*, санскр. *dhenu* – „корова").

Ім'я *Вішвамітра*, що його в індійській міфології має легендарний мудрець, означає українською *Всемир* або *Святомир*, *Світомир*. Проте може означати й „Сонце світу", „Всесонце", оскільки Мітра – індоіранське божество Сонця і Мирного Договору, Миру. Ім'я його й собі відбите в українських назвах – *Миргород*, *Миропіль*, *Мирогоща*, *Житомир* тощо. В іранській формі *Аспамітхар* воно двічі зафіксоване в боспорських написах IV – III ст. до н.е.

Одним із 12 синів Володимира був і *Вишеслав*, який правив у Новгороді. Ім'я це причетне і до Вишгорода, і до індійського імені *Вішвашравас*, яке означає „Світославний", „Славний на весь світ". Що цілком у дусі висловлювання давньоруської пам'ятки про Вишгород. Санскр. *shravas* і слов. -*слава* тотожні, тож санскритське воїнське й царське ім'я *Вішвашравас* тотожне слов'янському воїнському й князівському імені *Святослав*. Де, як і в імені *Святополк*, *Свят* означає „Світ", „Весь світ".

З інших індійських імен на *Вішва* цікаве ім'я *Вішваґоптар*, *Вішваґоптрі*, якими означаються Вішну, Шіва й Індра, божества, шанування яких засвідчено в Україні багатьма фактами. Санскр. *goptar*, *goptri*, *gopta* (пор. сучасні українські прізвища *Хопта*, *Гоптар*) також означає „захисник", „цар", первісно „пастух", „захисник корів/землі". Бо й земля, за давніми уявленнями, теж корова, вони обидві – годувальниці людей. Тож ім'я *Вішваґоптар* теж означає „Захисник світу", воно – двійник індійського *Вішвапалак* і слов'янського *Святополк*.

Таким чином, є всі підстави припустити, що компонент *Више* в слов'янських іменах *Вишемир*, *Вишегор*, *Вишеслав* тощо тотожний компонентові *Вішва* в індійських іменах й означає „Світ". Він водночас семантично тотожний і компонентові *Свят* у слов'янських іменах.

Добре відома літописна легенда про Кия, Щека й Хорива та їхню сестру Либідь – її наводить літописець Нестор у „Повісті врем'яних літ". Проте існує ще одна схожа легенда, вже вірменська, з перших віків нашої ери – вона вміщена в пам'ятці „Історія Таро-

на" (автор її Зеноб Глак) і розповідає про боротьбу між раннім християнством та язичництвом у Вірменії. Стисло її зміст такий.

Двоє князів, які за віщось посварилися зі своїм царем, мусили рятуватися втечею. З ними пішло і їхнє плем'я. Притулок вони знайшли у вірменського царя Валаршака, котрий виділив їм під поселення землю Тарон. Там обоє князів звели столицю й назвали *Вішапух*. Через 15 років Валаршак за віщось стратив обох князів, а володіння передав їхнім трьом синам, яких звали *Куар*, *Мелтей* і *Хореан*. Згодом брати спорудили на горі Каркея місто, поставили там двох ідолів і стали їм поклонятися.

Ці дві легенди, літописна й вірменська містять чимало спільного. В обох легендах фігурують троє братів: у літописній – це полянські князі, у вірменській – князі з області Палунь. В обох легендах брати споруджують собі окремі міста (Кий, Щек і Хорив – на трьох київських горах). Брати мають схожі імена – Кий і Куар, Хорив і Хореан. Подібна у братів з обох легенд і доля – ті й ті мусили полишити рідні місця й шукати притулку на чужині. Але вірменська легенда, на відміну від літописної, подає одну суттєву подробицю – вона називає батьками трьох братів двох індійських князів, навіть називає їхні імена – *Деметр* і *Гісане*. І хоча при детальнішому розгляді з'ясувалося, що Деметр і Гісане насправді двоє індійських божеств, яким поклонялися брати і їхні племена, суті справи це не міняє – в легенди про походження Києва вривається відчутний „індійський" струмінь. Характерно й те, що згадувані у вірменській легенді назви донедавна (до першої світової війни) існували в історичній Вірменії, бо нинішні адміністративні межі країни значно вужчі, ніж колись. Це міста *Вішапух*, *Куар*, *Хореан* і *Мелді* в області Тарон, яка сьогодні перебуває в складі Туреччини. Що засвідчує історичність вірменської легенди про трьох братів, тому й цілком правомірно пов'язують із літописною легендою про Кия, Щека й Хорива (детальніше: ТРС, 222 – 236).

У вірменській легенді цікава назва *Вішапух* – його мало місто, засноване батьками трьох братів. Назва *Вішапух* тотожна назві *Вішапур*. У першій назві відбилися фонетичні особливості вірменської мови, яка замість *р* має *х*, а замість *л* - *г* (ім'я вірменського царя, що прийняв князів-втікачів, вимовляється і як *Валаршак*, і як *Вагаршак*). Компонент *пух*, тотожний інд. *пиг* і нашому *піль* у назвах і означає „місто".

Постає природне запитання: чому батьки трьох братів, заснувавши місто, назвали його *Віша-*

пур? Очевидно, тому, що ця назва була їм добре знайома, що в краях, звідки вони прийшли, існувало таке місто. Або тому, що слово *віш*, передавало якраз те, що мала містити й виражати назва? Тепер уже відомо, що *віш* означає „рід", „плем'я". А оскільки двоє індійських князів (точніше, божеств) прийшли в чужі краї зі своїм племенем, то й свою столицю треба було назвати так, щоб назва відбивала це. Тому й постала назва – *Вішапур*, „Місто роду, племені", „Родове, Племінне місто". Зазначимо, що первісне значення санскр. *pura*, хінді *pur* – „фортеця" і що саме в цьому значенні слово вжиткове в „Ріґведі".

Так само, слід гадати, постала й назва *Вишгород*, тотожна назві *Вішапур*. А в Індії є і *Вішапури* і *Бішапури*.

Столицею Боспорського царства був *Боспор* – нинішня Керч. Цю назву тлумачать „Переправа бика", тобто так само, як і Керченську протоку, яка в данину називалася Боспор Кімерійський. Де bos – „бик", а *por* – „брід", „переправа". Боспорське царство існувало на півдні України ціле тисячоліття (V ст. до н.е. – IV ст. н.е.). До цього ранньодержавного утворення входили численні індоарійські, тобто індійські племена, серед них і сінди-інди, територію яких античні автори називають *Сіндика*, іншими словами – *Індія*. Одна *Сіндика*, так звана *Сіндська Скіфія* була в низів'ях Дніпра, а друга *Сіндика* – на Таманському півострові. Тобто на теренах історичної України відомі принаймні дві Сіндики-Індії, причому сінди-інди виявляють етногенетичні зв'язки з кімерами й сіверами (індійська традиція називає сіндів і *сувіри*).

Слов'янські писемні джерела подають назву *Боспор* як *Воспор*. Тому не виключено, що *Воспор* – пізніша трансформація давнішої назви *Вішапур, Вішпур*. Цікаве й те, що назва *Вишгород* іноді пов'язується з походженням Києва: деякі літописні версії навіть стверджують, що гора Хоревиця в Києві колись називалася *Вишгород*.

Таким чином, назва *Вишгород* означає не „Високе/Вишнє місто", а „Місто роду/племені", „Родове/Племінне місто". Його семантичним двійником виступає літописний *Родень* у гирлі Росі, назва якого теж тлумачиться як „Родове, Племінне місто", „Місто роду, племені". І цьому анітрохи не суперечить те, що назву *Родень* пов'язують і з Родом, який тотожний ведійському Рудрі – і термін *рід/род* і божество *Род* тісно взаємопов'язані.

Тож *Вишгород* справді високе місто, але насамперед у соціальному, не в географічному плані. Географічна прив'язка тут – вторинна.

АСПРОН – ГАСПРА – БІЛГОРОД

Візантійський імператор та історик Костянтин Багрянородний у творі „Про управління імперією" (X ст.) подає назви шести печенізьких фортець на Дністрі: *Аспрон, Тунґата, Кракнаката, Салмаката, Сакаката, Ґієуката* (КБ, 298). Назви п'яти з цих печенізьких фортець розглянуті в статті „Індія і загадкові печеніги". А про найпершу з фортець, *Аспрон*, піде мова зараз. Про неї Костянтин Багрянородний мовить, що пачинакити (печеніги) називають її „*Аспрон*, бо її каміння видається зовсім білим" (КБ, 298). З назвою *Аспрон* споріднена й назва селища *Гаспра* на південному березі Криму, між Ялтою і Алупкою. Ця назва теж виводиться від грец. *aspra* – „білий", нібито за відшарування світлих гірських порід (ТСУ, 95).

Дослідники ототожнюють *Аспрон* із пізнішим *Аккерман* (з тюркських мов – *Біла Фортеця*) і нинішнім Білгородом-Дністровським.

Білгород-Дністровський на Одещині має багату історію і впродовж століть не раз міняв свою назву. Перше укріплення його було зведене на правому березі Сіверського Дінця, на крейданій горі, а потім – і на березі Дніпровського лиману. У VI ст. до н.е. тут була фінікійська колонія *Офіуса*, у V ст. до н.е. – грецьке місто *Тіра*. Римляни, захопивши місто, назвали його *Альба-Юлія*. У 545 році місто належало антам, які назвали його *Туріс* (*Тіріс*). Пізніше воно звалося *Акліба* й було зруйноване. Нове місто звели слов'янські племена тиверці та уличі й назвали *Білий Город*, нібито через будівлі з білого каменю. Кілька разів його згадує літописець Нестор. Візантійці називали його *Левкополь* – „Білопіль". 1204 року місто захопили венеціанці й перейменували на *Монкастро* (*Маврокастрон*). Угри називали його *Ферієрвар* (*Ференцвар*). Окуповане королівською Румунією місто звалося *Читате-Альба* – „Біле Місто". 1503 року місто зайняли турки й назвали *Ак-Кермен* – „Біла Фортеця". 1812 року, після російсько-турецьких війн місто перейшло до Росії, але турецька назва лишилася. 1944 року місту повернуто слов'янську назву – *Білгород*. А що був і російський *Білгород*, то українському місту додали означення за річкою, на якій воно стоїть – *Дністровський* (ЗН, 183 – 184). У Білгород-Дністровському, давній Тірі, знайдено напис II – III ст. з ім'ям *Магадава*. Це одне з імен індійського Шіви – *Махадева*, тобто „Великий бог" (ІА, 252).

Печеніги й половці, як мовилось у початкових статтях цієї книжки, виявляють мовну й етнічну спорідненість з індійськими козаками – *раджпутами*. А наступні за Аспроном фортеці візантійський автор передав в оригінальному звучанні. Про це свідчить хоча б те, що в назвах усіх їх наявне *ката*, споріднене із санскр. *kota* – „фортеця", „укріплення" (СРС, 174). Але назву першої фортеці Костянтин Багрянородний чомусь переклав грецькою – *Аспрон*, що означає *Біла Фортеця*.

Є велика ймовірність того, що оригінальна назва першої фортеці теж містила компонент *ката*, як і назви інших п'яти фортець. У цьому плані показова *Біла Вежа*, засвідчена в історичній *Половецькій* волості на Берестейщині, яка існувала в складі Великого Князівства Литовського й Речі Посполитої (XIII – XIX ст.). До Половецької волості належали села Піщатка (*Половецька*), Хлевище, Терехи, Суходіл, Голя (*Половці*), які тепер входять у Кам'янецький район, утворений 1940 року. Кам'янецький район на заході прилягає до Підляшшя – й повністю український. На півночі обіймає Біловезьку пущу, під лісом – 27 % території. Районний центр – місто Кам'янець (давньоруське *каменец* означає „фортеця"), за 40 км від Берестя, на р. Лісній. Засноване, як вважається, 1276 року Олексою, волинським будівничим за наказом князя Володимира Васильковича. Тоді ж у місті було споруджено й *Білу Вежу* (СБ, 146, 250).

Ця назва до певної міри підтверджує, що назва першої фортеці на Дністрі могла означати українською *Біла Вежа*. Тобто оригінальна назва печенізької фортеці мусила мати другий компонент із значенням „фортеця", як і в назвах інших п'яти фортець. Серед печенізьких фортець на Дністрі є *Кракнаката*, назва якої тлумачиться як „Фортеця Крішни", тобто вона пов'язується з Крішною, божеством, дуже популярним у Раджастхані (Індія) й у раджпутів, з якими виявляють спорідненість печеніги й половці. Крішна та його імена рясно відбиті в прізвищах запорозьких козаків і сучасних українців, його знає „Влесова книга" під іменем *Кришень*. А поклоніння Крішні невіддільне від поклоніння його старшому братові, землеробському божеству, що має імена *Баладева, Балавіра, Баларама, Балабгадра* чи просто *Бала* (санскритські форми). І його імена рясно відбиті в запорозьких козаків і сучасних українців, особливо *Бала* (хінді *Баль*), *Балавіра* (хінді *Бальвір*, пендж. *Балбір*), *Баладева* (хінді Бальдев). Вони відбилися в українських прізвищах як *Баль, Бальвір, Балвір,*

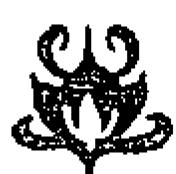

Балбир, Балбиренко, Болудей і *Білдей* (про ці прізвища див. окремі статті). Ім'я *Балодей* фіксується в боспорських написах III століття, з чого й висновок, що в Боспорському царстві знали божество і ім'я *Балодей* (*дей* тут споріднене із санскр. *дева*, хінді *дев* – „бог"), і божество під таким іменем – тобто Баладеву, старшого брата Крішни.

Тому правомірне припущення, що як назва *Кракнаката* пов'язується з Крішною, так і назва *Аспрон* пов'язується з Баладевою. Тим більше, що ім'я *Баладева* має двояке тлумачення – і „Могутній бог" (санскр. *bala, bal* – „сила", „міць", „могутність"), і „Білий бог", „Білобог". За міфами, Крішна й Баладева народилися від чорної і білої волосини бога Вішну, тому їх іще називають *Чорнобог* і *Білобог*. Чорнобог-Крішна вважається воїнським і пастушницьким, а Баладева-Білобог – землеробським божеством, атрибут і зброя якого – плуг. Цю особливість відбивають імена Баладеви: *Халадгара* (сучасні чоловічі імена *Хальдгар, Хальдар, Халдар*) – „Плугодержець", *Халабгріт* (суч. *Хальбгріт*) – „Плугоносець", *Халаюдга* (суч. *Хальюдга*) – „Озброєний плугом" тощо (HN, 145).

Тож перший компонент у назві печенізької фортеці на Дністрі, подаваної як *Аспрон*, з великим ступенем імовірності можна визначити як *Бала-Бало-Болу-Біл*. Тобто компонент мусить бути той самий, що і в українських назвах *Біловіж, Білопілля, Білгород, Білгородка* тощо. Зокрема, *Білгородка* – зараз село в Києво-Святошинському районі Києва на р. Ірпінь, а колись значне давньоруське місто. Назву його виводять від *білий* + *город*, з давньоруського *gord* – „укріплене поселення", „фортеця", яке означало обгороджене поселення, укріплення з вежами й бійницями в товстих мурах (ТСУ, 46 – 47).

Назви, утворені словосполученням „білий город" поширені по всій території давнього й сучасного розселення слов'ян. Літописи X – XIV ст. знають *Білгороди* в Київській державі, Рязанській і Тверській землях, у Лівонії, в Угорщині, на Дністрі. У польському Помор'ї є *Б'ялоград*, у Словаччині – *Белоград*, у Румунії – *Белград*, у Сербії – *Београд*.

Така поширеність *Білгородів* у слов'янському світі спонукає думати про якесь спільне типологічне значення. Названі міста мають високий соціальний статус, тож в основі *Білгородів* вочевидь лежить не просто означення *білий*, а щось вагоміше й глибинніше.

Елемент *город, град* зрозумілий – „місто": так у давнину називалися укріплені поселення, фортеці, обнесені огорожею, валом, кам'яними чи земляними стінами (від *городити, обгороджува-*

ти), а іноді й ровом. Але значення компонента *білий* тлумачиться по-різному. Одні пов'язують його з водою, мовляв, усі „білі городи" розташовані біля води. Інші пояснюють означення *білий* у значенні „чарівний", „чудовий", „прекрасний". Треті вважають, що таке означення іде від реального кольору об'єкту. Враховується також соціальне значення означення *білий*, поширене в топонімії –"вільний", тобто „наділений певними привілеями, пільгами". Скажімо, *білим* називалося поселення, повністю або частково звільнене від податків, мита тощо. Ще інші кажуть, що це означення може вживатися і як орієнтир, що вказує на північне або західне розташування об'єкта.

У популярній літературі найчастіше пояснюють означення *білий* у прямому значенні, тобто як барвну характеристику. Так, назва *Білгород*, що її має обласний центр в Росії, нібито пішла від того, що місто збудоване на білій крейдяній горі. Пояснення досить правдоподібне: місто й справді розташоване серед крейдяних відкладень і здавна відоме добуванням і вивозом крейди. Назву *Белград*, або *Београд*, столиці Югославії, пояснюють білим кольором стін міста римської епохи. Вважається, що місто заснували кельти в IV – III ст. до н.е. й спершу називали його *Singidun* (кельт. *dun* – „пагорб"). У 33 р. до н.е., завойоване римлянами, назва міста прибрала латинизованої форми – *Singidunum*. У IX ст. місто завоювали слов'яни, і 878 року вперше згадується його слов'янська назва – *Білий город, Білгород*.

Синонімом до назв *Білгород*, *Біловіж* є *Білопіль*. Село *Білопілля* є на Вінничині – саме в ньому зупинявся Оноре де Бальзак, коли їхав до Бердичева шлюбитися з Евеліною Ганською. Місто *Білопілля* є на Сумщині, на місці колишньої фортеці *Вир* часів Київської Русі. Вважається, що його заснували 1672 року козаки з *Білопілля* на Брацлавщині. А брацлавське *Білопілля* назване так нібито за характером тамтешніх ґрунтів (ЗН, 195).

Цікаві тут назви *Білопілля* й *Вир* на означення одного й того самого поселення. Цілком можливо, що *Вир* – трансформоване первісне *вар* – „фортеця", „місто", наявне в угорській назві Ужгорода – *Унгвар*, у назвах *Сквира* (*Сквара*), *Пустоварівка* тощо. Показово, що компонент *вар* – „фортеця", „місто" й навіть „край" частий саме в назвах раджпутських фортець. Та й сама назва *Раджастхан* має свій давній синонім – *Раджвар*, де санскр. *sthan* – „край", „країна" значеннєво тотожне санскр. *var*, основне значення якого – „укріплене місце", „фортеця", „замок". Цікаве й те, що компонент *вір* вхо-

дить в ім'я старшого брата Крішни – *Балавіра* (хінді *Бальвір, Балвір*), де означає „Богатир", „Герой". Тобто ім'я *Балвір* означає „Могутній герой".

Віра (хінді *Вір*), тобто „Богатир", „Герой" – одне з імен самого Крішни; з цим словом споріднене грецьке *heros*, з якого й постало сучасне *герой*. Раджпутський воїн-герой також називається *вір*. Йому тотожне латинське *vir* – „муж", „справжній чоловік", „мужня людина", „воїн". Героїчне життя раджпутського воїна-віра, виняткова хоробрість його в битві й на війні оспівує раджпутська героїчна й історична поезія. Битва в раджпутській ідеології – жертвоприносини богам. Воїн-вір проходить свій геройський шлях – *вірґаті*, коли самовіддано сповняє свій обов'язок, свою дгарму. А найвища дгарма воїна-віра – поляггти в бою з ворогом. Є особливий жанр ліричної поезії – *вір-кав'я* (санскр. *kavya* – „поезія", „вірші"), тобто „вірші про воїнів" (РСИ, 131).

Заслуговують на увагу назви *Біловежа, Біловіж* у різних ареалах України. На Чернігівщині є старовинне село *Біловежі Перші*, відоме з 1117 року. Вважається, що саме в цей час населення хазарської Білої Вежі на Дону було переселене на Чернігівщину, в теперішній Бахмутський район. Тут виникло їхнє поселення – *вежа*, залишки якого збереглися до наших днів. Згодом біля цієї хазарської вежі постало одне село *Біловежі*, а потім неподалік – друге. Давніше село й почали називати *Біловежі Перші* (ТСУ, 49). *Вежа* тут теж має значення „фортеця", „укріплене місце". Воно, очевидно, споріднене з іран. *vaeja* в авестійській назві *Ар'яна-Веджа* (перське *Еран-веж*), якою означається міфічна прабатьківщина іранських аріїв та земний рай і яку перекладають „Арійський простір", „Арійський край" (ЗМ, 451).

Ця іранська назва, певно, тотожна індійській назві *Ар'я-варта* – „Країна аріїв". В давньоіндійській міфології це країна, де звичайно розгортаються міфологічні сюжети, що мають реальну географічну прив'язку. *Ар'яварта*, за уявленнями індійців, – першопочаткова територія розселення ведійських аріїв в Індії. Вона займала Велику Північно-Індійську рівнину від західного моря до східного і від Гімалаїв на півночі до гір Віндг'я на півдні (у ведійські часи – *Дандакаранья*, досл. „Ліс Дандака" (про *Дандаку* в Криму й індоарійське плем'я *дандарії* на Південному Бузі див.: ТРС, 18 – 27)). Далі на південь розташовувалася країна неарійських племен – *Дакшіна-патха* (сучасний *Декан*), досл. „Південний шлях". Санскр. *patha*, хінді *path* тотожні англ. *path* й укр. *путь*, а санскр. *dakshina* – „південь", „права сторона" (пор.

укр. *десниця* – „права рука", „правиця" й річкову назву *Десна*). За ведійської епохи арійські племена не переходили цієї межі. Ар'яварта стала осердям індійської цивілізації, яка згодом поширила свій могутній культурний вплив на Південну Індію і Південно-Східну Азію. Саме в Ар'яварті склалися індуїзм, буддизм, джайнізм. У текстах і міфологічних мотивах Ар'яварта протиставляється як неарійському Півдню, так і Ірану – іншій країні аріїв на північний захід від Індії (ИДС, 62).

Проте очевидне й те, що не всі *Білгороди* можна прив'язати чи то до білого кольору, чи то до поняття *гарний*. Це стосується, зокрема, й нинішньої Білогородки, села в Києво-Святошинському районі української столиці. Білогородка колись була великим і славним містом *Білгородом*, перша літописна згадка про яке датується 980 роком. Ним володів тоді великий київський князь Володимир Святославович. Поряд із Білгородом згадуються й інші міста, які в своїх назвах містять компонент із значенням „фортеця: *Вишгород, Трипілля, Заруб* тощо.

Рів і вал оточували це місто площею понад 20 га. Білгород належав до числа найбільших міст Київської Русі, що перевищував розмірами навіть Чернігів і Переяслав. Він був одним із важливих пунктів оборонної системи Києва, славився пишно оздобленими кам'яними палацами й храмами, був тимчасовою резиденцією київських князів. Ним намагалися оволодіти князі, що претендували на київський престол. У Білогородці виявлено залишки пізньотрипільського поселення III тис. до н.е., могильник доби бронзи (II – I тис. до н.е.), посуд зарубинецької культури та інші пам'ятки.

І досі на берегах Ірпеня можна бачити потужні укріплення Білгорода – глибокий рів і вал заввишки 10 – 12 метрів. Це зайвий раз дає підстави гадати, що *Біл* у назвах *Білгород, Біловіж, Білопіль* не завжди означає *білий*. У даному випадку він, найімовірніше, якось характеризує фортецю, скажімо, „міцна", „нездоланна", „неприступна" тощо. І тут звертає на себе увагу компонент, що міститься в іменах старшого брата Крішни: *Баладева, Балавіра, Баларама, Балабгадра* чи просто *Бала*. Вже мовилося, що в санскриті *bala* (хінді *bal*) – „сила", „міць", „могутність", „потужність". Тож назва *Білгород* може означати те саме, що й санскр. *Балапура* (хінді *Бальпур*) – „Балопіль". А якщо зважити, що в деяких слов'янських мовах, наприклад, польській, *білий* буде *bialy*, то первісне *Балопіль* могло цілком трансформуватися в зрозуміліше *Б'ялопіль* та *Білопіль* і переосмислится з „Мо-

гутня фортеця" в „Біла фортеця". Таким чином, *білий* означатиме тут не „гарний", не „вільний", а „могутній"

Двійником Білополя є *Білгород*. І тоді ці назви виявляються значеннєвими двійниками печенізькій фортеці *Сакаката* на Дністрі, про яку в X ст. мовить Костянтин Багрянородний і яка з печенізько-половецької мови теж означає „Могутня фортеця". І тепер можна реконструювати оригінальну назву фортеці *Аспрон*. У дусі інших п'яти печенізьких назв її первісна назва мусила бути *Балаката* – „Могутня фортеця". А що *ката* – „фортеця" споріднене з укр. *хата* (недарма постав вираз *мій дім – моя фортеця*), то на українському терені народна етимологія могла видозмінити вже не зовсім зрозуміле *Балаката* в *Білохата, Білохатка* (пор. іспанський еквівалент – *Касабланка*). А *хата, хатка* досить вживані в українських назвах (*П'ятихатка, П'ятихатки*) і навіть прізвищах (*Білохатько, Новохатько*). *Балаката* й *Сакаката*, в свою чергу, семантичні двійники назви *Сквира* (*Сквара*, первісно *Саквара*) на Київщині. Сквира-Сквара-Саквара теж „Могутня фортеця" (про Сквиру див. окрему статтю).

Через термін *bala*, як зазначалося, назва на *Біл* могла пов'язуватися і з Баладевом-Білобогом. Назва *Білгород* може сприйматися не тільки як „Біле/Гарне місто" в значенні „Могутнє місто", але і як „Місто/Фортеця (бога) Бали". Точнісінько так само, як і назва печенізької фортеці *Кракнаката* сприймається не тільки як „Чорне/Гарне місто", але і як „Місто/Фортеця (бога) Крішни". Бо санскр. *krishna*, окрім значення *Крішна*, має і значення *чорний*, і смисловий обертон *гарний, чарівний, вродливий*. Тобто санскр. *крішна* тотожне українському *красний* – „гарний", „вродливий", „чарівний".

ЗАГАДКОВА *СКВИРА*: ГІДРОНІМ, ТОПОНІМ, АНТРОПОНІМ

1. *ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНА ДОВІДКА*

Сквира – місто, районний центр на Київщині, розташоване на річці Сквирці, притоці Росі, за 120 км від Києва. За документами кінця XIV ст. *Сквира* поряд з Яготином, Трилісами й іншими селами – власність Коримана, нащадка половецького князя Туторкана (літопис мовить, що 1094 року київський князь Свя-

тополк одружився з дочкою Тугоркана). 1390 року, коли більша частина українських земель підпала під владу Литви, литовський князь Володимир Ольгердович своєю грамотою підтвердив право володіти Сквирою та іншими землями на південний захід від Києва „Юрію Івантичу Половцю зе Сквири – Рожиновському". Ця грамота – перша письмова згадка про місто.

Можна припустити, що Сквира – одне з давніх городищ. У XV ст. Сквира – укріплене поселення, оточене земляним валом. Тут був великий палац, господарські двори, млини й склади, стояв чималий військовий гарнізон. 1482 року кримські татари спустошили багато поселень Київщини, серед них і Сквиру. Після Люблінської унії 1569 року Сквира, як і інші українські міста, перебувають під Польщею і входить до Білоцерківського староства. 1591 року польський король Сигизмунд III видав київському воєводі князеві М.Ружинському грамоту на володіння Сквирою, заселення довколишніх земель і побудову замку. 1615 року Сквира стає слободою, а її жителі на 30 років звільняються від податків і повинностей. 1616 року місту надається Магдебурзьке право, 1629 року Сквира – у складі Київського воєводства. Під час визвольної війни 1648 – 1654 рр. Сквира виходить з-під влади Польщі й стає сотенним містом спершу Білоцерківського, а з 1651 року – Павлоцького полку. Після 1686 року Сквира знову під Польщею, з 1795 року – повітове місто Брацлавського намісництва, а з 1796 – Київської губернії.

Назву *Сквира* неодноразово етимологізувалася. В.А.Никонов пояснює її від рос. *сквира* – „тріщина", „щілина", припускаючи зв'язок і з рос. *скверный* – „поганий", „кепський". В.М.Топоров і О.М.Трубачов тлумачать назву *Сквира* на основі балтійської лексики, припускаючи метатезу (перестановку) *Skirv* на *Skvir* у слові, спорідненому з лат. *Skirvyte, Skirvycio* тощо. В.Петров підтримує їх і додає сюди назви *Skir-upis, Skirvyte.* А.Ванагас пов'язує гідронім *Skvirblys* з лит. *skvirb-inti.* На думку І.М.Железняк, таке пояснення видається прийнятним і для українського гідроніма з основою *skvir* (ТСУ, 322; ЕП, 101 – 102).

Українська лексика, зазначають дослідники, небагата на матеріал цього плану: діал. *сквира* – „сніг із вітром", „негода" (у Б.Грінченка), поліське *сквира, сквера* – „раптовий дощ із шквалистим вітром", *сквирка* – „невеличка дощова хмара". Припускається, що укр. *сквира* – „сніг із вітром" або „раптовий дощ", є саме дощ або сніг з великим вітром. Слово могло постати з лит. *skvirbinti* зі значенням „проймати", „простром-

лювати", „пронизувати". В такому разі засвідчувалося б давнє запозичення з балтійських мов на терені України, пов'язане з балто-слов'янськими мовними контактами. Тому припускається, що гідронім *Сквирка* – балтизм, посталий тут у період максимальної близькості балтійських і слов'янських діалектів в близькому до Українського Полісся ареалі. Тож гідрооснову назви *Сквира* пояснюють, зокрема, як „та, що проймає підвищений або кам'янистий ґрунт". За такий здогад нібито промовляють природні особливості: річка Сквирка мовби розтинає підвищену місцевість, перш ніж вийти до більш низької заплави Росі.

Вважається також, що нинішня форма гідроніма *Сквирка* пройшла кілька етапів слов'янізації. Первісною була, очевидно, балтійська форма, яка на певному етапі втратила балтійське закінчення – перша умова адаптації балтійських назв у слов'янському мовному оточенні. Цей варіант (без балтійського закінчення) засвідчений писемно пам'яткою 1616 року, хоча виник значно раніше. Пізніше відбулося узгодження в граматичному роді зі словом *річка*, через що й постала форма *Сквира*. Сучасний варіант назви *Сквирка* – виразно вторинний і пізнішого походження, він являє тип українських річкових назв, однойменних з ойконімами, що містяться на цих річках. Із суфіксом *ка*, як правило, творяться назви лише невеликих річок. Припускається, що село Мала Сквирка в гирлі ріки Сквира старше за місто Сквира. Тут відомі балто-слов'янські старожитності, давньоруське городище, назване нібито за гідронімом, у гирлі якого розташоване. А найдавніші укріплення найчастіше зводилися біля злиття двох річок. Тут виявлені й давньоруські кургани з трупопокладенням на схід – їх вважають пам'ятками слов'янізованих балтів.

Дані гідронімії й археології нібито не заперечують існування балтійського етносу в ареалі верхнього лівобережного Надросся у першій половині I тис. н.е. А гідронімний матеріал й археологічні дані підтверджують думку, що на Середній Наддніпрянщині, в басейні Росі, з I тис. до н.е. простежується постійне населення з дуже близькими балтійськими та слов'янськими етнічними й мовними ознаками. Тож імовірно, що гідронім *Сквирка* й постав у період, коли прабалтійська мова розпалася на дві діалектні групи, а литовська зблизилася з деякими слов'янськими діалектами (ЕП, 100 – 104).

Таким чином, у даному ареалі при творенні назви *Сквира* до уваги береться мовна взаємодія

тільки двох етносів – балтійського й слов'янського. Впливу інших етносів і мов не передбачається.

2. СКВИРА – ГІДРОНІМ

Насамперед істотно визначити, які гідроніми на *Сквир-* відомі в Україні й поза нею.

Як зазначалося, у верхній частині басейну Росі (Сквирський і Білоцерківський райони Київщини) протікає річка *Сквира* (л. Росі п. Дніпра). Найдавніші згадки про неї: 1594 р. – *Сквира*; 1597 – *Сквира-Руда*; 1616 – *Skvir-rzeka* і варіанти – *Skwira* (1789), *Сквирка* (1815), суч. *Сквирка.*

В Україні є кілька виразно споріднених гідронімів: *Скваровка* – впадає в Мокру Бобрицю п. Дніпра або в Дніпро в с. Халеп'я Обухівського району на Київщині (згадана 1785 року). 1798 року ця ж річка згадується вже як *Сквирівка.* Гідронім *Сквира* в басейні Росі цих варіантів не має. Біля с. Сосниця на Чернігівщині під 1666 роком зафіксовано озеро *Сквирень*, пізніше – *Сквиринець*. Поза Україною ареал цієї назви йде на північ: р. *Сквирня* (п. Дону); р. *Сквира* (л. Снежеті, л. Десни, л. Дніпра); р. *Сквиретянка* (п.Теребки, л. Вехри, п. Сожу, л. Дніпра); р. *Skvirblys* у Литві. Таким чином, гідронім у басейні Росі – найпівденніший.

Оскільки назва річки в Обухівському районі засвідчує варіантність *Сквар/Сквир*, то сюди долучаються ще деякі гідроніми: р. *Скварява* (л. Сквині, п. Рати, л. Західного Бугу, п. Вісли); р. *Скварявка* (л. Белзця, п. Західного Бугу, п. Вісли); р. *Скварня*; р. *Скваренка* (п. Велі, л. Оки). Показово, що таке чергування засвідчене тільки на гідронімному рівні (ЕП, 100 – 101).

Вирішальним у нашому витлумаченні гідронімів *Сквирка* й *Сквирівка* є те, що *Сквирка* (інші назви *Сквира, Сквира-Руда*) – притока Росі і те, що саме серед гідронімів засвідчена двоваріантність *Сквар/Сквир*, що навряд чи випадково. А ще те, що гідронім *Сквира* перебуває у виразному, так би мовити, „половецькому" ареалі і що сама Сквира один час навіть називалася *Половеччина.*

В Україні чимало річок з компонентом *вар*, що нібито прозирається в гідронімах на *Сквар.* Тільки на Чернігівщині, у водозборі Десни, це річки *Вара, Варешка, Ворзна, Ворзенка, Ворище, Вер'я, Верепа, Верепуть, Вересоч, Вертеча* тощо (СГУ, 81 – 82, 98, 122). Що вкрай важливо, елемент *вар* маємо і в кількох назвах на означення Дніпра – головної водної артерії України. Джерела VI – X ст. щодо нього подають назви *Вар, Варом* і *Варух.* Візантійський імператор та історик Костянтин Багрянородний (X ст.) у творі „Про

управління імперією" пише, що місцевість пачинакітів (печенігів) іменується за назвами тамтешніх рік. Серед названих ним п'яти річок значиться і *Варух* на означення Дніпра (КБ, 299). Тобто, слід гадати, *Варух* – печенізька назва Дніпра. Тож постає питання: хто ж такі печеніги й половці? Є вагомі підстави усумнитися в тому, що вони – тюркомовні племена. Більше того, факти засвідчують, що вони виразно тяжіють до Індії, Раджастхану й раджпутів. Тобто в такому разі вони відносяться до індоарійських племен і індоарійських мов, а індоарійські племена незаперечно засвідчені на теренах України з найдавніших часів (див. статті „Індія і загадкові печеніги" та „Індія, половці й Київська Русь").

Доповнимо трохи вже відому інформацію про Раджастхан, раджастханців і раджпутів.

Раджастхан – другий за площею штат Індії (займає 1/10 території країни). На заході кордон його з Пакистаном тягнеться на 1200 км. Всередині країни він межує на півночі зі штатами Пенджаб, Харіяна й Уттар Прадеш, з Гуджаратом і Мадг'я Прадеш – на півдні. До оголошення штатом у 1956 р., його складали 22 князівства, а територія називалася *Раджпутана*, від слова *раджпут*, яке сходить до санскр. *раджа-путра* – „син/нащадок царя". Саме населення штату зоветься сучасним терміном – *раджастханці*. Раджастханці, як і пенджабці та харіянці, належать до змішаної нордичної й альпійської раси. Та якщо серед пенджабців зустрічаються представники чисто нордичної раси зі світлим рудо-каштановим волоссям і блакитними очима, то серед раджпутів не зустрінеш світлокосих і світлооких. Раджпути, як пенджабські сікхи, невід'ємна частка індійської армії. Кількість раджпутських полків не поступається кількості сікхських.

Перекази вважають раджпутів нащадками ще ведійських воїнів-кшатріїв. Основним етнокультурним субстратом, що ліг в основу раджастханців, вважаються арії доведійської і ведійської хвилі. Територія, звідки рушили до Індії арійські, тобто індоіранські племена, була, за визначенням індійського археолога Б.К.Тхапара, Україна (RAD, 112). Тут вони разом із сусідніми протослов'янськими племенами входили до зрубної етнокультурної спільноти. Близькість мов і культур цих племен в добу бронзи була дуже велика, що підтверджують топоніми й гідроніми, збережені подекуди й донині. А це певний показник не лише культурної, а й мовної близькості цих давніх племен. Протослов'яни були активними творцями зрубної культури: ряд істориків й антропологів

вважають, що формування рис, притаманних давнім слов'янам, сягає III – II тис. до н.е. і пов'язує існування слов'ян як спільноти, від якої відділилися індоіранці, вже з V тис. до н.е. Індоіранський елемент відігравав значну роль у формуванні подніпровських слов'ян, які виявляють значну схожість, зокрема, зі скіфами лісостепової смуги, що антропологічно сходять до місцевого населення епохи бронзи. Тобто вони – зв'язуюча ланка, що реально демонструє етногенетичну спорідненість індоіранських і давньослов'янських племен. Така значна подібність на багатьох рівнях могла скластися тільки за умови тривалої культурно-господарської близькості слов'ян та індоіранців, і то там, де проживали обидві групи племен, тобто на теренах Давньої України. Це близьке сусідування час від часу знаменувалося міграціями індоіранців (а можливо, й слов'ян) на схід. При цьому слід мати на увазі, що в далекі мандри вирушала лише якась частина населення, як правило, молодша й авантюрніша. Інша ж частина населення, можливо, навіть більша, залишалася на предковічних землях і входила в усе ближчі й глибші взаємні контакти.

Інші вчені пов'язують походження раджпутів із переселенням до Індії (на зламі двох ер) скіфських і гуннських племен. Тож назва *раджпут* не етнонім, а скоріше назва воїнської верстви. Така ж верства, як видно з Геродота, малася в скіфів – „батько" історії називає її *царські скіфи*. А також в українців, якщо судити з їхніх численних і різноманітних прізвищ на *Цар* (*Царко, Царук, Царчук, Царик, Царів, Царевич, Царенко, Царченко, Цариченко* тощо), спорідненого з індоіранським *кшатр/хшахр* – „сила", „влада".

Шанування Рудри-Шіви й богинь-матерів, тобто шіваїзм і шактизм (*шакті* – уособлення жіночої енергії божества) і досі зберігається серед раджпутів як провідна релігія, а разом із ними – і в більшості раджастханців. Основна маса раджпутів традиційно поділяється на Місячну (*Чандра-вамша*) й Сонячну (*Сур'я-вамша*) династії. А поклоніння Місяцю тісно пов'язане з поклонінням Шіві. В уявленнях ріґведійських аріїв культ Місяця-Чандри-Соми посідав чільне місце. Місяць-Сома-Чандра займав, за „Ріґведою", найвище становище на небесах, він там, де перебувають душі предків, куди жерці підносять свої молитви, де знаходяться „юні води" (видимо, дощі) й „осяйні світи" (зірки?), де існує безсмертя. А віра у Місяць як джерело дощової і сім'яної вологи властива всім індоєвропейським народам (Гусева, 51). Так, деякі джерела мовлять,

що в „Самаведі“, третій із чотирьох вед, втілене дихання, яке непізнаване і тілом якого є вода, а формою – світло, тобто Місяць. І до яких меж сягає дихання, до тих самих меж сягає вода й Місяць. Вони взаємоподібні й безкінечні, а ті, хто шанує їх як безмежних, самі досягають безмежних світів. А про Вогонь і Сонце мовиться, що вони є формами мови та розуму й існують у межах вогню і неба, а не в нескінченності (Там само).

У ведах із Сомою-Місяцем пов'язується бик – символ плодоносної енергії, а напій-сома синонімічно співставляється з сім'яною рідиною. Бик і дощ атрибутовані й Рудрі, тотожному нашому Родові, як сили життя і родючості. Про зв'язок Місяця-Соми з Рудрою мовлять гімни „Ріґведи“, звернені до обох – вони тут виступають парою, як двоєдине начало. Показово, що Рудра у ведійських гімнах оспівується як об'єкт поклоніння тільки з Сомою-Місяцем. І саме Рудра згодом зливається з Шівою в єдиний образ, і йому була надана лунарна символіка. Бик прямо пов'язаний із Шівою (на бику Шіва іздить), а Сома-Чандра у формі півмісяця прикрашає зачіску цього бога. Як свідчать археологічні факти, в хараппській культурі, яка виявляє багато спільного з культурою трипільською, поклоніння Шіві було невіддільне від поклоніння священному бикові. Бик тут – головний об'єкт, він найчастіше зображений на хараппських печатках. Поклоніння бику, як і богині-матері, властиве й трипільській культурі.

Припущення, що місячний календар у ведійських аріїв давніший за сонячний, підтверджується тим, як співвідносяться культи Місяця і Сонця в слов'ян. Рудра у ведах асоціюється з північчю, що може свідчити про первісну прабатьківщину аріїв на північ або північний захід від Індії. Зближаються і уявлення саме тих близьких народів, які територіально відносяться в епоху бронзи із зоною скіфської культури, тобто з південно-східним ареалом розселення племен ямної та зрубної культур, включаючи й пам'ятки катакомбних поховань в Україні. Про таке зближення чи й спорідненість засвідчують антропометричні дані й мовні факти. Розкопки останніх десятиріч в Україні виявили в деяких підкурганних похованнях низку свідчень на користь того, що тодішнє населення тут мало саме місячний календар. Свідчень про існування прямого зв'язку культу Місяця зі слов'янським Родом, тотожним ведійському Рудрі – Рудому Бикові або Рудому Вепреві, як його називає „Ріґведа“, ще замало. Проте подібність символіки що-

до Місяця і Рода-Рудри мусить мати під собою історичні підстави, тим більше що Род був найдавнішим і найголовнішим божеством східних слов'ян. Йому поклонялися задовго до того, як слов'янський язичницький пантеон очолив Перун.

Дослідниця-індолог Наталя Гусєва зазначає: „Цікаво було б з усією доступною точністю співставити функцію цього найдавнішого „землеробського бога родючості", бога-запліднювача, що проливає сім'я-дощ, від якого народжуються діти... не лише з функціями Рудри-Шіви, але й із згаданими функціями Соми-Місяця як вмістилища сім'яної вологи, перетвореної в напій-сому. Але доказове виявлення ряду „Місяць-Род-Рудра-Сома" – завдання майбутніх досліджень. А тут для нас важливе те, що вчені почали знаходити сліди лунарного культу в середовищі східних праслов'ян, і ми не можемо виключити думку: сюди, видимо, сходить коріння ріґведійських гімнів , присвячених Сомі" (Гусєва, 53).

Культ Місяця повсюдно був давнішим, аніж культ Сонця. Загальноприйнятими зооморфними зображеннями є бик або корова, пов'язані не лише з божествами Місяця, але й води, ночі, царства померлих предків. У слов'ян було чимало обрядових дій, пов'язаних із поклонінням Місяцю – деякі збереглися в трансформованому вигляді й досі. Тією чи іншою мірою бик і корова використовуються в цих діях як живими, так і у формі зображень і символів. Скажімо, хмари, як у всій ведійській літературі, образно оспівуються як дощові корови. А Місяць, як і Род, – податель дощової вологи. Так звані лунниці на слов'янських жіночих уборах, на кінській збруї і на надгробках є найдавнішим типом декоративних елементів. Є припущення, що у давніх слов'ян, особливо південних, існувало конкретне божество Місяця – *Троян.* Масляний тиждень і досі вираховується за місячним календарем, як і наступні за ним тижні великого посту й Пасха. А вся масляна обрядовість пов'язана з Місяцем, родючістю і культом предків. У ведах Місяць виступає як жених, а Сонце-Сур'я (укр. Зоря) – як наречена. „Ріґведа" навіть містить окремий гімн про весілля Місяця-жениха і Сур'ї-нареченої. Те саме бачимо в українській весільній обрядовості, про що трохи далі.

Все це дає підстави при витлумаченні назви *Сквара/Сквира* вдатися й до індійського матеріалу, оскільки печеніги й половці – споріднені племена, а Сквира причетна до половців і свого часу навіть називалася *Половеччина.* Тож

варто поглянути на гідронім *Сквара/Сквира* під індійським кутом.

Санскритське *var* або *vari* – „вода", „річка", „потік" (СРС, 577) входить у назви важливих індійських річок. Наприклад, *Ґодаварі*, басейн якої охоплює майже половину території нинішнього штату Махараштра (столиця *Мумбаї*, раніший *Бомбей*) на заході країни, де знаходяться всесвітньовідомі своїми скульптурами печерні храми Аджанта й Еллора. Годаварі вважається священною, бо на її берегах під час свого 14-річного вигнання жив, а у водах щодня омивався Рама, герой „Рамаяни" – сьоме втілення Вішну. Другою значною річкою цього штату є *Крішна*, у зв'язку з чим привертають увагу численні гідроніми й топоніми на *Красн-* в Україні, і в ареалі Росі зокрема (Трипілля стоїть на р. *Красна*).

Варі – одне з імен Сарасваті – в індійській міфології богиня мудрості й красномовства, дружина Брахми, бога-творця, який у тризубі уособлює праве вістря. Вона – покровителька науки й мистецтва, винахідниця санскриту. Водночас *Сарасваті* – знаменита ріка, що колись не поступалася Інду (санскр. *Сіндгу*, хінді – *Сінд*). У санскриті *sara* – „вода", „сік", „нектар", *saras* – „ставок", „озеро", *sarani* – „потік", „ріка" (СРС, 727), тож назву *Сарасваті* перекладають як „Повновода", досл. *Водовита*, *Водовиця* (суфікс *ваті* в назві *Сарасваті* тотожний суфіксу *виця* в українських назвах). Через Пенджаб і Раджастхан вона текла до моря, береги її колись були усіяні поселеннями. Але тектонічні зрушення призвели до того, що притоки Сарасваті влилися в систему інших рік, і до середини І тис. до н.е., вважається, вона поступово пересохла. Відтоді Сарасваті (суч. *Сарсуті*) губиться в пустельних пісках, але й досі оточена благоговійною шанобою. „Ріґведа" присвячує їй 3 гімни й оспівує як найбільшу з річок, що тече з небес; її разом з іншими божествами закликають на жертвоприносини. Таке шанування її пояснюють тим, що саме на її берегах формувалася ведійсько-брахманська культура індоаріїв.

В Індії чимало й інших річкових назв містять елемент *Вар*: *Вара* (хінді – *Вар*), *Варада*, *Варана* (інакше – *Варанаваті*), *Варуні*, *Варату* тощо (HN, 473 – 474). Назва *Варада*, досл. „Вододайна", „Вододателька", цікава тим, що вона – притока ріки Крішни. А в ареалі Сквири чимало гідронімів і топонімів на *Красн*. У долині ріки *Красної* розташовані Трипілля і Халеп'я, які мають двійників на Близькому Сході – *Тріполі* й *Алеппо* і в історичній Індії – *Тріпура* й *Хараппа-Халіюппа* (зараз у Пакистані). Села Харапу й Трипілля споріднює і те, що вони да-

ли свої назви всесвітньовідомим *хараппській* і *трипільській* культурам, у яких чимало спільного.

Компонент *вар* – „вода" наявний в імені *Варуна* (хінді *Варун*), досл. „Водюн", „Водян" (санскр. *ун* – той же суфікс, що й укр. *ун/юн*: *гризун* – від *гризти*, *ласун* – від *ласувати*, *співун* – від *співати* тощо). У ведах Варуна – найзначніше верховне божество, тотожне слов'янському Дажбогові, грецькому Посейдонові, скіфському Тагимасадові й іранському Ахурамазді, а пізніше – бог вод і морських просторів (детальніше: ТРС, 68 – 81). *Вара* – ім'я Парваті, дружини Шіви, який уособлює в тризубі середнє вістря і сам зображається з тризубом – *трішулою*, досл. „тришилом". *Варіша*, „Сплячий на водах" – Вішну, *Варада*, „Даний водами" – Аґні, *Варунаві* – Лакшмі, дружина Вішну, досл. „Зроджена з води". За міфами, вона постала з Молочного океану, коли боги й асури сколочували його, щоб повернути втрачені під час потопу скарби. Саме тоді, як і грецька Афродита, Лакшмі вийшла з морської піни й стала дружиною Вішну, богинею багатства й добробуту, родинного щастя і затишку. Функціонально й походженням імені вона тотожна балтійській Лаймі й слов'янській Ладі, а в іконографії стоїть або сидить на лотосі. Деякі назви лотоса теж містять компонент *вар/варі*, і сьогодні вони – часто-густо чоловічі й жіночі імена: *Варджа, Варіджа, Варіґма* – „Лотос", досл. „Народжений у воді"; з цих означень лотоса й собі творяться імена, наприклад, *Варіджакша* – „Лотосоокий".

Таким чином, компонент *вар/вара* у гідронімах з основою *Сквар* цілком може бути споріднений із санскр. *vara/vari* – „вода", „потік", „ріка". А що ж тоді означає початкове *Ск* у річкових назвах типу *Сквара/Сквира*?

Тут знову треба вдатися до Костянтина Багрянородного і перерахованих ним печенізьких фортець на Дністрі, серед яких одна, має безпосередній стосунок до назви *Сквира*. Це фортеця *Сакаката*, у назві якої наявний компонент *Сака*. Спробуємо з'ясувати його значення, тим більше що компонент *ката* в цій назві вже відомий і означає – „фортеця".

Як ми вже бачили, печенізькі фортеці на Дністрі перегукуються назвами з раджпутськими фортецями в Раджастхані, а печеніги, таким чином, виявляють спорідненість із раджпутами. Саме в родині раджпутського князя Удай Сінха (пор. назви *Удайпур* – „Удай-місто", *Удайґірі* – „Удай-гора" в Індії та *Удай-ріка, Одайпіль* в Україні) народився *Шакта*, другий з 24 братів, родоначальник знатного раджпутського роду *Шактаватів*. В індійському епосі ім'я *Шак-*

та мав син царя Манасью (Манасві) з династії Пуру і його дружини Саувірі. Жіноче ім'я *Саувірі* дослівно означає „Сувірка", „Сувірянка", тобто засвідчує, що його носійка – виходиця з племені сувірів. Сувіри ж в індійському епосі тотожні сіндам, а сінди жили в Давній Україні. Більше того, індійські сінди-сувіри споріднені з українськими сіверами, про що вже писалося (ТРС, 10 – 17). І сувіри і сінди вважаються нащадками Пуру, шостого царя Місячної династії. За „Махабгаратою", Пуру – наймолодший син царя Яяті й кшатрійки Шарміштхи. Яяті зробив його спадкоємцем трону, бо той віддав йому на тисячу років свою молодість, а натомість забрав його старість. Саме від Пуру пішов знаменитий рід – *паурави*, який згодом став називатися *каурави*. Прикметно, що у війні, описаній у „Махабгараті", сінди й сувіри билися якраз на боці кауравів. Нагадаємо принагідно, що найстаршим сином царя Яяті, вже від дружини-брахманки Деваяні, був Яду, родоначальник ядавів, тотожних літописним ятвягам. Саме з ядавів походив Крішна.

Дружину царя Пуру звали *Кашшалья*, інакше *Каусалья* (так само звали й матір Рами, героя „Рамаяни"). Прикметно, що боспорські написи знають жіноче ім'я *Кассалія* і датується воно ще IV ст. до н.е. Воно з напису на біломармуровому постаменті (зараз в Ермітажі), знайденого 1853 р. на городищі Фанагорія (Таманський півострів). Тобто на території давньої Сіндики, історичної Кімерії. Зміст напису такий:

„Кассалія, дочка Посія, присвятила Афродиті Уранії при Перисаді, архонтові Боспору й Феодосії та цареві сіндів, маїтів, фатеїв і досхів" (КБН, № 972).

Індоарійська наповненість напису очевидна: тут присутні сінди й інші індоарійські племена, які входили до Боспорського царства. Присутній і Перісад, один із п'яти царів боспорської династії Перісадів (пор. українські прізвища *Пересад, Пересада, Пересаденко* тощо), які, судячи з усього, й походили з племені сіндів; ім'я *Перісад* має індійські паралелі (див. окрему статтю). Дружину Перісада з наведеного напису звали *Камасарія*, а це ім'я і собі має індійські відповідники. У ньому компонент *кама* означає „любов", „кохання". І водночас *Кама* – індійський бог кохання, син Вішну й Лакшмі. А Лакшмі якраз тотожна балтійській Лаймі та грецькій Афродиті, син якої – Ерот, уже грецький бог кохання (ТРС, 100 – 117).

Ім'я *Шакра*, „Могутній", в індійській міфології має Індра – цар богів і ватажок небесного воїнства. Ім'я його рясно відбите в бал-

тійській і слов'янській міфології та фольклорі, про нього не раз згадує „Влесова книга". Індрані, дружина Індри (пор. Елза *Індране* – відома латиська письменниця) звалася *Шачі* – „Могутня", що спонукає згадати місто *Шацьк* і *Шацькі озера* на Волині – ареалі з потужним індоарійським пластом. В Україні є водойма з назвою, спорідненою з назвою *Сквира*: біля Сосниці на Чернігівщині під 1666 роком фіксується озеро *Сквирень*, яке згодом виступає під назвою *Сквиринець*. Сюди ж долучаються місто *Саки* в Криму й однойменне озеро, інша назва якого – *Саське*. Очевидно, що назви *Шацьк* і *Сквира*, *Шацькі озера* й озеро *Сквирень/Сквиринець* об'єднує спільний компонент *шак/сак/ск* із значенням „дужий", „сильний", „могутній", споріднений з індоіранським *шак/сак* – „могти". *Сквирка* – притока Росі, а іншою притокою Росі є *Саковиця*, по-санскритському *Шакаваті*, хінді – *Сакаваті*. Тож санскр. *шак* (хінді й іран. *сак*) досить рясно відбите в українських назвах, а зокрема, що особливо важливо, у гідронімах. Воно відбите і в назві однієї з печенізьких фортець на Дністрі – *Сакаката*. Назва її в такому разі тлумачиться як „Сильна/Могутня фортеця".

Важливо й те, що річка *Сквирка* (*Єквира*, *Сквира-Руда*) – притока Росі. А назву *Рось*, як і етнонім *Русь*, ми пов'язуємо з санскр. *vrisha* (хінді *vrish*) – „самець", „бик". Де початкове **в** відпало, як це іноді має місце на слов'янському й індійському грунті: *врожай* і *рожай*, *Владислав* і *Ладислав*, *Володимир* і *Ладимир*, санскр. *врішабга* і *рішабга* – „бик". Цю думку підтримують і найдавніші писемні фіксації гідроніма *Рось*: *Рша*, *Ръсь*, *Рсь* тощо (СГУ, 475). Тобто назва *Рось* тлумачиться як *Бик*, *Самець*. Таке тлумачення підтримує назва ще однієї притоки Росі – *Роська*, яка має другу писемно зафіксовану назву – *Самець* (детальніше: ТРС, 28 – 38). Тому гідроніми *Сквара*, *Скварівка* можна співвіднести з санскр. *shakvara* – „бик", „бугай", „віл" (СРС, 632). Слово це складають дві значимі основи – *шак+вара*, де *шак* уже знайоме нам слово від санскритської дієслівної основи *шак* – „могти", „бути сильним/могутнім". А *вара* – „самець", „бик", у весільній термінології – „жених", „муж", „чоловік" (СРС, 631, 565). І якщо в індійській і слов'янській гідронімії чимало назв із значенням *Бик*, *Жеребець*, *Вепр*, *Кабан*, *Самець* тощо, то так само річковою назвою могло служити й слово *шакавара*, *шаквара* – „дужий бик", „могутній самець". Можна припустити, що на іранському, скіфському чи й слов'янсько-балтійському грунті воно трансформувалося в *саквара*, *сквара*, а тоді й у *сквира*.

Ім'я *Шакті* – „Сила", „Могутність" має Деві-Махеші, верховне жіноче божество. Шакті тотожна кримській Діві й київській Мокоші, єдиному жіночому божеству в язичницькому пантеоні великого київського князя Володимира. Що засвідчує її виняткову важливість в уявленнях давніх киян, полян і взагалі слов'ян. Вона – дружина верховного божества Шіви-Рудри. А ведійський Рудра – „рудий бик", „рудий вепр небес", як його називає „Ріґведа". Одна з зафіксованих назв ріки Сквирки – *Сквира-Руда*; у цій назві може приховуватися давня асоціація з рудим биком, якщо взяти до уваги, що санскритське *шаквара* означає „бик", „бугай", „самець". Тобто додаток *Руда* мовби уточнює, що мається на увазі саме рудий бик, пов'язаний з Рудрою. А ім'я *Рудра* іноді тлумачать і як *Рудий, Рдяний*. Рудра тотожний слов'янському Родові, на честь якого в гирлі Росі стояв літописний *Родень*. Одне з імен індуїстського Шіви, котрий перебрав собі основні функції ведійського Рудри-Рода – *Вріша*, „Бик". Воно споріднене з іменем слов'янського божества – *Влес/Велес*. І Шіва-*Вріша* (хінді *Вріш*), і Влес/Велес – „скотії" боги в своїх міфологіях. Тож ім'я *Рудра* може означати *Рудий Бик*, або просто *Рудий*. І сьогодні українці часто означають вола чи коня просто за мастю – *Рябий, Сивий, Гнідий, Рудий, Вороний* тощо, хоча значення „бик" чи „кінь" мається на увазі. Так само й ім'я *Крішна*, окрім значення „Чорний", може означати й „Чорний Самець", „Чорний Бик", „Чорний Віл".

А бик у давніх уявленнях пов'язаний із водою, вологою, дощем, як запорукою достатку й благополуччя. Тому недарма ідол „скотьего" бога Влеса/Велеса стояв на Подолі, на березі Почайни. Санскритський вираз *іти дощеві* водночас означає *осипати дарами*. Та й самі слова на означення бика (*вріша*) й дощу (*варша*) споріднені й сходять до однієї дієслівної основи. Тож недарма ця основа могла виступати й активно виступала для творення гідронімів – назв річок, струмків, озер, ставків, інших водойм. А слово *шаквара* може означати як „могутній бик", так і „могутня вода", „могутня ріка". Це видається доречним, виходячи з природних особливостей в ареалі ріки Сквирки – вона мусить долати підвищену місцевість, перш ніж вирирається в долину. З цієї особливості виходить і одне з тлумачень назви *Сквирка* – „Та, що проймає/протинає підвищений або кам'янистий грунт".

Таким чином, гідронім *Сквара* (і всі інші на *Сквар*) складається з компонентів – *Ск+вар*, де перший компонент має значення

„дужий", „могутній", а другий – „вода" або „бик". Гідронім *Сквара* співвідноситься з санскр. *шаквара* й хінді *саквар* – „бик" (досл. „дужий самець") і означає „Дужа/Сильна вода/ріка" або „Дужий/Сильний бик", оскільки поняття „вода" й „бик" взаємопов'язані. І в такому разі водні назви на *Сквар* стають в один ряд із численними „тваринними" гідронімами типу *Рось, Роська, Бик, Самець, Вепр, Кабан, Жеребець* тощо.

3. СКВИРА – ТОПОНІМ

Окрім гідронімів, є і низка топонімів на *Сквир* як в Україні, так і поза нею, засвідчених українськими, польськими, литовськими й чеськими джерелами. В Україні це місто *Сквира*; села *Мала Сквирка* (Білоцерківський район на Київщині), *Skwiranka* (спустошене село на Тетереві), *Сквіртне, Skwirce* (на Десні); ліс *Skvarnyj* (у Подільській землі; 1386 р.). Поза Україною відомі *Skwirchyna* (у Польщі; 1312 р.), села *Skvirin* (Чехія) і *Skwirance* (Віленський повіт), сіножать *Сквирбулисъ* у Литві (ЕП, 101, тут же й джерела). Таким чином, топоніми на *Сквир* локалізуються в північнослов'янському ареалі. Окрім форми *Сквир* один раз фіксується форма *Сквар* (ліс *Сквăрний* у Подільській землі), частіша в гідронімах.

Дослідники припускають, що село Мала Сквирка в гирлі ріки Сквира давніша за місто Сквира. Що, очевидно, слушно, бо непоодинокі приклади, коли назви з означенням *Малий, Мала* виявляються давнішими за назви з означенням *Великий, Велика*. Істотно те, що в ареалі Малої Сквирки чимало балто-слов'янських старожитностей, є давньоруське городище; вважається, що воно отримало назву за річкою, в гирлі якої розташоване. А найдавніші укріплення будувалися, як правило, саме біля злиття двох річок.

Важливі й деякі інші факти, особливо пов'язані з половцями, які в певні періоди брали активну участь в українській історії.

Як свідчить літопис, 1094 року великий князь Святополк II Ізяславович одружився з дочкою половецького князя Тугоркана. Дослідники, посилаючися на пізніші родинні перекази власників тутешніх земель, схиляються до думки, що Святополк подарував тестеві місцевість по річці Сквирка й прилеглі землі. В усякому разі, подальша історія регіону (з XIV до XVI ст.) документально пов'язана з родом князів *Половців со Сквира Рожиновських*. Очевидно, саме тому Сквира якийсь час мала дві назви – *Сквир* (*Skwir*) і *Половеччина* (*Polowieczyzna*). Вкрай важливе в цій інформації те, що Сквира

пов'язана з половецькими князями і що прізвище князів – *Рожиновські*. Якщо половці й печеніги індоарійські племена, то прізвище *Рожиновський* цілком зрозуміле. В основі його, в такому разі, лежить індійське *rajan, raja, raj* – „правитель", „цар", „князь" (*maharaja* – „великий князь"). Тобто прізвище *Рожиновський* українською означатиме *Княжинський* (детальніше див. у статті „Індія, половці й Київська Русь").

Дослідники вважають, що землі по Сквирці в XI ст. вже були заселені, бо поблизу проходила віднога Надроських оборонних валів 1031 – 1032 рр. Можливо, натоді існувала й фортеця *Сквир* у гирлі ріки *Сквир*. У подальшому на перший план виступає замок-фортеця *Сквир*, який дав початок місту *Сквира*. Замок, припускається, заснували половецькі князі десь у XIV ст. Як місто, Сквира відома з 1390 року. А замок, імовірно, постав через занепад давнішої фортеці в гирлі Сквирки. У документі 1616 року є повідомлення, що городище *Skwir* – нова осада, яка, певно, заселялася цього разу після чергового татарського спустошення (ЕП, 103).

Тож ареал Сквири тісно пов'язаний із фортецями, замками, укріпленнями й системою Надроських оборонних валів. З чого напрошується здогад, що назва міста, *Сквира*, яка має і форму *Сквара*, може містити компонент із значенням „укріплення", „фортеця", „замок". Думати так спонукають деякі українські назви, скажімо, *Унґвар*, угорська назва Ужгорода, де *вар* з угорської – „місто", а первісно – „укріплене місце", „фортеця". Неподалік самої Сквири є село *Пустоварівка*; в назві цій виразно прозирається *вар*, яке може бути спорідненим з угорським *var* і означати „фортеця". Це ж *вар* могло відбитися й у назві *Сквира/Сквара*. В такому разі постає питання: звідки воно в українських топонімах?

Зважаючи на рясну індоіранську гідронімію і топонімію в Україні взагалі, а в ареалі Росі зокрема, що не перестають підкреслювати дослідники, спробуємо поглянути під індоіранським кутом і на топонім *Сквира/Сквара*. Бо не виключено, що в основі гідроніма й топоніма *Сквира/Сквара*, попри позірну й фонетичну подібність, лежать фонетично схожі, але значеннєво різні слова. У цьому плані показові іранські й індійські дані, що сягають найдавніших часів. Мається на увазі індоіранське *вара/вар* – „фортеця", „укріплене, огороджене місце". Світло на цей термін проливає ще „Авеста" – пам'ятка стародавніх іранців, ровесниця давньоіндійської „Ріґведи". В „Авесті" *вара* – „огорожа", „садиба", „укріплене

місце", в сучасному розумінні – „замок", „фортеця". У „Шахнаме" Фірдоусі авестійське *вара* назване *вар*.

Авестійська *Вара* – обитель, що її збудував Йіма, перший земний цар і перший, з ким до Заратуштри (Зороастра) розмовляв Ахурамазда (*Ормузд, Ормазд, Ор*) – верховне зороастрійське божество, тотожне індійському Варуні, грецькому Посейдону, скіфському Тагимасаду й слов'янському Дажбогу. Ахурамазда (відбите в українських назві й прізвищі *Гламазда*) запропонував Йімі стати земним царем, а коли той погодився, вручив йому символи царської влади – золоті ріг і батіг.

Минуло триста років, і земля обтяжилася живими істотами – людьми й тваринами, ставало ніде жити. Худоба плодилася, діти народжувалися, а смерті ніхто не знав. Ахурамазда закликав до себе Йіму й звелів розширити землю. Той дмухнув у золотий ріг, провів батогом по землі, й вона збільшилася на третину.

Та через триста років Йіма мусив збільшити землю ще на третину. Так повторювалося тричі. Проте й тоді людям не судилося жити в щасті й спокої – з півночі насувалися люті холоди, які загрожували знищити все живе. Стривожений Ахурамазда знову закликав до себе Йіму:

– Порятуй землю від лиха, що насувається! Бо її затопить водою, коли скінчиться зима й почнуть танути сніги. Відгороди для людей безпечне місце й нехай воно називається *Вара*. І туди, за цю загорожу, в безпечну обитель, помісти чоловіків і жінок, тварини й рослини. Обнеси те місце трьома рядами міцної огорожі і в кожній огорожі пороби ворота. У першій, зовнішній загорожі зроби дев'ять воріт, у середній – шість, а в третій, внутрішній – троє. У першу загорожу нехай увійдуть тисяча чоловіків і жінок, у другу – шістсот, а в третю, найменшу – триста. Заклич їх у Вару золотим рогом і нехай вони там живуть у щасті й радості, не знаючи лихоліть.

Йіма так і вчинив: вибрав підхоже місце, обніс трьома рядами валів, вимостив вісімнадцять вулиць і протрубив у золотий ріг. Чоловіки й жінки позходилися з усіх-усюд у благословенну обитель. Не знаючи горя, люди жили там у щасті й благополуччі по 150 років (Авеста, 78 – 81).

Таким чином, іранська *вара*, або *вар* – глинобитна фортеця чи замок, прихисток для людей і худоби під час нападів ворогів або стихійних лих. Судячи з опису, Вару обносили три концентричні вали. „Авеста" зазначає, що розміри Вари від центру на всі боки – один „кінський гін". Та коловий

принцип забудови властивий і для трипільських міст: усі 15 протоміст, найбільших у Європі поселень мідно-кам'яного віку, забудовані за коловорадіальним принципом. Вікентій Хвойка такий принцип розташування жител відзначає у Верем'ї, Жуківцях, Ставках, Халеп'ї. Поселення в Доброводах має п'ять концентричних кіл, а Небелівське – аж десять. Найбільше в світі Тальянківське поселення з усіма його 2700 будівлями розташоване по чотирьох еліпсах. Навіть поселення площею 5 га забудовувалися по колу. Таке планування, як на дослідників трипільської культури, іде від первісних уявлень про всемогутнє Сонце, без світла й тепла якого неможливе життя. А колобіг Сонця й Землі обумовлюють зміни і в природі, і в людському бутті.

З іншого боку, дехто вважає, що авестійська Вара описана як квадратна загорожа зі сторонами в „кінський біг". Мотив квадратної огорожі, всередині якої міститься впорядкований світ, а поза нею – хаос і смерть, простежується в деяких індоєвропейських традиціях, наприклад, Roma Quadrata в римській міфології, а також прямокутні в плані храми в слов'янській, іранській, давньогрецькій та інших традиціях. Особливо близький авестійській Варі „квадратний палац" Ями в „Рігведі" (IX 113.7-8), також блаженна обитель, осередок безсмертя, але не на землі, а в потойбічному світі. Пізніші від „Авести" пехлевійські тексти розходяться щодо локалізації Вари й розміщують її то на небесах, то під землею, що скоріше в дусі „Рігведи", аніж „Авести".

Індійському Ямі й іранському Йімі у скандинавській міфології відповідає Імир – перша жива істота, що отримала тілесне втілення, велетень, з плоті якого створено світ. Уявлення про них сходять іще до індоєвропейської епохи. Первісне значення імен *Йіма* та *Яма* – „Близнюки", „Пара", що засвідчує зв'язок обох із найдавнішими загальноєвропейськими уявленнями про братів-близнюків – синів Сонця, від яких походить людський рід. Іранський Йіма – син Вівахванта, а індійський Яма – син Вівасвата, обидва уособлюють Сонце. У „Рігведі" не раз підкреслюється, що Вівасват, як і його син Яма, не належить до богів. Ведійський Вівасват – батько Ашвінів, а їхня мати – дочка Тваштара, згадуваного у „Влесовій книзі" як *Тваштир.* У „Рігведі" й пізнішій літературі згадується міф, за яким боги, не бажаючи віддавати дочку Тваштара смертному Вівасвату, підманули його. Створивши схожу на неї дівчину, вони підмінили нею наречену. Вона й народила Вівасва-

ту смертних дітей. У тій же „Ріґведі" вказується на зв'язок Вівасвата з божественним напоєм сомою – десять дочок Вівасвата очищають сому, а в „Авесті" Вівахвант – перший смертний, котрий приготував хаому (сому).

У Ями є сестра Ямі, у Йіми теж є сестра – Йімак. У „Ріґведі" невиразно відлунює міф про інцест Ями та Ямі; у цьому міфі брат і сестра виступають як прабатьки людства. В іранській міфології Йіма – першолюдина, перший земний цар, а в індійській міфології Яма – перша земна людина, яка померла й проклала шлях до потойбічного світу. І якщо земні підлеглі Йіми спершу не знали смерті і питання, де жити, розв'язувалося збільшенням землі, то Яма – перша людина, яка пізнала смерть і проклала шлях до світу предків.

Яма – збирач людей, дає притулок померлим, смерть – шлях Ями. Він стоїть на межі світу богів і світу людей, його мати – богиня Сараньо, дочка Тваштара, брати його – Ашвіни, досл. „Кіннотники" (санскр. *ashva* – „кінь"), у післяведійський період – сини Сонця-Вівасвата й божественної кобилиці Сараньо. Сам Яма у поведійський період стає богом смерті, володарем численних „пекол" під землею, суддею і карателем грішників. Він – охоронець південної сторони світу, бо саме на півдні знаходиться царство Ями, куди вирушають небіжчики. Він *Пітріпаті*, повелитель, батько предків – *пітрі*, що перебувають на небесах – там стоїть його квадратний золотий палац, де розкошують праведники. Головні атрибути Ями – петля і жезл-данда. Йому підлягає *Мрітью* – „Смерть", його нерозлучний супутник – *Кала*, „Час". Гінці Ями – *ямадути* приходять за душами померлих, колісничий – *Роґа* („Хвороба"), писець *Чітраґупта* веде лік добрим і поганим вчинкам людини на землі. Їздова тварина Ями – буйвіл. Посланці Ями – сова й голуб, ці птахи в Давній Індії вважалися провісниками смерті (ИДС, 480–481). „Ріґведа" приписує Ямі принесення вогню на землю, отже, цивілізаторську місію. Цей самий міф іранська традиція подає у жрецькому аспекті: Йіма запалив у Хорезмі найперший з вогнів – священний. Одна версія мовить, що цей вогонь згодом перенесено на захід, друга – що в Кабул. В „Авесті" Йіма відхиляє запропоновані Ахурамаздою жрецькі обов'язки, пов'язані з вогнем, а вибирає царські.

У ведах Яма ще не включений у пантеон і згадується разом із сестрою – Ямі, „Близнючкою", з якою склав першу подружню пару. Тут він іще не бог смерті в тому розумінні, яке прибрав згодом. Він іще не обожнений пов-

ністю, не карає грішників – ця функція у ведах властива Варуні, який тотожний слов'янському Дажбогові й скіфському Тагимасаду (*Даж* і *Таг* у цих іменах споріднені). Як першому померлому на землі, що проклав шлях у царство смерті, Ямі дано право владарювати там.

У післяведійський період образ Ямі, сестри Ями, майже зникає, ототожнюючися з річковою богинею Ямуною. Назву *Ямуна* (*Джамуна, Джамна*) має річка, яка відіграє особливу роль у легендах про Крішну та його старшого брата Баладеву-Балавіру. Ямуна, а з нею ще дві річки, Сарасваті й Ґанґа, мають в індійській міфології ореол виняткової святості.

На її берегах стоїть рідне місто Крішни – Матхура й пастуше село Вріндаван, де минули дитинство і юність Крішни та його брата Баладеви – імена обох рясно відбиті в українських прізвищах. У деяких крішнаїстських сюжетах води Ямуни виявляють зв'язок або й ототожнюються з космічними водами, первозданним океаном; на поверхні його під час пралаї (кінця світу) спочиває Вішну-Нараяна. А земними втіленнями Вішну є Крішна та Баладева. Божества *Вишень* і *Кришень*, у яких неважко впізнати Вішну й Крішну, знає „Влесова книга". На Черкащині є села *Вишнопіль* (за 22 км від Тального) і *Ямпіль*. Хоча ці два населені пункти – села, у їх назвах наявне *піль*, споріднене з санскр. *pur* – „місто", що вочевидь засвідчує їх колишню значну роль. Біля першого виявлено залишки поселення доби бронзи й два поселення черняхівської, а біля другого – залишки поселення трипільської культури.

В іранській міфології шлях у потойбічний світ стереже страхітливий пес (згадуються й чотири „пси Йіми"). В індійській міфології це роблять грізні вартові Ями – двоє псів Сарамеїв, синів божественної сучки Сарами. У ведах ці два пси ще називаються *Карвара* або *Шарвара*, що споріднює їх із грецьким Кербером-Цербером, псом – охоронцем аїду (потойбічного світу), зображуваного як чудовисько з трьома головами, зміїним хвостом і тулубом, усіяним зміїними головами. З Кербером-Цербером у греків пов'язано багато міфів: Орфей, щоб порятувати Еврідику, зачаровує страховисько своїм співом; Сибилла, коли Еней спускався в аїд, кинула чудовиську хлібець із снодійною травою; з отруйної піни гавкотливого пса зросла квітка аконіт, яку запарювала Медея в своєму чаклунському вариві; Цербера долав і Геракл, тісно пов'язаний зі скіфськими легендами, Подніпров'ям і Дніпром. Геракла грецькі

джерела ототожнюють із Крішною, а Крішна і його імена відбиті в українських прізвищах, про що вже мовилося. Що знову-таки вказує на виняткову давність цих міфічних образів.

На індійському грунті іранському *vara/var* відповідає ведійське *pura/pur*, хоча санскрит знає і термін *vara*, тотожний авестійському. Знають індійці й міф про місто, оточене трьома валами (до речі, слово *вал* теж споріднене з індоіранським *вара*, *вар*, як і англ. *wall* – „стіна", „мур").

У давні часи жив могутній асур-будівничий, що володів чарами, тому й називався *Майя* – „Чаклун". Коли в боротьбі з богами-девами, своїми молодшими братами й одвічними супротивниками, асури зазнали невдачі, він вдався до нечуваного подвижництва, аби стати непереможним. Врадуваний цим, бог-творець Брахма пообіцяв сповнити будь-яке його прохання.

– Я хочу спорудити незнищенну фортецю, – мовив йому Майя, – де б асури почувалися в безпеці й не потерпали від богів.

Брахма відповів, що це нелегко, але пообіцяв звести фортецю, яку міг здолати тільки бог Шіва і то однією-єдиною стрілою.

Якраз тоді на землі правив могутній асур Тарака. Його сини Таракакша, Камалакша й Відьюнмалін суворим подвижництвом теж здобули ласку Брахми й кожен спорудив собі місто: один – золоте, другий – срібне, а третій – залізне. Тож Майя і вирішив об'єднати ці три міста в одне й назвати *Тріпура* – „Тримісто". Майя спорудив фортецю з трьох укріплень, кожне довжиною і шириною сто йоджан (*йоджана* – 15-17 км), квадратне формою. Перше укріплення, вкопане в землю, було залізне, друге, що зводилося над першим і впиралося в небо, було срібне, а третє, золоте, вивищувалося над другим і над небесною твердю. Так три міста об'єдналися в одне, обнесене залізним, срібним і золотим валами. Звідусіль до Тріпури зійшлися асури й зажили в новій столиці безтурботно й щасливо.

Але гординя опосіла асурів, вони стали неправедно жити, перестали шанувати старших і предків, кривдили жерців і богів. Тоді Індра, цар богів і ватажок небесного воїнства, разом із раттю марутів – божествами вітру й бурі (*мариці* „Влесової книги", *Стрибожі внуки* „Слова о полку Ігоревім"), обложив Тріпуру. Асури легко відбили напад, і боги стали просити Шіву покарати знахабнілих асурів. Той пообіцяв допомогти.

Індра вдруге підступив до Тріпури й знову кинувся на приступ. Закипіла страхітлива січа, за якою Шіва спершу тільки спос-

терігав. Асури гинули тисячами, але чаклун Майя утворив чарівну водойму – її вода оживляла загиблих асурів, і ті знову завзято кидалися в бій. Бог Вішну проник у Тріпуру й осушив водойму, але Майя зробив так, що місто раптом поринуло в океанські води і вигринуло вже на іншому, західному краю океану. Індра й військо подалися туди й знову пішли на приступ. І знову невдало. Тоді Шіва підняв свого грізного лука, поклав на тятиву вогненну стрілу й пустив у місто. За мить у високості розлігся оглушливий вибух, небо осяяло моторошне полум'я, вода довкола закипіла й заклубочилася густою парою. Асурська твердиня запалала смолоскипом. Уцілів лише Майя – Шіва зважив на його колишні подвижницькі заслуги й випустив із палаючої Тріпури. Він оселився далеко на краю світу і вже ніколи не воював з богами. А руїни Тріпури опустилися на морське дно (МДИ, 218 – 229).

Уявлення про залізне, срібне й золоте міста асурів сходять іще до вед, які розміщують їх на небесах. Вже ведійські міфи мовлять, що ці три міста руйнує Рудра, попередник Шіви. А Рудра тотожний слов'янському Родові. У зв'язку з чим привертають увагу назви *Трипілля, Родень, Тараща*, які перегукуються з назвами й персонажами індійського міфу. В українських і слов'янських казках часто йдеться про золоті, срібні й залізні міста, царства тощо.

Тріпура символізує Всесвіт, тобто Три світи, але в негативному аспекті – так вважають дослідники. Ці три світи у ведах уособлюють асури, старші брати девів, з чого можна виснувати, що асури – первісні матріархальні боги. Бо матір'ю асурів вважається Дану, через що асури ще називаються *данави*. Інша назва ядавів теж *данави*, а літописних ятвягів – *дайнови*. Дану тотожна нашій Дані, теж пов'язаній з водною стихією, імена обох збережені в назвах українських річок – *Донець, Дунай, Дністер, Дніпро*. Дану – й матір найголовнішого асура, Врітри, битва з яким Індри складає основний зміст „Ріґведи“, довкола цього сюжету зосереджені ведійські й епічні сюжети. Врітру український фольклор знає як злого царя *Ворота, Верета* або *Воротаря*.

У ведах асури зображені змієподібними істотами, що втілюють ворожі людям природні сили. Як і боги, вони володіють надлюдськими здібностями, вміють чаклувати й прибирати різних подоб, ставати невидимими тощо. Боги-деви й асури-демони – нащадки бога-творця Брахми. Та коли Брахма, за міфом, стомлений творенням світу, відпочивав, асури підступно захопили владу.

Могутні й мудрі, вони мають незліченні скарби, сховані в гірських печерах.

Восьмим сином Брахми був Бгріґу, син якого, мудрий Ушанас Кав'я став неперевершеним чаклуном, верховним жерцем і наставником асурів. Плем'я *бгріґу* згадується в „Ріґведі". Його відомий індійський мовознавець Суніті Кумар Чаттерджі, з ініціативи якого давньоукраїнська епічна пам'ятка „Слово о полку Ігоревім" побачила світ бенгальською мовою, пов'язує з фрігійцями. Дочкою саме Ушанаса Кав'ї, що звався і Шукра, була Деваяні, мати Яду, родоначальника ядавів, з яких походили Крішна й Баладева (детальніше див.: ТРС, 51-57). Ушанас Кав'я – владика планети, названої за його другим ім'ям *Шукра* (европейська *Венера*).

Інший міф розповідає, що Шукра очолював асурську рать, коли деви й асури билися за Тару-Зірку, дружину Брихаспаті, наставника богів, яку викрав Місяць-Сома. В ареалі Сквири є *Тараща*, назва якої перегукується з іменами *Тара* й *Тарака* (сини асура Тараки, що звели три міста, об'єднані потім у Тріпуру-Тримісто). А неподалік Таращі – *Трипілля*, назва якого означає „Три міста", а не „Три поля" чи „Три пілі" (болота), як вважається. Тим більше, що в Україні маємо низку міст із *піль* (*Бориспіль, Вишнопіль, Костопіль, Краснопіль, Миропіль* (пор. *Миргород*), *Тернопіль, Ямпіль*). Місяць у санскриті *Чандра*, а неподалік Таращі й Трипілля, є річка й село *Шандра*. У цьому ж ареалі й інші топоніми виразно індоарійського забарвлення: *Панікарча, Родень, Райгородок, Самгородок, Умань, Халеп'я* тощо.

Індійський Ушанас Кав'я має в „Авесті" свого двійника – Каві Усана, інакше – Кей Кавуса або Кей Ковуса. За зороастрійськими текстами, Каві Усан розбив безліч девівських фортець (в іранській міфології, на відміну від індійської, деви – негативні персонажі, а *ахури*, індійські *асури* – позитивні) і звів сім палаців: один золотий і по два срібні, залізні й кришталеві. Особливістю їх було те, що вони повертали молодість тим, хто в них увіходив. Піддані Каві Усана провадили праведне життя, що не подобалося девам. Тож вони чинили всілякі підступи, аби збити людей з пуття й зробити Каві Усана ворогом Ахурамазди. І це спершу вдалося. Каві Усана опосіла непомірна пиха, й він забажав дорівнятися до богів. Ахурамазда на перший раз простив йому цей гріх, але той удруге спробував дістатися небес, і знову невдало. У „Шахнаме" Кей Ковус, тотожний Каві Усану, піднімається до небес на троні, до якого прив'язані орли. Ормазд (Ахурамазда) посилає Нер'ясангха (*Нарасінха*, „Людино-

лев" – в індійській міфології земне втілення Вішну в подобі Людинолева) покарати Кей Ковуса, але той щадить його. Потім Кей Ковус, повіривши злій намові, проганяє свого сина Сіявахша (Сіявуша) і вбиває священного бика, охоронця кордонів між іранцями й туранцями (турами). Та врештірешт перестає грішити й праведно править до самої смерті, проживши 150 років.

Ім'я *Сіявахш/Сіявуш* означає „Чорний Самець", „Чорний Бик". В Україні є річка *Сиваш* – притока Сіверського Дінця і *Сиваш* – затока на заході Азовського моря, давньої Меотиди, біля якої жили меоти, племена, що розмовляли індоарійською мовою. В українців сьогодні побутують прізвища *Сиваш, Сивашук* (*Сивачук*), *Сивашенко* (*Сиваченко*) тощо. Іранському імені *Сіявуш* значеннєво тотожні українські прізвища *Чорновіл* і *Чорногуз* (від *gud* – „бик"). Притокою того ж Сіверського Дінця є *Чорний Жеребець*, друга назва якої – *Красний Жеребець*. Що засвідчує не лише спільні уявлення індійців та іранців, а й відбиття персонажів індоіранської міфології на українському терені. І дає ще вагоміші підстави розглядати топонім *Сквира* під індоіранським кутом.

Індоіранське *vara/var* – „укріплене місце", „фортеця" функціонально відповідає санскр. *pura*, хінді *pur*. Цей іменник у санскриті пов'язаний з дієслівною основою *pur* – „наповнювати", він – індоєвропейського походження. Давньоіндійське *pur* співвідносне з лит. *pilis* і лат. *pils* – „фортеця", „замок", укр. *піль* у назвах *Вишнопіль, Костопіль, Миропіль, Тернопіль* тощо. Санскритські словники дають значення *pur* як „укріплене місце", „фортеця". Етимологічна мотивація *pur* у „Рігведі" досить прозора – „наповнене місце (можливо, людьми, худобою, майном)". Деякі дослідники дають для *pur* значення „земляний, глиняний або кам'яний вал".

В.Рау, дослідник давньоіндійської культури, ретельно вивчав різноманітні ведійські тексти, щоб з'ясувати походження і значення *pur*, його синонімію і лексичне оточення. Аналіз був комплексний: якомога точніший переклад текстових уривків з *pur*, всебічна філологічна інтерпретація цих уривків і широке залучення даних міфології, яка, за вченим, відбиває історичні реалії. І дійшов таких висновків:

– фортеця-пур складалася з одного чи кількох круглих або еліптичних земляних чи кам'яних валів;

– фортеці мали захисні пристосування, здатні горіти: ворота, частоколи, тини, колючі рослини;

– люди жили у фортецях під дерев'яними навісами, у фортеці

були запаси води й харчу для людей і корму для худоби;

– постійно у фортецях не жили, вони слугували насамперед для захисту людей, худоби й майна під час ворожих нападів, війни й лихоліть;

– фортеці час від часу підновлювались, особливо після облоги чи сезону дощів (Rau, 41).

Оскільки бог Аґні допомагає Індрі руйнувати ворожі фортеці-пури, дослідник слушно висновує, що матеріал, з якого робилися фортеці чи окремі компоненти їх, дерев'яні. Бо неймовірно, щоб вали ріґведійських фортець, як і стовпи, балки, бруси, двері, ворота, будинки, були з металу. Металічними, тобто з міді й заліза, робилися тоді тільки прути, шаблі, ножі, сокири, молоти, казани, посуд, наконечники стріл, списи, гаки і, принаймні, елементи ваджри-булави – зброї Індри.

Іменник *pur* вжито в „Ріґведі" 83 рази, причому в множині – 64. Тут *pur* символізує надійний захист, безпеку з усіх боків. Індру „Ріґведа" називає *Пурамдара* – „Руйнівник фортець-пур". І водночас мовиться, що він сам – *pur*, тобто „фортеця", „оплот", „твердиня". З гімнів „Ріґведи" випливає і те, що фортеці-пури належали тим, хто не хотів віддавати Індрі своїх скарбів. Це особливо помітно в міфі про паніїв, які нібито викрали Індриних корів і сховали в далеких краях за річкою Раса. Це цікаво і в зв'язку з тим, що Сквирка – притока Росі, а неподалік і топонім *Панікарча*, про що вже писалося (ТРС, 153 – 163). Міфи не раз мовлять, як Індра розбиває фортеці асурів, причому іноді заради своїх союзників. Так, задля царя Діводаси він зруйнував 99 фортець-пур демона Шамбари. Онука Діводаси, теж царя, звали *Судас*, а в сучасних українців побутує прізвище *Судас* й похідне від нього – *Сдасюк* Двоє носіїв цих прізвищ знайомі авторові цих рядків, причому один із них – індолог (*Сдасюк*), другий (*Судас*) – журналіст, але вивчав мову хінді. Обидва прізвища не прозорі для українців, а індійські дослідники пояснюють *Судас* як „Щедродайний (у пожертві богам)".

З деяких міфів випливає, що ведійські поети уявляли фортецю-пуру як неприступну гору, всередині якої були вкрай важливі для Індри та його спільників блага, необхідні для життя: світло, корови, вранішні зорі тощо. В.Рау зазначає, що *пури* будувалися концентрично – на взірець многокутника, кола або еліпса. І висновує, що:

– *pur* може бути характеристикою бога („ти – пура", „будь нам пурою" щодо Індри);

– відбувається зближення міфологічного контексту фортеці-

пури з горою (у міфі про асура Валу, що сховав корів у горі);

– типова міфологічна ситуація: Індра розбиває фортеці асурів і дасів, тобто *pur* має своє пряме значення;

– *pur* вживається і метафорично, позначаючи міцний, надійний захист, що його бог гарантує своїм шанувальникам.

З уживання *pur* у „Рігведі", з його синтаксичних зв'язків, типових фразеологічних сполук, характерних міфологічних контекстів, дослідники спробували з'ясувати й суто нелінгвістичне питання: кому ж належали фортеці-пури в „Рігведі"?

Синтаксична конструкція *dasih purah*, досл. „дасові пури", недвозначно засвідчує: фортеці-пури належали дасам. Про арійські ж фортеці в „Рігведі" ніде не згадується. З чого висновується, що арійські племена фортець не мали, принаймні в часи, відбиті в найдавніших книгах „Рігведи", так званих „родинних мандалах". Фортеці-пури належали племенам, з якими ведійські арії постійно воювали. І саме ці фортеці стали для аріїв символами могутності й неприступності. Характеристики їх переносилися на богів, здобувачів фортець-пур, насамперед на Індру.

Дослідників цікавило й питання: до „сприятливої", девівської чи „несприятливої", асурської зони належить слово *pur*. Адже „Рігведі" властива „девівська" й „асурська" лексика, лексична амбівалентність, двозначність, коли одне й те саме слово, вжите, скажімо, щодо богів, має позитивний зміст, а вжите щодо асурів – негативний. З одного боку, Індра руйнує асурські фортеці, а з іншого – його закликають бути й називають *пурою* – оплотом, опорою. Не виключено, що *пура* й *опора* – споріднені слова.

У „Рігведі" 11 разів ужито епітет *Пурамдара*, „Руйнівник пур" – 8 разів щодо Індри, двічі – щодо Агні й один раз щодо обох укупі. Отож можна вважати, що для Індри епітет *Пурамдара* – постійний. 8 разів ужито епітет *Пурабгід* – „Розбивач пур": 6 разів щодо Індри, один раз – щодо Соми, який порівнюється з Індрою. І один раз щодо багатства, яке просять в Індри і яке наділене якостями цього бога. Тож і *Пурабгід* можна вважати епітетом Індри. По разу вжито *Пурохан*, синонім до *Пурамдара*, й *пурапаті* – „начальник фортеці-пури". Тобто виходить, що *пурамдгара*, *пурабгід*, *пурохан*, які стали епітетами Індри, належать до міфологічної сфери, пов'язаної з Індрою, і характеризують його як нищителя ворожих фортець-пур.

Іменник *pura* в „Рігведі" має кілька епітетів-прикметників, найпоширеніший з яких *ayasa* –

„залізний". Залізними називають ворожі фортеці-пури, залізною фортецею закликають стати Індру, Аґні, священну ріку Сарасваті. І сам Індра іноді називається „Залізний". Це свідчить, що слово *залізний* ужите в „Ріґведі" метафорично, в значенні „твердий" (звідки й *твердиня* – „фортеця"), „міцний", „неприступний", „неподоланний", „могутній", хоча санскритські словники такого значення для *ayasa* й не дають. Ця характеристика фортеці, схоже, для творців „Ріґведи" видавалася досить істотною (СВР, 209, 212).

Синонімом до *pura* в „Ріґведі" виступає іменник *dahi* (двічі), досл. „насип", „вал", „гребля", що підтверджує: *пура* обносилася земляними або глиняними валами. Ще один синонім – *durga*, досл. „неприступна", „недосяжна", „важкопрохідна", тобто „фортеця", „твердиня", „гора" (*Дурґа* й ім'я богині-воїтельки, дружини Шіви-Рудри). Тож *pura* в семантичному ряді слів на означення поняття „фортеця" має незаперечну перевагу. Синонімів до *pura* небагато й вони рідковживані. Та оскільки від розуміння цього терміну в „Ріґведі" багато в чому залежить періодизація історії Давньої Індії, а надто – уточнення хронології і шляхів просування ведійських аріїв з місць першопочаткового замешкування, доцільно поглянути й на деякі інші факти.

Учених-філологів зацікавило, як і з чого зроблена фортеця-пура і чи відповідають описи її в „Ріґведі" могутнім цегляним укріпленням долини Інду, тобто міст Мохенджо-Даро й Хараппи. Питання ж, кому належали ці фортеці, відходило на задній план, бо відповідь видавалася очевидною – неарійським племенам, тобто автохтонам Індії, опір яких аріям довелося долати. Вже згадуваний В.Рау слушно зауважує, що коли Індра справді руйнував земні, а не небесні фортеці, щоб захопити худобу й скарби, то ці фортеці належали тим, хто за матеріальною культурою стояв урівень з ведійськими аріями, а якщо й поступався, то незначною мірою.

1983 року дослідник А.Парпола висунув нову й дещо незвичну гіпотезу. За ним, племена ворогів Індри, яких „Ріґведа" називає *даси, дасью* та *панії* і які досі вважалися носіями неіндоєвропейських мов, насправді – перша хвиля арійських племен, які близько 2000 р. до н.е. прийшли в Північно-Західну Індію. На підставі найновіших археологічних матеріалів їх слід вважати представниками епохи бронзи в Марґіані й Бактрії. Близько 1800 р. до н.е. цю першу хвилю відтіснила на периферію друга хвиля аріїв – творців „Ріґведи", які теж прийшли з пів-

нічного заходу. Поступово культури й релігії цих двох хвиль перемішалися. І розподіл індоарійських мов на території Індії, таким чином, пояснюється послідовністю двох міграційних хвиль індоарійців. Друга міграційна хвиля відтіснила на периферію першу хвилю, через що й мови поділилися на дві групи: внутрішню (західна мова хінді, пенджабська тощо) й зовнішню. За Парполою, мова дасів була індоєвропейська, а що дасів відтіснили на периферію пізніші ріґведійці, то й мова дасів належить до зовнішньої, периферійної групи. Цю мову можна розглядати як прото-маґадгі, вона відноситься до крайнього східного регіону Індії. Дослідник знаходить у цій мові риси, властиві пракритам (СВР, 223 – 224).

Мова маґадгі – одна з форм пракриту, якою в часи Будди (VI ст. до н.е.) розмовляли в державі Маґадга (нині південна частина штату Біхар). Граматисти відзначають кілька характерних особливостей цієї мови: вживання тільки одного шиплячого ***ш*** замість трьох у санскриті, серед них і ***с***, вживання ***л*** замість ***р***, наприклад, *ладжа* замість *раджа* – „цар“, *nale* замість *nara* – „чоловік“, „муж“ тощо. Таке явище, втім, властиве й слов'янським мовам: санскр. *dirgha* – рос. *долгий*, укр. *довгий*, санскр. *vrika*, хінді *vrik* – рос. *волк*, укр. *вовк*, санскр. *tarka*, рос. *толк*, укр. *товк*, санскр. *purna*, рос. *полный*, укр. *повний* (нагадаємо, що саме з цим санскритським прикметником пов'язане *pura*, *pur*, відбите в назвах українських міст як *піль*). Зазначимо, що індоарійським мовним реліктам із Північного Причорномор'я теж властиві пракритські риси.

А.Парпола не розрізняє різних груп ворогів Індри, він об'єднує дасів, дасью та паніїв. Фортеці-пури належали дасам і дасью, але не паніям – про це в „Ріґведі“ нічого не мовиться. Зате добре відомо, що панії пов'язані з горою, де вони переховують корів, яких прагне Індра та його воїнство. Припускається, що це назва протодравідійського племені, і це нібито засвідчують не лише мовні дані, але й міфологічні паралелі в культурі сучасних ґондів. На сьогодні дослідники схильні вважати, що європеоїдні раси з'явилися в Індії з приходом дравідів (дравірів), які представляли три расові підвиди: протосередземноморський, власне середземноморський і східно-середземноморський. У расовому відношенні вони схожі з насельниками Малої Азії і Давньої Греції (часів Егейської культури). Передбачається, що саме вони створили Індську цивілізацію (Мохенджо-Даро, Хараппа), а згодом поширилися по материковій Індії, відтіснивши представників нег-

роїдної раси (КЭ, 27). Сучасних біхарців, насельників давньої Маґадги, учені схильні відносити якраз до середземноморського расового типу.

Цікаві археологічні аргументи, які наводить Парпола, а також дані археологічних розкопок останніх десятиріч. Дослідник відзначає, що вторгнення в Індію завжди відбувалися за одним сценарієм: прибульці спершу утверджувалися в Центральній Азії і в східних районах Іранського нагір'я, а тоді поширювалися на Північно-Західну Індію. Даси – перша хвиля аріїв та ведійські арії – друга хвиля чинили так само. І звідки б не прийшли ведійські арії, вони мусили зустріти дасів і паніїв уже в Бактрії. А саме в Бактрії та Маргіані археологи виявили сотні укріплених поселень, серед них і з коловими валами, датовані II тис. до н.е. (СВР, 225).

На сучасному етапі археологічна наука вважає, що андронівська культура, сформована в середині II тис. до н.е. й поширена на величезних просторах Євразії – генетична попередниця індоарійських племен. Останні археологічні дослідження в Південному Заураллі й Північному Казахстані начебто свідчать на користь цієї гіпотези. В епоху бронзи, передуючи андронівській культурній спільності, на Південному Уралі існувала так звана „країна міст" – система давніх укріплених споруд, дослідження яких почалося в 60-70 рр. XX ст. Це кілька десятків укріплених поселень і численних могильників, найвідоміше серед яких – *Сінташта*, в назві якої дехто вбачає прямий зв'язок з етнонімом *сінди*. Зазначимо, що принаймні дві *Сіндики* існувало й на теренах історичної України: одна – на Таманському півострові, а друга – в низів'ях Дніпра, так звана *Сіндська Скіфія*. 1987 року на р. Велика Караганка аерофотозйомка відкрила ще одну важливу пам'ятку – *Аркаїм*.

Ці укріплені поселення цікаві тим, що схожі на дасівські фортеці в „Ріґведі". За аерофотозйомкою, „міста" мають різноформне планування: овал, коло, квадрат. Із них найдавніша форма – овальна, а колова й квадратна з'являються пізніше. Найчіткіше планування в Аркаїмі: три концентричні окружності (добре збережені дві), утворені захисними стінами з колодяних клітей, заповнених грунтом із додаванням вапна. Іззовні вони облицьовані сирцевими блоками, зсередини до них прилягають торці жител. Єдина вулиця – кругова. У центрі укріпленого поселення – культова площа, неподалік – поле для поховань. Судячи з розташування родових поминальних жертовників, аркаїмці розміщували „країну

предків" на півдні, де й царство Ями. Культова площа орієнтована на північний схід – ця сторона світу в „Ріґведі" пов'язана з богами, у поведійський період її охороняє Сома-Місяць.

Сінташтинські „міста" й собі мали укріплені обвідні вали й рови. Стіни могли бути земляними, з глиняних блоків, облицьованих кам'яними плитами. Всі укріплені поселення стоять на узвишшях, займаючи площу в кілька гектарів і більше. Вивчення могильників принесло несподіванку – в групі захоронень дорослих чоловіків виявлено відбитки коліс колісниці, а тоді й рештки коліс, що мали 12 спиць і діаметр близько метра, з виступаючими ступицями. А в „Ріґведі" колісниці відігравали помітну роль.

Водночас між цими пам'ятками й „Ріґведою" є відмінності. У згаданих поселеннях знаходять металоливарні печі, горни, залишки руди, а в могильниках – численні предмети з бронзи. У „Ріґведі" ж дасівські фортеці-пури ажніяк не пов'язані з виплавкою та обробкою металів (СВР, 227 – 228).

„Ріґведа" проливає світло й на деякі нюанси, пов'язані з пурами. У ведійському санскриті приналежність виражається кількома способами. Один із них зразка *Києва фортеця*, *Володимирове місто* тощо. У подібній конструкції з *pura* поєднуються особові імена низки асурів-демонів, чиї фортеці Індра зруйнував: *Арбуда*, *Варчін*, *Дану*, *Куява*, *Піпру*, *Раухіна*, *Шамбара*, *Шушна* тощо. Дехто з дослідників вважає, що більшість цих імен належить історичним особам – вождям племен, ворожих аріям. Ці імена, окрім *Шушна*, не мають виразної індоєвропейської етимології, тому передбачається їх приналежність до мов аборигенної людності. *Шушна* („Сушитель") – демон посухи, зображуваний у подобі змія-жеруна, що моторошно сичить. Індра долає Шамбару вкупі з арійським царем Діводасою, онука якого звали *Судас*.

Для імені *Шамбара* Парпола пропонує тлумачення, яке засвідчує його „арійський" статус, бо в буддійському тантризмі ім'я одного божества має варіанти *Шамбара* й *Шамвара*, *Самбара* й *Самвара* (мовою хінді – *Шамбар*, *Шамвар*, *Самбар* і *Самвар*). Дослідник висновує: ім'я *Sambara* утворене від кореня *var* – „оточувати", „огороджувати", „захищати", „охороняти", і префікса *sam*. І таким чином *var* тотожне авестійському *var* – „укріплене місце", „фортеця". У санскриті *samvara* означає „загорожа", „гребля", „насип", а *samvarana* – „обора для худоби", а також – „відгороджування", „замикання", „зачиняння" (СРС, 667). Ім'я *Самварана* в „Ріґведі" має

мудрець-ріші. Для „Ріґведи“ незвично, щоб ріші мав майже таке саме ім'я, як і демон, зважаючи на чітке розмежування лексики по двох протиставних одна одній зонах – „сприятливій“, пов'язаній із богами-девами, й „несприятливій“, пов'язаній із демонами-асурами.

Куру, легендарний цар Місячної династії, предок кауравів і пандавів, війну між якими описує „Махабгарата“, був сином царя Самварани й Тапаті, дочки Сонця. Ім'я *Тапаті* містить той самий корінь *tap*, що й наші слова *тепло, теплий, теплота, топити*. І споріднене з іменем скіфської богині *Табіті*, яку Геродот ототожнює з *Гестією* (римська *Веста*) – богинею домашнього вогнища в грецькій міфології. А Табіті, Геродотову „царицю скіфів“, дослідники якраз і вважають жіночим божеством, що уособлює родинне вогнище.

Про царя Самварану „Махабгарата“ наводить переказ, що через всілякі лихоліття й ворожі напади він мусив полишити своє царство. З дружиною Тапаті, синами й родичами він оселився в лісистій місцевості біля гори, яку омивала велика ріка Сіндгу. Там у спорудженій фортеці всі спокійно жили тисячу років, а тоді їх одвідав великий мудрець Васіштха, нащадки якого носили пасмо волосся на виголеній голові. На восьмому році мудрецевого життя тут Самварана попрохав Васіштху стати його пурохітою, тобто домашнім жерцем. Той погодився, і невдовзі зробив так, що цар-вигнанець очолив усіх воїнів-кшатріїв на землі, звоював світ і здійснив багато винятково складних і щедрих царських жертвоприносин. Тапаті народила йому сина Куру, який прославив свою країну *Курукшетру*, досл. „Поле Куру“.

Схоже, укр. *обора* має компонент *var/bar*, який на українському ґрунті прибрав форми *вор/бор*. *Обора* – кошара, огороджене місце для худоби, корів (пор. у Бориса Грінченка: „Тобі, мати, нові обори, мені давай рябії корови“). Слово *обора* несе ідею круглоти, властиву й конфігурації давніх фортець. Прикметник *обороватий* означає „круглястий“. Якщо йти далі, то й укр. *боронити, оборона* пов'язується з ідеєю кола, колового захисту й захисної споруди круглої форми. Прикметник *оборонний* – „захисний“, очевидно, сходить до первісного уявлення про укріплення для захисту з усіх боків від ворожого нападу. Цілком можливо, що початкове *о* в слові *обора* – залишок давнішого *ґо* – „корови/воли“, „худоба“ (пор. індійське *Ґопалан*, відбите грецькою як *Аполлон*). Підтверджує таку думку й санскр. *gotra* – „сім'я“, „рід“ (первісно „череда/гурт корів“), то-

тожне укр. *отара*. З іншого боку, санскр. *goshala*, досл. „корівник", по суті, теж „обора", на українському грунті має форму *кошара* (*go* – „корова", *shala* – „приміщення", споріднене з укр. *зала*, англ. *hall*).

Цікаве в цьому плані й укр. *забора* – „загорожа", „гребля", рос. *забор* – „паркан", походження і первісне значення яких остаточно не з'ясоване. Але компонент *бор* у них співставляють із давньоверхньонімецьким *bara* – „огороджена земля", середньоверхньонімецьким *bar* – „огорожа", „перепона" (звідки й *бар'єр*), а також *заборало* – „міська стіна", „паркан на міській стіні", старослов'янське *забрало* – „стіна міської фортеці" тощо (ЕСУМ, II 214). *Забора* семантично відповідає слову *загорожа*, тобто *бора/бор* значенневo тотожне *город/горож* від дієслова *городити*. В Україні чимало топонімів з компонентом *город*, *городок* (*Білгородка, Вишгород, Звенигород, Івангород, Миргород, Райгород, Самгородок*), а в Індії – з *garh* (*Кішанґарх, Рамґарх, Тараґарх, Чандіґарх*), яке й собі має значення „укріплене місце", „фортеця", „місто". У наведеному переліку індійське *Тараґарх* – семантичний двійник української *Таращі* на Київщині, де *ща*, як і *ще* (*селище, городище, кладовище, монастирище, церквище, урвище*) та *щина* (*батьківщина, Київщина, Львівщина, Черкащина*) споріднені з санскр. *stha*, *sthana* – „місце", „місцевість", „край".

Ім'я *Шамбар/Самбар* може виявитися спорідненим з українською назвою *Самбор/Самбір*, яку пояснюють то як „Самі бори" (мовляв, зелені бори вкривали всю округу), то як „Сам-бір", тобто „Один бір", виходячи з того, що є і хорватське місто *Самобор*. Інші вбачають у назві дослов'янське *сам-бар* – „злиття", „стікання", оскільки біля Самбора зливаються Дністер і його притока Яблонка (ТСУ, 311). Останнє тлумачення більш вірогідне, бо санскрит знає дієслівну основу *shamb/samb* – „згуртовувати", „накопичувати", „збирати" (СРС, 636). А українська топоніміка знає назву *Зборів* – нині райцентр на Тернопільщині, у верхів'ї Стрипи, лівої притоки Дністра.

У зв'язку з Самбором можуть бути цікавими дані „Ріґведи". У ній мовиться, що Індра зруйнував 99 фортець-пур демона Шамбари. Судячи з усього, він наймогутніший і найнебепечніший Індрин супротивник, бо згадується найчастіше. Шамбара живе в горах, що й собі показово, бо неподалік Самбора в Прикарпатті тягнеться *Самбірське плато*, назване, як гадають, за назвою міста.

Тож компонент *бор/бір* у назві *Самбор/Самбір* цілком може означати „укріплення", „фортеця". Тим більше, що не так дале-

ко від Самбора є назва з достеменно цим компонентом. Мається на увазі *Ужгород*, угорська назва якого – *Унгвар*, де *вар* з угорської і означає „місто“, первісно – „укріплення“, „фортеця“. Воно рясно відбите в слов'янському світі: пол. *warosz* – „мала фортеця“, болг. *варош* – „центр міста; стара (укріплена) частина міста“, серб. *варош* – „місто“. Всі ці терміни дослідники зводять до індоіранської дієслівної основи *var* – „обносити“, „оточувати“, „обгороджувати“, „захищати“, „боронити“ (ЕСУМ, I 333). У санскриті іменник *vara* означає „обмежений, замкнутий простір“, „коло“, „круг“ (СРС, 565).

Праслов'янське *vor/ver* означає „закривати“, „замикати“, давньоруське *воръ* – „огорожа“, „огороджене місце“. Лит. *api-varas* – „загорожа для худоби“, гот. *warjan* – „захищати“, „охороняти“, англ. *weir* – „гребля“, „насип“. Є низка й українських термінів з близькою семантикою: *варувати* – „зберігати“, „оберігати“, *зворати, заворити* – „загородити“, *обворити* – „загородити жердинами“, *вор, вір* – „жердяна огорожа“, *вориння* – „частокіл“, „огорожа“, *варунок* – „захисна берегова споруда“, *ворянок* – „загорожа для худоби“, *ворідчик* – „обнесений огорожею квітник біля хати“ тощо (ЕСУМ, I 334, 401, 426). *Забороло, забрало* – „фортечна стіна“, *забора* (рос. *забор*) – „загородження“, *боронити, брама* (пор. *ворота*). *Обора* й *огорожа* первісно мали форму *об-вора, об-горожа*, де префікс *об* (рос. *обо*) тотожний санскр. *abhi* – „довкола“, „довкруж“, „зусебіч“ і лит. *api* (пор. *api-varas*). Це лише деякі з прикладів, як *var/vor/vir* та *bar/bor/bir* відбилися в численних і дуже давніх українських словах і термінах. Тож *вар/вор/вір* мусило відбитися й відбилося в українських назвах. Це, зокрема, історичні міста *Варин* у Переяславській землі та *Вирь* у Чернігівській землі, *Воровичі* (вище Києва; ЕС, 29, 31, 34), *Заворичі* (на Київщині) тощо. Синонімом до *завор* у назві *Заворичі* є *заруб* – „засіка“, „загорожа“, „укріплення з повалених дерев“, а також – „кошара для худоби“. Історичне місто *Заруб* відоме в Київській землі на правому березі Дніпра, біля колишнього с. Зарубинці Канівського району на Черкащині (ЕС, 61). Ці факти підтверджують, що й назва *Сквара/Сквира* може стояти в цьому ряді. Тим більше що неподалік Сквири є *Пустоварівка*, в назві якої наявний елемент *вар*.

Країна раджпутів, нинішній *Раджастхан*, донедавна називалася *Раджпутана* (так іноді називається і сьогодні), а в давні часи *Раджвар* – „Край царів“, „Царська країна“. Якщо *радж* – „цар“, „князь“, „правитель“ має сучас-

ну форму *рай*, а *вар* – синонім до *кот, піль, гарх*, то в такому разі українське сучасне *Райгород* виявляється двійником індійських *Раджпур-Райпур, Раджвар-Райвар, Раджкот-Райкот*, а також *Раджастхан*. Щоправда, деяких з перерахованих індійських назв ми не виявили, але вони цілком можливі. *Стхан* у назві *Раджастхан* і *вар* у назві *Раджвар* значеннєво тотожні. Тобто *sthan* – „край", „країна" (сучасне *стан* у назвах *Хіндустан* – інша назва Індії, досл. „Країна індусів", *Казахстан* – „Країна казахів", *Пакистан* – „Чиста країна" тощо) відповідає *vara/var* і укр. *ща* в назвах *Гоща, Мирогоща, Таращата* та ін.

У зв'язку з *vara/var*, *Варою* Йіми в „Авести" і індійським „царством Ями" привертають увагу Геродотові дані з V ст. до н.е. Він пише (IV, 71), що місцевість *Герри* у скіфів – місце поховання їхніх царів. Тут над могилою царя скіфи насипають землю і споруджують великий курган, намагаючися зробити його якомога вищим. Геродот уточнює, що Герри розташовані в місці, до якого Борисфен судноплавний (очевидно, до порогів), якщо плисти від моря (Чорного). Згадує історик і річку Герр (IV, 56).

Річка *Герр* (*Геррос*) і досі переконливо не ідентифікована. За Геродотом, вона відокремлює країну скіфів-кочовиків від країни царських скіфів (правильніше – скіфів-царів). *Герр* також – назва місцевості й місце поховання скіфських царів. Річка Герр впадає в Гіпакіріс, а ця річка також не ідентифікована (Геродот, 473).

Важливе те, що *Герри* знаходяться у володіннях царських скіфів. Назва *Раджастхан* означає „Країна царів" або „Царська країна". А термін *раджпути* означає *царські сини, царські нащадки*. Царські скіфи, поза сумнівом, військова, кшатрійська верства скіфського суспільства, найбільш могутня і войовнича. З чого й недвозначний висновок, що й скіфи, як і індійці, і іранці знали чотиристановий суспільний поділ. Як, до речі, й українці, чиї прізвища й досі зберігають терміни на означення цих станів.

Назва *Герри* відома з грецьких джерел і вона може бути споріднена з індоіранським *вара*, бо грецька мова часто передає іномовне *v* через *h*, а *Герри* – скіфська реалія. Наприклад, іранське ім'я *Віштаспа* грецька передає як *Гістасп*, санскр. *vira* – „богатир", „герой" у греків *heros*, слов. *вода* грецькою *hydros* тощо. Втім, ця особливість властива й самим іранським (ім'я *Вараз* – „Вепр" має і форму *Гураз*, а ім'я *Віштасп* – *Гуштасп*) і слов'янським мовам (рос. *воробей* – укр. *горобей, горобець*, просторічне рос. *вострый* – укр. *гострий* тощо).

Геродотівські *Герри* виявляють подібність до авестійської *Вари* Йіми й індійського „царства Ями“, яким може відповідати скандинавська паралель. Мається на увазі так звана *вальхалла* (*вальгалла*) – у скандинавській міфології райська обитель загиблих у битві хоробрих воїнів. Вона знаходиться на небесах і підлягає верховному божеству Одину, співвідносному з індійським Індрою – воїном-божеством, володарем раю-сварги й ватажка небесного воїнства. Полеглих воїнів відносять у вальхаллу войовничі діви *валькірії* і там прислужують їм. Вчені вважають, що *Вальхалла*, досл. „Житло полеглих“, як небесне царство для обраних і праведних, відносно пізно відособилося від потойбічного царства померлих.

Таким чином, зі слов'янських, іранських й індійських даних можна виснувати, що і в назві *Сквара* наявний компонент *вара* із значенням „укріплення“, „фортеця“. А *шак/сак* – „дужий“, „сильний“, „міцний“, „могутній“ належить до високостатусної лексики й творить винятково важливі імена, назви й соціальні терміни, воно прикладається й до фортеці, якісно характеризуючи її. Словосполучення *могутня фортеця* цілком природне, тому й широковживане.

У такому разі назва *Сквара/Сквира* тлумачиться „Сильна/Могутня фортеця“ і є етимологічно-семантичним двійником однієї з печенізьких фортець на Дністрі, названих Костянтином Багрянородним – *Сакаката* (див. статтю „Індія і загадкові печеніги“). *Ката* й *вара* тут – семантичні двійники із значенням „фортеця“, а *Сака* й *Ск* – етимологічні двійники, тобто вони мають спільне походження й однакове значення.

4. СКВИРА – АНТРОПОНІМ

Чеські дослідники А.Профоус і Я.Свобода висловили здогад, що ойконім *Skvirin* у Чехії, родич української *Сквири*, утворений від антропоніма, особового імені *Skvira*. І така думка може виявитися слушною. Ім'я *Сквара* чи *Сквира* справді могло існувати. Принаймні за це до певної міри промовляють навіть сучасні українські факти, хоч і на прізвищевому рівні. Маємо на увазі українське прізвище *Скварук* – його має, наприклад, відомий український спортсмен, метальник молота Андрій *Скварук*. Тож якщо є прізвище *Скварук*, то, очевидно, мусить бути й ім'я, від якого воно утворене, тобто *Сквар* чи *Сквара*. Бо сумнівно, щоб прізвище на *ук* походило від топоніма чи гідроніма – такі прізвища найчастіше творяться від імен, фахових чи родинних термінів. Та й численні

факти свідчать, що імена в індійців в українців здебільшого виступають як прізвища.

За те, що ім'я *Сквара/Сквира* могло існувати, промовляють індійські факти. *Шак/сак* – „сильний", „могутній" входить у низку індійських назв, особливо імен, чоловічих і жіночих. Це саме стосується і *вара/вира*, яке може бути споріднене з санскр. *вара* й *віра*, надто з огляду на те, що в санскриті обидва слова сходять до спільної дієслівної основи і, попри деякі смислові відтінки, фактично є синонімами. Цю думку підтверджують індійські приклади. Деякі з них мають українські паралелі й сходять до ареалів, де жили індоарійські сіндо-меотські племена. І сходять до давніх часів, до початку I тис. до н.е., якщо не раніших. Що, звісно, додає вагомості й значимості таким фактам.

Санскритське *шак* – „дужий", „сильний", „могутній" може входити в індійські чоловічі й жіночі імена першим або другим компонентом. Ім'я *Шакра* – „Могутній", як уже мовилося, мав Індра, цар богів і ватажок небесного воїнства, чия битва у „Ріґведі" зі змієм Врітрою, що символізує настання Нового року, знайшла відбиття в українському фольклорі, особливо веснянках і казках. На честь Індри-Шакри називалося давнє місто – *Шакрапрастха* (інша назва – *Індрапрастха*, досл. „Престол Індри") – зараз Делі, нинішня столиця Індії. Індрані, дружина Індри, мала імена *Шакрані* – „Шакрина", *Шачі* – „Могутня" (пор. у зв'язку з балтійським елементом у гідронімії і топонімії Надросся прізвище латиської письменниці – Елза *Індране*). Від імені *Шакра* на означення Індри утворені інші імена й епітети: *Шакраджіт, Шакрабгід*, досл. „Переможець Шакри/Індри" – епітет Меґханади, сина Равана, „Ревучого", ворога царевича Рами, сьомого втілення Вішну. Битві Рами з Раваном, який викрав царівну Сіту, дружину Рами, присвячена „Рамаяна". Ім'я *Шакрасаратхі* – „Колісничий Шакри" мав син колісничого Індри; *Шакрасута*, „Народжений Шукрою" – син Індри, а також могутній воїн Арджун, чиїм покровителем „Махабгарата" вважає Індру. Саме в Арджуни був Крішна колісничим під час битви, описаної в „Махабгараті", саме Арджун став родичем Крішни, одружившися з його сестрою Субгадрою. Причому Крішна не тільки схвалив цей шлюб, а й допоміг Арджуну викрасти сестру собі в дружини – таке дозволяли воїнські звичаї. І саме Арджунові виклав Крішна суть своєї філософії, що склала знамениту „Бгаґавадґіту" – „Божественну пісню".

Ім'я *Арджун* – „Срібний", „Білий", споріднене з лат. *argentum*–

„срібло" й спонукає згадати персонажа слов'янських легенд і переказів, так званого *князя Срібного* (*князь Серебряный* російського фольклору). Ім'я *Ардзан* має персонаж вірменської легенди про трьох братів, яку співвідносять із літописною легендою про Кия, Щека й Хорива. Це верховний жрець, який очолив опір індійських громад у Вірменії насильницькому наверненню їх до християнства у III ст.

З Індрою-Шакрою пов'язана низка важливих термінів: *шакралока* – „небеса", „рай", „сварґа" (досл. „світ Шакри"), *шакрадіш* – „схід" (досл. „Шакрина сторона світу"), бо Індра – охоронець сходу, *шакрадгануш*, досл. „лук Шакри" і *шакраюдга*, „зброя Шакри" – „райдуга", *шакротсав* (*шакра*+ *утсав* „свято") – свято на честь Індри 12-го дня світлої половини місяця *бгадра*. Санскр. *bhadra* – „щасливий", „чеснотливий", „благородний" міститься в іменах *Субгадра* й *Балабгадра* – сестри й старшого брата Крішни. *Бгадра* – і шостий місяць індійського календаря, відповідає серпню-вересню. Санскр. *bhadra*, споріднене з укр. *бадьорий* і рос. *бодрый*, відбите і в українських гідронімах, наприклад, річка *Бадрак* у Криму (СГУ, 29). Одна з назв священної Ґанґи – *Бгадра*, а *бгадра* й *бгадрака* в санскриті – синоніми (СРС, 475).

У Білоцерківському полку, до якого входила й Сквирська козацька сотня, засвідчене інше ім'я старшого брата Крішни: санскр. *Балавіра*, хінді – *Балвір*, *Бальвір*, пендж. *Балбір*. У Білоцерківських полку й сотні служили козаки: Андрушко й Васько *Балвіри*, Гнат *Балвір* (Антонівська сотня), Сахно *Балбиренко* (Білоцерківська сотня; РВЗ, 170, 171, 190, 175). Щодо імені *Сахно* варто зазначити, що в пенджабців побутує прізвище *Сахні*. Найвідомішими сучасними носіями його, зокрема, були відомий індійський кіноактор Бальрадж *Сахні* та його не менш відомий молодший брат, письменник Бгішам *Сахні* (роман його „Звати її Басанті" та оповідання „Мати й мачуха", „Лінія долі" переклав українською автор цих рядків).

Зазначимо принагідно, що компонент *Баль* в імені *Бальрадж* – „Могутній цар", той самий, що в іменах *Бальдев* і *Бальвір/Балбір*, а отже, що і в боспорському імені *Балодей* та українських прізвищах *Болудей, Білдей, Балвір/Бальвір* і *Балбир*. А ім'я *Бгішам* – пенджабська форма санскритського імені *Бгішма*, яке в українців виступає як прізвище *Бушма*. Слід зазначити також, що в *Сахнівці* на Черкащині є *Дівоча Гора* (як і в Трипіллі; а в Києві та Каневі – *Дівич-гора*), на якій знайдено три золоті скарби, а се-

ред них – знаменита скіфська золота пластина, в центрі якої – зображення богині Діви, тотожної індійській *Деві* – „Богині". Поклоніння Діві-Деві відбилося в таких назвах по всій Україні, як *Дівка, Дівиця, Дівуха, Дівочий, Дівоча, Дівчий*, а в Криму – *Парфеніт, Парфеній, Німфей, Діа, Киз-Аул, Киз-Кермен, Киз-Куле, Киз-Таш* тощо. Про поклоніння таврів, давніх насельників Криму, богині Діві пише Геродот у V ст. до н.е. Святилища таврської Діви, як і індійської Деві, стояли на пагорбах, стрімчаках і вершинах гір. Це відбиває українська топонімія, яка засвідчує численні *Дівочі* й *Дівич гори*. До речі, село *Дівички* є і в Сквирському районі, а біля села виявлено поселення неолітичної, бронзової та скіфської доби, тобто V – I тис. до н.е. (КО, 524).

У тій же Заворицькій сотні Переяславського полку, де служив козак Федір *Болудей*, був і козак Максим *Бамбиренко* (РВЗ, 345); написання прізвища, схоже, помилкове, слід, очевидно, – *Балбиренко*, бо таке прізвище, окрім Білоцерківської сотні, засвідчене і в Іржищевській сотні Канівського полку, де його мав козак Іван *Балбиренко* (РВЗ, 123). Прізвищ *Балвір, Балбир, Балбиренко, Білдей* та *Болудей*, пов'язаних зі старшим братом Крішни, засвідчено в „Реєстрі" 15, у 9 з 16 полків. Найбільше їх у Білоцерківському полку – 4. Білоцерківський полк, до якого входила й Сквирська сотня, взагалі багатий на прізвища з індоарійським забарвленням.

Семантичним двійником імен *Ґосак, Ґотам, Рустам, Врішоттам* є санскритське *Сувіра* (хінді – *Сувір*, українське *Севір*), що його мав легендарний предок індійського племені *сувіри*, друга назва яких – *сінди* і які споріднені з українськими *сіверами* (детальніше: ТРС, 10-17). Ще одним семантичним двійником є ім'я *Балавіра* (хінді – *Балвір*), про яке вже мовилося. І *Сувір*, і *Балвір* несуть значення „Справжній муж", „Неперевершений богатир", „Незрівнянний герой", що тотожне значенню „Ярий бик", „Могутній тур" тощо. Відповідно тлумачаться й етноніми *сувіри* й *сівери* – „справжні мужі", „доблесні богатирі", „могутні герої". Тільки якщо в іменах *Ґотам, Рустам* і *Врішоттам* найвищу якість основного слова передає суфікс *там*, то в імені *Сувір* це робить префікс *Су*, а в імені *Балавіра/Бальвір* – прикметник *бала/баль* „дужий", „сильний", „могутній".

Крішна, отже, й Баладева (Балавіра) етнічно належали, як випливає з писемних пам'яток, до народу ядавів, а ядави – одне з найдавніших „кшатрійських" племен, згадуване в „Ріґведі" як *яду*. Баладева, на відміну від Крішни, описується білошкірим, і відомий

також під багатьма іменами, які характеризують Баладеву як землеробське божество. Ці імена, окрім *Мадгупрія*, досл. „Медолюб", засвідчують його причетність до плуга: *Ланґула* – „Плужник", *Халадгара, Халабгріт* – „Плугодержець", *Халаюдга* – „Озброєний плугом", *Санкаршана* – „Плугатар". Ім'я *Мадгупрія*, значення якого широко розвинуте в багатьох міфах про Баладеву, вважає Н.Гусєва, підтверджує нібито її думку, що в давньоіндійському суспільстві існували вікові групи. Юнакам заборонялося пити сому – напій жерців і дорослих чоловіків (скажімо, юні парні боги Ашвіни – „Кіннотники" мали пити лише медовий напій, що вони ревно й робили). Звідси й висновок, що Баладева, як і Крішна, шанувався в образі хлопчика і юнака. Це поклоніння двом братам, хлопчикам і юнакам, очевидно, і є в індуїзмі первісною формою крішнаїзму, яка склалася задовго до постання вішнуїзму. Є всі підстави припускати, вважає Н.Гусєва, що арії першої хвилі, предки яких входили до індоєвропейської спільноти трипільських часів, теж зберегли культове шанування плуга й донесли його до Індії, наділивши цим знаряддям-зброєю юного бога Баладеву, інакше Санкаршану-Халаюдгу-Халадгару. У цьому образі Баладева в деяких пам'ятках іноді ідентифікується з Рудрою, що й собі показово для виявлення його давнього коріння. У пуранах Рудру теж називають *Санкаршана* і *Халаюдга*. А інші згадані імена Баладеви спонукають думати про зв'язки цього землеробського божества з трипільською культурою. Бо саме наприкінці III тис. до н.е., як свідчать археологічні знахідки, зокрема, розписна скульптура, на подніпровському Правобережжі з'являється парний запряг волів (Гусєва, 121).

Імена Баладеви досить рясно відбиті в запорозьких козаків, про що вже мовилося. Ім'я *Бала* (хінді – *Баль*) мала в індійській міфології низка персонажів, серед них і син Крішни (HN, 51). В українців побутує прізвище *Баль* (наприклад, колишній футболіст київського „Динамо" Андрій *Баль*). У прямому зв'язку з *Бальрамом* (*Бальдевом, Бальвіром, Бальбгадрою*) стоїть відомий вираз зі „Слова о полку Ігоревім" – *тмутораканський болван*, вжитий автором пам'ятки з дещо негативним відтінком. Якщо зараз слово *болван*, укр. *бовван* виводиться з тюркських мов (ЕСУМ, I 218) і прибрало негативого значення, то в санскриті слово *балаван* (хінді – *бальван*), досл. „наділений силою", „сильний", „могутній", „потужний" (СРС, 462) цілком позитивне, повнокровне слово і навіть поширене чоловіче ім'я. Його, ска-

жімо, має пенджабський письменник *Бальвант* Сінх.

Взагалі чоловічих імен з *bala* багато в Індії і це переважно воїнські імена (HN, 51-54). Санскр. *balada* (хінді – *balda*), досл. „наділений силою“, те саме, що й *шаквара* – „бик“. Звідси, очевидно, й знаменитий *Балда*, наділений непомірною силою. У пушкінських казках взагалі чимало „індійських“ сюжетів – про золоту рибку, про Руслана й Людмилу, про лукомор'я й Чорномора. І ведуть ці сюжети на південь України, до Чорного моря й індоарійських племен. До речі, в імені *Руслан* компонент *Рус* теж означає „Бик“, як і в іранському *Рустам*. Тобто ім'я *Баладева*, відбите в боспорських написах як *Балодей*, а в козацьких прізвищах як *Болудей* і *Білдей*, можна тлумачити і як „Той, що дає силу“, „Силодавець“. Можливо, й українське прізвище *Балдич* означає *Бичич*.

Що ж до золотої рибки, то на боспорських землях знайдені рельєфи й зображення богині священних вод з рибиною в руці, іноді по рибині в кожній руці. Ці рибини мовби уособлюють богиню, що прийшла з глибини віків. Як виглядала золота рибка, показують розкопки давніх боспорських міст. Одне з них – *Танаїс*, *Тана* заснували в III ст. до н.е. в гирлі Дону боспорські правителі. Тобто якраз там, де замешкували індоарійці, а згодом половці. Рельєфи з Танаїсу й зображають богиню священних вод із піднятими до грудей руками, а в кожній її руці – по рибині.

В індійському іменнику надзвичайно багато чоловічих імен із санскр. *vira*, хінді *vir* – „богатир“, „герой“, „муж“ (див. додаток). Деякі з цих імен сьогодні побутують в українців як прізвища (*Бальвір*, *Балвір*, *Балбир*, *Балбиренко*, *Севір*, *Талавіра*, *Маловіра* тощо). І коли санскр. *shak*, хінді та іран. *sak* – „могутній“ вживається на означення гідронімів і топонімів, то воно цілком може вживатись і для творення імен. Тож цілком можливо, що давні індійці й давні українці могли знати й ім'я *Шаквіра/Шаквір* значеннєво тотожне індійським *Сувіра/Сувір*, *Балавіра/Бальвір/Балвір/Балбір* й українським *Севір*, *Балвір/Бальвір/Балбир* – всі ці імена означають „Могутній герой“. А на слов'янському грунті *Шаквіра/Шаквір* могло трансформуватися спершу в *Саквіра*, *Саквір*, а тоді й у *Сквира*, *Сквир*.

5. *ІНДІЙСЬКІ ЧОЛОВІЧІ ІМЕНА З КОМПОНЕНТОМ VIRA – „БОГАТИР“, „ГЕРОЙ“*

Абгівіра – „Герой у всьому“. Санскритський префікс *abhi* означає „довкола“, „звідусіль“, „зусе-

біч", „скрізь" і тотожний українському префіксу *обі/об/о* у словах *об-ходити, об-бігати, об-діляти, об-крадати, обі-знаний, об-житий, об-ладнаний, об-дарований, обі-йми, об-лога, об-хід, об-ряд, оглядини* (первісно – *об-глядини*) тощо. Санскр. *abhivira* ще має значення „воєначальник", „полководець", „командир".

Абгіджіт, „Всепереможний" – одне з імен Вішну, а також зірка (*Вега* греків). 28 хвилин до і 28 хвилин після опівночі й опівдня – це *абгіджіта-мухурта*. Вважається, що ця *мухурта* (сприятлива пора) позбавлена від поганих впливів, тому й найбільше підходить для початку добрих справ. Якщо за цієї мухурти вирушити в подорож (але не на південь), то мети буде повністю досягнуто. Саме цієї мухурти, вночі, народився Крішна.

Аховіра – „Винятковий герой", досл. „Ого, який/Ох і/Ну й/Ото богатир!" У санскриті *aho* – вигук здивування чи захвату, тотожний українському *ого*. Ще одне чоловіче ім'я з цим компонентом: ***Ахобала*** – „Винятково сильний", досл. „Ото могутній!", де *bala* те саме, що і в іменах *Баладева, Балавіра, Балабгадра* чи *Бала* на означення старшого брата Крішни. Компонент *bala* тлумачать і як „білий", а ім'я *Баладева* – як *Білобог*.

Ваджравіра – „Богатир з ваджрою", „Ваджромогутній". Санскр. *vajra* – „блискавка", „громова стріла", „перун". Атрибут і зброя Індри – царя богів і ватажка небесного воїнства, про якого не раз згадує „Влесова книга". Саме ваджрою-перуном Індра здолав змія Врітру (в українському фольклорі злий цар Ворот або Воротар). Тому ім'я *Ваджравіра* тотожне імені *Індра*. *Ваджравіра* також – одне з імен Шіви. Компонент *ваджра* входить і в імена інших богів, міфологічних та епічних персонажів. *Ваджра* й *Ваджрамшу* – імена синів Крішни, *Ваджранабга* – бойовий диск-чакра Крішни, *Ваджравелу* – ім'я Баладеви, *Ваджратунда* – ім'я Ґаруди, їздового птаха Вішну, *Ваджрабаху* – імена Аґні й Рудри, *Ваджрахаста* – Аґні й Шіви, *Ваджрасамхата* й *Ваджрасур'я* – Будди тощо.

Вайрівіра – „Ворогозвитяжник". Таке ім'я мав син царя Дашаратхи. Дашаратха і батько царевича Рами, сьомої аватари Вішну і героя давньоіндійської епічної поеми „Рамаяни", яка сюжетом (мотив переслідування оленя) і деякими архаїчними звичаями (випробування вогнем, вибір дівчиною чоловіка тощо) перегукується з українським фольклором.

Ґурувіра – „Видатний богатир". Санскр. *guru* – „сильний", „видатний", „достойний". Цим словом означаються винятково шановані особи – мати, батько, старший родич, навчитель, особливо

духовний. Слово *ґуру* входить у такі імена Вішну, як *Ґуруттама* – „Найкращий із навчителів", *Ґуруданкар* – „Даний богами". Імена *Ґурудева* – „Навчитель-бог" та *Ґурураджа* – „Навчитель-цар" має Брихаспаті – наставник богів, а *Ґурудара* – син Ґаруди, царя птахів, на якому літав Вішну.

Данавіра – „Богатир у пожертві". Санскр. *dana* – „дар", „дарування", „підношення", „пожертва". *Данапаті* – „Владика дарів" звався дядько Крішни (санскр. *pati* – „владика" тотожне укр. *батько*, рос. *батя*). Ім'я *Данавіра* значеннєво тотожне чоловічому імені *Данашура*, де *шура* – „воїн", „богатир", „герой". Ім'я *Шура* мали дід Крішни і батько дружини царя Дашаратхи; *Шурасуну* – „Син Шури" й *Шурасена* – „Сила Шури" називали батька Крішни; самих Крішну й Баладеву по діду називали *Шаурі*, *Шаврі*, тобто „Шурин", „З роду Шури".

Дашархавіра – „Герой дашархів". *Дашархи*, „нащадки Дашархи", кшатрійське (воїнське) плем'я, інша назва ядавів, тотожних літописним ятвягам. Цар Дашарха був предком Крішни й Баладеви; *Дашарха* – друга назва Дваракі, острівної столиці Крішни (нинішній штат Ґуджерат на заході Індії). В іменах Крішни частий компонент *Дашарха*: *Дашархадгіпа* – „Вождь дашархів", *Дашархабгарта* – „Ватажок дашархів", *Дашарханандана* – „Нащадок дашархів", *Дашарханатха* – „Цар дашархів", *Дашархасімха* – „Лев дашархів", *Дашархакулавардгана* – „Примножувач племені дашархів" тощо (HN, 102).

Даявіра – „Милосердний герой". Санскр. *daya* – „милосердя", „співчуття" може бути жіночим іменем, наприклад, *Дая* – дочка ведійського божества Дакші, котра й уособлювала ці якості. *Дая* вживане і в індійських чоловічих іменах: *Даякара* – „Спочутливий", „Милосердний" та *Даяшанкара* – „Милосердний Шанкара" (*Шанкара* – інше ім'я Шиви) – імена Шиви, *Даякурча* – „Вмістилище милосердя" – ім'я Будди тощо (HN, 103).

Дгармавіра – „Праведний богатир", „Герой дгарми". *Дгарма* в індійській міфології – закон, світолад, чеснотливе життя, віра. Слово *дгарма* утворене від дієслівної основи *dhar/dhri* – „держати", „тримати". Тобто дгарма – це морально-етичні засади, на яких тримається суспільство. В індійській міфології дгарма ототожнюється з богом Ямою і його функціями судді людей і царя справедливості. У міфах Дгарма або син бога-творця Брахми, або син великого мудреця Атрі, який народився з думки Брахми. Дружинами Дгарми вважаються 10 дочок Дакші, кожна з яких уособлює якусь чесноту – віру, славу, щастя, твердість, милосердя (*Дая*) тощо.

Існує багато чоловічих і жіночих імен з компонентом *дгарма*. *Дгарма* – батько Вішну й Крішни, а також син царя Прітхушраваса (санскр. *шравас* тотожне слов. *слав*); *Дгармадатта* – „Даний Дгармою", попереднє втілення царя Дашаратхи як брахмана Каравіри; *Дгармадраві*, „Праведновода" (пор. річкові назви на *Драв* в Україні і Югославії) – назва священної Ґанґи, сином якої вважається могутній воїн Бгішма (пор. укр. прізвище *Бушма*); *Дгармаґопа* – „Захисник дгарми" (пор. прізвище козака Білоцерківського полку – Василь *Гопя*); *Дгарманабга* – „Осердя дгарми", *Дгарманґа* – „Дгармотілий", *Дгармайоні* – „Дгармолонний", „Чиє лоно – дгарма" – імена Вішну; *Дгармаварман*, „Оборонець дгарми" – ім'я Крішни; *Дгармавардгана* – „Примножувач дгарми" (дієслівна основа *vardh/vridh* – „рости", „зростати", „збільшуватися" споріднена зі слов. *волод/влад*), *Дгармавахана* – „Чия колісниця – дгарма", імена Шіви (HN, 111 – 113). Імена *Дгармашравас* і *Дгармаяшас* мають однакове значення „Дгармослав". На слов'янському ґрунті санскр. *дгарма* й буддійське *дгамма*, очевидно, відбилося як *дома*, не зовсім зрозуміле дослідникам. Чоловіче ім'я *Дгармасіндгу* – „Сіндгу дгарми", „Ріка дгарми" цікаве тим, що *Сіндгу* – знаменита у ведах ріка, яка дала назву країні Сіндгу-Сінд і її жителям – сіндам, інша назва яких – сувіри. А сінди-сувіри – родичі ук-

Місяць	*Світла половина*	*Темна половина*
вайшакха	Мохіні	Апара
дж'ештха	Нірджала	Йоґіні
ашадга (ашарх)	Шаяні	Камада
шравана	Путрада	Аджа
бгадра	Парівартіні	Індіра
ашвіна	Пашанкуша	Рама
картіка	Прабодгіні	Утпатті
аґрахаяна	Мокшада	Сапхала
пауша	Путрада	Шат-тіла
маґха	Джая (або Бгіма)	Віджая
пхальґуна	Амалакі	Папамочані
чайтра	Камада	Варутхіні

раїнських сіверів і кімерійців. Сіндика була в низів'ях Дніпра й на Таманському півострові (столиця – *Тмуторакань*, до якої прагнув новгород-сіверський князь Ігор).

Джаявіра – „Звитяжний богатир". Санскр. *jaya* (хінді *jai*) – „перемога", „переможний", „звитяжний", а також вигук перемоги, тотожний укр. *хай*. Ім'я *Джая* мали Індра, сини Крішни й Арджуни. Ім'я *Джаядгваджа* – „Переможний стяг" мав ще один син Арджуни, а також батько *Таладжанґхи* (пор. сучасні українські прізвища *Талавіра, Талапінда, Талалай* тощо). *Джаяґопала* – „Звитяжний Ґопала", де *Ґопала, Ґопал* – ім'я Крішни, відбите в українських прізвищах *Гупал, Гупало, Гупалов, Гупалюк, Гупаленко*; Джаянараяна – „Звитяжний Нараяна", де *Нараяна* – одне з тисячі імен Вішну; *Джаядурґа* – „Звитяжна Дурґа", де *Дурґа* – одне з імен дружини Шіви, богині-воїтельки, покровительки й захисниці міст („мати городів руських"), тотожної індійській Деві-Махеші, слов'янській Діві-Мокоші й грецькій Артеміді. Згадка про Дургу на терені України відноситься до IV ст. до н.е. Ім'я *Джаядратха* – „Переможна колісниця" має в „Махабгараті" цар сіндів; Вішну й Брахма мали ім'я *Джаяпала* – „Звитяжний оборонець", *Джаярама* – „Переможний Рама", де Рама – герой „Рамаяни"; *Джаєшвара*, „Бог перемоги" – ім'я Шіви; *Джаядева*, „Бог звитяги" – санскритський поет XIII ст., автор „Ґітаґовінди", твору, що прославляє Крішну (HN, 165 – 167).

Джанмавіра – „Народжений героєм". Таке друге ім'я сина Арджуни, соратника й родича Крішни. Санскр. *janma* – „народжений" утворене від основи *jan* – „народжувати", „народжуватися" і суфікса *ма* (що і в *дгарма*) і творить низку чоловічих імен, наприклад, *Джанмадж'єштха* – „Найперше народжений", *Джанмадгіпа*, „Владика народження" – ім'я Шіви, *Джанмакіла*, „Опора народження" – ім'я Вішну тощо (HN, 170). З Крішною пов'язане державне індійське свято *джанмаштамі* – день народження Крішни, відзначуване восьмого дня темної половини місяця шраван (п'ятий місяць індійського календаря, відповідає липню-серпню).

Джасавіра – „Славетний герой", пенджабська форма санскритського імені (див. *Яшовіра*).

Екавіра – „Незрівнянний герой" (санскр. *eka* – „один", „єдиний", „винятковий"). Таке ім'я мав родоначальник хайхейської династії царів. *Хайхеї* – плем'я, що сходить до давнього роду й веде початок від Яду, родоначальника ядавів, тотожних літописним ятвягам, а ятвяги – балтійське плем'я. Спадковою столицею царів із роду Хайхаїв було місто *Ма-*

хішматі (нині *Махешвара*, або *Махеш*, на правому березі ріки Нармади (Нарбади, Нербуди), за 64 км на південь від Індора. В часи „Махабгарати" царем хайхеїв був Картавір'я, в імені якого наявне *vīrya* – „геройство", „мужність", споріднене з *vīra*. Назва *Махешвара* містить той самий компонент *vara* – „фортеця", що й *Сквара/Сквира*. Назва *Махешвара* означає „Місто Махеши", тобто „Місто Шіви", оскільки одне з імен Шіви – *Махеша*, „Великий бог". Його дружину звати *Махеші* – „Велика богиня"; ім'я тотожне імені слов'янської Мокоші, єдиного жіночого божества в язичницькому пантеоні Володимира.

Компонент *eka* надзвичайно плідний у творенні індійських імен і важливих термінів. Шіва має імена *Екакша* – „Винятковоокий" (мав і третє око, яке могло спопелити світ), *Екадріші* – „Виняткововидющий", *Екаджйотіс* – „Винятковоосяйний", Балавіра – *Екакундала*, „Односережний" (мав одну сережку у вусі), Вішну – *Екашрінґа*, „Однолукий" (лук-шрінґа – неодмінний атрибут Вішну), Ґанеші – *Екаданта*, „Одноіклий", „Однобивневий" (це божество має голову слона) тощо (HN, 128 – 130). З Вішну пов'язані так звані *екадаші* – „одинадцятки", одинадцяті дні після молодого чи старого місяця. Ці дні вважаються особливо священними саме з огляду на Вішну-Харі. У ці дні неодмінно слід поститися. „Ніхто не сміє торкатися їжі, коли настає День Харі", – мовлять священні тексти. Таких постів на рік буває 24, за числом „одинадцяток", і кожний 11-й день має свою особливу назву. „Падма-пурана" містить понад тисячу поезій, написаних на основі легенд, пов'язаних із цими днями. Назви цих 24 „одинадцяток" такі:

Вішну йде до сну на *Шаяні*, тобто 11-го дня світлої половини місяця ашарх. Через два місяці, на *Парівартіні* (укр. „Перевертання") в місяці бгадра, він перевертається на другий бік, а ще через два місяці, на *Прабодгіні* (укр. „Пробудження") в місяці картік – прокидається від сну. Упродовж цих чотирьох місяців у Північній Індії не справляють весіль (DI, I 89). Слід зазначити, що це лунарні місяці. Так, місяць *ашарх* відповідає нинішнім червню-липню (місяць починається з половини нашого місяця), а *бгадра* – серпню-вересню. Починається рік з місяця *чайтра*, який відповідає березню-квітню, а завершується у *пхальґуні*, тобто лютому-березні. Давньоіндійський рік поділявся на шість сезонів по два місяці кожен. Період місяців *чайтра-вайшакха* – весна, *дж'єштха-ашадга* – жаркий сезон, *шравана-бгадра* – сезон дощів, *ашвіна-картіка* – осінь, *аґрахаяна-пауша* – зима, *маґха-пхальґуна* – холодний сезон.

У „Махабгараті" згадується місто *Екачакра* – „Одноколове" або „Одноколісне", ототожнюване з сучасним містом *Чакарнаґар* – „Коло/Чакра-місто". Санскр. *chakra* відповідає хінді *chakar, chahar, cheher*, пендж. *chuhir* тощо й споріднене з укр. *чигир* – колесо з черпаками діставати воду для поливу полів. (так дістають воду в Індії і нині, особливо в Пенджабі й Раджастхані). Тож індійський *Чакарнаґар* й український *Чигирин* споріднені назвами. Але їх двійник є і в Пакистані. Біля міста *Чухиркан* (*кан* – „місто") 1469 року народився Ґуру Нанак – засновник сікхизму. В українців побутує прізвище *Чигир*, а в пенджабців – ім'я *Чухир*. Між сікхами й козаками, між пенджабцями й українцями чимало спільного в мові, фольклорі, історії, обрядах, традиціях, уявленнях.

Каравіра – „Богатирськорукий", „Могутньорукий герой". Санскр. *kara* – „рука", „хобот", а також „скипетр", „шабля", „змія", „олеандр" (*Nerium odorum*). Попереднє втілення царя Дашаратхи, батька Рами, було в подобі брахмана *Каравіри*. Ім'я *Каравіракша* – „Каравіроокий" мав демон, з яким бився Рама; *Карастхалін*, „З карнавкою в руці" – ім'я Шіви (одним із атрибутів Шіви, покровителя відлюдників і йоґів, є жебрацька карнавка). Назву *Каравіра* мав і ліс біля Двараки – „Багатобрамної", столиці-острова Крішни у західній частині нинішнього штату Ґуджарат. Санскр. *dvaraka*, хінді *dvarak* – „двері", „ворота", „брама". *Каравіра*, або *Каравіракa* – назва міста в Індії; *Каратоя* („Плинноводa") – назва священної річки, притоки Брахмапутри (на території Банґладеш), пов'язана з поклонінням Шіві та його дружині Парваті.

Кармавіра – „Герой карми", „Геройський у вчинках", „Могутній у діях". Санскр. *karma* – „дія", „вчинок", „обов'язок", „доля", „наслідок" виступає і як ім'я. *Карма* – одне з центральних понять індійської філософії та релігії. *Карма* (від санскр. *kar/kri* – „робити", „чинити", „творити" + суфікс *ma*, що і в *атма*, *дгарма*) – це сума добрих і поганих вчинків, здійснених людиною за нинішнього і попередніх життів, що визначає її долю в наступних народженнях. Закону карми підлягають усі живі істоти, серед них і деякі боги. З трійці верховних богів (Брахма, Вішну, Шіва), які уособлюють тризуб, вічні тільки Вішну й Шіва, а Брахма через певний період то помирає, то знову народжується.

Компонент *карма* дуже плідний у творенні індійських імен і важливих релігійних термінів. З імен це, зокрема: *Кармасакші*, „Свідок карми (тобто добрих і недобрих вчинків)" – ім'я Сур'ї-Сонця; *Кармакара*, „Визначальник

карми" – імена Шіви або Ями, бога смерті; *Карманаша*, „Нищителька карми" – священна ріка в Індії; *Кармашрештха* – „Славний кармою", *Кармашура* – „Герой карми", *Карматман* – „Душа карми" – їх мають персонажі епічних і художніх творів (HN, 194).

Карнавіра – „Умілий/Вправний богатир". Ім'я *Карна* мав один із героїв „Махабгарати", дошлюбний син царівни Кунті від бога сонця Сур'ї. Кунті (дівоче ім'я *Прітха*) – дочка царя Шури з роду ядавів. Батько віддав дівчинку на виховання бездітному родичеві, цареві Кунтібгоджі, через що її стали називати *Кунті*. Якось мудрець Дурвасаса, зачарований її чемністю і гостинністю, дарував їй священну мантру, якою вона могла закликати до себе будь-якого бога й народити від нього дитину. Не повіривши мудрецеві, вона задля цікавості прошепотіла магічні слова й закликала до себе Сур'ю. Так іще до заміжжя Кунті народила сина Карну. Щоб приховати дівочий гріх, вона поклала немовля в корзину й пустила за течією, а сама невдовзі вийшла заміж за царя Панду. Але Панду через прокльон не міг наблизитися до дружини; тож дізнавшись про її магічне замовляння, попросив Кунті народити синів від богів Дгарми, Ваю та Індри. Так у Кунті народилися Юдгіштхіра, Бгіма й Арджун.

Коли корзину прибило до берега, немовля знайшов колісничий Адгіратха (*ratha* – „колісниця") і з дружиною Радгою (пор. українське жіноче ім'я *Рада*) виростили як власного сина. Карна осяг науки, став неперевершеним воїном, але постійні насмішки пандавів, особливо Арджуна, над його нібито низьким походженням, зробили Карну затятим супротивником пандавів і відданим союзником кауравів, які настановили його царем Анґи (Бенґалії). Він здійснив багато подвигів, та Індра, від якого у Кунті народився Арджун, вирішив допомогти синові, наймогутнішому з пандавів. Він перекинувся брахманом і попросив у Карни золоті доспіхи й сережки, атрибути Сур'ї-Сонця, з якими Карна народився і які робили його невразливим. І той, щоб не образити відмовою святу людину, шанобливо вручив їх йому. Після загибелі Бгішми (укр. *Бушма*), воєначальника кауравів, військо очолив Карна. Карна вийшов на вирішальний герць з Арджуном, своїм найлютішим ворогом, та колісниця Карни застрягла в ямі й Арджуна підступно вразив його стрілою. Тільки після його смерті пандави взнали, що Карна – їхній брат і воздали належні почесті його дружині й дітям. А Карна відтоді – взірець доблесті, геройства, відданості обов'язку й слову.

Імена й назви з компонентом *карна*: *Карнаджіт*, „Переможець Карни“ і *Карнарі*, „Ворог Карни“ – імена Арджуна; *Карнануджа*, „Народжений після Карни“ - ім'я Юдгіштхіри, найстаршого з братів-пандавів (санскр. *апuja* – від *апи* „слідом“, „після“, „за“ + *ja* „народжений“ споріднене з укр. *онук/ внук*); *Карнасу*, „Батько Карни“ – ім'я Сур'ї; *Карнашравас*, „Карнославний“, „Славний, як Карна“ – мудрець при дворі Юдгіштхіри тощо (HN, 194 – 195). Санскр. *шравас* тотожне слов. *слав*, тож ім'я *Карнашравас* по-слов'янському мало б звучати *Карнослав, Корнослав*.

Крантівіра – „Нестримний герой“. Санскр. *kranti* – „просування вперед“, „сходження вгору“, „подолання“, „поступ“. У сучасних індійських мовах виступає в значенні „революція“. Є жіноче ім'я *Кранті*.

Кувіра – „Богатир країни“. Санскр. *ku* – „край“, „земля“, „країна“. В Індії є ріка *Кувіра*. Чимало імен з компонентом *Ку*, які сходять до різних міфів і уявлень індійців: *Кулутра*, „Син Землі“ й *Куджа*, „Землею народжений“ – імена планети Марс; *Куджапа* – „Чий захисник – Марс“; *Кувам*, „Творець Землі“ – ім'я Сонця; *Кукіла*, „Стовп землі“ – „Гора“, „Цар“ (санскр. *kila* споріднене з укр. *кілок*); *Куштха*, „Квітнуча на землі“ – священна трава (*Costus speciosus*), нібито росте з травою, з якої виготовляють сому, на гімалайських вершинах і описується як усевиліковна; *Купаті*, „Батько/Захисник землі“, тобто „Цар“, „Правитель“ (HN, 221 – 222). Оскільки синонім до *pati* – *pala* – „захисник“, „оборонець“, то імені *Купаті* відповідає ім'я *Купала*. А також *Ґопала*, або *Ґопал*, що є поширеним ім'ям Крішни, відбитим в українців. Санскр. *go/gu*, окрім значення „бик“, „корова“, має і значення „земля“, у первісних уявленнях корова й земля ототожнюються, земля виступає в образі корови, обидві вони – годувальниці людей.

Кулавіра – „Герой роду/племені“. Санскр. *kula* (хінді *kul*) – „сім'я“, „рід“, „плем'я“ уживане ще в „Ріґведі“ на означення великої патріархальної родини. Воно творить складні імена із значенням спорідненості, походження, родовитості й знатності. З ним споріднені укр. *коліно* – „рід“, „походження“, *покоління*, *колінник* – „співплемінник“, серб. *коленович* – „знатна людина“ тощо. Із компонентом *kula* існує багато індійських імен, назв і термінів: *Кулешвара, Кулеша*, „Бог роду“ – імена Шіви; *Куладеві*, *Кулешварі*, „Богиня роду“ – імена Деві-Махеші-Дурґи, дружини Шіви, тотожної слов'янській Діві-Мокоші; *Кулья*, „Родовитий“, „Благородний“ – ім'я мудреця, учня В'яси, творця „Махабгарати“; *Кулашекхара*, „Коро-

на роду" – ім'я царя, який зрікся трону й зайнявся улюбленою справою – поезією і став знаменитим поетом (HN, 214 – 215).

Санскритському *kula* відповідає скіфське *kola*, наприклад, в імені першого скіфського царя і родоначальника скіфської царської династії – *Колаксай* і самоназві скіфів – *сколоти*, досл. „співплемена". На іранському ґрунті санскр. *kula*, скіф. *kola*, хінді *kul* відповідає *hel/hil*, наявне в імені антського князя VI ст. – *Хільбудій*, яке споріднене з індійським *Kulapati* – „Батько/Ватажок роду" (*pati* споріднене з укр. *батько*, рос. *батя*; детальніше: ТРС, 187 – 191). Тюркські відповідники санскр. *kula* – *ель* в іменах *Ельдар* = інд. *Куладгара/Кульдгар* – „Опора роду", *Ельвір* = інд. *Кулавіра/Кульвір* – „Герой/Богатир роду", *Ельбан* = інд. *Кулапана/Кульпан* – „Захисник роду" тощо), угрофінські *kyla/ kula*, яке зараз уживається в значенні „село" (детальніше: ТРС, 58-65).

Kula в „Ріґведі" має значення „оселя", „поселення", „село". Такі самі значення мають іранські, тюркські й угрофінські родичі санскритського слова. Укр. *село* споріднене з цими словами, а етнонім *слов'яни* споріднений з етнонімом *сколоти* й означає „співроди", „співплемена".

Курувіра – „Герой (племені) куру". Одне з імен могутнього воїна Карни, який воював проти пандавів на боці кауравів. А також Юдгіштхіри, найстаршого з пандавів. Санскр *Kuru* – давній цар Місячної династії, спільний предок пандавів і кауравів, війна між якими описана в „Махабгараті". *Куру* також – назва країни, столицею якої була *Індрапрастха* – „Престол Індри" (на місці нинішнього Делі). У „Махабгараті" це країна *Куру-джанґала* – „Ліс Куру" (від санскр. *jangala* – „ліс" походить *джунґлі*), інакше *Куру-кшетра*. Битва, описана в „Махабгараті", сталася саме на Куру-кшетрі (між ріками Сарасваті на півночі й Дрішадваті на півдні). За легендами, цар Куру колись обробляв тут землю, через що й назва *Курукшетра* – „Поле Куру". Цар Куру був сином царя Самварани й дочки бога Сонця – *Тапаті*. Перекази мовлять, що колись Самварана з родиною та підлеглими мусив полишити рідні краї й оселився у фортеці на горі, яку омивала велика ріка *Сіндгу*. З допомогою мудреця Васіштхи, його верховного жерця, Самварана отримав владу над усіма кшатріями-воїнами), символом його стали бичачі роги. Доля Самварани перегукується з долею Кия, полянського (!) князя. Куру походив із династії Пуру, а Пуру – один із царів Місячної династії, наймолодший син Яяті від дружини-кшатрій-

ки Шарміштхи; саме йому, а не Яду, найстаршому синові від дружини-брахманки, Яті передав царський трон. Тобто Куру був пауравом, нащадком Пуру. Тут може критися розгадка етнонімів *поляни* й *половці*. Скажімо, сучсний чеський термін на означення нащадків Пуру – *puruovci*. А санскр. *puru* – „багато" тотожне грец. *полі* (*політехнікум, поліфонія, поліклініка* тощо), то з *пуруовці* може утворитися *пулуовці* й *половці*. Деякі дослідники схиляються до думки, що Дніпро в давнину називався *Сіндгу, Сінд, Інд*. Це до певної міри підтримує те, що в низів'ях Дніпра існувала Сіндика, інакше – *Сіндська Скіфія*. Ім'я *Тапаті*, дочки Сонця, дружини Самварани й матері Куру, перегукується з іменем найголовнішої скіфської богині Табіті, а ім'я *Самварана* означає „Загороджувач", „Обгороджувач" і сходить до дієслівної основи *samvar* – „обгороджувати", „обносити", „обгортати" (СРС, 666). Тобто воно містить те саме *вар* – „огороджене або укріплене місце", „загорожа", „насип", що у назві *Сквара/Сквира*. Привертають увагу й численні назви в Україні на *Кор*, наприклад, *Корсунь, Керч, Коростишів, Кореїз, Корець*, а особливо *Коростень*, древлянська столиця, назва якої цілком може бути спорідненою з індійським *Курустхан* – „Край/Країна Куру".

Тож не дивно, що є багато чоловічих імен з компонентом *Куру*, особливо на означення представників племені куру, які вславилися військовими подвигами. Той же Карна (див. *Карнавіра*), окрім імені *Курувіра* – „Герой куру/кауравів", мав імена *Куруйодга* – „Воїн кауравів", *Курупрітханапаті* – „Син Прітхи з племені куру"; Бгішма – воєначальник кауравів, якого після його смерті заступив Карна, *Куруваха* – „Примножуючий славу куру", *Курумукх'я, Курупаті* – „Ватажок кауравів", *Курушрештха* – „Найславетніший із кауравів", *Курукулашрештха* – „Найславетніший з роду куру" тощо (HN, 214–215).

Кшаядвіра – „Царственний герой", від санскритської основи *kshi* – „правити", „керувати", „владарювати" (HN, 211). Це ім'я мають троє ведійських божеств – Індра, Рудра (споріднений зі слов. *Род*) і Пушан (споріднене з укр. *пишний*). Індра – небесний владика і воїтель, бог грози й бурі, цар богів і ватажок небесного воїнства, Рудра – згодом ототожнюваний з Шівою, і Пушан – божество, пов'язане з сонцем і добробутом, покровитель худоби, шляхів і подорожніх.

Махавіра – „Великий герой". Таке ім'я мав засновник джайнізму – однієї з національних релігій Індії, що виникла в VI ст. до н.е., як і буддизм. Санскр. *maha*

(іран. *maza*) – „великий“, „сильний“, „могутній“ винятково активне в індійському іменотворенні. Приєднується до імен богів, творить назви й важливі соціальні терміни. *Махавішну* – „Великий Вішну“, *Махаґанґа* – „Велика Ґанґа“, *Махалакшмі* – „Велика Лакшмі“, *Махарама* – „Великий Рама“, *Махендра* – „Великий Індра“, *Махачандра* – „Великий Чандра“. На означення Шіви: *Махабіджа* – „Великозерний“ (санскр. *bija* – „зерно“, „збіжжя“), *Махаґріва* – „Великошиїй“ (санскр. *griva* – „шия“), *Махаджнянін* – „Великознавець“ (*jnyana* – „знання“), *Махашакті* – „Великосилий“ (той самий елемент *шак/сак*, що і в боспорських іменах *Сакдей, Сакта, Ґосак, Рахойсак, Далосак, Фосак* із Сіндики, датованих III ст. н.е., імені половецького князя – *Ґзак/Кзак*, українському терміні *козак* і назві *Сквира*). *Махадева* (напис II ст. з іменем *Махадава* знайдено в Білгород-Дністровському) і *Махеша* – „Великий бог“ (дружина Шіви мала ім'я *Махеші* – „Велика богиня“), якому тотожне слов'янське *Мокоша*.

Дурґа, дружина Шіви, богиня-воїтелька і захисниця міст мала ім'я *Махашвета* – „Великосвітла“, „Великобіла“ (вона ж, в іншій іпостасі, має ім'я *Махакалі* – „Великочорна“; жіноче ім'я *Швета*, тотожне слов'янському *Світлана, Света* й нині поширене в індійців), *Махаматрі* – „Велика мати“ (санскр. *matri* – „мати“), Вішну має ім'я *Махатушіта* – „Великовтішний“ (санскр. *tushita* – „вмиротворений“, споріднене з укр. *тішити, тішитися, втішати, втіха* тощо), *Махавараха* – „Великий вепр“ (пор. назву *Варух* на означення Дніпра), *Махараджа* – „Великий цар“ (санскр. *raja* – „цар“ у формі *рай/рой* споріднене з українськими прізвищами *Рай/Рой Райко/Ройко, Раєнко/Роєнко* тощо); Лакшмі – *Махавідья*, „Великовідаюча“ (санскр. *vidya* – „знання“, „відання“); Яма – *Махасатья*, „Великосутній“ (санскр. *satya* – „правда“, „істина“, „суть“); Індра – *Махабала*, „Великосилий“ (*bala* той самий компонент, що і в іменах *Балавіра, Баладева* на означення старшого брата Крішни); бог вітру Ваю – *Махаваю*, „Великий Ваю“ (споріднене з укр. *віяти*); *Махарава*, „Могутньоревий“ – цар із роду ядавів (з них походили Крішна й Баладева), тотожних літописним ятвягам (санскр. *rava* – „рев“, „ревіння“, „крик“). І нині побутують давні імена *Махакуліна* – „Високородний“ (пор. Грінченкове *пані високого коліна*, тобто „високородна“), *Махаґірі* – „Велика гора“ (санскр. *giri* – „гора“), *Махашала* – „Великооосельний“ (санскр. *shala* – „приміщення“, „кімната“, „дім“, „оселя“ споріднене з укр. *зала* та англ. *hall*; *Махадгвані* – „Могутньозвучний“

(санскр. *dhvani* – „звук", „бриніння", „дзвін" споріднене з укр. *дзвонити*, санскр. *dhvanati* – „звучати", „видавати звуки", „відлунювати") тощо (HN, 234-243).

Maha у формі жіночого роду – *mahi*, досл. „велика", „розлога", означає „земля". Воно наявне у воїнському імені *Махіра* – „Захисник землі", „Воїн", „Цар", спорідненому з українським прізвищем *Мазепа* (ТРС, 166-176).

Наравіра – „Герой серед мужів". Санскр. *nara* – „людина", „чоловік", „муж", *nari* – „жінка". Можливо, з ними й споріднене укр. *народ*. *Нара*, „Муж" – ім'я Арджуна, а також сина мудреця Вішваміри (ім'я *Вішваміра* засвідчене в боспорських написах).

Nara поширений компонент в іменах богів. *Нароттама* – „Найкращий серед мужів", *Нарахарі*, *Наракесарін*, *Нарасімха* (*Нарасімха* Рао, колишній міністр закордонних справ Індії, як і Індіра Ґанді, почесний доктор Київського Національного університету імені Тараса Шевченка) – „Лев серед мужів", „Винятково могутній" – Вішну; *Нараражжа*, „Цар людей" – Кубера, бог багатства й охоронець півночі; *Наруна*, „Проводир людей" – Пушан; *Нарабгу*, „Перебуваючий серед людей" – Індра; *Нарашанса*, „Славлений людьми" – Аґні; *Нарадгара*, „Тримачка людей" – Земля тощо. Деякі поширені сьогодні імена постали з термінів на означення царя: *Наранатха* – „Правитель людей", *Наранаяка* – „Вождь людей", *Нарапала* – „Захисник людей", *Нарапаті* – „Батько/Оборонець людей" тощо (HN, 276-278). Останнє ім'я споріднене з українським прізвищем *Нарбут*.

Відбитий компонент *nara* і в індійських назвах, особливо річок (пор. українські гідроніми *Нараївка*, *Нарастовиця*, *Нережа*, *Нересня*, *Неретва*, *Нерич*, *Нервач*, *Норин*, *Норова*, *Нора*, *Норець*, *Нурець* тощо – СГУ, 383, 386, 391). За уявленнями індійців, первісні води називалися *nara* – „чоловік", „мужчина", „самець" і були місцем перебування Брахми, творця світу. Саме з цих вод, які уособлювали первозданний хаос, творився упорядкований, налагоджений світ.

Панчавіра – „П'ятикратногеройський", „В кого мужності на п'ятьох". Санскр. *pancha* – „п'ять" надзвичайно вжиткове у творенні індійських імен, зокрема, богів: *Панчанана*, *Панчасья*, *Панчавактра*, *Панчамукха*, „П'ятиликий" – Шіва (чотири лики його дивляться в чотирьох напрямках, а один – угору); *Панчамула*, „П'ятиосновна", „П'ятикорінна" – Дурґа, дружина Шіви; *Панчабана*, *Панчашара*, *Панчешу*, „П'ятистрілий" – бог кохання Кама, син Вішну й Лакшмі (тотожна балтійській *Лайме* та слов'янській *Ладі*) тощо.

З важливих філософських, соціальних і релігійних термінів варто згадати: *панчаджана* – 5 різновидів живих істот (боги, люди, небесні музики, змії і предки); *панчамріта*, „п'ять амріт" (*амріта* – напій безсмертя) – 5 підношень божеству: молоко, кисле молоко, масло, мед і цукор (санскр. *shakkar*); *панчатапас* (санскр. *tapas* споріднене з укр. *тепло, топити*) – здійснення покути серед п'яти вогнів (чотирьох жертовних вогнів, орієнтованих за сторонами світу, й сонця згори); *панчатва* – 5 елементів світобудови (земля, вода, вогонь, повітря й ефір); *панчанґа* – 5 частин дерева (корінь, стовбур, листя, квіти, плоди); *панчаґав'я* – 5 продуктів корови (молоко, сировотка, топлене масло, сеча й гній), що вважаються священними, наділені очищувальною магічною силою і широковживані в ритуальних дійствах; *панча-махаяджна*, „п'ять великих жертвоприносин" – щоденне вшанування домогосподарем (санскр. *ґріхастха* або *ґехастха* – укр. *ґазда*) бога-творця Брахми, предків, богів, духів і людей; *панчаят*, „зібрання п'ятьох" – традиційний виборний орган у селі для вирішення громадських справ.

Входить компонент *pancha* – „п'ять" і в назви: *Панчала* – давня країна; як засвідчують джерела, ядром народу панчалів було плем'я *куру*, інакше – *кріві*, згадуване ще в „Ріґведі" (з панчалів походила Драупаді, спільна дружина п'ятьох братів-пандавів, героїв „Махабгарати"); *Панчапандавамалаї* – „Гора П'яти Пандавів", *Панчадгара* – „П'ятиструмкова" (ріка), *Панчаваті*, досл. „П'ятвиця" – частина священного лісу Дандака, де перебували у вигнанні Рама й Сіта (місто *Дандака* засвідчене в II-IV ст. в Криму, біля нинішнього Севастополя); тут же неподалік озеро *Панчапсара*, „П'ять апсар" (апсари тотожні слов'янським русалкам); *Панчанада*, „П'ятиріччя" (річки *Шатадру/Сатледж, Віпаша/Біас, Іраваті/Раві, Чандрабгаґа/Ченаб* і *Вітаста/Джелам* – першими названі давні назви) – санскритська назва сучасного Панджабу (перс. *panj* „5"+*ab* „вода", „ріка"). У боспорських написах засвідчено чоловіче ім'я *Іраваді*, назва *Шатадру* значеннєво тотожна назві *Стоход*, у Криму є річка *Джальман*, а *Чандрабгаґа*, яку складають річки *Чандра* й *Бгаґа* (хінді – *Бгаґ*), має українських двійників: річка *Шандра* на Київщині і *Бог, Буг*, давній *Гіпаніс*, нині – *Південний Буг*. Пор. також українські топоніми й гідроніми з елементом „п'ять". На Київщині: *П'ятихатка, П'ятирічка* в Миронівському районі (де й *Шандра*), *П'ятигори* – село в Тетіївському районі на річці Молочній (йому підпорядковане й село *Одайпіль*, а в Індії чимало назв і

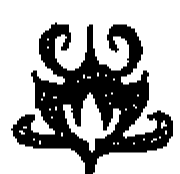

імен на *Удай*); *П'ятихатки* в Криму й на Дніпропетровщині, річки *П'ятигірка*, *П'ятка*, *П'ята*, *П'ятна*, *П'ятицька*, *Беш-Байрак*, *Бештерек*, *Бешка*, *Бешівська* (тюрк. *беш* – „п'ять") тощо. Є певні підстави вважати, що назва ріки *Пантикап* тотожна назві *Панджаб*, а назва столиці Боспорського царства – *Пантикапей* і назва *Панталія* теж містять у своїх назвах компонент „п'ять", який у передачі античних авторів прибрав форми *pant/pent* (пор. сучасні *пентаграма*, *Пентагон* – „П'ятикутник" тощо).

Правіра – „Могутній герой". Санскр. *pra* – префікс, посилює значення основного слова, відповідає українським префіксам *пра* в словах *праліс*, *правічний*, *прабатько*, *прадід* (пор. одне з імен Бгішми – *Прапітамаха*, тобто „Прадід") та *пре* (*прегарний*, *предивний*, *пресвітлий*, *пречудовий*) і має значення „дуже", „винятково", „надзвичайно". Наприклад, в іменах *Прабала* – „Винятково сильний", „Предужий", що його мав син Крішни (той самий компонент *bala*, що і в іменах *Балавіра*, *Баларама*, *Баладева*, *Балабгадра*); *Прахаста*, „Могутньорукий" – ім'я радника Равани („Ревуна"), супротивника царевича Рами; (санскр. *hasta* – „рука" споріднене з укр. *кисть*); *Пракірті*, *Прашравас* (санскр. *shravas* тотожне укр. *слав*), *Праяшас* – „Преславний"; *Прапалін*, *Прапалак* – „Могутній захисник" (санскр. *palak* відповідає слов. *полк* у князівських іменах *Святополк* і *Ярополк*); *Правара* – „Найкращий муж" (радник Крішни) тощо.

Ім'я *Правіра* семантичний двійник таких імен з компонентом *vira*, як *Махавіра*, *Балавіра*, *Сувіра*; два останні імені відбиті в українському іменнику, особливо, *Балавіра* (*Бальвір*, *Балвір*, *Балбир*, *Балбиренко*). Ім'я *Правіра*, яке тлумачиться і як „Правитель", „Цар", мали син та онук Пуру, наймолодшого сина Яяті й Шарміштхи, що йому Яяті віддав престол (Яяті був і батьком Яду). *Правіра* входить компонентом в імена: *Правіравара* – „Найкращий із героїв/царів", *Правірабаху* – „Могутньорукий герой" (санскр. *bahu* – „рука") тощо.

Прітхвіра – „Богатир Землі", „Герой (всієї) землі". Санскр. *prithi*, *prithvi*, *prithivi* – „земля", досл. „широка", „простора". Ім'я *Прітхіві* (*Прітхві*) у ведах має богиня Землі, нерозривно пов'язана з Дьяусом-Небом (тотожний грецькому Зевсові). Вони – первісна подружня пара (*Прітхіві* – дружина, мати, *Дьяус* – чоловік, батько), першопочатково злита воєдино, а потім розділена. Уявлення про матір-землю властиве багатьом народам, і українському також. Шанується як мати богів і

всіх живих істот, виступає в образі корови (як і дружина Зевса – *Гера*), а Дьяус – бика (як і Зевс). В епосі вона – мати Сіти, дружини Рами, героїні „Рамаяни", народженої з борозни під час ритуальної оранки. У пуранах (билинах) – дочка міфічного першоцаря Прітху, згадуваного ще в „Ріґведі". *Прітху* також – одне з імен Шіви. Індійський іменник знає багато імен з *pritha, prithu, prithi*: *Прітхула* – „Великий", „Дужий", „Могутній" (пор. укр. прізвище *Притула*; *ла* – суфікс, творить прикметники від іменників); *Прітхулауджас* (*prithula* + *ojas* „сила") – „Могутньосилий"; *Прітхушравас* (синоніми *Прітхукірті, Прітхуяшас*) – „Широкославний", „Земнославний" (санскр. *шравас* тотожне слов. *слав*). Таке ім'я мають персонажі в „Ріґведі" й епосі, зокрема, змій Шеша, пов'язаний з Вішну та Баладевою.

Раґхувіра – „Герой з роду Раґху". Рама, сьома аватара Вішну, син царя Дашаратхи й цариці Каушальї, чоловік царівни Сіти, герой „Рамаяни". Раґху – прадід Рами, ідеальний і могутній цар, що не знав поразок у битвах, за ним названа Сонячна династія царів. Один із царів, якого слід згадувати в ранковій і вечірній молитвах. Цій династії царів присвячена „Раґху-вамша" – епічна поема Калідаси (V ст.), перекладена українським санскритологом Павлом Ріттером (1872 – 1939), але досі не видана. Ім'я *Раґху* мав і син Будди.

Нащадки Раґху означаються терміном *raghava* – *„раґхави"*. Є багато імен з *Раґху*, здебільшого на означення Рами: *Раґхукумара* – „Син Раґху", *Раґхумані* – „Коштовність раґхавів", *Раґхунандана* – „Нащадок Раґху"; *Раґхунаяка* – „Ватажок раґхавів", *Раґхунатха* – „Цар раґхавів", *Раґхутілака* – „Окраса раґхавів", *Раґхуттама* – „Найкращий з раґхавів", *Раґхувамші* – „З роду Раґху", *Раґхава* – „Нащадок Раґху", *Раґхавендра* – „Індра (тобто Цар) раґхавів" тощо (HN, 326 – 327).

Схоже, ім'я *Рахойсак* боспорських написів III ст. із Сіндики на Таманському півострові – різновид імені *Раґху*. Очевидно, боспорське *Рахой* – грецька передача індійського *Раґху*. Якщо зважити, що компонент *сак* тотожний санскритському *шак* і означає „могутній", ім'я *Рахойсак* тлумачиться „Раґхумогутній", „Могутній, як Раґху", що теж може стосуватися Рами. Якщо все так, то з'являються нові українські факти щодо Рами. Тим більше, що боспорські написи фіксують жіноче ім'я *Касалія*, а матір Рами звали *Каушалья*. Не слід і забувати, що епічний Рама іноді ототожнюється зі старшим братом Крішни, Баладевом, що мав і ім'я *Баларама* або просто *Рама*. А імена *Ба-*

ладева й *Балавіра* досить рясно відбиті в запорозьких козаків.

Ранавіра, хінді ***Ранвір*** – „Герой битви“. У пенджабському варіанті ***Ранбір*** його мав популярний індійський кіноактор і режисер Радж Капур (1924 – 1988), справжнє ім'я якого – *Ранбіррадж* Капур (в українських прізвищах, як і в індійських іменах, наявні два варіанти компонента – *вір* і *бир*, наприклад, *Балвір* і *Балбир* у запорозьких козаків).

Санскр. *rana* – „битва“, „боротьба“, „війна“, поширений компонент у чоловічих воїнських іменах: *Рана, Ранака* – „Воїн“, „Цар“ (є жіноче ім'я *Рані* – „Цариця“; обидва імені постали з терміну на означення царя і цариці); *Ранапрія* – „Битволюб“ (*прія* споріднене з укр. *приємний* – „любий“); *Ранакушала* – „Вправний у битві“ (*кушала* споріднене з рос. „искусный“, „искушенный“); *Ранадева, Ранасвамін, Ранеша*, – „Бог битви“, імена Шіви; *Ранадурґа* – „Дурґа битви“, тобто „Богиня битви“ (*Дурґа* – дружина Шіви, богиня-воїтелька; ім'я *Дурґадеві* засвідчене на теренах України в IV ст. до н.е.); *Раналакшмі* – „Лакшмі битви“, тобто „Богиня удачі в битві“ (*Лакшмі* – дружина Вішну, богиня щастя, багатства, сімейної злагоди й везіння, тотожна балтійській Лайме та слов'янській Ладі); *Ранашура* – „Герой битви“ (ім'я *Шура* мав предок Крішни); *Ранадгіра*, хінді *Рандгір* – „Мудрий у битві“ (ім'я *Дгір* тотожне імені київського князя – *Дір*); *Ранаджіта* – „Битвозвитяжний“. Таке ім'я мав *Ранджіт* Сінх (1780 – 1839) – національний герой Пенджабу й творець незалежної сікхської держави. У козаків воно відбите як прізвище – його, зокрема, мав козак Джерелівського куреня (Кубань) Семен *Ранджида* (РЗВ, 24).

Савіра – „Геройський“. Санскр. *sa* – суфікс, частий в індійських іменах, виражає сумісність, спільність, спрямованість, наділеність чимось. *Савір'я* – „Наділений геройством“, „Мужній“; *Сабала* – „Наділений силою“ (те ж *бала*, що і в іменах *Бала, Баладева, Балабгадра, Балавіра* тощо); *Сачару* – „Наділений вродою“ (*чару* споріднене з укр. *чарівний*); *Саґні* – „Причетний до вогню“ (один із різновидів жерців; *аґні* тотожне укр. *вогонь*); *Сахара* – „Подібний до Хари“ (*Хара* – ім'я Шіви, відбите в іменах запорозьких козаків *Хар, Харко* та прізвищах *Харенко, Харовський, Харченко* тощо; *Сахарша* – „Наділений радістю“ (*харша* споріднене з укр. *хороший*); *Саварна* – „Співплемінник“, „Належний до одного стану“; *Сапінда* – „Співстанник“, „Співродич“, „Співплемінник“ (*пінда* – ритуальні кльоцки при поминальних обрядах; коло родичів, які спільно приносили кльоцки в пожертву предкам (батьку, діду й прадіду), озна-

чалося як *сапінда*, досл. „однокльоцник“ (пор. *однокашник*).

Саґаравіра – „Морський герой“. Санскр. *sagara* – „море“, „океан“. Ім'я *Саґара* мав легендарний цар Сонячної династії, 60 тисяч синів якого спопелив прокльоном за неповагу до себе мудрець Капіла. Їх оживила своїми водами, спустившися з неба, священна Ґанґа, яка має назву *Саґараґа* – „Плинуча до моря“. Ім'я *Саґараґасута* – „Народжений Саґараґою (тобто Ґанґою) має Бгішма – могутній воїн, воєначальник кауравів (укр. *Бушма, Бушмака*), який, за міфами, народився від річкибогині Ґанґи. *Саґарадатта* – „Даний морем“, „Моредан“ (санскр. *datta* – „даний“, тотожне слов. *дан*); *Саґарапала, Саґарапалака* – „Захисник океану/моря“ (санскр. *palaka*, хінді *palak* – „оборонець“ тотожні *полк* в іменах *Ярополк* і *Святополк*).

Компонент *Саґара* досить частий у творенні імен богів: *Саґаралая*, „Мореосельний“ – Варуна, бог моря і водних просторів (санскр. *var* – „вода“, *una/un* – суфікс, що і в укр. *бігун, гризун, ревун, співун, цвіркун*); *Саґарашая*, „Сплячий на океані“ – Вішну (він спочиває на світових першопочаткових водах); *Саґарасуну*, „Син океану“ – Місяць (санскр. *sunu* – „син“; за міфами, Місяць народився з Молочного океану, коли боги й асури сколочували його, щоб повернути втрачені під час потопу скарби); *Саґаранемі*, „Оточена океаном“ – Земля.

Є і жіночі імена з компонентом *Саґара*, наприклад, *Саґарі*, *Саґаріка*, „З океану постала“, „Морська“ на означення Лакшмі.

Садавіра – „Вічногерой“. Санскр. *sada* – „завжди“, „постійно“, „вічно“ (рос. *всегда*). Досить активний компонент у творенні імен, зокрема, богів: *Садайогін*, „Вічнойог“ (рос. „Всегдайог“) – Вішну або Крішна; *Сададана*, „Вічнодайний“ – назва слона Індри (санскр. *dana* споріднене з укр. *дання, данина*, а слон – символ достатку); *Садананда*, „Вічнорадуючий“, *Садашіва*, „Вічномилостивий“ – Шіва (як жіноче ім'я може означати „Вічношівина“, тобто „Вічна дружина Шіви“ – Дурґа); *Сададурґа*, „Вічна Дурґа“ – ім'я дружини Шіви, богині-воїтельки; *Садабгуджа*, „Завждирука“, тобто „Могутня“ – Дурґа, яка в своїх вісьмох руках тримає різноманітну зброю; *Садачандра*, „Вічний Чандра“; санскр. *chandra* – „місяць“ споріднене з українськими прізвищами *Шандра, Шандрук, Шандровський* та назвами *Шандра* (річка й село на Київщині); *Садаґаті*, „Завжди йдучий“ – Сонце або бог вітру Ваю (пор. укр. *вію, віяти*, а санскр. *gati* – „йдучий“, „крокуючий“ споріднене з рос. *шагать*). Популярне воїнське й царське ім'я *Саданжіт* – „Вічнозви-

тяжний". Назви *Садаканта* – „Вічнолюба", *Саданіра* – „Вічноплинна" мають річки, згадувані в давніх джерелах (HN, 349).

Самаравіра – „Герой битви". Санскр. *samara* – „боротьба", „битва", „війна", часте в іменах. Тож *Самаравіра* – синонім до імені *Ранавіра*, як і *Самараджіта* до *Раналжіта* (укр. *Ранджида*) – „Битвозвитяжний". *Самарасінха*, „Лев битви" (лев – символ могутності і уособлення царя, правителя). Ім'я *Самара* мала низка міфічних й епічних персонажів. Як компонент виступає в іменах богів: *Самарендра* – „Індра війни", тобто „Бог війни"; *Самарамардана*, „Смертельний у битві" – Шіва (санскр. *mardana* споріднене з укр. *мерти, вмирати, смерть*). Військовий термін *самарамурдган* – „центр бою" (досл. „обличчя бою") цікавий тим, що виявляє деякі несподівані нюанси. Зокрема, той, що санскр. *murdhan*, *murdha* – „лик", „обличчя" споріднене з укр. *морда*, яке в слов'янських мовах прибрало дещо негативного відтінку, а в санскриті й сучасних індійських мовах цілком нормальне слово. З іншого боку, *мурдга* споріднене зі словом *мурті* – „зображення (бога)", досл. „лик (бога)". Тож індійське прізвище *Крішнамуртін, Крішнамурті*, яке означає „Лик Крішни" або „Втілення Крішни" (саме слово *крішна* означає „чорний", а Крішна зображається темносинім) – цілковитий семантичний двійник російському прізвищу *Черномирдін*, що його, зокрема, має нинішній посол Росії в Україні.

У зв'язку з воїнським іменем *Самара* цікаво, що в Україні є низка назв *Самара, Самарка, Самарева, Самарська, Самарчак, Самарчук* тощо, особливо в басейні Дніпра, Сіверського Дінця й Азовського моря, тобто якраз там, де фіксуються індоарійські сіндомеотські племена (СГУ, 485). На означення Самари, лівої притоки Дніпра, подано форми *Сомар* і *Свята Ріка*, а це може свідчити за те, що в назві відбився священний для ведійських індійців трунок – *сома* і що ця річка відігравала важливу роль в уявленнях насельників Давньої України. В Індії є річки, у назви яких входить слово *сома*: *Сомалата, Сомавалларі* – назви священної для індійців ріки Ґодаварі; *Сомасута, Сомодбгава* – назви священної ріки Нармади; *Сомасіндгу* (також ім'я Вішну), де *sindhu* – „ріка", „Сінд", за якою названі сінди та їхня країна Сіндика (їх на терені історичної Украни було навіть дві, одна – в низів'ях Дніпра, друга – на теперішній Кубані). Саме із *Сіндгу*, через іранське посередництво, Індія стала відома світові під назвами *Хіндустан, Індостан, Індія*.

Сома також – інше ім'я Чандри-Місяця, а в Україні досить рясно

назв і прізвищ на *Шандр*, спорідненого з інд. *Чандра* – „Місяць".

Сантавіра – „Святий герой", „Герой-подвижник". Санскр. *santa* – „подвижник", „відлюдник", „набожна людина". *Санта* звали батька царя *Шраваса*. Санскр. *shravas* тотожне нашому *слав* в іменах і назвах, тобто *Шравас* – це *Слава*.

Імен із компонентом *Санта* небагато.

Сарвавіра – „Всегерой". Санскр. *sarva* – „все", „весь", „цілий". Ім'я *Сарва* мають Крішна, Вішну й Шіва, а також ріка, згадувана в пуранах. З Крішною пов'язані імена *Сарва-дашарха-ґарта* – „Захисник усіх дашархів", *Сарва-ядава-нандана* – „Нащадок усіх ядавів". Особливо поширений компонент в іменах Шіви: *Сарвада* – „Вседайний", *Сарвадева* – „Всебог", *Сарвадгарін* – „Вседержитель" (*dharin* – „держець", „тримач"), *Сарвапавана* – „Всеочисник", *Сарваваса* – „Всеосельний", „Повсюдний" (санскр. *vasa* споріднене зі слов. *весь* – „село"), *Сарвавадін* – „Всевідаючий", „Всевідо" або „Всеповідуючий" (пор. укр. *відати*, яке має значення і „знати", і „оповідати"); Дурґа, дружина Шіви: *Сарвеші*, *Сарвешварі* – „Богиня всіх", *Сарвані* – „Вседосконала", *Сарваджня* – „Всезнаюча" (санскр. *jnyana*, синонім – *vidya*, тотожне укр. *знання*, синонім – *відання*) тощо (HN, 374 – 376).

З інших імен: *Сарвашравас* – „Всеславний", „Всеслав"; *Сарвакарма*, „Всечинець", „Всероб" – внук ведійського царя Судаса; *Сарва-кама-дуґха*, „Всіма-бажаннями-дійна" (санскр. *dugha* від санскр. *duh* – „доїтися", „давати молоко", а також – „сповнювати бажання") – ім'я чарівної корови, дочки Сурабги, праматері корів. Чотири доньки-корови Сурабги живуть у чотирьох сторонах світу й підтримують кожна свою сторону. *Сарва-кама-дуґха* підтримує північну сторону світу – найбільш благочестиву, охоронцем якої є Кубера, бог багатства. Батьком Кубери й Равани був мудрець *Вішравас* (слов. *Віслав*, *Веслав*, жіночий варіант – *Віслава*); бог кохання Кама, ім'я якого відбите в іменах боспорських цариць *Камасарія* і *Комосарія* (IV ст. до н.е.), має і ім'я *Сарватапана* – „Всепалитель" (санскр. *tapana* – „жара", „спека" від санскр. *tap* – „бути гарячим", „гріти", споріднене з укр. *топити* – „розводити вогонь", „нагрівати" й *тепло*, *теплий*); *Сарвадаман* – „Всескоряючий", син царівни Шакунтали й царя Душ'янти, за іншим іменем якого – *Бгарата* названа країна, відома світові як Індія.

Сатавіра – „Істинний герой". Санскр. *sata* – „дійсний", „істинний", „справжній", „надійний", споріднене з укр. *суть* – „істина",

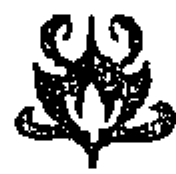

„правда“, *посутній* – „істинний“, „справжній“. Досить поширений компонент в іменах: *Сатачіта* – „Істинномудрий“, *Сатадева* – „Істинний бог“, *Сатапала* – „Істинний захисник“, *Сатарупа* – „Справді прекрасний“, *Сатавант* – „Правдивий“ тощо. За своїм предком Крішна мав ім'я *Сатвата*, а ядави-данави й собі мають назву – *сатвати*, тобто „чеснотливі“, „істинні“, „правдиві“. Балтійські ятвяги-дайнови теж мають третю назву – *судовити*, *судова*.

Ім'я *Саті* (жіноча форма від *sata*) – „Істинна“, „Віддана“ мала донька бога-отця Дакші, яка всупереч батьковій волі забажала вийти заміж за Шіву. Розгніваний Дакша не запросив Шіву на жертвоприносини, а Саті від ганьби кинулася в жертовне багаття. Знетямлений Шіва відтяв Дакші голову і з безживною дружиною на руках почав несамовитий танок. Щоб припинити його, Вішну розітнув тіло Саті на 50 частин, які впали в різних частинах землі й стали місцями прощі. Згодом Саті відродилася до життя вже як Ума, дружина Шіви.

Терміном *саті* означається чеснотлива дружина, віддана чоловікові, а також звичай самоспалення вдови на поховальному багатті загиблого чи померлого чоловіка (заборонений законодавчо 1829 р.). З компонентом *Саті* утворено низку імен, зокрема, на означення Шіви: *Сатінатха* – „Владика Саті“, *Сатіндра* – „Індра (тобто Цар) Саті“ тощо.

Саувіра – „Сувірин“, „Належний Сувірі“. Див. ***Сувіра***. Елемент *Саувіра* найчастіше входить в імена на означення Джаядратхи, знаменитого царя сіндів-сувірів, ім'я якого означає „Переможна колісниця“. Джаядратха – один із претендентів на руку царівни Драупаді, яка стала спільною дружиною п'ятьох братів-пандавів, оскільки змагання на її сваямварі виграв Арджун, наймогутніший із пандавів. Джаядратха і його плем'я билися проти пандавів на боці кауравів. Оскільки його країна мала назви *Сіндгу* й *Саувіра*, як і його народ, то Джаядратха мав імена *Саувіраджа* – „Народжений Сувірою“, *Саувіраараджа* – „Цар Саувіри (країни)“, *Сіндгупаті* – „Владика Сіндгу (країни)“, *Сіндгураджа* – „Цар Сіндгу“, *Сіндгу-саувіра-бгарта* – „Захисник сіндгу-сувірів“ тощо. Є також жіноче ім'я *Саувірі* – „З роду Сувіри“ або „Сувірка“ чи „Сіндянка“ (HN, 384, 389).

Нагадаємо, що в античні часи на теренах історичної України існувало дві країни сіндів (Сіндики): на Таманському півострові і в низів'ях Дніпра (Сіндська Скіфія). Тутешні сінди виявляють спорідненість з українськими сіверами, що підтверджує: українські сінди мали другу назву *сувіри*, як і в Індії.

Сахасравіра – „Тисячосилий герой". Санскр. *sahasra* – „тисяча", найчастіше вживане для означення найголовніших богів, особливо Вішну: *Сахасрабгуджа* – „Тисячорукий" (таке ж ім'я має і Дурґа, дружина Шіви); *Сахасрадріша* – „Тисячозорий" (санскр. *drisha* споріднене з укр. *зрити* – „бачити" та *зір*); *Сахасраджіт* – „Тисячопереможний"; *Сахасракша, Сахасранетра* – „Тисячоокий" (санскр. *aksha*, хінді *ankh* тотожні укр. *око*); *Сахасранама* – „Тисячоіменний" (санскр. *namah* – „ім'я", „назва" споріднене з укр. *найменування*, англ. *name*); *Сахасрапада* – „Тисячокрокий" (санскр. *pada* – „нога" споріднене з укр. *п'ята*); *Сахасрамурдган* – „Тисячоликий" (санскр. *murdha, murdhan* – „обличчя", „голова", „лик" споріднене з укр. *морда*; *murdha* тотожне санскр. *murti* – „зображення", „подоба", „образ". Інд. *Крішнамурті, Крішнамуртін* (*крішна* – „чорний") тотожне укр. *Чорномаз* (*маз* споріднене з хінді *mukh* – „обличчя", „голова", „лик", пор. *чумазий* – „темноликий").

Шіва має імена *Сахасрада* – „Тисячодайний", *Сахасрахаста* – „Тисячорукий" (санскр. *hasta* „рука" = укр. *кисть*); *Сахасралочана* – „Тисячооокий". Бог Індра: *Сахасраґу* – „Тисячокоровий", „Тисячобикий", *Сахасранаяна, Сахасрачакшус* – „Тисячоокий"; Сонце: *Сахасрарчіс, Сахасрамшу, Сахасрабгану, Сахасракара* – „Тисячопромінне" тощо (HN, 351 – 352).

Сувіра – „Могутній герой". Санскр. *su* (іран. *hu*, грец. *eu*) – префікс, надає основному слову вищу якість і означає „дуже", „вкрай", „винятково". *Сувіра* – ім'я Шіви й Джаяндратхи, царя сіндів-сувірів. Його мають міфологічні й епічні персонажі: сини царів *Деваштраваса* (слов. *Девослав, Дивослав*), Шібі та Дьютімана. Український відповідник – ім'я *Север*. Ім'я *Сувіра* мав родоначальник племені сувірів, яке в епосі ототожнюється з сіндами, тому країна сіндів – *Сіндгу* має і назву *Саувіра* – „Країна Сувіри". Етнонім *сувіри*, в свою чергу, тотожний етнонімам *кімери* й *сіверu*.

Елемент *Su* винятково вжитковий в індійських іменах, тому наведемо лише деякі приклади: *Сушравас* – „Преславний" (слов. *Сеслав*); *Супрія* – „Винятково приємний"; *Суґріва* – „Прекрасношиїй" (ім'я коня Крішни, де санскр. *griva* – укр. *шия, грива*); *Суґопта* – „Могутній захисник" (пор. укр. прізвища *Хопта, Гоптар*); *Субала* – „Могутньосилий" (те саме *bala* – „сильний", „дужий", що і в іменах *Баладева, Балавіра, Балабгадра* й українських прізвищах *Баль, Балвір, Балбир, Балбиренко, Болудей, Білдей* тощо); *Субгадра* – „Винятково чеснотлива" (ім'я сестри Крішни й Балавіри; *bhadra* має і форму *bhadraka*, а в

Криму є річка *Бадрак*); *Субграта* – „Справжній брат" (санскр. *bhrata* – „брат"); *Сучандра* – „Прекрасний Місяць" (пор. укр. прізвище *Шандра* й похідні від нього, а також річку й село *Шандра* на Київщині); *Судас* – „Щедрий (на пожертву богам)", пор. сучасні українські прізвища *Судас, Сдасюк*; *Судева* – „Істинний бог" (санскр. *deva*, хінді *dev* – „бог" в українських прізвищах відбите як *дей*, наприклад, санскр. *Баладева*, хінді *Бальдев* – укр. *Болудей, Білдей*); *Судгіра* – „Премудрий" (санскр. *dhira*, хінді *dhir* – „мудрий" споріднене з іменем київського князя – *Дір*; *Sudhir* тотожне укр. *Сидір*); *Судіпта* – „Винятково сяючий" (пор. укр. прізвище *Диптан*); *Сухаста* – „Прекраснорукий" (санскр. *hasta* – „рука" споріднене з укр. *кисть*); *Сухріда* – „Винятково щирий/душевний" (санскр. *hrida* споріднене з укр. *серце* та англ. *heart*); *Суджала* – „Прекрасноводий" (пор. укр. *Супій*, при тому, що в санскриті *реуа* – „вода", досл. „те, що п'ють"; пор. також назву скіфської святині на Південному Бузі – *Ексампей*); Санскр. *jala*, хінді *jal* – „вода" відбите в кримських назвах *Джолман* (ручай) і *Джалман* (населений пункт). Очевидно, сюди ж і *Ялта*, що має і форму *Джаліта* – тоді ця назва означатиме „Водна", „Щедра на воду". У Пенджабі річка *Джелам*); *Суджата* – „Шляхетнородий", Шляхетнорода" (значеннєво тотожні іменам *Євген* і *Євгенія*); *Сукшатра* – „Могутньосилий" (санскр. *kshatra*, хінді *kshatr*, іран. *hshahr* – „сила", „влада", „воїнський стан", з якими споріднене наше *цар* і численні прізвища *Цар, Царко, Царик, Царук, Царчук, Царенко, Царченко, Цариченко* тощо; предки теперішніх носіїв цих прізвищ належали до кшатрійського, тобто воїнського стану); *Сумідга* – „Щедродайний" (санскр. *midha* – „пожертва", „підношення" споріднене з укр. *мзда*) тощо (HN, 403 – 428).

Сураправіра **–** „Наймогутніший серед богів". Таке ім'я мав син Аґні – *Тапа* (споріднене з укр. *тепло, теплий, теплота* тощо). Санскр. *sura*, тотожне *deva*, – „бог", а також „Сонце-Сур'я". Щодо *pravira* див. ***Правіра***. *Сура* в індійській міфології – богиня хмільного напою, дочка бога Варуни, покровителя царської влади й воїнського стану, тотожного Даждбогові. *Сура* й сам напій (*сурица* „Влесової книги") – його вживали тільки царі й воїни. Відомий лікар-фітотерапевт Євген Товстуха з Яготина вважає суру-сурицю священним напоєм праукраїнців і подає кілька відновлених рецептів його (УНМ, 317 – 321).

Ім'я *Сурі* – „Сонцева", „Богосонцева" має Кунті, дружина царя Панду (пор. укр. прізвище *Пандай* і річку *Панда* в Криму), батька

пандавів, яка непорочно, ще до заміжжя народила від Сонця-Сур'ї могутнього воїна Карну, котрий бився проти пандавів, тобто своїх братів.

Сура – активний компонент у творенні імен, зокрема: *Сураґірі* (синонім – *Деваґірі*) – „Гора богів" (санскр. *giri* тотожне укр. *гора*); *Сурапрія* – „Любий богам" (санскр. *priya* споріднене з укр. *приємний, приязний*); *Сурамітра* (синонім – *Девамітра*) – „Бог Мітра" (*Мітра* – ще ведійський бог Сонця і Мирного договору на слов'янському ґрунті прибрав форми *Мир* і відбився в українських іменах *Радомир, Яромир, Мирослав, Володимир*, назвах *Миргород, Миропіль, Мирогоща, Миронівка* і в терміні *мир* на означення громади); *Сурананда* – „Утішливиця богів" (ріка, пор. в Україні численні ріки *Сура, Сурка, Сурова, Сурів, Суржа, Суржівка, Сурачин, Суропата, Сурмиця, Сурмачка* тощо (СГУ, 540); священна Ґанґа має назви *Сурадгуні* – „Ріка богів", *Сурала* – „Божа", „Належна богам", *Суранімнаґа* – „Ріка богів", *Суравахіні* – „Суроносна", *Сурішварі* – „Богиня богів" тощо); *Сурапаті* – „Ватажок богів", Індра (санскр. *pati* споріднене з укр. *батько*, рос. *батя*); *Сурастрі* – „Божественна жінка", „Красуня" (санскр. *stri* – „жінка" споріднене з укр. *сестра*); *Суравара* – „Муж серед богів" (санскр. *vara* – „муж", „чоловік", „жених", „самець", споріднене з *vira*, відбите в назві *Сквира/Сквара*); *Сурендра* – „Цар богів" (ім'я *Індра* може вживатися і в значенні *Цар, Владика*, оскільки Індра був царем богів і ватажком небесного воїнства). Імена із *Сура*, окрім Індри, мають Вішну, Шіва, Дурґа, Брихаспаті, Варуна, Аґні, інші найголовніші боги й персонажі індійської міфології (HN, 419 – 422).

Танавіра – „Могутній статурою". Санскр. *tana* – „тіло", „статура".

Трілокавіра – „Богатир трьох світів", „Герой на три світи". Таке ім'я одного з буддійських божеств. Санскр. *triloka* (*tri* – „3", *loka* – „світ") – „три світи", „трисвіття". В індійській міфології три сфери світобудови – небо, земля і повітряний простір між ними. Найбільш важливою вважалася проміжна сфера – вона з'єднувала небо й землю. Кожна сфера може й собі поділятися на 3 частини. В індійській міфології частий поділ на трійки: *трімурті* – божественна трійця (Брахма-творець, Вішну-захисник і Шіва-руйнівник), що втілює давню ідею троїстості і триєдиності божественних сил (пор. слов. *Триглав, Троян, Трійця*); *трішула* („тришило") – тризуб, у якому праве вістря – Брахма, ліве – Вішну, середнє – Шіва; *Тріпура* („Тримісто") – три колись окремі міста асурів, зведені в одне, яке зруйнував Ші-

ва вогненною стрілою (назва *Тріпура* споріднена з назвою *Трипілля*) тощо. У „Ріґведі" відбито уявлення про два світи – земний і небесний.

Компонент *triloka* входить у важливі соціальні, релігійні терміни, назви й імена божеств, надто Шіви, який і зображається з трішулою-тризубом: *Трілоканатха* – „Владика трьох світів", *Трілокатман* – „Душа трьох світів". Ім'я *Трілокеша* (*triloka+isha* „бог"), „Бог трьох світів", стосується Шіви, Вішну й Сонця, *Трілокачандра* – Місяця. Інша форма слова *triloka* – *trailokya*, яке й собі творить низку імен: *Трайлок'ябандгу*, „Родич трьох світів" – Сонце; *Трайлок'янатха*, „Цар трьох світів" – Рама або Крішна; *Трайлок'явікрамін* – „Переможець трьох світів", *Трайлок'ядеві* – „Богиня трьох світів", *Трайлок'япрабга* – „Світло трьох світів" тощо (HN, 440, 442).

Уґравіра **–** „Грізний герой". Санскр. *ugra* – „грізний","суворий", „могутній", „неподоланний". Поширений компонент в іменах, особливо Шіви: *Уґра* – „Суворий", „Грізний"; *Уґраретас* – „Грізнозбройний", *Уґратеджас* – „Грізнопокутний", *Уґреша* – „Грізнобог". Дружина Шіви: *Уґрачанда* – „Грізношалена", *Уґракалі* – „Грізна Калі" або „Грізна Чорна" (*Калі*, „Чорна" – ще одне ім'я дружини Шіви), *Уґрачаріні* – „Грізнокрокуюча" тощо. Їхні діти мають імена *Уґрапутра* – „Син Уґри" або „Грізний син", ім'я Сканди, інакше Карттікеї, бога війни, сина Шіви (пор. українські прізвища *Путра, Путря, Путренко* тощо), *Уґрадухітрі, Уґрадухітар* – „Дочка Уґри" або „Грізна дочка" (санскр. *duhitar* споріднене зі слов. *дщерь*). Індра має ім'я *Уґрадганван* – „Грізнолукий", Вішну – *Уґранарасімха*, „Грізний Нарасімха" (*Нарасімха*, „Людинолев" – четверте земне втілення Вішну в подобі людинолева), Крішна – *Уґрасенані*, „Грізний воїн", Місяць – *Уґрачарін*, „Швидкойдучий", священна Ґанґа – *Уґрашекхара*, „Корона Уґри (тобто Шіви)". Ім'я сходить до міфу, коли Ґанґа, яка текла на небесах, спустилася на землю, а щоб її води не нашкодили землі, їх спершу прийняв на голову Шіва; санскр. *shekhara* – „корона" і його синонім *mukuta* споріднені з українським прізвищем *Шекера* й іменем *Микита*.

З інших імен відзначимо імена: *Уґрашравас* – „Угрославний", тобто „Шівославний" (слов. *Уґрослав, Шівослав*; оскільки Шіва тотожний Рудрі, а ведійський Рудра тотожний слов'янському Роду, то й *Родослав*; можливо, що й слов. *Горислав* тотожне санскр. *Уґрашравас*); *Уґрабгата* – „Грізний воїн". Санскр. *bhata*, хінді *bhat* – „воїн" може бути споріднене з винятково вжитковим в

українських прізвищах компонентом *Бут* (*Бут, Бутко, Буткевич, Бутенко* тощо), зважаючи, що й українці, як індійці та скіфи, знали чотиристановий суспільний поділ – одним із станів і був воїнський, кшатрійський); *Уґраданда* – „Суворoскипетрий". Санскр. *danda* – „кий", „посох", „жезл", „скипетр" виступає як символ влади й покарання; античні автори засвідчують в Україні індоарійців-*дандаріїв* – „києдержців", а в Криму II-IV ст. фіксується таврське місто *Дандака*, назва якого значеннєво тотожна назві *Київ* (детальніше: ТРС, 18 – 27); *Уґрадева* – „Грізний/Суворий бог" (санскр. *deva*, хінді *dev* – „бог" у формі *дей* відбите в українських прізвищах *Дей, Болудей, Білдей, Матирдей* тощо) і боспорських написах початку I тис.: *Балодей, Гермодей, Карідей, Посідей, Сакдей, Хардей* тощо); *Уґрарава* – „Грізноревний" (санскр. *rava* – „рев", „ревіння" споріднене з укр. *рев, ревти*; ім'я *Раван*, що його мав злий демон, викрадач царівни Сіти, дружини царевича Рами, означає *Ревун*) тощо (HN, 450 – 451).

Удаявіра – „Дедалі могутніший герой". Санскр. *udaya* – „підйом", „зростання", „процвітання", „блиск", „велич". Творить низку імен, у яких виступає першим елементом: *Удаядітья* (*udaya+aditya* „сонце") – „Сонце, що сходить і набирає сили", *Удаятунґа* – „Цар гір", *Удаїн*, „Той, що сходить", „Сходжувач" – Вішну; *Удаяна*, „Величний" – цар, популярний герой фольклорних і літературних творів. Побутує окреме ім'я *Удая, Удай*. Його мав відомий в історії раджпутський князь *Удай* Сінх, правитель князівства Мевар. Він звів столицю і назвав її *Удайпур* – „Місто Удая", у зв'язку з чим привертає увагу назва *Одайпіль* на Київщині (Тетіївський р-н), де маємо й інші топонімні та гідронімні сходження з Раджастханом. Індійська міфологія знає *Удайґірі* – „Гору сходу (сонця)" – з-за неї нібито щоранку встає сонце. А в Україні є *Удай-ріка*. Тут могли змішатися два фонетично близькі санскритські слова: *udaya* – „сходження", „зростання" та *uda, udaka, udan* – „вода", відбите в назві української річки. Так, Лакшмі, дружина Вішну, має імена *Удаканья* – „Водна діва" й *Удасута* – „Народжена з води" (Лакшмі, як і Афродіта, постала з морських вод, коли боги й асури сколочували океан, щоб повернути втрачені під час потопу скарби). *Удасута* також – назва Двараки, столиці-острова Крішни; після смерті якого вона пішла під воду.

Харавіра – „Всездоланний герой". Санскр. *hara* (хінді *har*) – „завдавач поразки", „нищитель". *Хара* – ім'я Шіви або Аґні. В сучасних індійських мовах *har* має

значення „бог“, „всевишній“, тож ім'я *Харавіра* (хінді *Харвір*, пендж. *Харбір*) може означати й „Божественний герой“. *Харадева* (хінді *Хардев*) може бути ім'ям Шіви або Крішни, воно має паралелі на українському терені. У списках боспорських імен, датованих III ст., поряд з іменами *Балодей* (санскр. *Баладева*, укр. *Болудей*, *Білдей*) і *Ґосак* (хінді *Ґосак*, санскр. *Ґошак*, укр. *Козак*) зафіксоване й ім'я *Хардей*, тотожне санскр. *Харадева* й хінді *Хардев*. Імена *Хар*, *Харко*, *Харлан*, *Харечко* та похідні від них численні прізвища (усіх майже 300) засвідчені в запорозьких козаків.

Компонент *Хара/Хар* у значенні „Шіва“ часто входить до так званих „парних“ імен, коли до нього долучається інше божество: *Харешвара*, *Харанараяна* – „Шіва й Вішну“ (*Нараяна* – одне з імен Вішну-Крішни), *Харендра* – „Шіва й Індра“, *Хараґовінда* – „Шіва й Крішна“ (*Ґовінда* – одне з імен Крішни, близьке за значенням до іншого імені Крішни – *Гопал*, *Ґопала*, теж відбитого в за порозьких козаків), *Хараґаурі* – „Шіва й Парваті“; *Ґаурі* – одне з імен дружини Шіви, найбільш відомі імена якої – *Деві*, *Махадеві*, *Дурґа*, *Парваті*, *Ума*; деякі з них і собі відбиті на українському терені.

Іноді через компонент *Хара* означається інше божество: *Харапрія*, „Улюблениця/Кохана Шіви“ – Парваті, *Харасуну*, "Син Шіви" – бог війни Карттікея, *Харасакха*, „Товариш Шіви“ – бог багатства Кубера (обидва божества живуть у Гімалаях), *Харачудамані*, „Коштовна окраса Шіви“ – Місяць (зачіску Шіви прикрашає півмісяць), *Харашекхара*, „Корона Шіви“ – священна Ґанґа (її прийняв на голову Шіва, коли вона спадала з небес). Одне з 7 священних міст Індії має назву *Хардвар*, „Двері Шіви“, воно раніше називалося *Ґанґадвара* (санскр. *dvara* = укр. *двері*) – „Двері Ґанґи“, бо тут річка витікає з гір на рівнину (HN, 146–147).

Чандавіра – „Завзятий герой“. Санскр. *chanda* – „шалений“, „завзятий“, „несамовитий“. Частий компонент в іменах на означення Шіви й Дурґи, надто Дурґи, яка має імена *Чанда*, *Чанді*, *Чандіка*. Інші імена дружини Шіви: *Чандаґханта* – „Несамовитодзвонна“, *Чандамунда* – „Убивця Чанди“ (Чанда – асур, убитий Дурґою), *Чанданаіка* – „Приборкувачка Чанди (асура)“, *Чандаваті* – „Несамовита“, *Чандоґра* – „Несамовита й грізна“ тощо. Шіва має імена *Чандіпаті*, *Чандешвара* – „Володар Чанді-Дурґи“. З інших імен відзначимо: *Чандашакті* – „Могутність Чанди-Дурґи“ (*shakti* тут той самий компонент *шак/сак*, що в іменах *Шаквара*, *Шакдева* тощо), *Чандабала* – „Несамовитосилий“ (компонент *bala* той са-

мий, що в іменах *Баладева, Балавіра, Балабгадра.* Ім'я *Чандідаса* – „Раб Чанді" тотожне імені *Калідаса,* що його мав знаменитий санскритський поет V ст., твори якого перекладали українською Павло Ріттер і Гнат Хоткевич (HN, 83 – 84).

Чанда – і річка в Індії.

Шатавіра – „Стогеройський", „Стосилий герой". Ім'я Вішну, який також має імена *Шатадгаман* – „Стоформний", *Шатананда* – „Стовтішний", *Шатаварта* – „Стокучерий" (санскр. *varta* споріднене з укр. *вертіти*), *Шатаджіт* (також ім'я сина Крішни) – „Стозвитяжний", „Всепереможний" тощо.

Санскр. *shata,* хінді *sat* – „сто", „дуже багато", „безліч". Один із найуживаніших числівників при творенні індійських назв та імен, особливо божеств. Індра: *Шатакрату* (споріднене з укр. *стократ*) – „Стосилий", *Шатаманью* – „Стогнівний". Шіва: *Шатаґхні* – „Стозбройний", *Шатаджіхва* – „Стоязикий". Дурґа: *Шатакші* – „Стоока", *Шатамукхі* – „Столика". З інших імен слід відзначити *Шаташравас* (синоніми – *Шатакірті, Шатаяшас*) – „Стославний", „Стослав"; *Шатаґу* – „Стобикий", „Стоволий", „Стовіл"; *Шаташратха* – „Стоколісничний" (батько Рами, героя „Рамаяни", звався *Дашаратха* – „Десятиколісничний"); *Шаташрінґа* – „Сторогий" (відлюдник, який прокляв царя Панду, батька пандавів), також назва гори; *Шатапаті* – „Ватажок сотні", „Сотник"; *Шатапада* – „Стоногий", „Стоп'ят" (санскр. *pada* – „нога" споріднене з укр. *п'ята*), *Шатапатха* – „Стопутній" (санскр. *patha,* хінді *path* споріднене з укр. *путь* та англ. *path*), *Шатапутра* – „Стосинний" (санскр. *putra* – „син", пор. українські прізвища *Путра, Путренко*), *Шаташакха* – „Стогалузий" (санскр. *shakha* – „гілка" споріднене з укр. *сук*), *Шатамурдган* – „Стоголовий", „Столикий" (санскр. *murdha, murdhan* – „обличчя", „голова", „лик"; пор. укр. прізвище *Мордань*), *Шатачандра* – „Стомісяцевий", „Гарний, як сто місяців" (санскр. *chandra* – „місяць" і укр. прізвище *Шандра,* село і річка *Шандра* на Київщині).

Назва річки *Шатадру* – „Стобіжна", „Стопотічна" в Пенджабі значеннєво тотожна назві української річки *Стоход* (HN, 377 – 380).

Ядувіра – „Герой з роду Яду", ім'я Крішни. Санскр. *yadu* – „провидець", „віщуватель", „жрець". Яду – давній герой, згадуваний у ведах, з племені яду. В епосі *Яду* – старший із двох синів царя Яяті від дружини-брахманки Деваяні (другого звали *Турвашу*); від дружини-кшатрійки Шарміштхи Яяті мав трьох синів – Ану, Друх'ю

і Пуру. Яду – родоначальник ядавів, „нащадків Яду", з яких походили Баладева й Крішна. Через це Крішна має низку імен з *Яду*: *Ядудваха* – „Опора ядавів", *Ядукумара* – „Царевич-ядав", *Ядунатха, Ядупаті, Ядураджа* – „Владика ядавів", *Ядупунґава* – „Бик ядавів", *Ядушрештха* – „Найславніший з ядавів", *Ядусукхаваха* – „Ощасливлювач ядавів", *Ядуттама* – „Найкращий з ядавів", *Ядувамшавівардгана* – „Примножуючий рід ядавів" тощо.

Є імена Крішни і з компонентом *yadava* – „ядави": *Ядава* – „З ядавів", „Ядавич", *Ядавапракаша* – „Світло ядавів", *Ядаваґр'я* – „Перший з ядавів", *Ядавапутра* – „Син ядавів", *Ядаварая* – „Цар ядавів", *Ядавашардула* – „Тигр ядавів", *Ядавендра* – „Індра серед ядавів" (Індра – цар богів і ватажок небесного воїнства, тож *indra* означає і „цар"), *Ядавешвара* – „Владика ядавів" тощо.

Деякі імена з цими компонентами мають інші персонажі, причетні до ядавів: *Ядумані* – „Окраса роду Яду", *Ядунандана* – „Нащадок Яду" (ім'я Акрури, що допомагав Крішні в боротьбі проти Канси, свого дядька, котрий прагнув звести небожа зі світу), *Ядаві*, „Ядавчанка" – богиня Дурґа (за міфами, вона допомогла врятувати Крішну й Баладеву від зазіхань Канси на їхнє життя) тощо (HN, 509).

Індійські ядави тотожні літописним ятвягам. Одним із доказів цього те, що ядави мають назви *сатвати* й *данави*, а ятвяги – *судовити* й *дайнови*. Не виключено, до ятвягів сходить жіноче ім'я *Ядвіґа*.

В Україні наявні назви *Ятвяги, Ятвязь, Ятвіж*. Серед запорозьких козаків засвідчено прізвища *Ядута* і *Єдута*.

Яшовіра – „Славетний герой". Санскр. *yashas* – „слава" тотожне слов. *слава* й санскр. *kirti* й *shravas*, теж активним у творенні імен. *Яшода* – „Славодайна", „Славодавиця" – прийомна мати Крішни й Баладеви, яка зростила обох, інше її ім'я *Яшоматі* – „Славна". Ім'я *Яшода* мала й богиня Дурґа; *Яшодгара*, „Славодержець" – син Крішни й Рукміні (у зв'язку з балтизмами в ареалі Сквири пор. литовське прізвище *Рукмане*), якого ще звали *Яшовара* – „Славний муж". *Яшомадгава* – „Славний Мадгава", ім'я Крішни. Вішну колись здолав демона *Мадгу* („Мед"), тому й отримав епітет *Мадгава*; ним стали означатися його нащадки (HN, 513).

ЧОГО НЕ СКАЗАВ ЗАРАТУШТРА

1. *Це загадкове ім'я – Заратуштра*

Заратуштра (в „Шахнаме" *Зардушт*, у греків *Зороастр*) – засновник зороастризму, давньої іранської релігії. Міфологізована біографія Заратуштри стисло така: син Порушаспи з роду Спітами, як божественна винагорода батькові за чавлення священної *хаоми* (інд. *сома*). У 30 років на Заратуштру зійшла „істина праведної Віри", йому явився *Ахура Мазда – Господь Мудрий*, пророком якого він і стає. Поніс нову віру одноплемінцям, але ті не прийняли її і самого його прогнали. 12 років блукав світами, а в 42 роки прийшов до бактрійського царя Віштаспи й навернув його з дружиною та найближчими родичами до своєї віри. Тричі одружений: батько трьох синів і трьох доньок. У 77 років загинув від руки вбивці-іновірця під час молитви.

„Авеста" не каже, де народився Заратуштра. Як на пехлевійське датування, Заратуштра жив за 258 років до Іскандера – Олександра Македонського. Дослідники здебільшого й виходять із цієї віхи і датують його життя VII ст. до н.е. Ті ж пехлевійські джерела кажуть, що Заратуштра спершу був жерцем давньоарійської релігії. У „Гатах" (розділ „Авести", приписуваний пророкові) він називає себе *заотар* (санскр. *hotar*), а це – головний жрець при релігійних обрядах. Називає він себе й *mantran* – „творець мантр", „мантрист" (санскр. *mantra* – „молитва"), що теж промовляє за його жрецтво. Належність його до жрецького стану засвідчують, як на нас, і деякі інші факти. Зокрема, назва роду його, *Спітама*, сходить до основи зі значенням „білий", спорідненої з санскр. *shveta* „білий", „світлий" та укр. *світлий*. Вона відбита в назві вірменського міста *Спітак* (санскр. *Шветака*, хінді *Шветак*), зруйнованого страхітливим землетрусом, і в слов'янському жіночому імені *Світлана* (у сучасних індійців теж побутує жіноче ім'я *Швета*). А білий колір в індоєвропейських народів символізує чистоту й святість, він, як правило, пов'язується зі жрецьким станом. Тоді як колір воїнського стану – червоний, а землеробського – жовтий.

Через позірну подібність грецизованої форми імені – *Зороастр* із грец. *астрон* „зірка", про-

рока іноді називають астрологом-зоречитом або чаклуном-чародієм. Тому ім'я *Зороастр* тлумачилося як „Золота Зірка“, а вчення пов'язувалося з астральними культами.

Іраніст Алім Гафуров каже: „Не скажеш, що про пророка маздеїзму зовсім немає даних. Їх навіть чимало. Так, відомо, що оселя його батька стояла на березі великої ріки, яка мала епітет „Дайна“, що він мусив тікати від переслідувань, що його самого і вчення його підтримав цар Віштаспа. Проте ці дані такі уривчасті й неповні, що з них можна будувати лише припущення про те, де народився Зороастр, його час і особистість. Усе, пов'язане з Зороастром, і досі викликає суперечки – навіть його ім'я“.

Ім'я *Заратуштра* тлумачать то як „Старий Верблюд“, то як „Власник старих верблюдів“. А.Гафуров продовжує: справді, ім'я *Заратуштра* може складатися із *зарат* „старий“ і *уштра* „верблюд“. Але природніший переклад – „Старий Верблюд“ чомусь нікого не задовольняє. Певно, сьогодні не зовсім сприйнятне те, що людину іменують за назвою тварини та ще й із таким прикметником. Вважалося, що коли Заратуштра виходець зі скотарської родини, то й ім'я мусило відбивати причетність до худоби. А тим часом називання дітей за тією чи іншою твариною досить звичайне серед скотарів. Тюркські народи й нині можуть назвати хлопчика *Кучкар* – „Баран“. Заратуштра й отримав ім'я із значенням „Старий Верблюд“, бо так батьки прагнули забезпечити синові довголіття. І хоча в сучасних іранців *уштур* – „верблюд“ щодо людини має глузливий відтінок, колись верблюд неабияк цінувався за свої витривалість і невибагливість (ЛК, 78–79).

Іраніст М.Стеблін-Каменський вважає, що це типове селянське ім'я: „Це на перший погляд дещо дивне значення прибирає особливого змісту, коли згадати ще кілька давніх іранських імен, серед них і згадувані в „Авесті“, які мають вочевидь зневажливий відтінок: „Не-швидко-верблюдий“, „Кепськокінний“, „Худобикий“ тощо... Подібні імена – з так званих імен-оберегів, захисних, охоронних імен, непривабливість яких має одігнати від дитини злі сили, вони й досі зустрічаються в іранських та інших народів Середньої Азії“ (ЗМ, 19).

На жаль, цитовані автори грішать неточностями й натяжками. Вони чомусь висновують, що Заратуштра походив із селянської чи скотарської родини, хоча насправді він – зі жрецької верстви, про що той сам не раз недвозначно каже. А це істотно, бо

імена суспільної верхівки відбивали інші уявлення, тож і творилися по-іншому, аніж імена простолюду. Наречення скотарських чи селянських дітей – одне, а наречення дітей зі жрецького чи воїнського стану – зовсім інше. Перші мали, як правило, одноосновні, стилістично занижені імена, другі – двосновні й пафосні. Імена-композити – пріоритет суспільної верхівки, жрецького й воїнського станів. Ім'я вихідця зі жрецького чи воїнського стану мало бути соціально значимим, містити глибокий зміст й відбивати світотворчі уявлення. Скорше за все, так звані „зневажливі" імена насправді цілком нормальні, просто вони неправильно тлумачені або в них неточно визначені елементи, звідки й хибне тлумачення. Наше знайомство з давньоіндійським та давньоіранським іменотворенням дає підстави усумнитися в тому, що згадані автори мають слушність.

Польський мовознавець Олександр Брюкнер цілком слушно зазначав, що складні імена в індоєвропейських народів творилися згідно з первісним арійським способом. Тобто з урахуванням усього комплексу світотворчих, релігійних, соціальних уявлень. Іраніст і скіфолог В.Абаєв відзначає, що улюблені імена в скіфів і давніх персів – якраз із двох самостійно значимих основ. Як, до речі, і в слов'ян та індійців, балтів і греків. Ім'я *Заратуштра* двоосновне, і вже з цього видно, що його носій – представник суспільних верхів. Воно певною мірою відбиває дуальність, дихотомність, двоїстість усесвіту, а це – основоположне поняття в зороастризмі.

Друга суттєва особливість, яку слід мати на увазі, що ідеологія зороастризму відбивала світогляд не кочового, скотарського, а землеробського, осілого населення. Тому важко уявити, щоб ім'я *Заратуштра* означало „Старий, Немічний чи Нікудишній Верблюд". Таке значення імені справді дивує, воно незадовільне ні семантично, ні мотиваційно. Бо ім'я постаті такого рівня, як Заратуштра, мало б відбивати якийсь істотний аспект тогочасних уявлень чи реалій, воно мусило бути соціально значимим і високостатусним. Як це засвідчує хоча б ім'я *Ґаутам* в індійського Будди, майже сучасника Заратуштри й теж творця нової, нині найбільшої за кількістю віруючих релігії – буддизму.

Як видно зі сказаного, можливості задовільно й умотивовано пояснити ім'я *Заратуштра* на іранському грунті нібито вичерпані. Тому очевидно, що для належного й переконливого витлумачення його необхідно шукати якихось нових шляхів і підходів.

2. На допомогу приходить санскрит

Уявлення, міфологія і мова „Авести" винятково близькі до уявлень, міфології і мови „Ріґведи", так званого ведійського санскриту, інакше – ведійської мови. Тому не тільки правомірно, а й украй необхідно залучати індійські факти для витлумачення або кращого зрозуміння тих чи інших іранських реалій. Це повною мірою стосується й імені *Заратуштра*.

Його, як згадувалося, розкладають на *Зарат* + *уштра*, де *уштра* – „верблюд„, а *зарат* – „старий„. Тобто ім'я тлумачиться як „Старий Верблюд„. Значення, як на сучасне сприйняття, справді не дуже піднесене, навіть глузливе, якщо не зневажливе. Тому не виключено, що хоча компоненти в імені *Заратуштра* і виділені правильно, але якісь істотні значенневі нюанси лишилися поза увагою дослідників і не залучилися до тлумачення. Саме ці нюанси й допомагає з'ясувати санскрит, який знає обидві складові імені *Заратуштра*.

Санскр. *usra*, *ustra*, *ushtra* найперше означає *самець, бик, тур, корова, буйвіл*, а вже тоді – *верблюд*. *Usra* – „корова" і „бик", а ще – „вранішня зоря", „промінь", „світлий", „ранковий", „світанок", „ранок" (СРС, 132), споріднене з рос. *утро*.

Знає санскрит і слово *jarat* – „старий", якому тотожне іран. *zarat*, з ним навіть є кілька важливих епічних і міфічних імен, що підтверджує побутування і вжитковість в індійських іменах цього компонента (HN, 171), як і в іранських. Щоправда, імені *Джаратуштра* санскрит не фіксує, зате дає словосполучення *jarad-gava*, де *gava* тотожне *ushtra* й теж означає „бик". *Jarad-gava* справді означає *старий бик, старий віл*. У *jarat* кінцеве глухе *t* перед дзвінким приголосним *g* в *gava* стало дзвінким *d* (за правилом сандгі). Отож *jarad-gava* – етимологічно-семантичний двійник імені *Заратуштра* в разі, якщо *уштра* – саме „бик", а не „верблюд". А слово *gava* добре відоме іранцям. Одна з іранських областей в „Авесті" – *Gava*, інші назви якої *Ґава Соґдійська, Согд, Согдіана*. Саме в Ґаві, як на В.І. Абаєва, й народився Заратуштра. *Ґава* означає „Країна Бика", як і *Согд-Согдіана*. Назви *Русь* і *Україна*, нагадаємо, теж „Країна Бика".

Gava (хінді *gau*) – „бик" добре відоме й індійцям. Воно відбите в імені *Ґаутам* (*Ґаутама, Ґотама, Ґотам*), що його мав Будда, майже сучасник Заратуштри. І хоча походив Будда не з жрецького, а з воїнського стану, був царевичем, він, як і Заратуштра, належав до суспільних верхів. Ім'я його теж двокомпонентне – *Gau* + *tam*, де

tam – суфікс, що надає вищу якість основному слову, тобто *gau*. Тож *Ґаутам* – „Найяріший Бик“, „Наймогутніший“, досл. „Найбичіший“. Це суто воїнське ім'я, а порівняння воїна, царя чи бога з биком-туром звичайне для багатьох епосів: шумерського, скандинавського, індійського, іранського, українського. У „Слові“ епітети *яр-тур*, *буй-тур* означують вищу воїнську доблесть.

Ми вже знаємо, яку роль відігравав бик в уявленнях стародавніх народів. Він має світотворчі якості, уособлює дгарму, праведність, закон, на бикові-дгармі тримається світ. Бик на царському стязі засвідчував відданість дгармі й готовність оберігати й захищати її. Божество, правитель і могутній воїн – теж бик, тур. Це підтверджує вже іранське воїнське ім'я – *Рустам*, що його мав уславлений богатир, вірний помічник царів-кеїв і головний персонаж „Шахнаме“ Фірдоусі. І з тим же суфіксом *tam*, що і в імені *Ґаутам*. Тож суфікс *tam* – індоіранський, спільний для індійських та іранських мов. В іменах *Рустам* та *Ґаутам* суфікс *tam* спільний, а *Рус* і *Ґау* тотожні значеннєво. *Рус* означає те саме, що й *Ґау* – „Бик, Тур“. Ім'я *Рустам* має прямий індійський відповідник – *Врішотам*, що знову засвідчує близьку мовну спорідненість індійців та іранців.

Санскр. *Вріш* та іран. *Рус* мають спільне походження і однакове значення. В *Рустам* початкове *В* відпало, як і в наших етнонімах *руси*, *русь*, назвах *Русь*, *Рось*, *Росава*, *Роська* тощо. Українські назви ближчі до іранської форми слова, не до індійської. Хоча відпадання початкового ***в*** властиве і індійським (*врішабга – рішабга* „бик“), і іранським, і слов'янським мовам (*Владислав – Ладислав*, *Владимир – Ладимир*, *врожай – рожай*). Втім, Україні відомі імена та назви і з початковим *В*. Імені *Вріш* „Бик“, що його має індійський „скотій“ бог Шіва, тотожне ім'я *Влес* його слов'янського колеги. Назва *Бористен* в античних авторів для Дніпра – передача грецькою первісного *Вріш-дану*, де *тен* – індоіранське *danu* „ріка“, й досі збережене в назвах *Дон* (грец. *Танаїс*), *Донець*, *Дунай*, *Дністер*, *Дніпро*. Тобто *Борис-тен*, первісно *Вріш-дану* – „Бик-ріка“. А сучасне ім'я *Борис* означає „Бик“, „Тур“, воно – грецька форма первісного *Вріш*, якому тотожні імена *Рус*, *Влес*, *Велес*, *Власій*, *Влас*, *Улас*. Імена *Борис* і *Влас-Власій* мають спільне походження й однакове значення, вони – етимологічні двійники. А іран. *Рустам* й інд. *Ґаутам* – семантичні двійники, у них однакове значення – *Найяріший Бик*. Обидва імені увібрали найкращі якості Бика-

Тура, які мусив мати справжній воїн: могутність, снагу, відвагу, несамовитість у бою, жадобу перемоги.

Ще одна популярна й водночас трагічна постать іранського епосу – *Сіявуш*, син бактрійського царя Кей Усана, засновник хорезмійської (і *Хорезм* – „Країна Бика") царської династії. Де іран. *siya, siyoh* – „чорний", „темний", а *vush, ush* – „бик" (з індоіран. *uhsha-uksha*; англ. *ox*). Тобто це воїнське ім'я означає „Чорний Бик", „Чорний Самець". Іранське ім'я *Сіявуш* й українське прізвище *Сиваш* – прямі родичі, їм значеннєво тотожні українські прізвища *Чорновіл, Калнавіл, Чорноус, Чорногуз, Калакура, Калатура* тощо. Тож давнім і сучасним індійцям, іранцям, українцям неабияк властиві імена й прізвища з компонентом „бик", „тур". Як і скіфам.

Таким чином, іран. *zarat* і санскр. *jarat* тотожні етимологічно, у них обох спільне походження й однакове значення. Іран. *ushtra* має точний санскритський відповідник, а санскр. *gava* – іранський. *Ushtra* й *gava* в мовах іранців та індійців – синоніми й означають „самець", „бик", а тоді вже „верблюд". Звідси й перше уточнення до узвичаєного тлумачення імені *Заратуштра*: *уштра* слід трактувати не *верблюд*, а *бик*. Іран. *zarat-ushtra*, як випливає із санскр. *jarad-gava*, найперше „старий самець", „старий бик", „старий віл", а не „старий верблюд".

Але й значення „Старий Самець", „Старий Віл" чи „Старий Бик" не прояснює, чому така непересічна постать, як Заратуштра, мала непрезентабельне, на сучасне сприйняття, ім'я. Тому лишається припустити, що іран. *zarat* і санскр. *jarat* мають якісь не завважені й не враховані при тлумаченні значеннєві нюанси.

І це припущення повністю підтверджується. Санскриту відоме словосполучення *vridhoksha*, синонім до *jaradgava*, де *vridha* – „старий", *uksha* – „бик". І тут спрацювало правило сандгі: кінцеве *a* першого слова, поєднане з початковим *u* другого, на стикові дало *o*. Саме *vridha* проливає додаткове світло на семантику *jarat*. Санскр. *vridha* справді означає „старий", але водночас і „мудрий", *vridhata* – „старість", але і „мудрість" (ХРС II, 573). Санскр. суфікс *ta* й укр. суфікс *та* тотожні (*довгий – довго-та, повний – повно-та, мокрий – мокро-та*). Тож санскр. *vridha-ta* „старість" і „мудрість" українською можна передати як *старо-та* й *мудро-та*.

Vridha в санскриті не лише „старий", „розумний", „мудрий", „кмітливий", але й „ватажок", „старійшина", „мудрець","голо-

ва", „найстаріший", „найшанованіший" (СРС, 617). І творить імена, де має значення *могутній, видатний, мудрий, досвідчений*. Жіночі імена *Врідгасена* „Мудросила", *Врідгаканья* „Мудра дочка", чоловічі *Врідгакшема* „Досвідчений захисник", *Врідгашарма* „Досконалий оборонець", *Врідгашравас* „Мудрослав", *Врідгакшатра* „Могутній (мудрістю, досвідом) воїн" – всі імена епічних царів (HN, 503-504). Останнє ім'я цікаве тим, що його має в „Махабгараті" предок Джаядратхи, царя племені сіндів-сувірів. А сінди-сувіри відомі в давнину на теренах України, зокрема, в низів'ях Дніпра (*Сіндська Скіфія*) і на Таманському півострові (Геродотова *Сіндика*). Етнонім *сувіри* тотожний етнонімам *сіверии* й *кімери* (ТРС, 10-17).

У такому разі ім'я *Заратуштра* зазнає ще одного суттєвого уточнення: воно має трактуватися не в прямому значенні його компонентів як *Старий Бик-Віл*, а в переносному, сказати б, набутому значенні – *Мудрий Віл, Досвідчений Бик, Бик-вожатай, Бик-ватаг* або просто *Мудрий*. Що в дусі жрецьких і згадуваних воїнських імен *Ґотам-Ґаутам, Рустам-Врішотам, Сіявуш-Сіявахш*. І тоді ім'я *Заратуштра* означатиме „Мудрий Віл", „Досвідчений Бик". Тобто саме такий бик чи віл, про якого українці шанобливо кажуть: *старий віл борозни не спортить*. Бо старість – не лише прожиті літа, а й набуті мудрість і життєвий досвід, які можуть не раз прислужитися родині, громаді, суспільству.

Тлумачення імені *Заратуштра* як „Мудрий Бик", „Мудрий Віл" підтримує і рясне „бичаче" оточення самого пророка. Зороастризм і його міфологія багата на реалії, героїв та імена, пов'язані з биком. За переказами, проповіді Заратуштри було записані золотом на 12 000 бичачих шкір. Про імена *Рустам* і *Сіявуш*, назви *Ґава, Согд* і *Хорезм* уже згадувалося. Є ще ціла низка персонажів і назв „Авести" й іранського епосу, які тією чи іншою мірою причетні до Заратуштри і його вчення, мають компонент із значенням „бик": *Ґопатшах, Геуш Урван, Геуш Ташан, Гавомард, Пур-гау=Пуртура, Тура, Туран, Уструшана* тощо. Ім'я *Пур-гау*, зокрема, тлумачиться як „Син бика", тобто „Син героя, богатиря" (ЗМ, 496). Але санскрит знає важливий соціальний термін *purogava*, первісно – „передній бик", „бик-ватаг у череді", який згодом став означати „найперший воїн", „ватажок", „вождь", „цар" (СРС, 399). Саме це значення, гадаємо, і має іранське воїнське ім'я *Пур-гау*, тотожне *Пур-тура*.

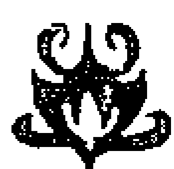

І вбив Заратуштру мечем затятий ворог зороастризму тур *Братар-вахш*, де *вахш* – також „бик". *Вахш* у давнину – Аму-Дар'я (грец. *Окс*), священна ріка хорезмійців. Імені *Братар* може відповідати санскр. *bhartar* – „воїн", „цар", хоча є і санскр. *bhratar* – „брат" (чес. *bratr*). Тобто ім'я *Братар-вахш* означає „Воїн-бик", „Воїн-тур". „Авеста" згадує про поділ індоіранців в давні часи на *аріїв* і *турів* – „биків", через що їхні країни називалися *Аріан* і *Туран*. Ім'я відомої принцеси *Турандот* означає *Туранська дочка*, *Туранська діва* (іран. *duht*, санскр. *duhitar*, слов. *дщерь* – „дочка", „дівчина"). Назвою *тури* або *туранці* нині незрідка означують тюркські народи, що тільки вносить зайву плутанину, бо насправді тюрки не мають стосунку до турів-туранців. Тюрків почали іноді називати туранцями лише з V-VI ст., з початком експансії тюркських племен в Середню Азію і далі на захід. Історики схильні гадати, що тури – ті ж арії. В усякому разі, в епосі іранці воюють з туранцями, туранці-тури виводяться як гілка саків-шаків, ворожих іранцям. Серед туранців-турів напевне були скіфо-індоарійські племена, до яких належали хозари, печеніги й половці, які виявляють мовну й етнічну спорідненість з індійськими ґуджарами, джатами й раджпутами.

3. *Індоіранські факти й українські паралелі*

Ім'я *Ахурамазда* (пехлев. *Ормазд*, монгол. *Хормузд*, памір. *Ремузд*, грец. *Оромаздес*, у „Влескнизі" – *Ор*), отже, означає *Ахура Мудрий*, *Бог Мудрий*. Воно відбилося в українських прізвищах *Гламазда* (*Гла+мазда*), *Гломозда*, *Гломоздин*, де тільки слово *Ахура* зазнало відчутних фонетичних змін і прибрало вигляду *Гла*, а другий елемент не змінився. В Україні засвідчена й назва *Гламазди*.

Така категорія, як мудрість, відбита в іменах Ахурамазди та самого Заратуштри, властива й києворуській історії. Два князі Ярослави, київський і галицький, означалися *Мудрий* та *Осмомисл*, поляни, за літописцем Нестором, *мудрі й смислені*, ім'я київського князя – *Дір* тотожне індійському імені *Dhir* „Мудрий", його в індійській міфології мав Брихаспаті, наставник богів. Перший посол Індії в незалежній Україні – *Судгір* Девре, а *Судгір* „Премудрий" й укр. *Сидір* тотожні. І *Софія* Київська – *Божественна Мудрість*.

Як згадувалося, у ведійський період бог Варуна означався і як *Асура Мудрий*. Тобто вед. *Асура Мудрий-Варуна* й авест. *Ахура Мудрий-Ахурамазда* тотожні як походженням і значенням імен, так і функціями. Вед. *asura* й

авест. *ahura* за індоіранської (арійської) спільності мали однакові, а не протилежні, як згодом, значення. У ведах Варуна – бог-охоронець космічного закону й західної сторони світу, втілення влади, владарювання, покровитель воїнського стану, з ним при коронації ототожнювався цар чи князь. Уособлення його – чорний бик-тур, його або самців темної масті інших тварин йому приносили в пожертву. Його пора – ніч, цар чи князь коронувався на престол тільки після заходу сонця.

Ахурамазда теж пов'язаний із воїнським станом і царською владою, про що недвозначно кількома давніми мовами засвідчують написи перського царя Дарія на відомій Бехістунській скелі. На ній Ахурамазда лівою рукою простягає Дарієві кільце – символ царської влади, а правою – благословляє на трон. У написах Дарій наголошує, що не захопив престолу силоміць, що Ахурамазда особисто вручив йому царство і що він сам – земне втілення Ахурамазди.

Варуні й Ахурамазді відповідають слов'янський *Дажбог* і скіфський *Тагимасад*, якого, за Геродотом, шанували тільки *царські скіфи*. В імені божества *masad* споріднене з авест. *mazda* – „мудрий", „бог". А *Таг* споріднене з *Даж* в імені слов'янського божества, внуки якого, за „Словом", *русичі*, тобто воїни, княжа дружина. Тож в усіх випадках ідеться про воїнство, з якого й мали походити царі. Покровителями воїнів, отже, в давніх індійців був *Варуна*, в іранців – *Ахурамазда*, скіфів – *Тагимасад*, українців – *Дажбог*. І їх, очевидно, уособлював чорний бик-тур. Скіфське божество фіксоване і як *Тами-масад*, де *Тами* може пов'язуватися з *темний* (санскр. *tama*) й означати *Чорнобог*. Тоді воно наявне й у назві *Тмуторакань* – „Місто Чорного Тура", тотожної назвам *Чернігів* і *Вороніж*.

У цьому плані цікаве повідомлення давньоцейлонської хроніки, що в скіфів племінний ватажок – втілення Варуни, що ім'я *Варуна* в скіфів означає „правитель", „цар", тому скіфи – нащадки Варуни. Вочевидь ідеться про так званих „царських" скіфів, воїнів-кшатріїв, покровитель яких, за Геродотом, *Тагимасад* або *Тамимасад*. Ця ж хроніка мовить, що скіфів називають і *мурунди*, що слово *мурунда* означає „правитель", „ватажок" (SS, 136). Нещодавній наш перепис засвідчив, здавалося б, неймовірну річ, що наче виринула із сивої скіфської давнини: і нині, як виявляється, в Україні є громадяни, чия національність – *мурунди*!

Шріланкійський учений С.Паранавітана вважає, що *murunda* сходить до санскр. *vridha*. А воно й наявне в словосполученні *vrid-*

hoksha „старий, мудрий бик", значеннєві двійники якого – *jarad-gava* й *jarat-ushtra*. Учений вважає, що *vridha* через проміжні *vuruda* й *vurunda* прибрало вигляду *murunda* (SS, 135). Санскр. *vridha* сходить до основи *vridh*//*vardh* – „рости", „посилюватися", „дужчати" (СРС, 568, 617). Слов'янські форми цієї основи – *валд-*, *влад-*, *волод-* в укр. *влада*, *владика*, *володар*, рос. *владетель* (санскр. *vardhitar*). *Волод* в імені *Володимир*, виходить, пов'язане з Варуною, а *мир* – із Мітрою. Мітра в індоіранців – бог Сонця і Мирного Договору, він уособлює день і милостивий, світлий бік влади й владарювання. Варуна ж – ніч і грізний, темний бік її.

Мітра й Варуна вкупі відбивають дихотомічну структуру світу, базованій на протиставленні й водночас єдності протилежностей – саме цю ідею відбиває наш державний прапор. У ведах ці божества нерозривне ціле – *Мітраваруна* або *Варунамітра*. Останнє ім'я – точний етимологічний відповідник імені *Володимир*, хоча мав би існувати й слов'янський варіант його – *Мирволод*, з переставленими компонентами, на зразок ведійського *Мітраваруна*. А *Володимир* – династичне ім'я Рюриковичів, його мали аж 18 їхніх представників (ТРС, 192-202).

У свою чергу, індійське чоловіче воїнське ім'я *Врідгашравас* та слов. *Владислав* і собі етимологічні двійники, бо санскр. *шравас* і слов. *слав* теж тотожні. *Врідгашравас* – одне з імен Індри, а Індра – цар богів і небесного воїнства, тотожний нашому Перунові, володар сварги – небесного раю для героїчно полеглих воїнів, слов'янського ирію-вирію. Тож виходить, що ім'я *Владислав-Володислав* пов'язане з Перуном, у котрого, як і в Індри, чимало різних імен, і *Владислав* – одне з них. Означає воно *Могутньослав*, *Індрослав*. А що Індра функціями тотожний Перунові, то й *Перунославний*, *Перунослав*.

Щодо Сіявуша, персонажа іранського епосу, сина бактрійського царя Кей Усана, то він царевич, тобто з воїнського, кшатрійського стану. Саме з індоіран. *кшатр*//*хшахр* – „сила", „влада" споріднене наше *цар*, рясно відбите в українських прізвищах. *Вуш*//*уш* в *Сіявуш* сходить, як зазначалося, до індоіран. *uksha-uhsha* – „бик". У ведах колісницю Уші (грец. *Еос*), Вранішньої Зорі, везе *Укша* або *Укшан* – „Бик". Для Лесі Українки, що разом з Іваном Франком стояла біля витоків української індології, Уша-Вранішня Зоря – найчарівніше й найпоетичніше ведійське божество. З десятка гімнів „Рігведи", що їх вона переклала до написаного нею для сестер підручника „Стародавня історія східних народів" (1890),

виданого 1918 року в Катеринославі, два гімни, присвячені цій юній і прекрасній богині світанку, зроблені особливо ретельно й любовно (МВЛ, 115-116).

Коростень стоїть на річці *Уж*, інші назви якої *Уша*, *Вуша*, „*rzeka Uzh dalej Usza zwana*" тощо. В Україні похідні від цієї назви *Вушиця* в басейні Ужа й *Ушиця* в басейні Дністра. Форми *Ушиця* й *Вушиця* передбачають і форму *Гушиця* (пор. *Умань-Вумань-Гумань*). На Житомирщині є кілька річок *Гусок*, назви яких вірогідніше пов'язувати з биком, аніж зі свійським чи диким птахом. *Гуски* є на Київщині, Хмельниччині, Рівненщині, Сумщині, *Гусинка* й *Гусинець* (має і форму *Ушинець*) – на Чернігівщині й Харківщині. З чого напрошується висновок, що *Гуска* – різновид назви *Ушка*, а назви на *Гус* – різновид назв на *Вуш-Вус-Гуш-Уш-Ус* „Бик", „Тур".

На Коростенщині засвідчений літописний *Ушеськ* (*Ушськ*), ототожнюваний із містом *Ушомир*. В Україні засвідчені й річкові назви *Ушка* (2 притоки *Ушиці*), *Ушва* (Сумщина), *Ушня* й *Ушківка* (Чернігівщина), *Ушука* (бас. Дністра) – явна перевага на боці первісності *Уш*. Тобто давнішою формою назви *Уж*, ріки, на якій стоїть Коростень, певно, і є *Уш* – „Бик, Тур". Літописна ж назва *Ушськ-Ушеськ*, у такому разі, тлумачиться як *Турськ-Турівськ*. Інша (здогадна) назва цього міста – *Ушомир* означатиме тоді *Туромир*, а *Туромир* – синонім до імен *Буймир* і *Яромир*, бо *Буй* і *Яр* теж означають „Бик", „Тур". *Яр* в епітеті *яр-тур* зі „Слова" споріднене з санскр. *var* – „самець", „бик", „чоловік". На означення Дніпра-Бика є давні назви *Вар*, *Варом*, *Варух*, де *Вар* якраз – „Бик". *Ушомир* могло бути не тільки назвою, але й ім'ям. У сучасних українців побутує прізвище *Ушета*, схоже, кровний родич прізвища *Оксюта*.

Другий компонент імені *Заратуштра* – *уштра* „бик", відбите в назві *Уструшана*, її мала гірська область у верхів'ях ріки Зеравшан. У назвах *Уструшана* й *Зеравшан* спільний компонент *шана//шан* – „край", „країна" (зі *sthan*, *stan* – „місце", „край", „країна"), відбитий і в іранських назвах *Бадахшан* (пор. українське прізвище *Бадах*) та *Хорасан*. Назві *Хорасан* відповідають в Україні літописний *Корсунь* (*Херсонес* Таврійський у греків), нинішній *Корсунь*-Шевченківський на Черкащині й *Коростень* на Житомирщині. Сюди ж стають і священні для індійців назви *Куру-стхана*, *Куру-деша*, *Куру-раштра*, *Куру-радж'я* (санскр. *sthana*, *desha*, *rashtra*, *rajya* – „країна"), *Куру-кшетра* (санскр. *kshetra* – „поле", „край") й *Куру-джанґала* (санскр. *jangala* – „ліс",

з якого постало *джунглі*). Ці назви пов'язані з Куру, легендарним царем, родоначальником племені *куру*, інакше – *кавравів-кауравів* (в Україні непоодинокі назви *Коврай*), назва яких виявляє спорідненість з етнонімом *коровичі-кравенці* „Влес-книги". Матір Куру звали *Тапаті*, що напрочуд перегукується з ім'ям скіфської богині *Табіті* в Геродота. 18-денна битва кауравів із пандавами, своїми двоюрідними братами, й складає сюжетний стрижень „Махабгарати", велетенської епічної поеми, в якій боги, царі та герої мають імена, що нині побутують в українців як прізвища, і згадуються племена, що їх античні автори засвідчують на теренах Давньої України. Всі ці назви тлумачаться як „Місце, Край Бика", бо в індоіранських мовах *Кор-Кур-Кир-Куру-Куруш* означають „Бик" (пор. осет. *kur*, *kyr*, памір. *gur*, іран. *kurush*; СИФ, 201). Вони ж і в українських прізвищах *Білокур* (*Білокоровичі* на Житомирщині), *Білогур*, *Калакур*, *Калакура* тощо.

Тож назви *Корсунь*, *Коростень* і *Хорасан* мають спільне походження й однакове значення (*Корсунь*, *Хора-сан*, *Куру-стхан*, *Коро-стень*). В Україні є назва *Курушан*; колись, певно, нею означалася річка, а нині – це болото в басейні ріки Молочної (де й знаменита Кам'яна Могила), яка впадає в Азовське море. На Запоріжчині (Токмацький р-н) є село *Курошани*.

Назви *Коростень* і *Корсунь* значеннєво тотожні назві *Борис-тен*, яку мало античне місто Ольвія (пор. *Олевськ* на Житомирщині) і яка є грецькою передачею місцевого *Вріш+стхана* – „Бикомісто", „Місто Бика": пор. санскр. *vrisha*, хінді *vrish* – „бик", воно ж в імені слов'янського божества – *Влес*. На Житомирщині є село *Стрибіж*, назва якого відбиває інше ім'я Влеса-Велеса – *Стрибог*. *Стри* тут відповідає *устра-уштра* – „бик" в імені *Заратуштра*. *Влес-бог* і *Стри-бог* – теоніми-синоніми, означають „Бик-бог" і означують одне божество – слов'янського „скотьего" бога.

Назва *Бористен* на означення Дніпра у грецькій передачі має ту ж форму, що й топонім *Бористен*, але утворена з *Vrish+danu*, де *danu* – „потік", „ріка", збережене в назвах наших найбільших водних артерій – *Дон*, *Донець*, *Дунай*, *Дністер*, *Дніпро*. Гідронім *Бористен* означає „Бик-ріка", а топонім *Бористен* – „Місто Бика".

Давня назва Согдіани у давньоперській передачі – *Sugda*, *Suguda*, в „Авесті" – *Suhda*, *Suxda*, у греків *Sogdiane*, а її жителі – *sogdianoi* та *sogdoi*, тобто *согдіани* й *согди*. Їхні сусіди на півдні – бактрійці, на південному заході – парфяни й маргіанці, на півночі й північному сході – саки-

скіфи, на північному заході – хорезмійці.

У зв'язку з согдами-согдійцями прикметні слова „Влес-книги", що до коровичів-кравенців, окрім скіфів, антів, русів та борусів, належать і *сурожці*. А давні назви нинішнього Судака в Криму – *Сугдея* і *Сурож*, що засвідчує зв'язок согдів і сурожців. *Suguda* має компоненти *Su+guda*, де префікс *su* надає *guda* вищої якості. *Guda* чи *gud* означає „бик", а етнонім *сугуди* – „дужі бики" або „могутні богатирі". Так само тлумачаться ще два етноніми – індійський *сувірі* й український *сівери*. Назва *Suguda* (отже, *Согд* і *Согдіана*) означає „Країна (Могутнього) Бика". Кримське *Судак*, постале з давнішого *Су-гъд-ак*, означає „Місто Бика", „Биків-Турів". І в шумерських текстах *gud* „бик" означає „богатир", бо порівняння воїна з биком властиве багатьом епосам, українському теж. Назва *согди* тотожна назві *гуцули* (з *гуд//гут* „бик" + *ул//ал* „-ов//-ів"). Тож *гут+ул* (*ал*) означає „бичич", „турич", а *Гуцульщина* – „Край бичичів-туричів".

У давній *Согд*, центром якого в VI ст. до н.е. був Самарканд, входила вся долина ріки Зеравшан, розселення согдійців у ній відносять до кінця II–початку I тис. до н.е. Якщо в назві *Зеравшан* відкинути вже відоме нам *шан*, то залишиться *Зерав*, фонетично близьке назві *Жерев*, притоки ріки Уж, на якій стоїть Коростень. Інші форми цієї назви: *Жерів, Жеревиця, Жерева, Жеревка, Жеревска*. Засвідчені й населені пункти *Жерева, Жерев, Жеревпілля*, причому остання назва передбачає форму *Жерев-піль* – майже точний відповідник назві *Зеравшан*. І чи не відповідає, часом, *Зерав-Жерав* слов'янському *Дерав*? Бо іранським мовам притаманне чергування *д-з*: іран. *рамадан* і *рамазан, даріна* й *заріна* „золото", *Дахак* і *Заххак, череза* й укр. *череда*. І чи тоді *древляни* – не *зеравшани*, а *Зеравшан* – не *Деравшан*, тобто „Край деравів, дервів, древлян", хоча в такому разі етнонім *древляни* не сходить до слова *дерево*? Столиця Бактрії в давніх джерелах – *Дрваспа*, а з Бактрією в України чимало зв'язків на різних рівнях: з Бактрією пов'язані Заратуштра й Сіявуш, Рустам і Віштаспа, царі-кеї і легенда про коваля та лихого змія, відбита і в київських легендах.

Уструшана, як і *Согдіана*, а в „Авесті" *Ґава* – „Країна Тура-Бика". Назва *Уструшана*, первісно *Уштрашана-Устрашана*, стає в один ряд із назвами *Ґава, Соґд-Суґуда-Соґдіана, Хорезм, Туран, Україна, Русь, Таврида, Скіфія, Бористен, Волинь, Буковина, Бойківщина, Гуцульщина* – всі вони семантичні двійники й означають „Країна Бика-Тура". Оскільки

санскрит знає *ushra-usra* й *ushtra-ustra* – „бик", а санскр. *асура* – це іран. *ахура*, санскр. *Васуман* – іран. *Вохуман*, то *ушра//усра* в деяких іранських мовах мусить мати й форми *ухра* та *укра*. Тоді індоіран. *Ушрашана-Усрашана* – „Країна Бика-Тура" відповідатиме назві *Ухраяна-Украяна*, отже, й *Україна*. Компонент *яна*, тотожний *шан* – „край", „країна", наявний у назвах країн-сусідок Согдіани: *Аріана*, *Бактріана*, *Дранґіана*, *Марґіана* тощо. Назву *Харіана* „Країна Харі (Вішну)" має сучасний індійський штат на теренах давньої *Куру-кшетри*, інша назва якої – *Куру-стхана* (хінді *Куру-стхан*). А одне з імен Вішну – *Маль*, тотожне імені *Крішна* – „Чорний". І як тут не згадати відомого древлянського князя на ім'я *Мал* і його столицю Коростень, *Малушу* – доньку Мала, матір великого київського князя Володимира й древлянське місто *Малин*. У такому разі ім'я *Малуша* виявляється семантичним двійником жіночого імені *Чорнуша*, тотожного індійському жіночому імені *Крішна*, а назва *Малин* – назви *Вишнопіль* на Черкащині, тотожної індійській назві *Вішнупур* – „Місто Вішну".

З індоіран. *ushtra-ustra-ushra-usra* – „бик" споріднені численні українські гідроніми й топоніми: ***Остер*** (річка й місто, літоп. ***Востръ***, ***Въстръ***; під 987 р. – ***по Устрьи*** !), ***Устриця***, ***Остриця***, ***Остра***, ***Остереч***, ***Острилка***, ***Остроушка***, а ще *Стир*, *Старий Стир*, *Стирик*, *Стирець*, *Стириця*, *Стиртиська*, *Стрий*, *Стрищ*, *Стриж*, *Стрижень*, *Стриб*, *Стрипа*, *Струг*, *Струга*, *Стружка*, *Стримба*, *Стривігор*, *Простирнь* та багато інших. І, звичайно ж, *Істр-Дністер*, що його назва, як і назви *Дніпро* й *Бористен*, означає „Бик-ріка". *Дністер-Danастер* утворене з *danu* „ріка"+ *ustra* „бик".

Походження і значення перелічених назв досі задовільно не пояснені або пояснені хибно, іноді більш-менш умотивовано тлумачиться лише один якийсь компонент. Скажімо, значення назв *Стрий* і *Стир* остаточно не з'ясовано, а *Стрипа* виводиться з іллір. *stri-(a)pa*, *stru-apa*, де *-pa*, *-apa* – з балт. *upe* – „вода", „ріка" (ТСУ, 338-339). Тепер за ці та інші подібні назви можна братися впритул, бо вже принаймні з'ясовано, що численні й загадкові *Устр-*, *Востр-*, *Остр-*, *Стир-*, *Стри-*, *Стр-* у них означають „бик". А бик невіддільний від понять *вода*, *волога*, *роса*.

Назва *Согд-Согдіана* означає „Країна Тура-Бика". Інша назва Согдіани – *Ґава*, й собі „Країна Тура-Бика". Назва *Уструшана* на означення частини Согдіани – теж „Країна Тура-Бика". Тобто назва частини Согдіани й загальні назви країни мають однакове значен-

ня, хоча лексично вони й різні. Те ж саме і в Україні, тільки в значно масштабнішому й показовішому вигляді: назви її окремих давніх і сучасних територій (*Таврика, Скіфія, Русь, Сугдея, Бористен, Волинь, Буковина, Бойківщина, Гуцульщина*) і загальна назва країни – також семантичні двійники. Бо *Україна* й усі інші назви означають „Країна Тура-Бика".

То чого ж не сказав Заратуштра?

А багато чого.

Не сказав, зокрема, що достеменно означає його ім'я чи хоча б *уштра* в ньому, чим завдав неабиякого клопоту етимологам. І чому в Україні стільки назв, споріднених із тим *уштра*, які сходять до сивої індоєвропейської давнини. Чому назви *Согдіана* й *Україна*, *Уструшана* й *Остерщина* означають одне й те саме та чому стільки спільного між цими такими віддаленими один від одного ареалами. Через що про це та багато іншого довелося докопуватися самотужки. Хоча й досі загадка, чому перський цар Дарій, якому Ахурамазда особисто вручив царську владу, здійснив невдалу військову виправу до берегів Дніпра-Бористена на скіфів-кравенців. Чи не тому, бува, що причорноморські скіфи, як на Дарія, недостатньо шанували пророка та його вчення.

А ще він не сказав, що назва його країни і його власне ім'я нерозривно переплелися. Бо ж ім'я його – *Заратуштра*, а батьківщина – *Уштраяна-Устраяна-Ушраяна-Усраяна-Ухраяна-Украяна*.

Цебто *Уструшана*.

Країна Тура-Бика.

ЛІТЕРАТУРА

АВ – Атхарваведа. М., 1989.
Авеста – Авеста. СПб.,1997.
Алаев – *Алаев Л.Б.* Сельская община в Северной Индии. М., 1981.
АП – Махабхарата. Кн. 3. Араньяка-парва. М., 1987.
АШ – Артхашастра. М.-Л., 1959.
Бибиков – *Бибиков М.В.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII-XIII вв.)//Древнейшие государства на территории СССР: 1980. М., 1981.
Бируни – *Бируни*, Абу Рейхан. Индия. М., 1995.
Блаватская – *Блаватская Е.П.* Из пещер и дебрей Индостана. М.,1994.
БМ – Махабхарата. Беседа Маркандеи. Ашхабад, 1958.
ВА – Ведическая астрология. СПб, 1997.
Весть – *Чокроборти, Дж.* „Игор-гатха" – „Слово о полку Игореве"//Весть. Москва-Дели, 1987.
ВК – Велесова книга. К., 1988.
ВЛ – *Эрман В.Г.* Очерк истории ведийской литературы. М.,1980.
ВПН – *Шаян В.* Віра предків наших. Том І. Гамільтон. 1987.
ВСЭ – *Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография. М., 1991.
ВЭ – *Менгес К.Г.* Восточные элементы в „Слове о полку Игореве". Л., 1979.
ВЯ – *Пахалина Т.Н.* Ваханский язык. М., 1975.
Гафуров – *Гафуров А.* Имя и история. М., 1987.
Геродот – *Геродот.* Історії в дев'яти книгах. К., 1993.
ГСІ – Голоси Стародавньої Індії. К., 1982.
ГУ – Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. К., 1981.
Гусева – *Гусева* Н.Р. Раджастханцы. Народ и проблемы. М., 1989.
ДВ – *Митрополит Іларіон.* Дохристиянські вірування українського народу. К., 1992.
ДГС – *Мельникова Е.А.* Древнескандинавские географические сочинения. М., 1986.
ДДО – Пандей Р.Б. Древнеиндийские домашние обряды. М., 1990.

ДИ – Древо индуизма. М., 1999.
ДИЯ – Основы иранского языкознания: древнеиранские языки. М., 1979.
ЕДЧ – Енциклопедичний довідник. Чернігівщина. К., 1990.
ЕП – *Железняк І.М.* Рось і етнолінгвістичні процеси Наддніпрянського Правобережжя. К., 1987.
ЕС – Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К., 1985.
ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. Тт. I-III. К., 1982, 1985, 1989.
ЕУ – Енциклопедія українознавства, т. 9. Париж-Нью-Йорк, 1980.
ЕУД – Енциклопедія української діаспори, т. 4. Чикаго-Мельбурн, 1995.
ЗМ – Зороастрийськая мифология. СПб., 1998.
ЗН – *Коваль А.П.* Знайомі незнайомці. К., 2001.
ЗНН – *Воропай О.* Звичаї нашого народу. В 2-х кн. К., 1991.
ЗО – *Гузій В.М.* Золота очеретина: Броварщина. Бровари, 1997.
ІА – *Трубачев О.Н.* Indoarica в Северном Причерноморье. М., 1999.
ІЗК – *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: у 3-х тт. К., 1990.
ІСУ – *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. К.,1993.
ІУР – *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. II. К.,1992.
ИАМ – *Бонгард-Левин Г.М., Бухарин М.Д., Вигасин А.А.* Индия и античный мир. М., 2002.
ИГР – *Карамзин Н.М.* История государства Российского: в 4-х тт. М., 1989.
ИД – *Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф.* Индия в древности. М., 1985.
ИДС – Словарь: Индуизм. Джайнизм. Сикхизм. М., 1996.
Индуизм – *Гусева Н.Р.* Индуизм. М., 1977.
КБ – *Константин Багрянородный.* Об управлении империей// Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 1982.
КБН – Корпус боспорских надписей. М.-Л., 1965.
КД – Книга деяний Ардашира, сына Папака. М., 1987.
Кейпер – *Кейпер Ф.Б.Я.* Труды по ведийской мифологии. М., 1986.

КМ – *Ткач М., Данилевська Н.* Клечальний міст. К., 1995.
КО – Історія міст і сіл УРСР. Київська область. К., 1971.
Кокова – *Кокова Ю.Г.* Образ Баларамы в эпосе и пуранах// Литература и культура древней и средневековой Индии. М., 1987.
КП – Махабхарата. Кн. 8. Карнапарва. М., 1990.
КХЛ – *Соломоник Э.И.* Каменная летопись Херсонеса. Симферополь, 1990.
КЭ – Индия. Карманная энциклопедия М., 2000.
КЭИ – *Дандамаев М.А., Луконин В.Г.* Культура и экономика Древнего Ирана. М., 1980.
Лаллу – *Лаллу джи Лал*. Прем Сагар. М.-Л., 1937.
МВ – *Чубинський П.* Мудрість віків. У 2-х кн. К., 1995.
МВЛ – Матеріали до вивчення літератур зарубіжного Сходу: Хрестоматія. К., 2001.
МГ – *Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник. К., 1993.
МД – *Шевчук В.О.* Мисленне дерево. К., 1989.
МДІ – Міфи Давньої Індії. К., 2001.
МДИ – *Темкин Э.Н., Эрман В.Г.* Мифы Древней Индии. М., 1985.
МНМ – Мифы народов мира. В 2-х томах. М.,1987, 1988.
МЧ – *Колесов В.В.* Мир человека в слове Древней Руси. М., 1986.
Нараяния – Махабхарата. Вып.V. Кн. 2. Нараяния. Ашхабад, 1984.
НДГ – *Нерознак В.П.* Названия древнерусских городов. М., 1983.
НЯ – Основы иранского языкознания: новоиранские языки. М., 1982.
ОЗ – *Гусейнзаде А.* Ойконимы Закавказья, включающие этноним *биченек*//Советская тюркология, №5, 1982.
ОКН – Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. К., 1989.
ОЛУ – Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. К., 1997.
ОРВ – *Смирнов Б.Л.* Очерк развития вишнуизма по текстам „Махабхараты"//Махабхарата: О Бхишме; Побоище палицами. Ашхабад, 1981.
ПРУ – *Шилов Ю.О.* Праісторія Русі-України. К., 1998.

ПЯ – *Топоров В.Н.* Прусский язык: Словарь. К. – L. М., 1984.
РВЗ – Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995.
РЗВ – Реестр Запорожского войска 1756 года. Краснодар, 1997.
Ригведа – Ригведа. Избранные гимны. М., 1972.
РИИП – *Грантовский Э.А.* Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970.
РСИ – *Успенская Е.Н.* Раджпуты. Рыцари средневековой Индии. М., 2000.
РФ – *Баскаков Н.А.* Русские фамилии тюркского происхождения. М., 1979.
СБ – *Леонюк В.* Словник Берестейщини. Львів, 1996.
СВР – *Елизаренкова Т.Я.* Слова и вещи в Ригведе. М., 1999.
СГУ – Словник гідронімів України. К., 1979.
Сдасюк – *Сдасюк Г.В.* Штаты Индии. М., 1981.
СІ – Сторінки історії та культури Праукраїни. Чернівці, 2003.
СИФ – *Пахалина Т.Н.* Исследование по сравнительно-исторической фонетике памирских языков. М., 1983.
СМ – Савур-Могила. К., 1990.
СП – Стратегемы Полиена. СПб., 1842.
СРС – Санскритско-русский словарь. М., 1978.
Стрижак – *Стрижак О.С.* Етнонімія Геродотової Скіфії. К., 1988.
СУЕ – *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. К., 1995.
СУМ – Словарь української мови. В 4-х тт. К., 1958-1959.
СЯ – Основы иранского языкознания: среднеиранские языки. М., 1981.
Томас – *Томас, П.* Легенды, мифы и эпос Древней Индии. СПб., 2000.
ТРС – *Наливайко С.І.* Таємниці розкриває санскрит. К., 2000,2001.
ТС – Тураускі Слоунік. Т.4 (П – Р). Мінск, 1985.
ТСТ – *Шпак*, Дмитро. Тлумачний словник топонімів села Старі Кути. Львів., 1998.
ТСУ – *Янко П.М.* Топонімічний словник України. К., 1998.
УЗ – Українські замовляння. К., 1993.
УКЗ – *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина. К., 1997.
УНМ – *Товстуха Є.С.* Українська народна медицина. К., 1994.

УП – Махабхарата: Удьйогапарва. Л., 1976.
УР – *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. В 2-х кн. К., 1994.
УС – *Грушевський М.* Велика, Мала і Біла Русь//Український світ, 1992, №№1-2.
ФМ – *Сокіл В., Сокіл Г.* Фольклорні матеріали з отчого краю. Львів, 1998.
ХРС – Хинди-русский словарь: В 2-х томах. М., 1972.
Чаттерджи – *Чаттерджи С.К.* Введение в индоарийское языкознание. М., 1977.
ЧО – Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. К., 1972.
ЧУ – Чхандогья-упанишада//Упанишады. М., 1992.
ШЭ – *Канева И.Т.* Шумерский героический эпос как исторический источник//Вестник древней истории, 1964, №№3-4.
ЯДС – *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. М., 1981.
Яценко – *Яценко Б.* Україна і Русь у ретроспективі//Індо-Європа. К., 1991.
DEE – The Oxford Dictionary of English Etymology. New York, 1985.
DI – *Roy A.K., Gidvani N.N.* A Dictionary of Indology. Vol. I-IV. New Delhi-Bombay-Calcutta, 1983-1986.
ESD – *Apte V.S.* English-Sanskrit Dictionary. Delhi-Varanasi-Patna, 1991.
HN – *Gandhi*, Maneka. Hindu Names. New Delhi, 1993.
Law – *Law B.Ch.* Historical Geography of Ancient India. New Delhi, 1984.
NL – *Sastri K.N.* New Light on the Indus Civilization, vol. 2. Delhi, 1965.
PL – *Elizavenkova T.Y., Toporov V.N.* The Pali Language.
RAD – *Thapar B.K.* Recent Archaelogical Discoveries in India. UNESCO.Paris – Tokyo, 1985.
Rau – *Rau W.* The Meaning of pur- in Vedic Literature. – Abhandlungen der Marburger gelehrten Gesellschaft. Jg. 1973, Nr. 1. Munchen, 1976.
SED – *Apte V.S.* Sanskrit-English Dictionary. Delhi, 1993.
SS – *Paranavitana S.* The story of Sigiri. Colombo, 1972.
Tod – *Tod, J.* Annals and Antiquities of Rajasthan. 2 Vols. New Delhi, 1978 (Repr.).

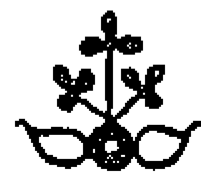

ЗМІСТ

Наливайко С. І.

Н23 Індоарійські таємниці України.— К.: Вид. центр «Просвіта», 2004. — 448 с. — Бібліогр.: с. 441 — 445.

„Індоарійські таємниці України" — друга книжка відомого сходознавця-індолога, присвячена українсько-ірансько-індійським етнічним, мовним, історичним, міфологічним, фольклорним і культурним зв'язкам.

У першій своїй книжці — „Таємниці розкриває санскрит" — автор наголошував, що в цій царині нас очікує багато несподіванок та відкриттів. І нова книжка повністю підтверджує його слова.

Широке залучення індійського та іранського мовного фактографічного і культурологічного матеріалу дозволило по-новому осмислити давні й нинішні українські реалії, пояснити низку винятково важливих для вітчизняної історії термінів та імен, показати, що назви: Україна, Русь, українці, козак сягають тисячолітніх часових глибин.

ISBN 966-7551-97-0

ББК 81.2УКР-3+63.3(УКР)2-7

Науково-популярне видання

НАЛИВАЙКО
Степан Іванович

ІНДОАРІЙСЬКІ ТАЄМНИЦІ УКРАЇНИ

Редактор
Людмила Ільєнко

Комп'ютерна верстка, художнє оформлення
ТОВ «Пан Майстер»
тел.468-7147

Підп. до друку 9.03.04
Формат 60X90 1/16.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 28.
Наклад 7000. Зам. 3-350.

Видавничий центр „Просвіта"
03150, Київ, вул. Анрі Барбюса, 51/2,
тел.: 269-25-41.

Свідоцтво №23495820 від 25 квітня 1995 р.

Віддруковано в АТЗТ „Книга"
Київ, вул. Артема, 25.

Наливайко Степан Іванович, народився 26 вересня 1940 року в селі Масевичі Рокитнівського району на Рівненщині в селянській родині. Після закінчення середньої школи працював на будовах Казахстану й Узбекистану. Закінчив факультет східних мов (індійське відділення) Ташкентського університету (1967). Навчався в Лакхнауському університеті (Індія, штат Уттар-Прадеш). Працював у видавництві художньої літератури „Дніпро“, журналі іноземної літератури „Всесвіт“. Зараз – завідувач кафедри іноземних мов і порівняльних досліджень в науково-дослідному Інституті українознавства МОН України, викладач індологічних дисциплін у Київському Національному університеті імені Тараса Шевченка.

Сходознавець-індолог, перекладач, член Спілки письменників України. Переклав з хінді та англійської мов два десятки романів та повістей індійських письменників: Премчанда, Наґарджуна, Крішана Чандара, Рамеша Бакші, Бгішама Сахні, Мані Мадгукара, Т.Ш.Піллаї, Р.К.Нараяна, Аніти Десаї та ін. Видав „Індійські прислів'я та приказки“, „Індійські народні казки“, „Міфи Давньої Індії“, а для дітей – „Рамаяну“ та збірку повістей, оповідань і казок літературного походження „Перо рожевої чакви“. Автор навчального посібника з мови хінді (1997).

Досліджує українсько-індійські етнічні, історичні, мовні, фольклорні, етнографічні й міфологічні зв'язки. Про них і розповідає його книжка „Таємниці розкриває санскрит“ (2000, а 2001 – перевидана). „Індоарійські таємниці України“ – продовження її.